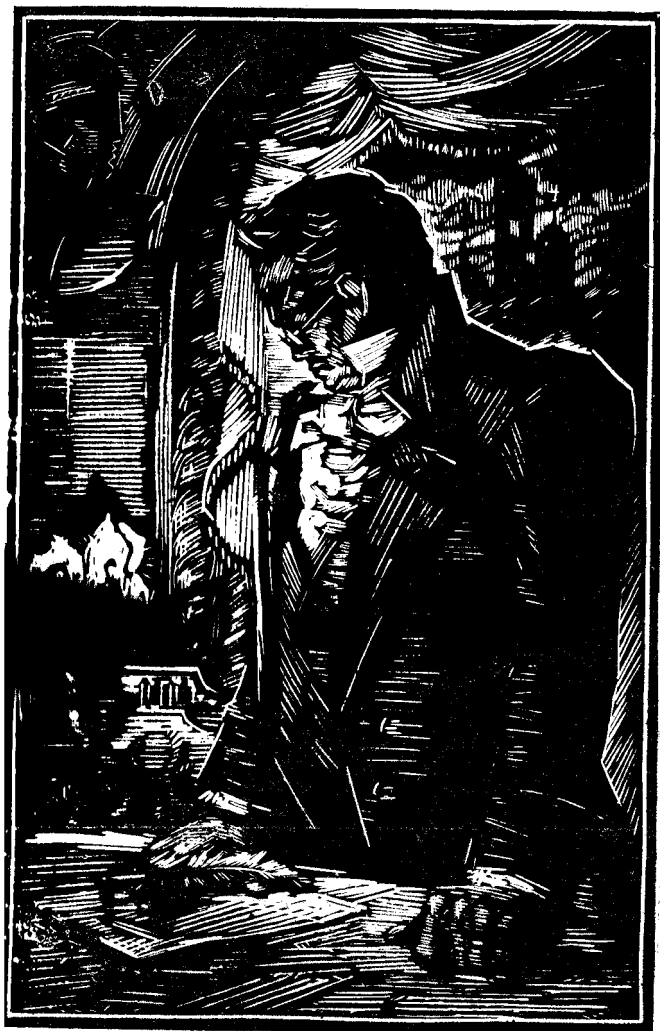

**ЛЕВ
ТОЛСТОЙ**

**УРУШ
ВА
ТИНЧЛИК**

ТОШКЕНТ — 1980 **Ғафур Ғулом**
номидаги
Адабиёт ва санъат
нашриёти

УЧИНЧИ КИТЌБ

БИРИНЧИ ҚИСМ

I

1811 йилнинг охиридан бошлаб Ғарбий Европа зўр бериб қуроолманишга ва куч тўплашга киришди, 1812 йилда эса миллионларча кишидан иборат бу куч (армияни ташийдиган, уни боқадиганлар) Ғарбдан Шарққа, Россия чегараларига қараб юриш қилди. Худди шунингдек 1811 йилдан бошлаб Россия кучлари ҳам чегарага тўплана бошлаган эди. Ун иккинчи июнда Ғарбий Европа кучлари Россия чегарасидан ўтди ва уруш бошланиб кетди, яъни инсоннинг ақл-идрокига ва табиатига сира тўғри келмаган воқеа юз берди. Миллионларча кишилар бир-бирларига шу қадар кўп жабр-зулм қилдилар, бир-бирларини алдаб, бирларига хиёнат эттилар, қалбаки пуллар чиқариб, бир-бирларини таладилар, ўт қўйдилар, шу қадар кўп одам ўлдирдиларки, дунёдаги барча судлар солномаси ҳам бутун бир аср бўйи бунчалик кўп воқеани қайд қилолмаганди, аммо бу ишларни қилган кишилар ўша даврда ўз қилмишларини сира жиноят деб билмаган эдилар.

Бу фавқуллодда воқеани юзага келтирган нарса нима эди? Бунинг сабаблари нима? Соддадил тарихчилар бунинг сабаби Ольденбург герцогини ранжитилганлиги, континентал системага риоя қилинмаганлиги, Наполеоннинг ҳокимиятпарастлиги, Александрнинг қаттиқ туриши, дипломатларнинг хатолари, ҳоказо деб айтишадди.

Винобарин, Меттерних, Румянцев ё Талейран тантапани қабул маросими ва ё зиёфатлар орасида уриниб усталлик билан номлар ёзишса, ёки Наполеон Александрга *Monsieur mon frère, je consens à rendre le duché au duc*

d'Oldenbourg¹,— деб мактуб юборса гўё уруш бўлмас эмвш.

Албатта, ўша вақтдаги одамларга аҳвол мана шундай кўринган. Албатта, Наполеоннинг назарида урушнинг бошланишига Англиянинг ифвоси сабаб бўлган (св. Елена оролида шундай ҳам деган эди); албатта, Англия палагасининг аъзолари назарида урушнинг сабаби Наполеоннинг ҳокимиятпарастлиги бўлган; Ольденбург герцоги назарида эса урушнинг сабаби унга нисбатан қилинган зўравонлик; савдогарларнинг назарида эса, урушнинг сабаби Ғарбий Европани хонавайрон қилган континентал система; эски солдат ва генералларнинг назарида эса, уруш бошланиб кетишининг асосий сабаби уларни ишга солиш зарурияти; ўша замондаги монархия тарафдорларининг назарида эса *les bons principes*² тиклаш зарурияти, ўша даврдаги дипломатларнинг назарида эса, уруш бошланиб кетишининг сабаби Россиянинг 1809 йили Австрия билан тузган иттифоқи Наполеондан усталик билан сир тutilмаганлиги, 178-сон меморандум нобоп ёзилганлиги эди. Албатта, ўша даврдаги одамларнинг назарида уруш мана шу сабаблар натижасида бошланиб кетди. (Бу беҳисоб сабаблар миқдори хилма-хил нуқтан назарларнинг сонига боғлиқ бўлган.) Аммо рўй берган ўша ҳодисани бутун улуғворлиги билан мушоҳида этадиган ва унинг оддий ҳамда даҳшатли маъносини уқадиган ҳозирги авлод учун, биз учун бу сабаблар кифоя қилмайдиган кўринади. Биз, Наполеоннинг ҳокимиятпарастлиги, Алесандрнинг қаттиқ туриб олиши, Англиянинг маккорона сиёсати, Ольденбург герцогининг ранжигани учунгина миллионларча христианлар бир-бирини ўлдиргани, бир-бирини қийнаганига тушунолмаймиз. Буларнинг қатл ва жабру зулмларга нима алоқаси борлиги ақлга сигмайди; герцог ранжитилганлиги туфайли Европанинг нариги бурчагидан келган мингларча одамлар нима учун Смоленск ва Москва губернясининг одамларини ўлдиришди, горат қилишди ва ўзлари ҳам уларнинг қўлида ҳалок бўлишди?

Бизга, тарихчи бўлмаган, тадқиқот жараёнига берилиб кетмаган, шунинг учун ҳам бу воқеани соғлом ақл

¹ Шаҳаншоҳ, биродарим, мен герцогликни Ольденбург герцогига қайтариб беришга розиман.

² Яхши принциплари.

билан мушоҳида этадиган наслга бунинг сабаби ниҳоят даражада кўп бўлиб кўринади. Бу сабабларни биз нақадар чуқурроқ ахтарсак, шу қадар кўпроқ топамиз ва ҳар бир алоҳида сабаб ёки бирмунча сабабларни алоҳида олсак, ҳар қайсиси ҳаққонийга ўхшаб кўринади ва айни замонда, ўша улуғ воқеаларга нисбатан жуда арзимас, ҳамда ўша воқеанинг юз беришига сабаб бўлиши (бир вақтда содир бўлган бошқа сабаблар назарда тутилмаганда) ҳақиқатдан йироқ нарсадек туюлади. Наполеон ўз қўшинини Висланинг нариги томонига олиб ўтишдан бош тортганлиги ва Ольденбург герцоглигини қайтариб бермаганлиги биринчи француз капралининг ҳарбий хизматга иккинчи мартаба киришни хоҳлагани ёки хоҳламаганидек бир гап. Зеро, ўша ва ўшанга ўхшаш иккинчи, учинчи ва мингинчи капрал ва солдатлар ҳарбий хизматга киришдан бош тортса, Наполеон қўшинида шунча одам кам бўлар ва уруш ҳам рўй бермас эди.

Агар Висланинг нарёғига чекин, деган талаб Наполеонга ҳақорат бўлиб тушмаса ва қўшинларига ҳужум бошлашни буюрмаса уруш бўлмас эди; лекин барча сержантлар иккинчи мартаба ҳарбий хизматга киришдан бош тортган тақдирда ҳам уруш бўлмас эди. Англия иғво қилмаганда, Ольденбург герцоги бўлмаганда ва Александр ўз иззат-нафсини таҳқирланган ҳисобламаганда, Россияда мутлақ ҳокимият бўлмаганда, Францияда революция бўлиб, оқибатда диктаторлик ва империя вужудга келмаганда, Франция революциясини вужудга келтирган ўша нарсаларнинг ҳаммаси рўй бермаганда уруш бўлмас эди. Бу сабабларнинг биронтаси бўлмаганда ҳеч нима юз бермас эди. Демак, ана шу миллиардларча сабаблар бир-бирига тўғри келиб қолгани шу ҳодисани юзага чиқарди. Бинобарин, бу воқеанинг юз беришига бирдан-бир сабаб фалон нарса деб бўлмайди, бу воқеа содир бўлиши зарур бўлгани учунгина содир бўлди. Бир неча аср муқаддам Шарқдан Ғарбга бориб, ўзига ўхшаганларни ўлдирган оломон сингари, инсоний туйғу ва ақлу гидродини йўқотган миллионларча кишилар Ғардан Шарққа қараб йўл олиб, ўзига ўхшашларни ўлдиришни керак эди.

Сиртдан қараганда урушнинг бўлиш-бўлмаслиги Наполеон билан Александрнинг бир оғиз сўзига боғлиқдай кўринса ҳам, аслида буларнинг ҳам ихтиёри худди сафарбар қилинган ёки солдатлик чекига тушган сол-

датнинг ихтиёрига ўхшаб ўз измида эмас эди. Бошқача бўлиши ҳам мумкин эмасди, чунки Наполеон билан Александрнинг (бу воқеанинг рўй бериши гўё шуларга боғлиқ эди) хоҳиши рўёбга чиқиши учун сон-саноксиз шарт-шароит бир-бирига мос келиши керак, буларнинг биронтаси бўлмаса бу воқеа юз бермас эди. Чинакам куч қўлларида бўлган миллионларча кишилар,— ўқ отадиган, озиқ-овқат ва тўп ташийдиган солдатлар,— бармоқ билан санарли бу ожиз одамларнинг иродасини бажо келтиришга рози бўлиши керак эди, шу билан беҳисоб мураккаб ва хилма-хил сабаблар кўрсатилиши керак эди.

Ақлга сиғмайдиган (яъни англагани ақлимиз ожизлик қиладиган) ҳодисаларни изоҳ этмоқ учун тарихда тақдирга тан беришдан бошқа илож йўқ. Биз тарихда бу ҳодисаларни қанчалик ақлга мувофиқ бир тарзда изоҳлашга уринмайлик, улар биз учун шунчалик ақлга сиғмайдиган ва англашилмайдиган бўлиб қола беради.

Ҳар бир одам ўзи учун яшайди, шахсий мақсадларига эришмоқ учун ўз эркидан фойдаланади, бирон ишни ҳозир қила олиши ёки қила олмаслигини бутун вужуди билан сезади; бироқ бу иш қилиниши биланоқ маълум бир вақтда содир бўлган бу ишни қайтариб бўлмайди, у энди тарих мулкига айланади, ихтиёрий равишда қилинган иш эмас, зарурат оқибати бўлиб чиқади.

Инсоний ҳаётнинг икки томони бор: манфаати нақадар мавҳум бўлса шу қадар эркин бўлган шахсий ҳаёт ва белгилаб қўйилган қонун-қоидаларни бажаришга мажбур бўлган, шуурсиз ҳолда ғуж бўлиб яшаган инсонлар ҳаёти.

Инсон ўзи учун онгли равишда яшайди-ю, лекин тарихий мақсадларга, умумбашар мақсадларига эришмоқ учун онгсиз қурол бўлиб хизмат қилади. Содир бўлган ишни қайтариб бўлмайди, бу иш бошқа миллионларча одамларнинг иши билан бир вақтга тўғри келиб қолиб, тарихий аҳамият касб этади. Инсоннинг жамиятдаги мавқеи нақадар юксак бўлса, одамлар билан муносабати қанчалик кенг бўлса, бошқалар устидан ҳукмронлиги шунча кучли бўлади, унинг ҳар бир ҳаракати азалдан белгиланган ва ҳар бир ҳаракати шунчалик зарурий бўлади.

«Подшонинг қалби худонинг ихтиёрида».

Подшо — тарихнинг қули.

Тарих, яъни шуурсиз ҳолда ғуж бўлиб яшаган башариятнинг ҳаёти подшолар ҳаётининг ҳар бир дақиқаси-

дан ўзи учун, ўз мақсадига эришмоқ учун қурол тариқасида фойдаланади.

Наполеоннинг назарида ҳозир, 1812 йили *verser ёки nevers er le sang de ses peuples*¹ (Александр сўнгги мактубида шундай деб ёзган эди), ҳеч қачон ўзига бунчалик боғлиқ бўлмагандай туюлса ҳам, аслида умумий иш учун, тарих учун содир бўлмоғи керак бўлган ишни қилишга мажбур этадиган зарурий қонунларга ҳеч қачон ҳозиргидай тобё бўлмаган эди (назариди бу ишни ўз ихтиёри билан қилаётгандек эди).

Ғарбликлар бошқаларни ўлдирмоқ ва ўзларини ҳалок қилмоқ учун Шарққа қараб йўл олди. Сабабларнинг бир-бирига мос келиш қонунига кўра бу ҳаракат ва урушнинг бошланиши учун мингларча майда сабаблар бир-бирига тўғри келиб қолди: континентал системага риоя этилмади деб гинахонлик қилишлар, Ольденбург герцоги; қуролли сулҳ ўрнатиш учун (Наполеонга шундай кўринган эди) кўшинларнинг Пруссияга томон юриши, Франция императорининг урушқоқлиги ва бунинг халқ кайфиятига мос келиши, катта урушга тайёргарлик кўриш завқи, тайёргарлик кўриш учун қилинган сарф-харажатлар, бу харажатларни қоплайдиган фойдани қўлга киритиш зарурияти, Дрезденда калласини ғовлатиб қўйган иззат-ҳурмат, ўша вақтдаги одамларнинг нуқтаи назарига кўра тинчлик ўрнатишни чин кўнглидан истаб олиб берилган, лекин ҳар икки томоннинг ҳам иззат-нафсига теккан дипломатик музокаралар, юз бериши керак бўлган воқеага тўғри келиб қолган, унга мослашган бундан бошқа миллион-миллион сабаблар бор эди.

Олма пишса тагига тушади, нима учун тушади? Ер ўзига тортгани учунми, банди қуригани учунми, офтобда сўлигани, оғирлашгани учунми, шамол силкитгани учунми, ёки тагида турган бола олма емоқчи бўлгани учунми?

Буларнинг ҳеч бири сабаб эмас. Буларнинг ҳаммаси ҳар қандай ҳаётий, узвий, табиий воқеалар рўй берадиган шароитларнинг бир-бирига мос келиб қолишидан иборат, холос. Олма ҳужайранинг бузилиши ва ҳоказолар натижасида тўкилади дейдиган ботаник ҳам, дарахт тагида туриб «Мен олма егим келиб, худодан тилаганим учун тушди»

¹ Ўз халқининг қонини тўкиш-тўкмаслик.

деб даъво қиладиган гўдак сингари ҳақли. Ости ўйилиб қўйилган — миллион пудли қоятош энг охирги ишчининг сўнгги зарбидан қулади деган киши ҳам ҳақ ва ҳам ноҳақ бўлгани сингари, Наполеон Москвага ҳужум қилишни хоҳлаб қолгани учун ҳужум қилди, Александр унинг ҳалокатини истагани учун ҳалок бўлди дейдиган киши ҳам ҳақ ва ноҳақдир. Буюк киши деб аталадиган одамлар тарихий воқеаларда ўша воқеага ном берадиган бир ёрлиқдирки, булар ёрлиқ сингари ўша ҳодисанинг ўзига камдан-кам алоқадор бўлади.

Уларнинг ўз изми-ихтиёрларига боғлиқдай кўнган ҳар бир фаолиятлари тарих нуқтаи назаридан қаралса, уларга боғлиқ бўлмаган, балки тарих жараёнига боғлиқ ва азалдан белгилаб қўйилган фаолиятдир.

II

Наполеон принцлар, герцоглар, қироллар ва ҳатто бир нафар императордан иборат сарой аҳли қуршовида уч ҳафта Дрезденда туриб, 29 майда жўнаб кетди. Жўнашдан олдин навозишга сазовор бўлган шаҳзодалар, қиролларга ва императорга дўстона муомила қилди, ўзига ёқмаган қирол ва шаҳзодаларни койиди; Австрия қироличасига ўзининг, яъни бошқа қироллардан олган марварид ва бриллиантларини инъом қилди, қиролича Мария-Луизани меҳр билан қучоқлаб, тарихчиси айтгандек, уни доғи-ҳижронда қолдирди. Парижда бўлак хотини бўла туриб, рафиқаси ҳисобланган Мария-Луиза бу айрилиққа бардош беролмагандай эди. Дипломатлар, гарчи ҳали сулҳ бўлишига қаттиқ ишониб, шу мақсад йўлида жонбозлик қилаётган бўлсалар ҳам, император Наполеон император Александрга *Monsieur mon frère*¹ деб мактуб ёзганига, урушни истамайман, ҳамиша сени севман, деб уни ишонтирганига қарамасдан, армияга томон йўл олди ва ҳар бир станцияда армиянинг Ғарбдан Шарққа қараб юришини тезлатадиган буйруқлар берди. У олти оғли каретада маҳрамлар, адъютантлар, соқчилар қуршовида Позен, Торн, Данциг ва Кенигсберг йўлидан борар эди. Бу шаҳарларнинг ҳар бирида мингларча одам уни ҳаяжон ва хурсандлик билан қаршилади.

¹ Шаҳаншоҳ биродарим.

Армия Фарбдан Шарққа томон юрмоқда, манзилларда отларини алмаштириб карета ҳам уни Шарққа қараб олиб кетмоқда эди. Унинчи июнда Наполеон армияга етиб келди ва Вилковисский ўрмонида, поляк графининг қўрасида, махсус ҳозирланган уйда тунади.

Эртасига Наполеон армиядан ўзиб, коляскада Неман дарёси бўйига келди-да, полякча мундир кийиб, кечикни кўриш учун дарё бўйига кетди.

Дарёнинг у юзидаги (les Cosaques) казакларни ва ўртасида Искандар Зулқарнайн истило қилган Скиф давлатининг пойтахти Moscou la ville sainte¹ турган бепоён чўлларни кўриб Наполеон кутилмаган ва стратегик жиҳатдан ҳам, дипломатик нуқтан назардан ҳам бемаъни бўлган буйруқни, яъни ҳужум бошлаш ҳақидаги буйруғини берди, эртасига эса қўшин Немандан ўта бошлади.

12 июнда эрталаб Наполеон Неманнинг сўл томонидаги тик қирғоғига тикилган чодирдан чиқди ва Вилковисский ўрмонидан оқиб чиқаётган, Неман устига қурилган уч кўприкдан ўтаётган қўшинларни дурбиндан кузатди. Қўшинлар император шу ердалигини билишар, уни кўзлари билан қидиришар, тепаликдаги чодир олдида шляпа ва сюртуғи билан мулозимларидан ажралиб турган Наполеонни кўргач, шапкаларини осмонга ирғитиб «Vive l'Empereur!»²— деб қичқиришар ва катта ўрмондан кети узилмай оқиб келаётган бу аскарлар сафларини бузиб, уч кўприкдан у томонга ўтишар эди.

Ёшу қари, табиати ва жамиятда тутган мавқи ҳар хил бўлган одамлар:

— On fera du chemin eette fois-ci. Oh! quand il s'en mêle lui-même ça chauffe... Nom de Dieu... Le voilà!.. Vive l'Empereur! Les voilà donc les Steppes de l'Asie! Vilain pays tout de même. A revoir, Beauché, je te réserve le plus beau palais de Moscou. A revoir! Bonne chance... L'as-tu vu, l'Empereur? Vive l'Empereur!.. preur! Si on me fait gouverneur aux Indes, Gérard, je te fais ministre du Cachemire, c'est arrêté. Vive l'Empereur! Vive! vive! vive! Les gredins de Cosaques, comme ils filent. Vive l'Empereur! Le voilà! Le vois tu? Je l'ai vu deux fois comme je te vois. Le petit caporal... Je l'ai vu donner la croix à l'un des

¹ Москва, муқаддас шаҳар.

² Яшасин император!

vieux... Vive l'Empereur¹ дер эдилар. Бу одамларнинг юниси кундан бери кутилган юришининг бошланишидан ҳожил бўлган умумий севинч ифодаси ҳамда тепаликда турган кул ранг сюртукли кишига нисбатан садоқат ва муҳаббат ифодаси барқ урар эди.

Ун учинчи июнда Наполеонга чоғроқ, зотли араб отини келтириб кўндаланг қилишди. У отга миниб, Неман кўприкларидан бирига томон йўрттириб кетди, севинч тўла суронлардан қулоғи қоматга келаётган Наполеон, афтидан, ўз императорига бўлган муҳаббатини ҳайқириқ билан ифода этаётган қўшинга бақириши билан қилиш яхши эмаслиги учунгина зўрага чидаб турар, бироқ ҳамма ёқдан эшитилаётган бу қичқириқ унга малол келар, армия қошига келгандан бери унинг бутун фикру зикрини банд қилган ҳарбий ишлардан унинг диққатини чалғитар эди. У қайиқлар устида лапанглаб турган бир кўприкдан нариги қирғоққа ўтиб, отини бирдан сўлга бурди ва Ковнога томон йўрттириб кетди. Императорни кузатиш шарафига нойил бўлишдан беҳад хурсанд ва хушнуд бўлган гвардиячи суворий егерлар ундан сал олдинда, қўшинлар орасидан йўл очиб, от чойтириб боришарди. Кенг Вилия дарёсига етгач, соҳилда манзил қурган поляк найзадор отлиқ аскарлар полки олдида тўхтади.

Поляклар ҳам уни кўриш учун сафларини бузиб, туртиниб-суртиниб завқ-шавқ билан:

— Виват! — деб қичқиришди.

Наполеон дарёни кўздан кечирди-да, отдан тушиб, қирғоқда турган бир ёғочга ўтирди. Имо қилиши билан унга дурбий беришди. У дурбийни терисига сиғмай чоп-қиллаганича келган маҳрамнинг елкасига қўйди-ю, нариги томонга қарай бошлади, кейин ёғочлар устига ёйилган харитани диққат билан кўздан кечирди. У бошини кўтармасдан, бир нима деган эди, икки адъютанти найза билан қуролланган поляк отлиқ аскарлари томон от чоптириб кетди.

¹ Императорми? Оҳ! Ўзи қўл урса бас, иш қайнаб кетади, Энди юриш қилар эканмиз-да! Худо ҳаққи-я... Ана ўзи... Ура, император! Мана, Осиё саҳролари кўриниб қолди... Расво мамлакат экан - ку... Хайр, кўргунча, Боше; Москвадан сенга энг чиройли қаср олиб қўйман. Агар мени Хиндистон губернатори қилиб тайинласа, сени Қашмирга министр қилиб қўярдим... Ура! Ана, ўзи! Кўряпсанми? Мен императорни икки марта жуда яқиндан кўрганман. Қичкина қапрад... Мен бир чолга ўз қўли билан крест осаётганини кўрганман... Ура, император!..

Адъютантлардан бири яқинлашиб келганда поляк отлиқлари сафидая:

— Нима? У нима деди? — деган товуш эшитилди.

Саёзроқ бир жойни топиб, нариги томонга ўтишга буйруқ берилган эди. Поляк отлиқларининг полковниги, чиройли бир мўсафид, ҳаяжондан қизариб ва тутилиб, адъютантдан: саёз жойни излаб ўтирмасдан, найздорларим билан дарёдан кечаверсам бўлармикан деб сўради. У илтимоси рад этилишидан қўрқиб, от мингани ижозат сўраган ёш боладек, императорнинг кўз олдида дарёдан сузиб ўтишга ижозат сўради. Адъютант унга: бундай жонбозликдан император норози бўлмасалар керак, деб жавоб берди.

Адъютант шундай дейиши биланоқ мўйловли кекса офицернинг юзи ёришиб, кўзлари парпираб, қиличини кўтарди-да: «Виват!» деб қичқирди ва орқамдан юринглар, деб найздорларига команда берди-ю, отини қамчилаб дарё бўйига тушиб кетди. Ҳуркиб турган отини ғазаб билан бир ниқтаган эди, от шалоплаб сувга тушиб, дарёнинг тез оқар жойига кириб кетди. Унинг кетидан юзларча отлиқлар от қўйишди. Дарёнинг суви совуқ, оқимининг тезлиги кишига даҳшат солар эди. Найздорлар бир-бирига тармашиб отдан қулаб турарди. Баъзи отлар, одамлар сувга гарқ бўлди. Қолганлар нариги қирғоққа чиқиш учун интилар, ярим километр нарида кечув бўлишига қарамай, хода устида ўтирган (ҳатто буларга этибор қилмаётган) киши кўз олдида сувга чўкаётганлари ва сузаётганлари учун фахрланнишарди. Қайтиб келган адъютант қулай фурсатни топиб императорнинг диққатини полякларнинг садоқатига жалб қилганда кул ранг сюртук кийган кичкина одам ўрnidан турди ва Бертъени чақириб, амр-фармон бераркан, дарё бўйида у билан у ёқдан-бу ёққа юриб, сувга чўкаётган ва унинг диққатини чалғитаётган найздорларга ҳар замонда норози назар ташлар эди.

Бутун ер юзида, Африкадан бошлаб Москва чўлларигача — ҳамма ерда одамлар уни кўрганда ҳайратда қолиб, ўзларини йўқотиб қўйишлари унинг учун янглик эмас эди. У от келтиришни буюрди-да, отланиб қароргоҳига томон кетди.

Ёрдамга қайиқ юборилган бўлса ҳам, қирқтача отлиқ гарқ бўлди. Кўпчилик қирғоққа қайтиб чиқди. Полковник билан бир неча киши сузиб нариги қирғоққа зўрға

Ўтиб олишди. Улар, шалаббо бўлиб, қирғоққа чиқишлари биланоқ бош Наполеон турган ерга қараб ва шу дақиқада ўзларини бахтиёр сезиб, «Виват!» деб қичқиришди, лекин Наполеон у ердан кетиб қолганди.

Кечқурун Наполеон икки фармон орасида (бири, Россияга олиб бориладиган қалбаки қоғоз пулларни тезроқ келтиришни, иккинчиси, ўз мактубида француз армиясига берилган амру фармонлар ҳақида маълумот юбориб қўлга тушган саксониялик бир одамни отиш ҳақидаги фармон орасида) учинчи фармон берди, бу фармонга мувофиқ зарур бўлмаса ҳам ўзини дарёга ташлаган полковник Наполеоннинг ўзи бош бўлган шараф Легионига (Légion d'honneur), ёзилиши керак эди.

Quos vult perdere — dementat¹.

III

Рус императори, армияни кўздан кечириш ва маневрлар ўтказиш билан машғул бўлиб, бир ойдан бери Вильнода яшамокда. Александр Петербургдан урушга тайёргарлик кўргани келган, ҳамма уруш бошланишини кутаётган бўлса ҳам, ҳали ҳеч нарса тайёр эмас, уруш ҳаракатининг умумий плани ҳам йўқ, тавсия этилган планлардан қайси бирини қабул қилиш тўғрисидаги иккиланишлар император армиянинг бош қароргоҳида бир ой турганидан кейин яна ҳам кучайди. Уч армияда алоҳида-алоҳида бош қўмондон бўлса ҳам, бутун армияга бош бўладиган киши йўқ ва император бу лавозимни ўз бўйнига олмас эди.

Император Вильнода қанча кўп турса, уруш бошланишини кутавериб толиққан кишилар шунча кам ҳозирлик кўрарди. Подшо атрофидаги одамларнинг бутун фикру зикри, қандай қилсам император ўз вақтини хурсандлик билан ўтказиб, бўлажак урушнинг ташвиши ҳаёлига келмас экан, деган фикр билан банддай эди.

Поляк мулкдорлари, сарой аҳллари ва подшонинг ўзи берган жуда кўп зиёфат ва сайиллардан кейин, июнь ойида, императорнинг бир поляк генерал-адъютанти генерал-адъютантлар номидан император шарафига зиёфат

¹ Кимни ҳалок қилмоқчи бўлса аввал ақлу идрокидан маҳрум этади.

бериш керак, деган фикрга келди. Бу фикр ҳаммага маъқул бўлди, подшо ҳам розилик берди. Генерал-адъютантлар пул йиғишди. Балнинг бекачлигига подшога кўпроқ хуш келиши мумкин бўлган бир хонимни таклиф қилинди. Вильно губерниясидаги мулкдор граф Бенигсен бу зиёфат учун шаҳардан ташқаридаги боғини берди, 13 июнда граф Бенигсеннинг Закретдаги боғида зиёфат, рақс, мушакбозлик ва қайиқ сайри бўладиган бўлди.

Наполеон Неман дарёсидан ўтиш ҳақида буйруқ берган ва унинг идғорлари казакларни қисиб, Россия чегарасидан ўтган куни Александр оқшомни генерал-адъютантларнинг зиёфатида, Бенигсеннинг шаҳардан ташқаридаги боғида ўтказмоқда эди.

Зиёфат жуда хурсандчилик билан ўтмоқда, ҳусншуносларнинг айтишига кўра, шунча гўзал хонимлар камдан-кам бир жойга йиғилар эди. Подшони олиб кетгани Петербургдан Вильнога келган рус хонимлари орасида графини Безухова ҳам бор эди, у рус аёлларига хос гўзаллиги билан зариф поляк хонимларининг ҳуснига соя солиб ўтиргандек эди. У подшонинг диққатини жалб этиб қолди ва Александр уни бирга рақс этмоқ шарафига нойил қилди.

Хотинини Москвада қолдириб, ўз таъбирича еп гағсон (бўйдоқ) бўлиб келган Борис Друбецкой ҳам шу балда эди. У генерал-адъютант бўлмаса ҳам зиёфат учун катта пул берганлар қаторида эди. Борис давлатманд, хийла шуҳрат қозонган, бировнинг ҳимоятига эҳтиёжи қолмаган, тенгқурлари орасида юксак мавқедаги кишилар билан беллашадиган бир йигит бўлиб қолган эди.

Кечаси соат ўн иккида ҳам рақс давом этмоқда эди. Элен танцада муносиброқ шерик топилмагани учун ўзи Борисни мазуркага таклиф қилди. Улар, учинчи марта ўз навбатларини кутиб ўтиришарди. Борис графинянинг қорамтир ҳарир кўйлаги остидан кўриниб турган чиройли елкаларига ҳар замонда бир лоқайд қараб, эски танишбилишларидан гапириб ўтираркан, шу залда турган подшони зимдан бирон секунд ҳам назардан қочирмади. Подшо рақсга тушмасдан эшик олдида турар, фақат ўзига хос ширин сўзлар билан гоҳ уни, гоҳ буни тўхтатиб гапга тутар эди.

Мазурка бошланганда Борис, подшонинг энг яқин одамларидан бўлмиш генерал-адъютант [Redacted] сароф таомилига хилоф ўлароқ, бир [Redacted] билан суз

лашаётган Александрнинг қаршисига келиб тўхтаганини кўриб қолди. Император хоним билан сўзини тугатгач, Балашевга савол назар-ла қаради ва бундан беодобликка муҳим бир сабаб борлигини англади шекилли, хонимга хиёл бош ирғаб, Балашевга юзланди. Балашев гапира бошлаши билан подшонинг юзида таажжуб аломати пайдо бўлди. У, Балашевнинг қўлтиғидан олди-да, бейхтиёр икки томонга қараб уч сажен орқага чекинган одамларнинг орасидан ўтиб кетди. Император Балашев билан кетаётган вақтда Борис, Аракчеевнинг юзида изтироб аломати пайдо бўлганини кўрди. Аракчеев, подшога ер остидан қараркан, қип-қизил бурнини пишиллатиб, император мени чақирармикин, деган умидда, халойиқ орасидан чиқди. (Аракчеевнинг Балашевга ғайирлиги келаётганини, алланечук муҳим бир хабар бўлак киши орқали подшога етганидан изтироб чекаётганини Борис пайқади).

Бироқ Александр Аракчеевга эътибор қилмасдан, Балашев ҳамроҳлигида, орқа эшикдан чароғон боққа чиқди. Аракчеев, бир қўли билан қилични ушлаб, атрофга ғазабнок назар ташлаб, подшодан йигирма қадамча берида бораверди.

Борис мазурка фигураларини ижро қиларкан, бутун ўйин давомида, Балашев қанақа янги хабар келтирди, қандай қилиб буни бошқалардан олдин билсам экан, деб бош қотирарди.

Хоним танлаши керак бўлган бир фигурада Борис Эленга: «Мен графиня Потоцкаяни рақсга таклиф қилмоқчиман, у хоним айвонга чиқди шекилли», деб шивирлади-да, паркет полда сирганиб, боққа очиладиган эшикка томон югурди ва Балашев билан айвонга чиқаётган подшони кўргач, тўхтади. Подшо Балашев билан эшикка томон келмоқда эди. Борис четланишга улгурмагандай гангиб қолди ва одоб билан эшик кесакисига қапишиб, бош эгди.

Подшо шахсияти таҳқирланган киши сингари ҳаяжон ичида шу сўзлар билан гапини тугатаётган эди:

— Уруш эълон қилмасдан туриб Россия тупроғига кирса-я! Мен тупроғимда биронта ҳам қуроли душман қолмагандагина ярашаман!

Бориснинг назарида подшо бу гапларни зўр мамнуният билан айтаётгандай бўлди: у ўз фикрини шу тарзда ифода қилганидан хурсанд, аммо бу сўзларни Борис эшит

шидан норози эди. Император қовоғини солиб Балашевга:

— Бу гап шу ерда қолсин! — деди. Борис бу сўз ўзига тааллуқли эканини уқди ва кўзини юмиб, таъзим қилди. Подшо яна залга қайтиб кирди-да, ярим соатча балда ўтирди.

Француз қўшинларининг Неман дарёсидан ўтгани ҳақидаги хабарни Борис ҳаммадан олдин эшитди ва шу туфайли баъзи бир муҳтарам зотлар олдида, бошқаларга аён бўлмайдиган кўп нарсалар менга аён бўлади, деб гердайишга баҳона топди ва оқибатда ўша шахслар олдида обрў-эътиборини кўтариб олди.

Француз қўшинларининг Немандан ўтганлиги ҳақида тўсатдан келган хабар бир ойлик интизорликдан сўнг ва яна зиёфат вақтида келгани айниқса кутилмаган ҳодиса бўлди. Бу хабар келган замон подшо ғазаб ва таҳқир таъсири остида, кейинчалик тилларда дoston бўлган ва ўзига ҳам ёқиб, барча туйғуларини ифодалаган қимматли сўзларини айтган эди. Подшо балдан қайтгач, кечаси соат иккида муншийси Шишковни чақиртирди ва қўшинларга буйруқ, фельдмаршал князь Салтиковга ёрлиқ ёзишни, бунда рус тупроғида биронта ҳам қуролли француз қолмагандагина ярашаман деган сўзни илова қилишни амр этди.

Эртаси куни Наполеонга қуйидаги мазмунда нома ёзилди:

«Monsieur mon frère. J'ai appris hier que malgré la loyauté avec laquelle j'ai maintenu mes engagements envers Votre Majesté, ses troupes ont franchis les frontières de la Russie, et je reçois à l'instant de Pétersbourg une note par laquelle le comte Lauriston, pour cause de cette agression, annonce que Votre Majesté s'est considérée comme en état de guerre avec moi dès le moment où le prince Kourakine a fait la demande de ses passeports. Les motifs sur lesquels le duc de Bassano fondait son refus de les lui délivrer n'auraient jamais me faire supposer que cette démarche servirait jamais de prétexte à l'agression. En effet cet ambassadeur n'y a jamais été autorisé comme il l'a déclaré lui-même, et aussitôt que j'en fus informé, je lui ai fait connaître combien je le désapprouvais en lui donnant l'ordre de rester a son poste. Si Votre Majesté n'est pas intentionnée de verser le sang de nos peuples pour un malentendu

de ce genre et qu'elle consente à retirer ses troupes du territoire russe, je regarderai ce qui s'est passé comme non avenu, et un accommodement entre nous sera possible. Dans le cas contraire, Votre Majesté, je me verrai forcé de repousser une attaque que rien n'a provoquée de ma part. Il dépend encore de Votre Majesté d'éviter à l'humanité les calamités d'une nouvelle guerre.

Je suis, etc.

(signé) A l e x a n d r e ¹.

IV

13 июнь кечаси соат иккида подшо Балашевни чақуриб Наполеонга ёзган мактубини ўқиб берди ва бу мактубни француз императорига шахсан топширишини буюрди. Балашевни жўнатаётиб у яна ўша сўзни рус тупроғида биронта ҳам қуролли француз қолмагандагина ярашишини ва бу сўзни албатта Наполеонга етказишини тайинлади. Бу сўзларни Наполеонга ёзгани подшо истиҳола қилди чунки ўз мулоҳазасига кўра, ярашиш учун сўнг дафъа уринаётган пайтда бундай сўзларни айтиш яхши эмас эди, лекин бу сўзларни Наполеонга албатта оғзаки етказишни Балашевга писанда қилди.

Балашев 13 июндан 14 июнга ўтар кечаси бир нафар удайчи ва икки казакни ёнига олиб, йўлга чиқди ва тонг-

¹ «Шаҳаншоҳ биродарим! Кеча келган хабарга кўра, гарчи мен сиз император аъло ҳазратга нисбатан ўз бурчимни ҳалол адо этаётган бўлсам ҳам, қўшинларингиз Россия чегарасидан ўтибди ва мен бу ҳақида Петербургдан, граф Лористоннинг нотасини олдим; унинг ёзишига қараганда, князь Куракин ўз паспортларини талаб қилганидан бери сиз, аъло ҳазрат, менга нисбатан кек сақлаб юрган эмишсиз. Герцог Бассаноннинг бу паспортларни қайтариб беришдан бош тортиб кўрсатган далиллари, менинг сафаримнинг хатги - ҳаракати ҳужумга баҳона бўлди, деб ўйлаш сира-сира хаёлимга келмаган эди. Ҳақиқатан ҳам ўзи айтгандай, бу борада у мендан ҳеч қандай рухсат сўрагани йўқ, бу воқеадан огоҳ бўлишим биланоқ князь Куракинга эътироз билдирдим ва ўз вазифасини аввалгидек бажараверишини амр этдим. Агар сиз, аъло ҳазрат, арзимаган бир англашилмовчилик учун бизнинг табааларимиз қонини тўкишни ихтиёр қилмасангиз ва қўшинларингизни Россия тупроғидан чиқаришга рози бўлсангиз, мен бу воқеани эътиборсиз қолдираман ва биз ўзаро битим тузишимиз мумкин бўлади. Акс ҳолда, мутлақо сабабсиз бошланган бу ҳужумни даф қилишга мажбурман. Сиз, аъло ҳазрат, инсониятни янги уруш балосидан қутқаришга ҳали қодирсиз.

Александр»

отарда Неманнинг бу томонидаги француз аванпостига — Виконта қирғоғига етиб келди. Француз отлиқ соқчилари уни тўхтатди.

Тўқ қизил мундир, пахмоқ шапка кийган гусар унтер-офицери отлиқ келаётган Балашевни кўриб, «Тўхта!» — деб қичқирди. Бироқ Балашев дарров тўхтамади, отини битта-битта юргизиб келаверди.

Унтер-офицер қовоғини солиб, алланималар деб дўн-ғиллаб, Балашев устига бостириб келаверди-да, қиличини ушлаб рус генералига: «Қармисан, нимага эшитмайсан», деб ўшқирди. Балашев кимлигини айтди, офицерга хабар бергани унтер-офицер бир солдатни юборди.

Унтер-офицер Балашевни назар-писанд қилмасдан, ўз ўроқлари билан полк ишлари ҳақида сўзлаб кетди ва рус генералига қайрилиб ҳам қарамади.

Олий ҳокимият ва зўр қудратга яқин турган, бундан уч соатгина бурун подшо билан сўзлашган ва умуман катта мансабларда бўлиб, иззат-эҳтиромга ўрганган Балашевга бу ерда, рус тўпроғида ўзига нисбатан бундай ғаддорлик, ҳаммадан ҳам кўра дағал куч томонидан кўрсатилган бу ҳурматсизлик ғоят ғайри табиий туюлди.

Офтоб булутлар орасидан мўраламоқда, ҳаво салқин, шабнам тушган эди. Қишлоқдан пода чиқди. Чўлда тўр-гайлар бирин-кетин, худди сув юзида қалқиб ёрилаётган пуфакчалардай сакрашиб чуғуллашмоқда.

Балашев қишлоқдан офицер келишини кутиб, атрофига қарарди. У билан бирга келган икки рус казак ва бир удайчи француз гусарларига, француз гусарлари эса уларга ҳар замон бир замонда индамай қараб қўйишарди.

Афтидан, ҳозиргина уйқудан турган француз гусар полковниги йилт-йилт қилиб турган бўз отга миниб, икки гусар ҳамроҳлигида қишлоқдан чиқди. Офицер ва солдатлар мамнун ва олифта, отлари ҳам ўйноқи эди.

Бу — уруш бошланган дастлабқи кунлар эди, қўшинлар худди тинчлик вақтида кўриқдан ўтгани чиққандай тўкис, фақат кийимларида жанговар зеболик, юзларида ҳамиша уруш бошланиши олдида бўладиган хурсандлик аломати бор эди.

Француз полковниги эснашдан зўрға ўзини тийиб, ҳурмат сақлаб турди. У, афтидан, Балашев нима учун келганини тушунарди. У, Балашевни солдатлари сафидан олиб ўтиб, императорга учраш шарафига тезда нойил

бўлсангиз керак, билишимча императорнинг қароргоҳи шу яқин ўртада деди.

Улар Риконта қишлоғидан француз гусарларининг отлари боғланадиган ғов ва қозиклар ҳамда ўз полковнигига честь бериб, рус мундирига ажабсиниб қараётган соқчи ва солдатлар ёнидан ўтиб, қишлоқнинг у четига чиқишди. Полковникнинг гапига қараганда, икки километр нарида дивизия бошлиғи бўлиб, Балашевни ўша қабул қилиши ва керакли жойга олиб бориши керак эди.

Офтоб анча кўгарилиб, кўм-кўк майсалар устида жил-валанарди.

Улар майхонанинг орқасига ўтиб, энди адирга чиққанда, рўпарадан, адирнинг нарёғидан бир гуруҳ отлиқ кўринди; буларнинг олдида, абзаллари қуёшда ярқираётган қора от устида шляпасига жиға таққан, елкасига тушиб турган қора сочлари жингалак, қизил мантия кийган, узун оёқларининг тиззасини французларга ўхшаб олдинга чиқарган новча бир киши келмоқда эди. Бу одам порлоқ июнь қуёшида жиғасини, қийматбаҳо жавоҳиротлари ва зар. уқаларини ярқиратиб Балашевга томон отини йўрттириб келаверди.

Жиға, инжу, билагузуклар тақиб, зард-зеворга ботиб, савлат тўкиб келаётган киши билан Балашев орасида икки найза масофа қолганда, француз полковниги Юльнер эҳтиром билан «Je roi de Naples»¹ деб пичирлади. Дарҳақиқат бу одам Неапол қироли деб ном олган Мюрат эди. Нима учун Неапол қироли бўлиб олгани маълум бўлмаса ҳам, уни шундай деб аташар, қироллигига ўзи ҳам амин бўлгани учун илгаригидан кўра ўзини мағрур тутар, савлат тўкиб юрарди. У Неапол қироли эканлигига шу қадар ишонган эдики, Неаполдан кетишидан бир кун илгари хотини билан кўча айланиб юрганида, бир нечта италян: «Viva il re!»² деб қичқирди; шунда у маҳзун табассум билан хотинига юзланиб: «Les malheureux, ils ne savent pas que je les quitte demain!»³ деган эди.

Бироқ, Неапол қироли эканлигига буткул ишонса-да, ташлаб кетаётган фуқаросининг қайғуга ботгани учун афсусланса ҳам, сўнгги вақтларда, ҳарбий хизматга қайтадан киринг деб амр этилгандан кейин, айниқса Напо-

¹ «Неапол қироли».

² «Яшасин қирот».

³ «Бу бечоралар эртага ташлаб кетаётганини билишмайди ҳам!»

леон билан Данцигда учрашгани ва қайниси император унга: «je vous ai fait Roi pour regner à ma maniere, mais pas à la vôtre»¹;—деганидан кейин у ўзига таниш бўлган эски йўлга тушиб олди, имкони борича қимматбаҳо ва рангбаранг нарсалар билан ўзига зеб бериб боқилган бўлса ҳам, ёр битмаган от шоти орасида қандай ўйноқиласа, шундай ўйноқилаб, қаерга ва нима учун бораётганини ҳам билмай, хушнуд ва мамнун кайфиятда Польша йўларида от чоптириб юрган эди.

Рус генералини кўргач, у елкасига тушиб турган жингалак сочли бошини виқор билан орқага ташлади-да француз полковнигига савол назари-ла қаради. Француз полковниги Балашевнинг кимлигини зоти олийларига зўр эҳтиром-ла баён қилди, лекин фамилиясига келганда тили келишмади.

— De Bal-machevel! — деди қирол (полковникка қийин кўринган нарсани ўзига хос қатъийлик билан енгиб),— charmé de faire votre connaissance, général»²— деб қўшиб қўйди қиролларга хос илтифот билан. Лекин баланд товуш билан тез-тез гапира бошлаган замон унинг барча қироллик фазилатлари йўқолди ва у ўзига хос соддадиллик билан такаллуфсиз сўзлай кетганини ўзи ҳам билмай қолди. У Балашев миниб келган отнинг яғринига қўлини қўйди ва худди вазиятга баҳо беришдан ожиз бўлгани учун афсуслангандай деди:

— Eh bien, général, tout est à la guerre, à ce qu'il paraît»³.

— D Sire,—деб жавоб қилди Балашев,—l'Empereur mon maître ne désire point la guerre, et comme Votre Majeste le voit,⁴— votre Majeste⁵ деган унвон Мюрат учун янги унвон эди, лекин Балашев сохта бир дабдаба билан бу иборани атайлаб бир неча мартаба такрорлади.

Мюрат monsieur de Balachoff⁶нинг сўзига қулоқ соларкан, юзи ёришиб кетиб, бемаъни бир мамнуният билан

1 Мен сизни ўз билганингизча эмас, мен истаганча салтанат сура-сиз деб қирол қилган эдим.

2 Бальмашев! Сиз билан танишганимдан кўп хурсандман, генерал.

3 Нима ҳам қила олардик, генерал, уруш бошланиб кетганга ўхшайди.

4 Зоти шоҳона рус императори урушни истамайди, буни жаноби олийлари кўриб турибдилар.

5 Жаноби олий.

6 Балашев жанобларини.

тиржайиб турар эди. Бироқ *govauté oblige*¹ дегандан у ҳам қирол ва ҳам иттифоқчи сифатида Александрнинг элчиси билан давлат ишлари тўғрисида сўзлашни зарур топди, у оддан тушиб, Балашевни қўлтиқлаб олди-да, ҳурмат сақлаб турган мулозимларидан бир неча қадам нарироққа борди ва маънодор қилиб гапиришга уриниб, у билан нари-бери юра бошлади. Пруссия тупроғидан аскарларини чиқариб олиб кетишни талаб қилиш император Наполеоннинг иззат-нафсига текканини, бу хабар ҳаммага маълум бўлиб қолгани, айниқса Франция шаънига ҳақорат бўлиб тушганини эслади. Балашев, бу талабнинг ҳеч қандай ҳақорат бўлиб тушадиган жойи йўқ, чунки... деб гап бошлаган эди, Мюрат унинг сўзини оғзидан олди.

— Демак, урушни император Александр бошлагани йўқ демокчисиз? — деди тўсатдан Мюрат бемаъни бир илжайиш билан.

Балашев урушни дарҳақиқат Наполеон бошлади деб ўйлашининг сабабларини айтиб берди.

— *Eh, mon cher général*, — деди Мюрат яна унинг сўзини бўлиб — *je désire de tout mon cour que les Empereurs s'arrangent entre eux, et que la guerre commencée malgré moi se termine le plutôt possible*². Мюратнинг сўз оҳанги хўжаларининг оралари бузилган бўлса ҳам, меҳрибон дўст бўлиб қолишни истаётган хизматкорларнинг сўз оҳангига ўхшар эди. Улуғ князни, унинг соғлигини сўради, у билан Неаполда завқ билан ўтказган яхини дамларини хотирлади. Сўнгра худди қироллик унвонч бирдан эсига тушиб қолгандай керилиб, тож кияётган вақтда қандай вазиятда турган бўлса, худди ўшандай вазиятда туриб қоматини ростлади ва ўнг қўлини силкитиб: *Je ne vous retiens plus général; je souhaite le succès de votre mission*³, — деди-ю, қизил зардўз мантия ва жиғасини ҳилпиратиб, қимматбаҳо дурру жавоҳирларини ярқиратиб, эҳтиром-ла кутиб турган мулозимларига томон кетди.

¹ Қироллик унвонининг ўз бурчи бор.

² Оҳ, лутфор генерал, мен чин қалбимдан, императорлар ўз ораларидаги можарога тезроқ хотима берилини ва менинг хоҳишимга қарши бошланган урушнинг тезроқ тугалишини истар эдим.

³ Сизни йўлдан қолдирмайман, генерал, элчилигингизга муваффақият тилайман.

Балашев ҳам отланиб жўнади, Мюратнинг сўзига кўра, у тез фурсатда Наполеон ҳузурига киришни мўлжаллаган эди, бироқ тез фурсатда Наполеон билан учрашиш ўрнига, иккинчи қишлоққа етганда Даву пиёда корпусининг соқчилари, олдинги линиядаги сингари, уни тўхтатишди ва корпус командирининг адъютанти Балашевни қишлоққа, маршал Даву ҳузурига бошлаб кетди.

V

Даву император Наполеоннинг Аракчееви эди, лекин Аракчеев сингари кўрқоқ бўлмаса ҳам, ўшанинг ўзидай тиришқоқ, бераҳм ва ўз садоқатини фақат шафқатсизлик билангина ифода қиладиган бир кимса эди.

Табиат оламида бўрилар нечоғли зарур бўлса, давлат идораси организмда ҳам бундай одамлар шу чоғли зарур, буларнинг ҳукумат бошлиғи ёнида бўлиши ва унга яқинлиги нақадар номувофиқ кўринса ҳам, булар доим ҳозир ва нозирдирлар. Гренадёрларнинг¹ мўйловини ўз қўли билан юлган, асабларининг заифлиги туфайли хавфхатарга тоб беролмайдиган, бераҳм, маърифатсиз, сарой зумрасига мансуб бўлмаган бераҳм Аракчеевнинг Александр каби олижаноб ва мулоийм кишининг саройида шунча кучга эга бўлишини фақат шу билан изоҳлаш мумкин.

Балашев кирганда маршал Даву бир деҳқон ҳовлисининг омборхонасида, ёғоч бочка устида, счётларни кўриш-текшириш билан машғул эди, адъютанти эса тикка турарди. Қишлоқда бундан дурустроқ уйлар ҳам бор эди-ю, лекин маршал Даву қовоғини солиб юриш ҳуқуқига эга бўлиш учун атайлаб ўзини ёмон шароитга соладиган кишилар тоифасидан эди. Бу тоифа одамлар шунинг учун ҳаммиша шошилиб, тинмасдан ишлайдилар. Маршал Давунинг юзида «одамга ўхшаб ҳаёт кечириш ҳақида ўйлагани фурсат қайда, кўриб турибсиз, ифлос бир омборхонада, бочка устида ўтириб ишляпман» деган ифода бор эди. Бу тоифа шахсларнинг бирдан-бир ҳузур-ҳаловати ва талаби шавқ-завқ тўла ҳаёт манзарасига дуч келганда кўнгилсиз ва тинимсиз фаолиятларини пеш қилишдан иборатдир. Ҳузурига Балашев олиб кирилганда Даву мана шу ҳузур-ҳаловатдан баҳраманд бўлди. Рус генерали кирганда

¹ Г р е н а д ё р — пиёда аскарларнинг сараланган қисми.

У ўз ишига қаттиқроқ берилиб кетди; гўзал тонгдан ҳамда Мюрат билан қилинган суҳбатнинг нашъасидан очилиб кетган Балашевга кўзойнак орқали бир қараб қўйди-ю, ammo ўрнидан турмади ва ҳатто қимирламади, баттар қовғини солиб, заҳарханда қилиб қўйди.

Бу йўсинда қабул қилинишидан Балашев офринганини унинг юзидан пайқаб, Даву бошини кўтарди ва совуққина қилиб, нима хизмат билан келганини сўради.

Балашев, мен император Александрнинг генерал-адъютанти эканлигимни, унинг номидан Наполеон ҳузурига ҳатто вакил бўлиб келганимни Даву билмаса керак, шунинг учун ҳам мени совуқ қабул қилди, деган хаёлга бориб, дарҳол ўз унвонини ҳамда нима мақсадда келганини айтди. Бироқ Балашев кутмаганда Даву унинг сўзини эшитиб, яна ҳам қовғини солди ва жеркиб:

— Қачи олиб келган номангиз? — деди. — *Donnez-le moi, je l'enverrai à l'Empereur!*

Балашев, номани императорга ўз қўлим билан топширишим амр этилган, деди.

— Императорнинг изнинг амри ўз армиянгизда ўтади, бу ерда эса, — деди Даву, — бизнинг айтганимизни қилишингиз керак.

Даву худди рус генерали бу дағал кучга қанчалик тобе эканини яна бир марта билдириб қўймоқчи бўлгандай навбатчини чақириб келгани адъютантини юборди.

Балашев подшонинг номаси солинган пакетни столга қўйди (ошиқ-мошиғи узилиб кетган эшикни икки бочка устига қўйиб стол ясашган эди). Даву пакетни олиб устидаги хатни ўқиди.

— Мени ҳурмат қилиш-қилмаслик ўз ихтиёрийгизда, — деди Балашев. — Лекин шуни айтиб қўйишни лозим деб топаманки, мен ҳазрати олийларининг генерал-адъютанти бўламан...

Даву индамай унга қаради. Балашевнинг юзидан бир оз ҳаяжон ва ташвиш ифодаси борлигини кўриб, афтидан, яйраб кетди.

— Сизни лозим бўлганича ҳурмат қиламиз! — деди ва конвертни чўнтагига солиб, омборхонадан чиқиб кетди.

Бир дақиқа ўтар-ўтмас маршалнинг адъютанти жаноб де Кастре кирди ва Балашевни махсус тайёрланган уйга олиб кетди.

¹ Беринг бу ёққа, мен императорга юбораман.

Балашев шу кун маршал билан бирга омборхонада, бочкалар устига қўйилган ўша тахтада овқатланди.

Эртасига эрталаб Даву отланди ва Балашевни чақириб, шу ерда кутиб туришини амр бўлган тақдирда юклар билан бирга йўлга чиқишини, жаноб де Кастредан бўлак ҳеч ким билан гаплашмаслигини таъкидлади.

Балашев тўрт кунлик танҳоликдан, диққатбозликдан сўнг изму ихтиёри бировларнинг қўлида эканлиги ва ўзига яраша иззат-аҳтиром кўрмаганидан руҳи тушиб, бир неча кун бурун қудратли муҳитга яқин одам бўлгани учун ҳам изтироб чекиб, маршалнинг юклари, бутун қишлоқни эгаллаган француз қўшинлари билан бирга, бир печа манзилдан сўнг Вильнога келди; тўрт кун бурун у мана шу заставадан чиқиб кетган ва ҳозир уни французлар ишғол қилган эди.

Эртасига императорнинг камергери monsieur de Tugenne¹ Балашевнинг олдига келди ва император Наполеон уни қабул қилишни истаганини билдирди.

Балашев тушган ҳовлининг олдида бундан тўрт кун муқаддам Преображенский полкининг соқчилари турган эди; энди эса пахмоқ шапка, тақаси очиқ кўк мундир кийган икки француз гренадери, гусар ва уланлардан ташкил топган соқчилар басавлат адъютант, маҳрам ва гене аллардан иборат мулозимлар Наполеоннинг чиқишига мунтазир бўлиб, зина олдидаги от ва унинг мамлуки² Рустанни қуршаб туришар эди.

Наполеон Балашевни Вильнода, бундан тўрт кун муқаддам Александр уни жўнатган ўша уйда қабул қилишди.

VI

Балашев, сарой дабдабаларига ўрганиб қолган бўлса ҳам, Наполеон саройидаги зебу зийнат ва ҳашаматни кўриб тонг қолди.

Граф Тюрен уни каттакоң қабулхонага олиб кирди, бу ерда анчагина генерал, камергер ва поляк магнатлари (буларнинг кўпини Балашев рус императорининг саройида кўрган эди) Наполеонга мунтазир бўлиб ўтиришган эди. Дюрокнинг сўзига кўра император Наполеон

¹ Граф Тюрен.

² Мамлук — отлик қўриқчи аскар (ред.)

рус генералини сайрга чиқиш олдидан қабул қилиши керак эди.

Кўп ўтмай навбатчи камергер каттакон қабулхонага чикди ва одоб билан Балашевга таъзим қилиб, ўзи билан бирга юришни таклиф этди.

Балашев кичкина қабулхонага кирди, бунинг бир эшигидан кабинетга кириларди, рус императори Балашевни шу кабинетдан жўнатган эди. Балашев бир-икки дақиқа кутиб турди. Эшик орқасидан илдам қадам товуши эшитилди. Кейин эшикнинг иккала табақаси ланг очилди-ю, ҳамма ёқ жимжит бўлди ва кабинетдан бошқа одамнинг дадил ва шахдам қадам товуши эшитилди: Бу Наполеон эди. У отлик сайр-томошага чиқишда киядиган либосларини ҳозиргина кийган эди. Думалоқ қорнига тушиб турган оқ жилеткаси устидан олди очиқ кўк мундир кийган, семиз, калта сонига кийик терисидан тикилган оқ шими таранг ёпишиб турар, оёғида қўнжи узун этик; калта сочлари афтидан, ҳозиргина таралган, лекин бир тутам сочи кенг пешонасининг ўртасига тушиб турарди, оппоқ, тўла бўйни мундирининг қора ёқасидан ажралиб кўриниб турар, ундан атир ҳиди анқирди. Бағбақаси осилган ёш ва тўла юзида императорларга хос улугворлик, лутф-карам ифодаси намоён эди.

У бошини жиёл орқага ташлаб, ҳар қадамида силкина-силкина тез-тез юриб чиқиб келди. Унинг гирдиғумдан келган гавдаси — кенг ва гўштдор елкалари олдинга чиқиб турган қорни ва кўкраги яхши майшат сурадиган қирқ яшар кишиларнинг қоматидек савлатли ва салобатли эди. Бундан ташқари, шу бугун унинг кайфи жойида эжанлиги кўриниб турар эди.

У Балашевнинг эҳтиром билан қилган таъзимига бошини қимирлатибгина жавоб берди ва худди ҳар бир дақиқа вақтини аяйдиган, айтадиган гапини олдин тайёрлашни ўзига эп кўрмайдиган, лекин ҳамisha керакли гапни айтишга, кўзи етадиган гапдон киши сингари дарров:

— Салом, генерал! — деб гап бошлади Наполеон. — Император Александрнинг сиздан бериб юборган номасини олдим, келганингизга хурсанд бўлдим. — У катта-катта кўзларини бир дақиқа Балашевга тикиб турди-да, дарров бошини бошқа ёққа бурди.

Наполеон, афтидан, Балашевнинг кимлигига сира қизиқмас эди. Фақат ўз кўнглидан ўтаётган гапларгагина

эътибор қилаётгани билиниб турар эди. Наполеон ўз шахсига алоқаси бўлмаган нарсаларга мутлақо аҳамият бермас, назарида, дунёдаги ҳамма нарса унинг иродасига боғлиқдай кўринар эди.

— Мен урушни истамайман ва урушмоқчи ҳам эмас эдим,— деди у.— Лекин мени шунга мажбур қилишди. Мен ҳозир ҳам (бу сўзга урғу бериб гапирди) сиз бера оладиган барча изоҳларни қабул этишга тайёрман,— деди ва рус ҳукуматидан нима учун норози эканлигини қисқа ва равшан баён этди.

Мароми билан дўстона тарзда гапирётган француз императорининг сўз оҳангидан Балашев, Наполеон сулҳ тарафдори ва музокара олиб боришга тайёр, деган қатъий фикрга келди.

Наполеон нутқини тугатиб, рус сафирига савол назари-ла қараганда, Балашев:

— Sire! L'Empereur, mon maître,¹— деб олдин ўйлаб қўйилган нутқини бошлади, бироқ тикилиб қараб турган императорнинг назари остида ўзини йўқотиб қўйди. Наполеон Балашевнинг мундир ва қиличига хиёл жилмайиб қараб, гўё, сизни салобат босди, ўзингизни тутиб олинг, деб тургандек эди. Балашев ўзини қўлга олди ва сўзида давом этди. Куракиннинг паспортларни талаб қилиши, деди Балашев, император Александрнинг фикрича урушга сабаб бўлолмайди, Куракин императордан ижозат олмай ўзбошимчалик қилган, император Александр урушга қарши, Англия билан Россиянинг ҳеч қандай алоқаси йўқ.

— Ҳозирча йўқ,— деб қўшиб қўйди Наполеон ва худди ўз ҳиссиётига берилиб кетишдан қўрққандай, қовоғини солди-да, давом эттираверинг, дегандай қилиб Балашевга хиёл бош ирғатди.

Балашев, тайинланган сўзларнинг ҳаммасини баён қилиб бўлгач, император Александр осойишталик тарафдори, лекин музокарани шу шарт билан бошлайдики... деб сўз тополмай қолди: император Александр номада ёзмаган бўлса ҳам Салтиковга рескриптга киргизишини буюрган ва Наполеонга оғзаки етказишни Балашевга амр этган сўзларни хотирлади. «Рус тупроғида битта ҳам қуролли душман қолмагандагина» деган сўзлар Балашевнинг эсида бўлса ҳам, лекин алланечук бир мураккаб

¹ Эртн олийлари! Менинг олижаноб императорим...

туйғу оғиз очгани қўймади. Айтишга шунча жазм қилса ҳам айтолмади. Иккиланиб туриб: «Француз қўшинлари Неманнинг нариги томонига чекиниш шарт билан»,— деди. Сўнги сўзларни Балашев тортиниб айтганини Наполеон пайқади: унинг ранги ўзгарди, сўл болдири титрай бошлади. У, турган жойидан қимирламай, аввалгидан кўра баландроқ товуш билан тез-тез гапира кетди. Наполеон гапираётган чоғда Балашев бир неча мартаба беихтиёр унинг сўл болдирига кўзи тушди; Наполеон товушини баландлатган сайин болдири қаттиқроқ титрай эди.

— Мен ҳам император Александр сингари сулҳамният тарафдориман,— деб гап бошлади у,— сулҳ ўрнатаман деб ўн саккиз ойдан бери жон куйдираётган мен эмасми? Ўн саккиз ойдан бери мен бунинг сабабини тушунтириб беришларини кутиб ётибман.— У қовоғини солди ва савол бераётгандай кичкина, оппоқ, сўлқилдоқ қўли билан имо қилиб, деди: — Музокара бошлаш учун мендан нима талаб қилинади?

— Неманнинг нариги қирғоғига чекиниш талаб қилинади, жаноб олий,— деди Балашев.

— Неманнинг нариги қирғоғига? — деб такрорлади Наполеон.— Энди Неманнинг нариги қирғоғига чекиниш дейсизми? Фақат шуми? — деди яна Наполеон Балашевга тикилиб.

Балашев таъзим қилди.

Бундан тўрт ой муқаддам Померания тупроғидан чиқиб кетиш талаб қилинган бўлса, энди фақат Неманнинг нариги қирғоғига чекиниш талаб қилинмоқда эди. Наполеон шартга бурилди ва уйда у ёқ-бу ёққа юра бошлади.

— Музокара бошлаш учун Неманнинг у қирғоғига чекинишингиз талаб қилинади, дейсиз. Ҳолбуки бундан икки ой бурун музокара бошлаш учун Одер ва Висланнинг у томонига чекинишим шарт қилиб қўйилган эди.

У яндамай, уйнинг бу бурчагидан у бурчагига борди ва яна Балашевнинг рўпарасига келиб тўхтади. Унинг қаҳрли юзи ҳайкал сингари қотиб қолганга ўхшар, сўл оёғи илгаригидан кўра қаттиқроқ титрай эди. Чап болдири титрашини Наполеоннинг ўзи биларди. Бу ҳақда у кейинчалик: «*La vibration de mon mollet gauche est un grand signe chez moi*¹— деган эди.

¹ Сўл болдиримнинг титрашида буюк бир ҳикмат бор.

— Одер ва Висладан чекинишни Баден шаҳзодасидан талаб қилиш мумкин, лекин мендан эмас, — у қичқириб юборай деганини ўзи ҳам билмай қолди. — Петербург билан Москвани берганларингда ҳам мен бу шартни қабул қилмайман! Урушни сиз бошладингиз дейсизми? Лашкаргоҳга ким олдин келди? Мен эмас, император Александр. Мен миллионларча пулни сарф қилиб қўйганимдан кейин музокара бошлашни таклиф қиласизларми? Англия билан иттифоқ тузиб аҳволларинг танг бўлганда музокара бошлашни таклиф қиласизларми! Англия билан иттифоқдош бўлишдан мақсадларингиз нима? Бу иттифоқдан нима манфаат кўрдинглар? — деди у шошиб-пишиб, бу сўзларни афтидан, сулҳ тузишнинг фойдаси ва имкониятларини муҳокама қилиш учун эмас, балки ўз иқтидори ва ҳақлигини кўрсатиш ҳамда Александрнинг ноҳақлиги ва хатосини исботлаш учун айтаётган эди.

Гапни бундай бошлашдан мақсади, афтидан, ўз ваъзининг устунлигини кўрсатиш ва бунга қарамасдан ўз музокара олиб боришга рози эканлигини билдириш эди. Бироқ сўзга кириб кетди, гапирган сари ўз нутқини идора қилишдан ожизлик қила бошлади. —

Энди унинг нутқдан мақсади ўзини кўкларга кўтариб, Александрни ерга уриш эди. Балашев билан кўришган маҳалда бу сира кўнглига келмаганди.

— Турклар билан сулҳ тузган эмишсизлар, ростми? Балашев тасдиқ қилгандек бош ирғади.

— Ҳа, сулҳ тузилди... — деб гап бошлади Балашев. Бироқ Наполеон унинг сўзини оғзидан олди. Афтидан, ёлғиз ўзи гапирмоқчи эди. У тантиқ одамларга хос маҳаданалик, сабрсизлик, тажанглик билан сўзлаб кетди.

— Ҳм, биламан, сизлар Молдавия ва Валахияни ололмагач, Туркия билан сулҳ туздинглар. Мен бўлсам Финландия каби шу ўлкаларни ҳам подшоҳингизга берар эдим. Мен император Александрга Молдавия билан Валахияни бераман деб ваъда қилган эдимми, албатта берар эдим, лекин энди у шундай гўзал ўлкалардан маҳрум бўлди. Бу ўлкаларни у империясига қўшиб, ўз даврида Россияни Ботник кўрфазидан Дунай мансабига кенгайтириши мумкин эди. Буюк Екатерина ҳам бундан катта иш қилолмас эди, — деди Наполеон борган сари қизишиб у ёқдан-бу ёққа юраркан, у Тильзитда, Александрнинг ўзига айтган сўзларни Балашевга айтаётган эди. — *Tout cela il l'aurait dû à mon amitié. Ah!*

quel beau règne, quel beau règne! — Бу сўзларни бир неча марта такрорлагандан кейин тўхтаб чўнтагидан олтин тамакидонини олди-ю, жон-жаҳди билан бурнига тортди.

— *Quel beau règne aurait pu être celui de l'Empereur Alexandre!*¹

У афсусланган бўлиб, Балашевга қаради. Балашев бир нима демоқчи бўлиб энди оғиз жуфтлаганда яна шошиб-пишиб унинг сўзини бўлди.

— Менинг дўстлигим соясида унинг қандай орзулари ушалмай қолган эди? — деди Наполеон таажжуб-ла елкасини қисиб. — Менга дўст бўлишдан кўра менинг душманларимни ўз теварагига йиғишни афзал кўрди. Яна кимларни денг? — деб давом этди. — Штейнлар, Армфельдлар, Бенигсенлар, Винцингероделарни. Штейн — ўз ватанидан бадарга қилинган бир хоин; Армфельд — фосиқ ва ивгогар, Винцингероде — Франциянинг қочоқ бир табааси, Бенигсен, бошқалардан кўра ҳарбий ишни унча-мунча биледи, лекин шундай бўлса ҳам 1807 йилда қўлидай ҳеч нарса келмаган, нўноқ киши, бу одам император Александрга даҳшатли нарсаларни эслатиши керак эди... Истеъдодли бўлган тақдирда-ку, улардан фойдаланиш мумкин бўлар эди, — давом этди Наполеон, ҳақли ёки кучли (унинг учун барибир эди) эканлигини кўрсатдиган янгидан-янги мулоҳазаларни сўз билан ифодалашга аранг улгуриб, — лекин бу хислат уларда йўқ, улар шундай истеъдодсиз кишиларки, на урушга ярайди, на тинчлик даврга! Бошқаларга қараганда Барклай бирмунча дуруст дейишади: аммо мен унинг дастлабки ишини кўрганимдан кейин бундай дея олмайман. Хўш, булар, бу сарой аҳллари нималар билан машғул! Пфуль бир нарсани таклиф қилса, Армфельд у билан тортишади, Бенигсен мулоҳаза юргизади, ҳаракат бошлаши керак бўлган Барклай эса қандай қарорга келишни билмасдан, фурсатни ўтказиб юборади. Фақат Багратион ҳарбий киши. Гарчи у аҳмоқ бўлса ҳам тажрибаси, кўз билан чамалаш қобилияти ва дадиллиги бор... Бу расвою раддибалолар орасида сизнинг ёш подшоҳингиз қандай роль ўйнайди? Улар подшоҳингизнинг обрўйини тўкишади ва рўй бераётган ҳодисанинг масъулиятини унга тўнкашади. *Un souverain ne doit être à l'armée*

¹ Менинг дўстлигим туфайли императорингиз буларга муяссар бўлар эди. Ухў, император Александрнинг салтанати қандай гўзал салтанат бўлар эди! Ухў, нақадар гўзал салтанат бўларди.

que quand il est general¹,— деди у афтидан, рўйирост Александрга таъна қилиб. Император Александр саркарда бўлиш орзусида эканлигини Наполеон биларди.

— Уруш бошланганига бир ҳафта бўлди-ю, аллақачон Вильнони қўлдан бердинглар. Кучларингиз иккига бўлиниб, Польша туғроғидан ҳайдалдингизлар. Армияларингиз нолияпти.

Наполеоннинг сўзларини хотирида сақлашга аранг улгураётган ва бу сафсата гапларни зўрға уқиб олаётган Балашев бунга жавобан:

— Билбакс, аъло ҳазрат, қўшинларимизнинг бирдан-бир хоҳиши,— деб гап бошлаган эди, Наполеон унинг сўзини бўлди:

— Ҳаммасини биламан, ҳаммасидан хабардорман, қанча батальонингиз борлигини ҳам беш бармоғимдай биламан. Сизларнинг қўшинларинг икки юз мингга ҳам етмайди, менинг аскарим эса уч барабар ортиқ; онг ичманки,— деди Наполеон қасам деган нарсани бир пулга олмаслигини унутиб,— *ma parole d'honneur que j'ai cinq cent trente mille hommes de ce côté de la Victule*². Туркларнинг сизга ҳеч қандай ёрдами етмайди: улар ҳеч нарсаса ярамайди, сизлар билан сулҳ тузиб буни исботлашди. Шведларнинг пешонасига жинни қирол битган. Уларнинг қироли жинни эди, унинг ўрнига Бернадотни қирол қилишди, бу ҳам дарров ақлдан озди, чунки фақат ақлдан озган швед Россия билан иттифоқдош бўлиши мумкин.— Наполеон заҳарханда қилди ва бурнакисини яна бурнига тутди.

Балашев Наполеоннинг ҳар бир сўзига эътироз билдирмоқчи бўлар ва нима дейишини ҳам биларди, лекин ҳар гал бир нима демоқчи бўлиб оғиз жуфтлаганида Наполеон унинг сўзини бўларди. Шведлар ақлдан озган деганда Балашев, Россия Швеция томонида бўлса Швеция оролга айланади, демоқчи бўлди, бироқ Наполеон унинг товушини босиш учун жаҳл билан бақириб гапирди. Зардаси қайнаган Наполеон шундай бир кайфиятда эдики, киши бундай ҳолатда фақат ўз ҳақлигини ўзига исбот қилиш учунгина ҳалеб гапираверади. Балашев оғир

¹ Император саркарда бўлган тақдирдагина армия қошига келиши керак.

² Худо ҳаққи. Висланинг бу ёғида беш юз ўттиз минг аскарим бор.

аҳволга тушиб қолди: у элчи сифатида ўз обрўйини йўқотиб қўйишдан қўрқар ва эътироз билдириш зарурлигини сезарди; ammo у одам сифатида, бекордан-бекорга газабланиб ўзини унутган Наполеон олдида маънавий жиҳатдан қисилиб қолди. Ҳозир Наполеон айтган сўзларнинг аҳамияти йўқлигини, эс-ҳушини йиғиб олса бу сўзларни айтгани учун ўзи ҳам хижолат бўлишини Балашев билар эди. У ерга боқиб, Наполеоннинг қимирлаб турган семиз оёқларига қараркан, кўзига боқмасликка тиришарди.

— Мен сизларнинг иттифоқдошларингни икки пулга олмайман,— деди Наполеон.— Менинг иттифоқдошларим — поляклар: улар саксон минг киши. Ҳаммаси арслондай олишади. Буларни икки юз мингга етказаман.

Шу гапни айтиб, Наполеон ёлғонлиги муқаррар бўлган нарсани гапирганлигидан ва тақдирга тан берган Балашев ҳамон қаршисида лом-мим демай турганидан яна ҳам газабланди шекилли, бирдан орқага қайтди ва Балашевнинг рўбарўсига келиб, оппоқ қўлларини пахса қилиб, жекирди:

— Шунини билиб қўйингки, агар сиз Пруссияни менга қарши қўйсангиз, мен уни Европа харитасидан ўчириб ташлайман,— деди газабдан ранги ўчиб, афт-башараси бужмайиб, кичкина қўлларини бир-бирига ураркан,— Сизларни Двина, Днепрнинг нарёғига улоқтириб ташлайман: Европанинг хиёнаткорлиги ва кўрлиги туфайли сиз бузиб ташлашга муваффақ бўлган ўша тўсиқни ўзларингга қарши тиклайман. Ушанда ҳолларингиз нима бўлганини кўрамиз, мenden йироқлашиб нимага эришганларинг ўшанда маълум бўлади.— Шу сўзларни айтиб, индамай у ёқдан-бу ёққа юраркан, тўла елкалари силкинар эди. У тамакидонини нимчасининг чўнтагига солди, яна олди ва бир неча мартаба бурнига тутгач, Балашевнинг қаршисига келиб тўхтади. Индамай туриб, Балашевнинг кўзига истеҳзо билан тик қаради ва паст товуш билан деди: — *Et serpens dant quel beau regne aurait pu avoir votre maître!*¹

Балашев эътироз билдириш заруратини сезиб, Россиянинг аҳволи бунчалик оғир эмас, деди. Наполеон унинг сўзларига қулоқ солмаётган бўлса керак, ҳамон индамай истеҳзоли табассум билан тикилиб турар эди. Балашев: «Россияда урушнинг охири бахайр бўлади деб умид қи-

¹ Ҳай аттанг, подшоҳингиз қандай гўзал салтанатга эга бўлиши мумкин эди.

лишади», деди. Наполеон худди «биламан, шундай дейиш сизнинг бурчингиз, лекин бунга ўзингиз ишонмайсиз, мен сизни ўз фикримнинг тўғрилигига ишонтирдим» дегандай қилиб лутфан бош иргатди.

Балашев сўзини тугатганда Наполеон яна тамакидонини олиб ҳидлади ва худди сигнал бергандай полни икки мартаба оёғи билан депсиб қўйди. Эшик очилди: икки букилиб таъзим қилган камергер императорга шляпа ва қўлқопини берди, иккинчиси рўмолчасини узатди. Наполеон уларга қарамасдан, Балашевга юзланди:

— Император Александрга менинг номимдан шуни етказинг, — деди шляпани оларкан, — мен ҳамон аввалгидай унга содиқман, уни яхши биламан ва олижаноб хислатларига юксак баҳо бераман. *Je ne vous retiens plus, général, vous recevrez ma lettre à l'Empereur*¹. Шунини деб Наполеон тез-тез қадам ташлаб эшик томон юрди. Қабулхонада турганларнинг ҳаммаси унинг олдига ўтиб зинадан пастга югуриб тушишди.

VII

Наполеон ғазабнок бўлиб, шунча пасту баланд гапларни айтгандан кейин ва энг охир совуққина қилиб «*Je ne vous retiens plus, général, vous recevrez ma lettre*», деганидан сўнг Балашев; энди Наполеон мен билан учрашиш у ёқда турсин, таҳқирланган ва ўзининг ўринсиз ғазабланганини кўрган сафир билан кўришмасликка ҳаракат қилади, деб ишонган эди. Бироқ Наполеон Дюрок орқали Балашевни шу бугуноқ тушки овқатга таклиф қилиб, уни ҳайратда қолдирди.

Тушки овқатда Бессьер, Коленкур ва Бертъелар бор эди.

Наполеон хушнуд бўлиб Балашевни меҳрибонлик билан қаршилади. Эрталабки қилмишидан хижолат тортиш ва афсусланиш у ёқда турсин, аксинча, Балашевнинг кўнглини кўтаришга ҳаракат қилди. Мен ҳам хато қилишим мумкин деган фикрни аллақачонлардан бери хаёлига келтирмаслиги, мен нима иш қилсам ҳам таҳсинга сазовордир деб билганлиги Наполеоннинг қиёфасидан кўриниб турар эди.

¹ Мен сизни энди тутиб турмайман, генерал, подшога ёзган номини сизга беришади.

Император отга мииниб Вильнони айлаиб келганидан кейин, жуда хушхол эди, шаҳар аҳолиси уни хурсандлик билан қаршилаб, хурсандлик билан кузатди. Наполеон ўтган кўчаларда гиламлар, байроқлар унинг вензеллари билан безалган, поляк хонимлари рўмолчаларини силкитиб, уни табриклашган эди.

Наполеон овқат маҳалида Балашевни ёнига ўтқазиб, унга меҳрибонлик қилди, шу билан бирга, уни ўз саройига мансуб, ўз планларига хайрихоҳ бўлган, муваффақиятларидан суюнадиган бир шахс ўрнида кўриб муомала қилди. Сўз орасида у Москвадан гап очиб, Балашевдан Россия пойтахти ҳақида баъзи нарсаларни сўради; фақат бормоқчи бўлган жойга қизиқсинаётган сайёҳ тарзида эмас, балки Балашев рус бўлгани учун менинг ҳар нарсани билишга тиришаётганимга қойил бўлсин, деган хаёлда Москвадан сўз очиб, жуда кўп саволлар берди.

— Москванинг қанча аҳолиси бор, Москвада нечта ҳовли бор? Москвани *Moscou la sainte* (Муқаддас Москва) дейишлари ростми? Москвада қанча черков бор? — деб сўради.

Москвада икки юздан ортиқ черков бор, деган жавобга у:

— Шунча черковнинг нима кераги бор? — деди.

— Рус халқи жуда тақводор, — деб жавоб қилди Балашев.

— Ҳа, айтгандай, монастырь ва черковларнинг кўплиги халқнинг орқада қолганлигини кўрсатади, — деди Наполеон ва бу фикримга қандай баҳо бераркан дегандай Коленкурга қараб қўйди.

Балашев француз императорининг фикрига назокат билан эътироз билдириб:

— Ҳар бир ўлканинг ўз урфу одати бор, — деди.

— Лекин Европанинг ҳеч қаерида бундай аҳволни кўрмайсиз, — деди Наполеон.

— Зоти олийларидан узр сўрайман, — деди Балашев, — Испаниянинг ҳам монастырь ва черковлари Россияникидан кам эмас.

Французларнинг яқинда Испанияда учраган мағлубиятларига ишора бўлган бу жавоб Балашевнинг сўзига кўра, император Александрнинг саройида катта баҳо бўлса ҳам, бу ерда, Наполеоннинг дастурхони элган эътиборсиз қолди.

устида

Жаноб маршалларнинг лоқайдлик ва ажабсинишни ифода этган юзларида Балашев пичинг тарзида айтган бу гапнинг нимаси пичинг деган бир маъно бор эди. Уларнинг юз ифодаси пичинг бўлса бордир, лекин биз тушунмадик, ёки бунинг нимаси кесатиқ экан деб турар эди. Бу пичинг шу қадар билинмай ўтдики, Наполеон ҳатто уни пайқамади ва гўллик қилиб Балашевдан Москвага борадиган тўғри йўл қайси шаҳарлардан ўтади, деб сўради. Бутун меҳмондорчилик давомида сергак ўтирган Балашев: *comme tout chemin mène à Rome, tout chemin mène à Moscou*¹, йўл жуда кўп, ўша йўллар жумласида Карл XII юрган Полтава йўли ҳам бор, деб айтди ва жанобни дўндирганидан мамнун бўлиб, беихтиёр қизариб кетди. Балашев «*Poltawa*» деб сўзини тугатмасданоқ Колонкур Петербургдан Москвага борадиган йўлнинг ноқулайлиги, ўзининг Петербург хотиралари ҳақида гап очди.

Овқатдан сўнг қаҳва ичгани Наполеоннинг кабинетига киришди. Тўрт кун муқаддам бу хона император Александрнинг кабинети эди. Наполеон ўз ўрнига ўтирди ва қаҳва қуйган севр чинни пиёласига қўл узатаркан, Балашевни ёнидаги стулга ўтиришга таклиф қилди.

Овқатдан сўнг киши шундай бир кайфиятда бўладики, бу кайфият хушҳол бўлишга ва ҳаммани дўст кўришга ҳар қандай оқилона сабабдан кўра кўпроқ рағбатлантиради. Наполеон ҳозир мана шундай кайфиятда эди. Назарида уни ғоят эҳтиром қиладиган дўстлари орасида ўтиргандай эди. Наполеон овқатдан кейин Балашев дўстим ва муҳибим бўлиб қолди, деб ишонган эди. У, Балашевга ёқимли ва хиёл истеҳзоли табассум билан мурожаат этди:

— Бу император Александр турган ўша уй эмиш. Жуда ғалати-а, нима дедингиз, генерал? — деди Наполеон, ҳамсуҳбатига бу сўз хуш келади деган хаёлда, чунки бу Наполеоннинг Александрдан устун туришини исбот қилар эди.

Балашев нима жавоб қайтаришини билмай, бош ирғитиб қўйди.

— Ҳа, бу уйда тўрт кун бурун Винцингероде билан Штейн кенгашган, — деди Наполеон ўша истеҳзоли табассум билан. — Мен бир нарсага тушунмайман, — деди у. — Нима учун император Александр менинг барча шахсий

¹ Ҳамма йўл Римга элтади деган мақолдек, ҳамма йўл Москвага элтади.

душманларимни ўз атрофига тўплади экан. Бунга мен сира тушуна олмайман. Шу иш менинг ҳам қўлимдан келишини ўйладимикин?—деб савол назари-ла Балашевга қаради ва афтидан, бу хотиралар ҳали буткул босилмаган эрталабки ғазабини яна қўзғатди.

— Шуни билиб қўйсинки, мен шундай қиламан,— деди Наполеон ва чашкани нарироқ суриб ўрнидан турди.— Мен унинг барча қайинбўйинларини: Виртембергларни, Баденликларни, Веймарликларни Германиядан ҳайдаб чиқараман. Айтинг, уларга Россиядан бошпана тайёрлайверсин!

Балашев бошини қуйи солди, унинг юзи, мен-ку хайрмаъзурни насия қилиб кетардим-а, аммо менга қарата гапирилаётган сўзни эшитмай иложим йўқ, деб турар эди. Наполеон бу ифодани пайқамади. У Балашевга душманнинг элчиси деб эмас, балки энди ўзига буткул вафодор, собиқ хўжасининг тор-мор бўлишига суюнадиган киши деб қарар эди.

— Нима учун Александр қўмондонликни ўз бўйнига олди экан? Бунинг нима кераклиги борикин? Уруш менинг касбим, у подшолигини қилаверсин, қўмондонликни унга ким қўйибди. Нима учун бунақа масъулиятни ўз бўйнига олди?

Наполеон яна тамакидонини олди. Индамай, бир неча марта у ёқдан-бу ёққа юргач, бехосдан Балашевнинг қаршисига жилмайиб келди, худди Балашев учун муҳимгина эмас, балки ёқимли бир ишни қилаётгандай, тортинмай-нетмай қирқ ёшли рус генералининг юзига қўлини яқинлаштирди-да, лаблари билангина кулиб, унинг қулоғидан секин чўзиб қўйди.

Avoir l'oreille tirée par l'Empereur¹ француз саройида зўр шараф ва марҳаматга ноил бўлган киши ҳисобланар эди.

— Eh bien, vous ne dites rien, admirateur et courtisan de l'Empereur Alexandre?²— деди Наполеон худди ўзи турган жойда бошқа кишига courtisan ва admirateur³ бўлиш кулгили бир ҳол бўлгандай.— Генералга от тайёрланганми?— деди Наполеон Балашевнинг таъзимига

¹ Император қулоғини чўзган киши.

² Нега индамайсиз, император Александр саройининг аҳли ва муҳиб?

³ Аъён ва муҳиб.

Ўн ёл бош ирғаб,— бу кишига менинг отларимдан бирини беринглар, йўл узок...

Балашев олиб келган нома Наполеоннинг Александрга ёзган сўнгги номаси эди. Балашев Наполеон билан бўлган суҳбатнинг тафсилотини рус императорига гапириб берди ва уруш бошланиб кетди:

VIII

Князь Андрей Москвада Пьер билан учрашганидан сўнг Петербургга кетди, уйдагиларга иш билан кетяпман деб айтган бўлса ҳам, бу сафардан мақсад, князь Анатолий Курагин билан учрашиш эди. Князь у билан албатта кўришиш зарур деб ўйлар эди. Петербургга келганидан кейин маълум бўлдики, Анатолий у ердан аллақачон кетиб қолган экан. Пьер ўз қайнисини князь Андрейнинг келаётганидан огоҳлантирган, Анатолий Курагин бу хабарни эшитиш биланоқ ҳарбий министрдан буйруқ олиб, Молдавия армиясига жўнаб кетган эди. Шу орада князь Андрей уни ҳамиша ўзига яқин кўриб юрадиган собиқ генерали Кутузовни учратиб қолди ва Кутузов уни Молдавия армиясига бирга боришни (қари генерал ўша ерга қўмондон бўлиб тайинланган эди) таклиф қилди. Князь Андрей қароргоҳ штабига хизматга кириб, Туркияга кетди.

Князь Андрей Курагинга хат ёзиб, уни дуэлга чақиришни ўзига эп кўрмади. Ўша можаро учун дуэлга чақириш графиня Ростова шаънига ёмон бўлади деган мулоҳазага бориб, князь Андрей Курагин билан шахсан учрашмоқчи ва шу учрашишда дуэль учун бошқа баҳона топмоқчи эди. Бирок Туркия армиясида ҳам Курагинни учратолмади, чунки князь Андрей Туркияга келиши биланоқ Курагин Россияга қайтиб кетган эди. Янги ўлка ва янги турмуш шароитида князь Андрей эркинроқ нафас ола бошлади. Қаллиғининг хиёнатидан сўнг князь Андрей бундан таъсирланганини одамлардан яширишга қанча уринса, унинг алами шу қадар ошар эди. Илгариги ширин ҳаёти заҳру заққумга айланди, илгари жонини берадиган эрк ва мустақиллик эса энди оғир юк бўлиб қолди. У Аустерлиц майдонида чалқанча ётганида биринчи мартаба хаёлига келган, Пьергагина очилиб гапирган, Богучаровода узлатда ётган чоқларида, Швецария ва Рим сафарларида уни овунтирган ҳамда порлоқ истиқбол очиб берган ўша

фикрларни ҳозир эслаш у ёқда турсин, ҳатто хаёлига келтиргани кўрқар эди. Ҳозир уни илгариги фаолиятига сира алоқаси бўлмаган, энг яқин амалий ишлар қизиқтирар, илгариги фаолиятларидан нақадар узоқлашса, янгисига шу қадар жон-жаҳди билан ёпишар эди. Гўё илгари тепасида турган ўша баланд ва бепоен кўк гумбази бирдан пасайиб, уни босиб тургандай туюлди-ю, ундаги ҳамма нарса равшан бўлди. Лекин илгари абадий ва сирли кўринган нарсалардан асар қолмади.

Кўлидан келадиган ишлар орасида князь Андрей учун энг осони ва ўзига синашта бўлгани ҳарбий фаолият эди. У Кутузов штабида навбатчи генерал лавозимини адо этаркан, зўр қунт ва ғайрат билан ишлар, ишга бўлган ҳафсаласи ва иштиёқи билан Кутузовни тонг қолдирар эди. Князь Андрей Туркияда Курагинни учратолмай, унинг кетидан Россияга қараб югуришни ўзига ноллойиқ кўрди; лекин орадан қанча вақт ўтмасин, мабодо Курагинни кўриб қолса, ундан нафратланишига қарамасдан, у билан тўқнашишдек паст ишга таназзул қилиш керак эмас деб, ўзини ўзи ишонтирмасин, оч одам овқатдан ўзини тиёлмаганидек, қачон бўлса ҳам уни учратиши билан дуэлга чақиришдан ўзини тиёлмаслигини билар эди. Князь Андрей Туркияда нақадар серғайрат, сертарадуд бўлмасин, қанчалик ўзини мансабпараст-шуҳратпараст қилиб кўрсатишга уринмасин ҳақорат алами ҳали босилмаганлиги, юраги ғазабга тўлиб юрганлиги унинг зоҳиран осойишта кўринган ҳаётини заҳарлар эди.

Ун иккинчи йилда Наполеонга қарши уруш хабари Букарештга етганда (Кутузов икки ой шу ерда яшаб, вақтининг деярли ҳаммасини валахиялик хотин олдида ўтказарди) князь Андрей Кутузовдан Ғарбий армияга юборилишини илтимос этди. Болконский худди Кутузовнинг бекорчилигини таъна қилаётгандай ўз фаолияти билан унинг жиғига теккан эди, шунинг учун ҳам Кутузов князь Андрейнинг илтимосини дарров қондирди ва бир топшириқ билан уни Барклай де Толли армиясига юборди.

Князь Андрей май ойида Дрисса лагерида турган армияга жўнашдан олдин Лисие Горига борди. Лисие Гори йўл устида бўлиб, Смоленск катта йўлидан уч чақирим четда эди. Сўнгги уч йил мобайнида князь Андрей ҳаётида жуда кўп ўзгаришлар юз берди. У жуда кўп нарсаларни ўйлаб кўрди, кўп нарсаларни бошқача ҳис этди, кўп нарсаларга бошқа кўз билан қаради (у Шарқ ва Ғарбни ке-

эб чиққан эди), шунинг учун ҳам Лисие Горига келиб, эс-кича бир маромда кетаётган ҳаётни барча икир-чикири ва тафсилоти билан кўргач, ҳайрон бўлди. У Лисие Горигадаги ҳовлининг хиёбонидан ўтиб, гиштин дарвозага етгач, худди сеҳрланиб, уйқуда ётган қасрга киргандай бўлди. Уйда ҳамон ўша салобат, ўша озодалик, ўша сукунат ҳукм сурар, мебеллар ҳам, деворлар ҳам, эшитилган товушлар ҳам ўша, ўша ҳид, одамларнинг қиёфасида ҳам ўша илгаригидай журъатсизлик аломати бор эди, фақат улар бир оз қариганди. Княжна Марья ҳам ҳамон ўшандай журъатсиз, хунук, қариб бораётган қиз бўлиб, ҳамиша ваҳима ва маънавий азоб ичида яшар, умрининг энг яхши йиллари бекор ва кўнгилсиз ўтиб кетмоқда. Bourienne ўша илгаригидай умрининг ҳар бир дақиқасини шод-хурамлик билан ўтказадиган, қалби энг яхши умидларга тўлган, ўз-ўзидан мамнун ва сернозу серкарашма қиз эди. Князь Андрейнинг назарида у фақат аввалгидан кўра дадилроқ кўринди. Швецариядан олиб келинган мураббий Десаль русча сюртук кийиб олган, хизматкорлар билан русчага тили келишмай зўрға гапиришади, лекин ақли илгаридай ноқисроқ бўлса ҳам, ўзи таҳсил кўрган фазилатли ва майдакаш бир мураббий. Кекса князнинг жисмоний жиҳатдан қаригани шундан иборатки, битта тиши тушгани лабининг бурчидан кўриниб турарди; маънавий жиҳатдан эса ҳамон аввалгидай, фақат дунёда юз бераётган воқеалар унинг ғазаб ва шубҳасини яна ҳам ортирибди. Ёлғиз Николушка катта бўлиб ўзгарибди, ранг-рўйи кирибди, кўнғир сочлари ўсиб кетибди; у қувониб, кулиб, чиройли оғзини беихтиёр очиб, устки лабини кўтараркан, марҳум кичкина княгиняни эслатарди. Сеҳрланган, уйқуда ётган бу қасрнинг ўзгармас қоида-қонунларига фақат Николушка итоат қилмасди. Бироқ зоҳиран ҳеч нарса ўзгармагандай кўринса ҳам, ҳақиқатда бу одамларнинг ўзаро муносабати князь Андрей кўрганидан бери бошқача бўлибди. Оила аъзолари бир-бирига ёт ва душман икки гуруҳга бўлинган, ҳозир меҳмон князь Андрей туфайли кундалик ҳаёт тартибини бузиб, бир жойга тўпланишган. Биринчи гуруҳга кекса князь, Bourienne ва архитектор, иккинчи гуруҳга княжна Марья, Десаль, Николушка ва қолган энага ва эналар кирар эди.

Князь Андрей Лисие Горига бўлган кунлари бутун уй ичи бир дастурхондан овқатланса ҳам, ҳеч ким ёзилиб ўтирмас эди. Князь Андрей ўзини меҳмондек сезар,

улар меҳмон туфайли кундалик ҳаёт тартибini бузаётганини, келиб буларнинг роҳатини бузганини пайқар эди. Князь Андрей келган кунидек, овқат маҳалида, беихтиёр буни сезиб чурқ этмай ўтирди, кекса князь ҳам ўғли ёзилиб ўтирмаганини кўриб, қош-қовоғини очмади ва овқатдан кейин дарров ўз бўлмасига кириб кетди. Князь Андрей кечкурун отасининг ҳузурига кирди ва уни гапга солиш ниятида ёш граф Каменский кампаниясидан сўз очди, шунда кекса князь тўсатдан княжна Марья тўғрисида гапириб, унинг хурوفотга берилгани, ўзининг сўзига қараганда бирдан-бир содиқ дўсти бўлмиш m-He Bourgeoisни ёқтирмаганлиги учун қоралади.

Мен касал бўлсам, деди кекса князь, фақат княжна Марья дастидан касалман; бу қиз атайлаб мени қийнайди, гашимга тегади, ортиқча эркалаб, беҳуда гаплар билан кичкина князь Николайнинг тарбиясини бузаяпти. Кекса князь қизига ўзи азоб бераётганини, княжнанинг ҳаётини оғирлигини яхши тушунар, лекин шу билан бирга, азоб бермай иложи йўқлигини ва қизи шунга сазовор эканлигини ҳам биларди. Кекса князь ўз-ўзича: «Нима учун князь Андрей шуларни кўриб туриб синглиси ҳақида менга ҳеч нарса демайди? Ёки у мени бекордан-бекорга ўз қизидан совиб, француз аёлни ўзига маҳрам қилиб олган бадкирдор ва аҳмоқ бир чол деб ўйлайдими? У сиртдан воқиф эмас, шўнинг учун ҳам буни тушунтириш, қулоғига қуйиб қўйиш керак» дер эди кекса князь. У қизининг бемаъни феълү атворига нима сабабдан чидаёлмаслигини тушунтира кетди.

— Агар мендан сўрасангиз,— деди князь Андрей отасига қарамасдан (умрида биринчи мартаба у ўз отасини қоралаётган эди),— мен-ку гапирмоқчи эмас эдим, лекин сиз сўрагандан кейин бу ҳақда ўз фикримни очик айтмоқчиман. Агар Маша билан орангиз бузуқ бўлса, бунинг учун Маша айбдор деб айтолмайман, чунки сизни нақадар яхши кўриши ва эҳтиром қилишини биламай. Модомики мендан сўраяпсиз,— давом этди князь Андрей тажанг бўлиб, чунки сўнгги кунларда ҳар бир нарса унинг гашига тегадиган бўлиб қолган эди,— мен фақат бир нарсани айтаман: агар ораларинг бузуқ бўлса, бунинг бирдан бир сабабчиси Машага дугона бўлишга нолойиқ ярамас аёлдир.

Чол аввал кўзларини бақрайтириб ўғлига қаради, кейин кемшик тишини ғайри табиий тарзда кўрсатиб

(князь Андрей бунга ҳеч ўрганолмаётган эди) илжайди.

— Қанақа дугона, а, чирогим? А? Дарров чақибдида?

— Ота, мен қозилик қилмоқчи эмас эдим,— деди ту-тақиб кетган князь Андрей жеркиб,— лекин сиз мажбур қилганингиздан кейин ўз фикримни айтдим ва яна айтаманки, айб княжна Марьяда эмас, француз аёлда...

— Аллақачон ҳукм ҳам чиқарибсан-ку!.. Ҳукм чиқарибсан-ку! — деди чол князь Андрейнинг назарида мустар бўлгандай паст товуш билан, кейин бирдан ту-тақиб, ўрнидан сапчиб турди-да: — Йўқол! Йўқол кўзимдан! Бу даргоҳга минбаъд қадам қўйма!.. — деб бақирди.

Князь Андрей дарҳол жўнаб кетмоқчи бўлган эди, бироқ княжна Марья яна бир кунгагина қолишини сўради. Ўша кунни князь Андрей отасининг кўзига кўринмади, чол ҳам уйдан чиқмади, m-lle Bourienne билан Тихондан бўлак ҳеч кимни олдига киргизмади, чол ўғли кетган-кетмаганлигини бир неча марта улардан сўради. Эртаси кунни, жўнашдан олдин, князь Андрей ўғлининг бўлмасига кирди. Соғлом, онасига ўхшаш сочлари жинглак ўғилчаси тиззасига ўтирди. Князь Андрей ўғлига Кўк Соқол эртагини бошлади-ю, бироқ тамом қилолмай, ўйла-ниб қолди, у тиззасига ўтирган ширингина ўғилчаси тўғрисида эмас, ўзи тўғрисида ўйлаб кетди. Отасининг жаҳлини чиқаргани учун пушаймон бўлмаётганини, умрида биринчи мартаба отаси билан уришиб кетаётганидан афсусланмаётганини сезиб, даҳшатга тушди. Ҳаммадан кўра уни ҳайратга солган нарса шу бўлдики, эркаламоқчи бўлиб тиззасига ўтқазган ўғилчасини илгаригидай суялмади, кўксига меҳр пайдо бўлмади.

— Ҳа, гапирсангиз-чи,— дер эди ўғли. Князь Андрей ўғлига жавоб қайтармай, уни тиззасидан олиб ерга қўйди-ю, уйдан чиқиб кетди.

Князь Андрей кундалик машғулотларини тарк этиб, бахтли бўлган илгариги ҳаёт шароитига қайтадан тушиши биланоқ ғам-ғусса аввалгидай уни қамраб олди, князь Андрей бу хотиралардан тезроқ қутулиш ва тезроқ бирон машғулот топишга ошиқди.

— Чинакам кетадиган бўлдингми, André? — деди синглиси.

— Худога шукурки, кетяпман,— деди князь Андрей,— таассуфки, сен кетолмайсан.

— Қўй шунақа гапларни,— деди княжна Марья,— мудҳиш урушга кетаётганинда, отамиз қариб қолган чоғларида бунақа гапларнинг нима кераги бор! Сени йўқлабдилар, Mlle Bourienne айтди...— Шу гапни айтиши биланоқ княжна Марьянинг лаблари титраб, кўзларидан ёш томди. Князь Андрей юзини ўгириб, уйда у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.

— Ё раббий! Ё раббий! — деди князь Андрей,— икки пулга арзимайдиган махлуқлар одамларнинг бахтсизлигига сабаб бўлса-я! Бу гапни у шу қадар ғазаб билан айтдики, ҳатто княжна Марья кўрқиб кетди.

Князь Андрей икки пулга арзимайдиган махлуқлар деганда фақат княжнани бахтсиз қилган Mlle Bourienne ни эмас, балки ўзининг ҳам бахтини қора қилган одамни кўзда тутган эди.

— André, фақат бир нарсани ёлвориб сўрайман,— деди княжна Марья князь Андрейни тирсагидан ушлаб ва ёш оқиб парпираб турган кўзларини унга тикиб,— мен ҳаммасига тушуняпман (княжна Марья ерга қаради). Бу кулфатни одамлар бошимга солди деб ўйлама. Одамлар фақат унинг қуроли холос.— У князь Андрейнинг бошидан баландроққа — киши суратнинг таниш нуқталарига қандай дадил ва ишонч билан қараса, шундай қаради.— Гаму кулфатни одамлар эмас, унинг ўзи юборади. Одамлар унинг қўлида фақат бир қурол, айб уларда эмас. Назарингда биров ёмонлик қилгандай кўринса, буни унут, кечир. Бировни жазолашга бизнинг ҳақимиз йўқ, ўшанда афв этиш бахти нима эканлигини биласан.

— Хотин бўлганимда шундай қилар эдим, Marie. Бу фазилат хотинларга хосдир. Лекин эркаклар унутмаслиги, афв қилмаслиги керак,— деди князь Андрей, гарчи шу чоққача Курагин ҳақида ўйламаган бўлса ҳам, бирдан юрагида қондирилмаган ўч-алам жўш уриб кетди. «Модомики княжна Марья кечирешни сўраяпти, демак мен аллақачонлар унинг жазосини беришим керак экан»,— деди ўзича ва княжна Марьянинг сўзига жавоб бермасдан, Курагинни учратган пайтдаги (унинг армияда эканлигини биларди) ўша қувончли ва аламли дақиқани ўйлаб кетди.

Княжна Марья акасига ёлвориб яна бирон кун қолишини сўради, отаси билан ярашмай кетса, мўйсафид отаси қаттиқ азоб чекишини айтди, лекин князь Андрей эҳтимол армиядан тезда қайтиб келарман, отамга хат

ёзиб, у кишини хотиржам қиламан, ҳозир бу ерда қанча узоқ турсам, бу яра шунча кўп маддалайди, деб жавоб қилди.

Хайрлашаётганида сингисининг шу сўнгги сўзлари унинг қулоғига кирди:

— Adieu, André! Rappelez vous que les malheurs viennent de Dieu, et que les hommes ne sont jamais coupables¹. Князь Андрей Лисие Гори хиёбонидан чиқиб кетар экан, ўз-ўзича ўйлар эди: «Ҳа, шундоқ бўлиши керак! Миясини еган чолга бу бечора муштипар қиз ем бўлади. Чол ўз қусурини билса ҳам, лекин феълени ўзгартиролмайди. Менинг ўғилчам ўсяпти, ҳаётни кўриб қувоняпти, лекин у ҳам бошқалар каби бу ҳаётда ё алданади ва ё алдамчи бўлади. Мен армияга кетяпман, лекин нима учунлигини ўзим ҳам билмайман, фақат истагим шуки, балодан баттар ёмон кўрадиган одамимни учратсаму мени ўлдириш ҳамда мендан кулиш учун унга имкон берсам!» Ҳаёт шароити илгари ҳам шундай эди, лекин илгари буларнинг ҳаммаси қовушиб турар эди. Энди эса парчаланиб кетди. Князь Андрейнинг тасаввурида буларнинг ҳаммаси бир-бирига ҳеч қандай алоқаси бўлмаган, беҳуда ҳодисалардан иборат эди.

IX

Князь Андрей июнь ойининг охирида армия бош штабига етиб келди. Подшо бирга бўлган биринчи армиянинг қўшинлари Дрисса ёнидаги истеҳком лагерига жойлашган; иккинчи армия қўшинлари эса биринчи армияга қўшилиш ниятида (французларнинг йирик кучлари уларни биринчи армиядан ажратиб қўйган дейишарди) орқага чекинмоқда эди. Рус армиясида уруш ҳаракатларининг умумий боришидан ҳамма норози бўлса ҳам, лекин душманнинг рус губернияларига бостириб кириш хавфи ҳақида ҳеч ким ўйламас, уруш ғарбий Польша губернияларидан нари ўтиши ҳеч кимнинг хаёлига ҳам келмас эди.

Барклай де Толли армиясига тайинланган князь Андрей у билан Дрисса қирғоғида танишди. Лагерь атрофида биронта дурустроқ жой ва ё каттароқ қишлоқ

¹ Андрей, хайр! Шунинг эсингда тутки, бахтсизлик худодан келди, биндалари ҳеч қачон айбли эмас.

бўлмагани учун, армия қошидаги бирталай генерал ва сарой аҳллари ўн чақиримча масофада, дарёнинг иккала қирғоғидаги энг яхши қишлоқ уйларига жойлашган эди. Барклай де Толли подшодан тўрт чақирим нарида қарор топган эди. У Болконскийни илтифотсизлик билан совуққина қарши олди ва сўзларни немисча талаффуз қилиб, келганингиз ҳақида подшога маълумот бераман, бирон вазифага тайинланарсиз, ҳозирча менинг штабимда хизмат қилиб тулинг, деди. Князь Андрей Анатолий Курагин шу армияда бўлса керак деб ўйлаган эди, бироқ у бу ерда эмас, Петербургда қетган экан. Буни эшитиб князь Андрей қувонди. Зўр уруш марказидаги ишлари князь Андрейнинг фикру хаёлини банд қилди ва у Курагин ҳақидаги ўй-хаёллар тугдирган ташвишдан бирмунча вақт қутулгани учун хурсанд бўлди. Дастлабки тўрт кун давомида князь Андрейни ҳеч қаёққа чақиришмади, шундан фойдаланиб, у барча лагерь истеҳкомларини айланиб чиқди, ҳамда ўз билимига таяниб, бу ишлардан хабардор одамлар билан суҳбатлашиб, мустаҳкамланган лагерь ҳақида бирор тушунча ҳосил қилмоқчи бўлди. Лекин бу лагернинг қанчалик қулай-ноқулайлигини князь Андрей аниқлолмади. У ўз тажрибасидан шуни билар эдики, ҳарбий ишда энг чуқур ўйлаб тузилган план ҳам ич бермаслиги мумкин (Аустерлиц сафарида буни ўз кўзи билан кўрган эди), ҳамма гап душманнинг қўққисдан ва кутилмаган жойдан қилган ҳужумини даф этишга ва бу ишни ким қандай олиб бораётганига боғлиқ. Князь Андрей сўнгги масалани ечиш учун ўз мавқеи ва таниш-билишларидан фойдаланиб, армиянинг идора қилиниши, буида иштирок қилаётган шахслар ва фирқаларнинг характерини тушуниб олишга ҳаракат қилди ва ҳозирги вазият ҳақида қуйидаги хулосага келди.

Подшо Вильнода экан чоғида армия учга бўлинибди. Биринчи армия Барклай де Толли қўмондонлиги остида, иккинчи армия Багратион, учинчи армия Тормасов қўмондонлиги остида эди. Подшо биринчи армия қошида бўлса ҳам, бош қўмондон эмас эди. Буйруқларда подшо қўмондонлик қилади деб эмас, балки армия қошида бўлади, деб ёзилганди. Бундан ташқари, подшо ихтиёрида бош қўмондон штаби эмас, балки император бош қароргоҳининг штаби бор эди холос. Унинг ҳузурида император штабининг бошлиғи генерал-квартирмейстер князь Волконский, генераллар, флигель-адъютантлар, дипломат ман-

сабдорлар ва бирталай ажнабийлар бор эди-ю, ammo армия штаби йўқ эди. Бундан ташқари, подшо ҳузурида бирор лавозим эгаси бўлмаган кишилар: собиқ ҳарбий министр Аракчеев, энг баланд рутбали генерал граф Бенигсен, буюк князь шаҳзода Константин Павлович, канцлер граф Румянцев, собиқ Пруссия министри Штейн, швед генерали Армфельд, уруш кампанияси планининг бош тузувчиси Пфуль, сардиниялик муҳожир генерал-адъютант Паулучи, Вольцоген ва ҳоказолар бор эди. Бу шахслар армия қошида бевосита бирон ҳарбий лавозимда бўлмаса ҳам, лекин ўз мавқеларига кўра нуфузлари бор эди: Бенигсен ё буюк князь, ё Аракчеев ва ёки князь Волконский ким сифатида ишга аралашяпти ё фалон маслаҳатни беряпти, бу фармон ва маслаҳатларни ўз номидан беряптими ё подшо номиданми, бу фармонни бажариш керакми, йўқлигини аксар вақт корпус бошлиғи ва ҳатто бошқўмондон сира билмас эди. Лекин бу фақат ташқи вазият эди, ҳақиқатда эса подшо ва барча сарой аҳли (подшо ҳузурида бўлгандан кейин ҳамма сарой аҳли бўлиб қолади) бу ерда бўлишининг моҳияти, сарой нуқтаи назаридан қаралганда, ҳаммага маълум эди. Бунинг туб маъноси шундан иборат эди: подшо бошқўмондонлик лавозимини расмий қабул қилмаган бўлса ҳам, лекин бутун армияга амру фармон бериш ҳуқуқига эга, атрофидаги одамлар эса унинг ёрдамчиси. Аракчеев тартиб-интизомга мутасадди бўлган содиқ нозир ва подшонинг шахсий муҳофазачиси; Бенигсен Вильно губерниясининг помешчиги бўлиб, гўё ўлкани *les honneus*¹ қиларди, ammo аслда эса ишбилармон генерал, яхши маслаҳатчи бўлгани учун истаган вақтда Барклайни алмаштирмақ мақсадида сақланиб келмоқда эди. Буюк князь ўз истагига кўра армия қошида эди. Собиқ вазир Штейн фойдали маслаҳат бера билгани ва шахсий фазилатларига император Александр юксак баҳо бергани учун шу ерда эди. Армфельд Наполеонни бенихоя ёмон кўргани ва ўзига ишонган генерал бўлгани учун Александрга ҳамisha таъсири зўр эди. Паулучи дадиллиги ва гапга чечанлиги учун подшога ёқар эди. Генерал-адъютантлар эса подшо қаерда бўлса улар ҳам ўша ерда бўлишлари керак бўлгани учун шу ерда эдилар, ниҳоят, Пфуль бу ердалигининг асосий сабаби шуки, у Наполеонга қарши уруш планини тузган ва бунинг мувофиқ план эканлигига

¹ Подшони қабул қилиш иши билан банд эди.

Александрни ишонтира билиб, бутун уруш ишларига раҳбарлик қилаётган эди. Пфулнинг қўл остида Вольцоген ишларди. Вольцоген Пфулнинг фикрини ўзидан кўра тушунарли қилиб айтиб бера оладиган, ўзига бино қўйган, қўрс, ҳаммага нафрат кўзи билан қарайдиган кабинет назариячиси эди.

Номлари юқорида айтилган бу рус ва ажнабийлардан (айниқса ёт муҳитда жуда серҳаракат бўлиб қоладиган кишиларга хос бир жасорат билан ҳар кун кутилмаган янги фикрлар таклиф қиладиган ажнабийлардан) ташқари яна армия қошида жуда кўп иккинчи даражали кишилар — бошлиқлари кетидан келган одамлар бор эди.

Мана шу улкан, серташвиш, ялтироқ ва мағрур киборлар оламидаги ҳукм сурган барча фикр ва товушлар орасида князь Андрей бир-биридан кескин тарзда ажралиб турадиган қуйидаги оқим ва гуруҳларни кўрди.

Биринчи гуруҳга Пфуль ва унинг маслакдошлари — уруш илми бор, бу илмнинг душманни айланиб ўтиш, орқадан зарба бериш қонуни деб аталган ўзгармас қонунқоидалари бор деб маҳкам туриб олган уруш назариячилари кирар эди. Пфуль ва унинг маслакдошлари уруш назарияси деб аталган бу уйдирма назариянинг қонунига мувофиқ мамлакат ичкарироғига чекинишни талаб қилишар, бу назарияга риоя қилинмасликни жаҳолат, маърифатсизлик ва ёки ёвуз ният натижаси деб билишар эди. Бу гуруҳга немис шаҳзодалари, Вольцоген, Винцингероде ва бошқалар — кўпроқ немислар кирар эди...

Иккинчи гуруҳ биринчи гуруҳнинг тескариси эди. Одатда бир-бирига қарши икки оқим юз берганда бир оқимнинг вакилларига қарши бўлган иккинчи оқимнинг ҳам вакиллари бўлади. Бу гуруҳга мансуб бўлган кишилар Вильнони ташлаб чиққандан бери Польшага қараб ҳужум қилишни, олдин тузилган ҳар қандай пландан воз кечишни талаб қилишар эди. Бу гуруҳнинг вакиллари жасурлик билан ҳаракат қилиш тарафдорларининг намояндаси эди, бундан ташқари, булар яна миллат вакили ҳам эди ва бунинг натижасида мунозараларда яна ҳам бир томонламалик юз берди. Булар Багратион, кун сайин мартабаси ошиб бораётган Ермолов ва бошқа руслар эди. Шу кунлари Ермоловнинг бир ҳазили тилларга дoston бўлган эди, гўё у подшодан лутф-марҳамат этиб, мени немис қилиб қўя қолинг деб илтимос қилган эмиш. Бу гуруҳга мансуб бўлган шахслар Суворовни эслаб, хари-

тага нина санчиб, ўйлаб ўтириш керакмас, балки оливиш; душманни янчиш, Россия тупроғига киргани унга йўл бермаслик, қўшинлар руҳини тушишига йўл қўймаслик керак, дейишар эди.

Подшога кўпроқ манзур бўлган учинчи гуруҳга иккала оқим орасида битим ясаш билан овора бўлган сарой аҳллари кирар эди. Асосан ғайри ҳарбий кишилардан ташкил топган ва Аракчеев мансуб бўлган бу гуруҳнинг одамлари ҳеч қандай ақидага эга бўлмасалар ҳам, ўзларини бирор ақида эгаси қилиб кўрсатишга уринадиган шахслар тоифасидан эди. Уруш, дейишарди улар, айниқса Бонапарте (уни яна Бонапарте деб аташар эди) каби даҳога қарши уруш энг чуқур муҳокама, чуқур билим талаб қилади ва бу ишда Пфулдан донороқ киши йўқ, лекин шу билан бирга, назариячилар аксар бир томонлама бўлишини ҳам эсдан чиқармаслик керак, шунинг учун ихтиёрни батамом улар қўлига бермасдан, Пфулга қарши бўлганларнинг сўзига, яъни ҳарбий ишда тажриба орттирган, ишбилармон шахсларнинг сўзига қулоқ солиб, ўртача бир хулоса чиқариш керак, дейишар эди.

Бу гуруҳга мансуб бўлган кишилар Дрисса лагерини Пфуль планига мувофиқ мудофаа қилиб, бўлак армияларнинг ҳаракатини ўзгартириш керак, дейишар эди. Гарчи бу йўл билан ҳеч қандай мақсадга эришиб бўлмаса ҳам, бу тadbир шу гуруҳ одамларининг назарида дуруст кўринарди.

Тўртинчи оқимнинг энг кўзга кўринган намояндаси Аустерлиц майдонида таъзир еганини унутелмаган буюк князь, валиаҳд шаҳзода эди, буюк князь ўшанда худди кўрикка чиқаётгандай бошида каска, эгнида колет¹, гвардиячиларнинг олдига тушиб, французларни мардларча мажақлаб ташлайман деб Аустерлиц жанг майдонига борган ва тўсатдан биринчи линияга чиқиб қолиб, тўполонда аранг қочиб қутилган эди. Бу оқимга мансуб бўлган одамларнинг муҳокамадаги самимийлиги уларнинг ҳам фазилати, ҳам нуқсонни эди. Улар Наполеондан кўрқишар, унинг зўр кучга эга эканлигини ҳам, ўзларининг заифлигини ҳам сезишар ва бунга ошкора иқроор бўлишар эди. Улар шундай дейишарди: «Бу ишнинг оқибати кулфат, шармандагарчилик ва ҳалокат бўлади! Мана, биз Вильпони ташлаб чиқдик, Витебскни ташлаб чиқдик; бугун-эрта

¹ Колет—отлиқ аскарларнинг калта кийими.

Дриссани ҳам ташлаб чиқамиз. Қўлимиздан келадиган бирдан-бир оқилона иш — иложи борича, тезроқ бизни Петербургдан қувиб чиқармасларидан бурун сулҳ тузмоқдир!»

Армиянинг юқори доираларида кенг тарқалган бу нуқтаи назарни Петербургда ҳам, давлат ишларига доир сабаблар нуқтаи назаридан сулҳ тарафдори бўлган канцлер Румянцев ҳам ёқлар эди.

Бешинчи оқимга Барклай де Толли мухлислари кирар эди, унга яхши киши бўлгани учун эмас, балки ҳарбий вазир ва бошқўмондон бўлгани учун мухлис бўлган одамлар кирар эди. Қанақа одам бўлса ҳам (гапни ҳамиша шундай бошлашар эди) ҳалол, ишбилармон одам, бу лавозимга ундан мувофиқроқ одам йўқ. Ҳақиқий ҳокимиятни унинг қўлига топшириб кўринг (чунки бошлиқ битта бўлмагунча уруш муваффақият қозонмайди), ўшанда у Финляндиядаги сингари нималарга қодир эканлигини кўрсатади. Агар армиямиз яхши ташкил этилган ва кучли бўлиб, Дриссагача ҳеч қандай мағлубиятсиз чекинган бўлсак, бунинг учун фақат Барклайдан миннатдор бўлишимиз керак. Аммо ҳозир Барклай ўрнига Бенигсенни қўйишса ҳамма иш хароб бўлади, чунки Бенигсен ўзининг қобилиятсизлигини 1807 йилда кўрсатган эди, дейишарди бу гуруҳга мансуб бўлган шахслар.

Олтинчи гуруҳга мансуб бўлган бенигсенчилар эса, аксинча, ҳарқалай Бенигсендан уддабурун ва тажрибали киши йўқ, минг қилсанг ҳам яна ўшанга ялинасан, дейишар эди. Бу гуруҳга тааллуқли кишилар, Дриссагача чекинишларимиз энг шармандали мағлубият ва кетма-кет хатолар натижаси бўлди, деб жар солишар эди. «Қанча кўп хато қилинса, — дейишарди улар, — шунча яхши, лоақал, шу аҳволда иш олиб бориш мумкин эмаслиги аён бўлади-ку. Ахир бизга Барклайга ўхшаган эмас, балки 1807 йилда ўзини кўрсатиб, Наполеонни ҳам қойил қолдирган Бенигсендек одам керак, шундай одам керакки, унинг ҳукмига ҳамма бўйин эгсин ва шундай одам фақат Бенигсендир».

Еттинчи гуруҳга ҳамиша подшолар, хусусан, ёш подшолар атрофида бўладиган ва айниқса император Александр саройида кўп бўлган шахслар — генераллар ва флигель-адъютантлар — подшони император сифатида эмас, балки инсон сифатида яхши кўрадиган, Ростов 1805 йилда уни қандай яхши кўрган бўлса, шундай бегараз ва сами-

мият билан севадиганлар, унинг сиймосида фақат яхши фазилатларни эмас, балки барча инсоний хислатларни кўрадиган шахслар кирар эди. Бу шахслар бошқўмондонликни ўз қўлига олишдан воз кечган подшонинг камтарлигига қойил бўлишса ҳам, лекин бу ортиқча камтарликни қоралашарди, уларнинг бирдан-бир истак ва талаби шу эди: мухтарам подшо ўзига бўлган ортиқча эътимодсизликни йиғиштириб қўйиб, қўмондонликни ўз қўлимга олдим деб рўй-рост айтсин, ўз ҳузурида бошқўмондон штаб квартирасини ташкил этсин, керак бўлганда тажрибали назариячи ва урушдан хабардор кишилар билан маслаҳатлашиб, қўшинларга ўзи қўмондонлик қилсин, ўшанда армиянинг руҳи ниҳоят даража кўтарилади.

Саккизинчи гуруҳ, энг катта гуруҳ бўлиб, сонининг кўплиги жиҳатидан бошқа гуруҳларга нисбатан юздан 99 ни ташкил қилар эди, уларнинг уруш билан ҳам, сулҳ билан ҳам, ҳужум билан ҳам, Дрисса ва ё бошқа бирон жойда мудофаа истеҳкоми қуриш билан ҳам, Барклай ва подшо билан ҳам, Пфуль ва Бенигсен билан ҳам иши йўқ эди, буларнинг бирдан-бир тилаги бу урушдан ўзлари учун кўпроқ фойда чиқариш ва кайфу сафо суриш эди холос. Подшо бош штабдаги бир-бирига чатишиб, чалкашиб кетган фитнес-фасод оқимида бўлак вақтда эришиш амри маҳол бўлган кўп нарсаларга эришмоқ мумкин эди. Бири, қулай мавқеини йўқотишдан қўрқиб, бугун Пфулнинг фикрига қўшилса, эртага унинг муқобиллари фикрига қўшилар, индинига эса масъулиятдан қочиш ва подшога ёқиш мақсадидагина ҳаммага маълум бўлган нарса ҳақида ҳеч қандай фикри йўқлигини айтар эди. Яна бир хил тамакорлар, кеча подшо ишора қилган бирон нарсани баланд товуш билан айтиб, унинг диққатини ўзига тортар, кенгашда кўкрагига уриб, қизгин мунозара қилар, фикрига қўшилмаганларни дуэлга чақирар ва шу билан умумий манфаат йўлида ўзини қурбон қилишга тайёр эканлигини кўрсатган бўлар эди. Учинчи хиллари икки кенгаш орасида, душманлари бўлмаган пайтни пойлаб, ҳамда ҳозир рад этишга фурсат йўқлигини билиб, қилган хизматлари учун подшодан бир йўла ёрдам сўрар эди. Тўртинчиси подшонинг кўзи тушиб қолган пайтда жон-дили билан ишга ёпишган бўларди. Бешинчиси кўпдан бери орзу қилиб келган нарсасига эришмоқ — подшога ҳамтовоқ бўлмоқ шарафига нойил бўлиш учун майдонга чиққан янги фикрнинг тўғри ёки нотўғрилигини куйиб-пишиб исбот-

лар, бунинг учун ҳар хил, озми-кўпми, ҳаққоний далиллар кўрсатар эди.

Бу гуруҳга мансуб кишиларнинг ҳаммаси пул, нишон, рутбага тузоқ қўяр ва подшо лутф-карамининг флюгери¹ қайси томонга бурилганини кузатар, флюгер бирон ёққа бурилди дегунча армиядаги бу текинхўрлар ўша томонга қараб пуфлар ва шундан кейин подшо ўз флюгерини бошқа томонга йўналтиргани қийналар эди. Аҳволнинг дуд-маллиги, қамма нарсага таҳликали тус берган хавф жиддий таҳдид қилаётган, фитнес-фаеод худбинлик ва тўқнашувлар кучайган маҳалда, одамлари турли қабилда, нуқтаи назар ва туйғулар мухталиф бўлган пайтда бу саккизинчи гуруҳ, ўз шахсий манфаатинигина кўзлайдиган энг йирик гуруҳ, — умумий ишни чалкаштирар ва бўтар эди. Бирон масала кўтарилди дегунча бу текинхўрлар эски масала устида ҳали ҳеч қандай фикр юргизмасданоқ дарров янгисига ёпишар, ғала-ғовур кўтариб, чинакам мунозара қилаётган кишиларнинг товушини бўғар, босар эди.

Князь Андрей армияга келган кунлари мана шу гуруҳлар ичидан яна бошқа бир гуруҳ — энди овоз чиқара бошлаган тўққизинчи гуруҳ ташкил топаётган эди. Бу гуруҳ қарама-қарши фикрларнинг биронтасига қўшилмасдан туриб, бош қароргоҳ штабида бўлаётган барча ишларга тамоман бошқа назар билан қарайдиган, иккиланиш мужмаллик, чалкашлик ва заифликдан қутилиш тадбирларини ўйлашга қодир бўлган, давлат ишларида тажриба орттирган кекса, мулоҳазали кишилар гуруҳи эди.

Бу гуруҳга мансуб бўлган кишилар: барча беҳудагарчиликлар асосан подшо ўз ҳарбий аркони билан армия қошида бўлгани туфайли юз беряпти; саройда жоиз бўлиб, армияда зарарли бўлган ўша ноаниқ, шартли ва ноустувор муносабатлар армияга кўчирилган; подшо қўшинни идора қилмасдан, подшолик қилиши керак; бу аҳволдан қутулишнинг бирдан-бир йўли — подшо ўз аркони давлати билан армиядан кетишидир; подшонинг армияда бўлиши шахсий хавфсизлигини таъминлаш учун керак бўлган эллик минг аскарни банд қилиб қўяди, энг ёмон бўлса ҳам мустақил бўлган бошқўмондон, подшо итоатида ва ҳукмида бўлган энг яхши бошқўмондондан афзалроқдир, деб ўйлар ва шу фикрларини айтар эдилар.

¹ Шамояннинг йўналишини ва кучини кўрсатадиган асбоб.

Князь Андрей Дрисса истехкомида бекор юрган кунлари шу тўққизинчи гуруҳнинг йирик намояндаларидан бири бўлган давлат муншийси Шишков подшога мактуб ёзди ва бу мактубга Балашев билан Аракчеев имзо чекишга розилик берди. Бу мактубда Шишков, умумий аҳвол тўғрисида муҳокама юргизмоққа подшо берган ҳуқуқдан фойдаланиб, пойтахт аҳолисини урушга руҳлантирмоқ заруратини баҳона қилиб, эҳтиром билан ҳукмдорга армиядан кетишни таклиф қилди.

Подшо халқни руҳлантириши, ватан мудофааси учун халққа мурожаат этиши, Россиянинг зафар қозонишига асосий омил бўлган ўша халқни руҳлантириши (подшонинг шахсан Москвада бўлиши халққа жуда катта таъсир этган эди) зарурлиги ҳақида ёзилган мактуб Александрга тақдим этилди ва ҳукмдор армиядан қайтишга баҳона бўлган бу таклифни қабул этди.

X

Бу мактуб подшонинг қўлига берилишидан олдин Барклай овқат маҳалида Болконскийга: шаҳаншоҳ шахсан сизни кўрмоқчи ва Туркия ҳақида баъзи бир нарсаларни сўрамоқчи, сиз соат олтида Бенигсен уйига марҳамат қилинг, деб қолди.

Шу куни подшо қароргоҳида Наполеоннинг армия учун хавф туғдирадиган ва кейинчалик нотўғри чиққан янги бир ҳаракати ҳақида маълумот олинган эди. Ўша куни эрталаб полковник Мишо подшо билан бирга Дрисса истехком-лагерини айланиб чиққан ва Пфуль томонидан тузилиб, шу маҳалгача тактиканинг *chef-d'oeuvre*¹ ҳисобланган, Наполеонни маҳв этиши лозим бўлган бу истехком икки пулга арзимаслигини ва рус армиясини ҳалокатга учратиши мумкинлигини исботлаб берган эди.

Князь Андрей генерал Бенигсеннинг уйига келди, Бенигсен дарё бўйида, бир помешчикнинг унча катта бўлмаган ҳовлисида турар эди. Болконский келганда ҳали Бенигсен ҳам, подшо ҳам йўқ эди: лекин шохнинг генерал-адъютанти Чернишев князь Андрейни қабул қилди ва подшо генерал Бенигсен ва маркиз Паулучи билан шу бугуннинг ўзида иккинчи мартаба Дрисса истехком-ла-

¹ Энг юқори камолот нуқтаси.

герини кўргани кетганини, бу лагернинг қулайлигига катта шубҳа туғилиб қолганини айтди.

Чернишев қўлида французча роман, олдинги уйнинг деразаси олдида ўтирган эди. Бу уй илгари зал бўлган бўлса керак, унда устида гиламлар уйилиб ётган арғанун (орган), бир бурчида Бенгсен адъютантининг булкама каравоти турарди. Адъютант ҳам шу ерда эди. У тунги базмдан, ё ишдан тинкаси қуриб келган бўлса керак, йиғиштирилган тўшак устида мудраб ўтирган эди. Залнинг бир эшиги илгари меҳмонхона бўлган хонага тўғри очилар, иккинчиси ўнгга, кабинетга очилар эди. Биринчи эшикдан немис, ҳар замон француз тилида гапирётган кишиларнинг овози эшитиларди. У ерда, илгари меҳмонхона бўлган хонада подшонинг хоҳишига кўра, ҳарбий кенгаш эмас (подшо дудмалликни яхши кўрар эди), балки баъзи бир зотлар йиғилган эди, подшо олдида турган қийинчиликлар ҳақида буларнинг мулоҳазасини эшитмоқ истарди. Бу ҳарбий кенгаш эмас, балки баъзи бир масалаларни шахсан шоҳ учун аниқлаш мақсадида йиғилган мумтоз кишилар кенгаши эди. Бу кенгаш тахлит йиғилишга швед генерали Армфельд, генерал-адъютант Вольцоген, қочоқ француз табааси деб Наполеон лақаб қўйган Винцингероде, Мишо, Толь, ҳарбий ишга сира алоқадор бўлмаганлардан граф Штейн ва ниҳоят князь Андрейнинг эшитишига қараганда бутун бу ишларнинг *la cheville ouvrière* су¹ бўлган Пфулнинг ўзи таклиф қилинган эди. Орадан кўп ўтмай, князь Андрейдан кейин Пфуль келди ва меҳмонхонага кираётганда тўхтаб, Чернишев билан гаплашиб қолди, князь Андрей, мана шу фурсатдан фойдаланиб, унга яхшигина разм солди.

Пфуль беўхшов тикилиб, масхарабоз кийими сингарин ёпишмай турган рус генерали мундирида князь Андрейга (илгари кўрмаган бўлса ҳам), дафъатан қараганда танишдай кўринди. Пфуль гарчи князь Андрей 1805 йилда кўришга муваффақ бўлган Вейротерга, Макга, Шмидтга ва жуда кўп немис назариячи генералларга ўхшаб кетса ҳам, лекин уларнинг ҳаммасидан кўра типик генерал эди. Ўша немисларда бўлган барча хислатларни ўзида мужассамлаштирган бунақа назариячи немисни князь Андрей ҳеч қачон кўрмаганди.

¹ Узаги.

Пфуль ўрта бўли, жуда ориқ бўлса ҳам, лекин суяги йирик, қуймичи кенг, кураклари тўртиб чиққан беўхшов гавдали немис эди. Унинг юзи буришган, кўзлари чўккан, чаккасидаги сочлари, афтидан, шошиб-пишиб чўтка билан силлиқланган, аммо орқа сочи ҳурпайиб чиқиб турар эди. У худди мана шу катта хонадаги ҳамма нарсадан ҳадиксираётгандай, атрофга хўмрайиб кириб келди. Беўхшов ҳаракат билан қиличини ушлаб, Чернишевга юзланди ва немисчалаб подшо қаердалигини сўради. Пфулнинг таъзим-тавозе ва салом-алиқни тугатиб, дарҳол бу хоналардан ўтиб кетиш ва харита олдига бориб ўтиришни истагани билиниб турар, чўнки ўшандагина унинг кўнгли жойига тушган бўлар эди. У Чернишевининг сўзларига тез-тез бош ирғатиб, подшо Пфулдай одам ўз билимига таяниб қурган истеҳкомни кўргани кетди, деган сўзни эшитиб истеҳзо билан кулимсиради. У ўзига ишонган немисларга хос бир йўсинда йўғон овоз билан: *Dummkopf... ёки: zu Grunde die ganze Geschichte... ёки s'wird was gescheites d'raus werden...*¹ деб дўриллади. Князь Андрей унинг сўзини эшитмай қолди ва энди ичкарига кирмоқчи бўлаётган эди, Чернишев князь Андрей яқинда Туркиядан келганини, у ерда уруш муваффақиятли тугаганини айтиб Пфуль билан таништирди. Пфуль князь Андрейга бир кўз ташлади-ю, кулиб: «*Da muss ein schöner taktischer Krieg gewesen sein*»²,— деди. Ва таҳқиромиз тиржайиб, гурунг чиқаётган уйга кириб кетди.

Ҳамиша сал нарсага зардаси қайнаб, пичинг қилдиган Пфуль афтидан, бугун жуда тажанг эди, чўнки унинг ташаббуси билан қурилган истеҳкомни усиз қургани ва бу ҳақда мулоҳаза юргизишга жасорат этганлари унга ниҳоят даража қаттиқ ботганди. Князь Андрей шу кискагина учрашиш вақтида Аустерлиц хотироти туфайли Пфулнинг қанақа одамлиги ҳақида аниқ бир тасаввур ҳосил қилди. Пфуль ўтакетган мағрур, айтган жойидан кесадиган қайсар кишилар тоифасидан эдики, фақат немисгина шундай бўлиши мумкин; бунинг ҳам сабаби шундаки, фақат немис мавҳум ғоялар — мутлақ ҳақиқатни биламан деган хаёлий илмга суяниб мағрур, мутакаббир бўлади. Француз шунинг учун мутакаббир бўладикки, у ақлу идроким ва жисмим билан эркак ва аёллар-

¹ Бемазагарчилик... Садқайи сар.

² Ҳа, уруш тўғри тактика асосида олиб борилган бўлса керак..

ни маҳлиё эта биламан, деб ҳисоблайди. Инглиз шунинг учун мутакаббир бўладики, ўзини дунёда энг обод ва маъмур давлатнинг граждани деб ҳисоблайди ва шунинг учун, инглиз сифатида ҳамиша нима қилиш кераклигини билади ва нимаики қилмасин, инглиз сифатида, сўзсиз яхши бўлади деб билади. Италиян шунинг учун мутакаббир бўладики, у ҳамиша жонсарақ, ўзини ҳам, ўзгани ҳам дарров унутиб қўяди. Рус шунинг учун мутакаббирки, у ҳеч нарсани билмайди, билишни ҳам исгамайди, чунки бирон нарсани мукамал билиб олиш мумкинлигига ишонмайди. Немис ҳаммадан ҳам ёмонроқ, ҳаммадан ҳам қаттиқроқ, ҳаммадан ҳам баттолроқ мутакаббир бўлади, чунки у ўзи ўйлаб чиқарган, ўзи учунгина мутлақ ҳақиқат бўлган илмни билгани учун керилади. Пфуль ҳам, афтидан, мана шундай одам эди. Пфуль Буюк Фридрих жанглари тарихидан хулоса қилиб чиқарган илмга — душманни айланиб ўтиш назарияси деган таълимотга маҳкам ёпишиб олиб, янги уруш тарихида нимани кўрса ҳаммасини маърифатсизлик, ваҳшийлик, аҳмоқона тўқнашув деб қарар, унинг фикрича бу урушда икки томон жуда кўп хатоларга йўл қўйгани учун ҳам бу урушларни уруш деб бўлмас, чунки улар бу назарияга тўғри келмас ва илмга мавзу баҳс бўлолмас эди.

Пфуль 1806 йили Иена ва Ауерштет билан тугаган урушнинг планини тузганлардан эди, бироқ уруш оқибатини у ўз назариясининг нотўғри эканлигига исбот деб билмади. Аксинча, унинг назариясидан четга чиқиш, унинг фикрича, барча муваффақиятсизликларга бирдан-бир сабаб бўлди; у ўзига хос истеҳзо билан суюниб: «ich sagte ja, daß die ganze Geschishte zum Teufel gehen werde»¹ дер эди. Пфуль ўз назариясига жон-жаҳди билан ёпишиб, бу назариянинг асосий мақсади амалга татбиқ этиш эканлигини унутадиган назариячилардан эди; у назарияга тиш-тирноғи билан ёпишиб олгани учун ҳар қанақа тажрибани ёмон кўрар ва уни инкор этар эди. У ҳатто муваффақиятсизликдан суюнарди, чунки амалда назариядан четга чиқиш оқибатида юз берган муваффақиятсизлик, унинг назарияси тўғри эканлигини исботлар эди.

Пфуль князь Андрей ва Чернишевга шу урушнинг оқибати жуда ёмон бўлишини олдин билган ва бундан ҳатто норози бўлган одамдай уч-тўрт оғиз сўз қотди.

¹ Ҳамма нарсанинг ҳамма нарсага чиқарилиши деб айтмаганмидим.

Бўйинга тушиб ҳурпайиб турган бир тутам сочи ва шошиб-пишиб наридан-бери таралган чакка сочлари бунга далолат бериб турар эди.

У ичкарига кириб кетди ва дарҳол у ердан йўғон ҳамда ёқимсиз товуши эшитила бошлади.

XI

Князь Андрей Пфулнинг кетидан қарашга улгурмасдан уйга шошиб граф Бенигсен кириб келди ва Болконскийга бош ирғатиб, тўхтамасдан адъютантига аллақандай амру фармонлар берди-ю, кабинетга кириб кетди. Орқадан подшо келмоқда. Бенигсен уни қарши олгани ҳозирлик кўриш мақсадида олдинроқ келган эди. Чернишев билан князь Андрей ташқарига чиқишди. Подшо ҳоригандай отдан тушмоқда, маркиз Паулучи унга алланарса деяётган эди. Подшо бошини сўл томонга қийшайтириб, қизишиб гапираётган Паулучига норози тарзда қулоқ солаётган эди. Подшо гапни қисқа қилиш ниятида бўлса керак, олға қадам қўйди, бироқ қизарган ва ҳаяжонланган итальян одобни ҳам унутиб, подшонинг кетидан гапириб бораверди.

— Quant à celui qui a conseillé ce camp, le camp de Drissa,— деди Паулучи подшо зинадан чиқаётиб князь Андрейга кўзи тушган ва бу нотаниш ким экан деб унга зеҳн солаётган маҳалда. Паулучи худди ўзини тийишга ожизлик қилаётгандай, яна қизишиб давом этди:

— Quant à celui, Sire, qui a conseillé le camp de Drissa, je ne vois pas d'autre alternative que la maison jaune ou le gibet¹.— Подшо итальяннинг сўзига қулоқ бермагандай бўлиб князь Андрейга қаради ва уни таниб, лутфан деди:

— Яхши қилибсан келиб, улар йиғилган уйга кириб тур. Ҳозир кираман.— Подшо кабинетга ўтди. Унинг кетидан князь Пётр Михайлович Волконский билан барон Штейн кирди-ю, эшик ёпилди. Князь Андрей подшонинг рухсатидан фойдаланиб, Паулучи билан (у билан Туркияда танишган эди) меҳмонхонага кирди, бу ерга кенгаш аҳли йиғилган эди.

¹ Шаҳриёрим, Дрисса истехкомини қуришга маслаҳат берган кишининг ўрни менимча, икки жой: ё жиннихона, ё дор.

Князь Пётр Михайлович Волконский гўё подшонинг штаб бошлиғи лавозимини адо этар эди. Волконский кабинетдан чиқиб меҳмонхонага бир неча харита олиб келди ва уларни стол устига ёзди-да, йиғилган зотларнинг муҳокамасига қўйиладиган масалани ўртага солди. Аҳвол шундай эди: шу бугун кечаси французлар Дрисса лагерини четлаб ўтаётгани ҳақида (кейинчалик бу хабар ногўғри чиқди) маълумот олинган эди.

Биринчи бўлиб генерал Армфельд сўзга чиқди. У юз бериши мумкин бўлган қийинчиликларга йўл бермаслик учун тўсатдан сира изоҳлаб бўлмайдиган (менинг ҳам фикрим бўлиши мумкин деган мулоҳаза билан) бир таклифни қилди, унинг фикрига кўра, армия бир-бирига қўшилиб, Москва ва Петербург йўлидан четроқда мавқе ишғол этиши ва душманни кутиши керак эди. Армфельд бу планни кўпдан бери ўйлаб юргани, уни ўртага ташлашдан мақсад қўйилган масалага жавоб беришдан кўра (бу план унга жавоб бўлмас эди) кўпроқ пайтдан-фойдаланиб, ўзини кўрсатмоқчи бўлаётгани кўриниб турар эди. Уруш қандай характер касб этиши ҳақида ҳеч қандай тасаввурга эга бўлмасдан туриб қилинган миллионларча таклифлар қандай асосли бўлса, бу таклиф ҳам шундай асосли бўлиши мумкин эди. Баъзилар унинг таклифига эътироз билдирди, баъзилар ёқлади. Ёш полковник Толь швед генералининг фикрига бошқалардан кўра кўпроқ эътироз билдирди ва мунозара чоғида ён чўнтагидан ёзиб-чизиб қоралаб ташланган дафтарини чиқарди-ю, ўқиб беришга рухсат сўради. Толь ўзининг муфассал лойиҳасида бошқа нарсани — Армфельд ва Пфуль планига мутлақо зид бўлган бошқа уруш планини тавсия қилди. Пауллучи Толга эътироз билдириб, олға ҳаракат қилиш ва ҳужумга ўтиш планини таклиф қилди, унинг фикрига кўра, ёлғиз шу ҳужум бизни муҳал аҳвол ва қопқондан (Дрисса лагерини у шундай атади) қутқариши мумкин эди. Бу мунозара вақтида Пфуль ҳам, унинг таржимони (сарой муносабатларида унинг воситачиси) Вольцоген ҳам лом-мим демади. Пфуль нуқул нафратомиз бурнини жийирар ва эшитаётганим бу бемаза гапларга эътироз қилишни ҳатто ўзимга лойиқ кўрмайман, дегандай қилиб юзини ўғирар эди. Бироқ мунозарани олиб бораётган князь Волконский унга мурожаат этиб, фикр баён қилишини таклиф қилганда у шундай деди:

— Мендан сўраб нима қиласизлар? Генерал Арм-

фельд қўшин орқасини ҳимоясиз қолдирадиган ажойиб позицияни таклиф қилди-ку. Ёки von diesem italienischen Herrn, sehr schön!¹ Ё орқага чекиниш. Auch gut². Мендан сўрашнинг нима ҳожати бор? — деди у. — Ўзларинг мендан кўра яхшироқ биласизлар-ку ахир. — Бироқ Волконский қовоғини солиб, сизнинг фикрингизни шоҳ номидан сўраяпман, деганда Пфуль ўрнидан турди ва тўсатдан жонланиб гапира кетди:

— Барча ишни расво қилишди, барча ишни чалкаштириб юборишди, ҳамма ўзини мендан донороқ кўрсатмоқчи бўлди. Мана энди, пировардида, бу аҳволдан қанақа қилиб қутулайлик, деб менга маслаҳат солишяпти. Энди нимасини тузатасизлар. Мен айтган гапларни оғишмай бажариш керак, — деди қоқ суяк бармоғи билан столни чертиб. — Қийинчилик нимадан иборат экан? Бўлмаган гап, Kinderspiel³. — У харита олдига келди ва бармоғини харитага нуқиб, ҳеч қандай тасодиф Дрисса истехкоми мақсадга мувофиқлигини ўзгартиролмаглигини, ҳамма тадбирлар олдиндан кўрилганлигини ва душман четлаб ўтган тақдирда ҳам албатта тор-мор бўлиши кераклигини бидирлаб исбот қила бошлади.

Паулучи немисчани билмагани учун ундан французчалаб сўради. Пфуль французчани чала билгани учун Вольцоген ёрдамга келди ва шоша-пиша Пфулнинг сўзини таржима қила бошлади. Пфуль, тез-тез гапириб, фақат юз берган аҳвол эмас, балки юз бериши мумкин бўлган ҳар хил, ҳар қанақа тасодифлар менинг планимда назарда тутилган эди, агар ҳозир бирон қийинчилик туғилиб қолган бўлса, бунга бирдан-бир сабаб, мен тавсия этган план айпан ижро этилмагани, деб бидирлай кетди. Пфуль ҳадеб истехзо билан кулар, ўзи ҳақлигига далил-исботлар келтирар эди, ниҳоят, математик бир мартаба ҳал этилган масалани яна турли йўллар билан текшириб кўришдан воз кечгандай, бирдан, нафратомуз тиржайиб, гапдан тўхтади. Унинг ўрнини Вольцоген олди ва ҳар замонда Пфулга «Nicht wahr, «Exellenz»,⁴ — деб мурожаат қилиб, унинг фикрини француз тилида давом эттирди. Пфуль урушда

¹ Бу жаноб итальяннинг ҳужум плани ҳам жуда яхши.

² Бу ҳам яхши.

³ Уйинчоқ.

⁴ Шундай эмасми, зоти олийлари.

қизишиб кетиб, ўз одамларига ўқ отаётган киши сингари Вольцогенга ҳам бақирди.

— Nun ja, was soll denn da noch expliziert werden?¹ — Паулучи билан Мишо иккови барабар французчалаб Вольцогенга ёпишар, Армфельд немис тилида Пфулга мурожаат қилар, Толь русчалаб князь Волконскийга гап уқтирар эди. Князь Андрей индамасдан қулоқ солиб, буларни кузатиб ўтирарди.

Буларнинг орқасида князь Андрей қалбида кўпроқ ачиниб ҳисси туғдирган киши чўрткесар, бемаъни мутакаббир, ғазабнок Пфуль бўлди. Бу ерда ўтирганлар орасида, афтидан, ёлғиз Пфуль ҳеч нарса тама қилмас, ҳеч кимга кин-адоват билан қарамас эди. Унинг бирдан-бир тилак-орзуси, неча йиллик заҳматининг самараси бўлмиш назарияга асосланиб тузган планини амалга татбиқ этиш эди холос. Истеҳзо билан гапирадиган Пфуль ёқимсиз, кулгили бўлса ҳам, лекин ўз ғоясига чексиз садоқати билан киши қалбида ўзига нисбатан беихтиёр ҳурмат ҳисси кўзгатар эди. Бундан ташқари, Пфулдан бўлак ҳамма нотикларнинг нутқида 1805 йилдаги ҳарбий кенгашда бўлмаган умумий бир хислат — Наполеон даҳоси қаршисида туғилаётган бир ваҳима бор эди. Бу ерда йиғилганлар гарчи бу нарсани яшираётган бўлсалар ҳам уларнинг ҳар бир эътирозидан шу қўрқув сезилиб турар эди. Булар Наполеон ҳамма ишга қодир деб тахмин қилар, истаган томондан хуруж қилиб қолишини кутишар, унинг даҳшатли номини тилга олиш билан бир-бирининг тахминини йўққа чиқаришар эди. Наполеонни, афтидан, фақат Пфуль ўз назариясининг барча мухолифлари сингари ваҳший ҳисоблар эди. Аммо Пфуль князь Андрейнинг қалбида ҳурмат ҳиссидан ташқари яна шафқат ҳиссини ҳам уйғотди. Сарой аҳлининг муомаласидан ҳам, Паулучи бояги сўзларни журъат қилиб подшога айтаётганидан ҳам, энг муҳими, Пфулнинг юзида зоҳир бўлиб турган ноумидлик ифодасидан ҳам унинг куни битганини бошқалар ҳам, ўзи ҳам сезиб тургани равшан эди. Пфулнинг мутакаббирлиги, немисларга хос пичингчилиги, эзмалигидан қатъи назар, чаккасидаги силлиқ сочлари, бўйнидан ҳурпайиб чиқиб турган кокиллари билан жуда аянч бўлиб кўринар эди. У ўз ожизлигини ғазаб ва нафрат ниқоби остида яширгандай бўлса ҳам ўз назариясини

¹ Албатта, яна нимасини тушунтиради киши!

катта тажрибада синаш ва унинг тўғрилигини бутун оламга исботлаш имкониятидан маҳрум бўлаётгани учун умидсизликка тушмоқда эди.

Музокара нихоят даража чўзилиб кетди ва гап чўзилган сари баҳсу мунозара қизиб, ҳайкириқ ва шахсониятга тегиш даражасига бориб етди ва айтилган гаплардан бирон умумий хулоса чиқариш мумкин бўлмай қолди. Князь Андрей турли тилларда бўлаётган гап-сўз, таклиф, план, раддия ва ҳайкириқларга қулоқ бераркан, булар нима дегпти ўзи, деб ҳайрон бўлар эди. Бир вақтлари, ҳарбий хизматда бўлган чоғларида унинг кўнглига ҳарбий илм йўқ, бўлмайди ҳам, шунинг учун ҳарбий даҳо деган нарсанинг бўлиши мумкин эмас, деган фикр тез-тез келиб турар эди. Ҳозир унинг учун шу фикр том ҳақиқатга айланди. «Қанақа шарт-шароит ва вазиятда рўй бериши аниқ бўлмаган ва аниқлаб бўлмайдиган, ҳарбий арбобларнинг куч-қувватини билиш бундан ҳам қийинроқ бўлган ишда назария ва илм нима қилади? Бир кундан кейин бизнинг армиямиз ёки душман армияси қай аҳволда бўлишини, у ёки бу қисмининг қандай кучга эга бўлишини ҳеч ким билмайди ва биллолмайди ҳам. Баъзан олдинги сафда бораётиб, «Биз қуршовда қолдик!» деб бақириб кочадиган кўрқоқ бўлмаса-ю, олдинда «Ура!» деб қичқирадиган хушчақчақ жасур аскар бўлса, Шенграбендаги сингари беш юз кишидан иборат қисм ҳам ўттиз минг кишидан иборат қисмининг ўрнини босади, баъзан эса, Аустерлицдаги каби, эллик минг киши саккиз минг кишидан қочади. Ҳар қанақа амалий ишдаги сингари, ҳеч нарсани аниқлаб бўлмайдиган ва ҳамма нарсанинг моҳияти сўнгги дақиқада аниқланадиган ва бу сўнгги дақиқа қачон келишини ҳеч ким билмайдиган сон-саноксиз шарт-шароитга боғлиқ бўлган бу ишда қанақа илм бўлиши мумкин? Армфельд армиямиз бошқа армиядан ажралиб қолган дейди, Паулучи эса биз француз армиясини икки ўт орасида қолдирдик дейди. Мишо Дрисса лагерининг ноқулайлиги шундан иборатки, дарё орқада қолган дейди. Пфуль эса лагернинг ҳамма фазилати шундан иборат дейди. Толь бир план таклиф қилса, Армфельд бошқасини таклиф қилади, буларни яхши деса ҳам бўлади, ёмон деса ҳам бўлади, чунки ҳар қанақа таклифнинг тўғри-нотўғрилиги фақат воқеа содир бўлган дақиқадагина маълум бўлади. Бас шундай экан, нима учун ҳамма ҳарбий даҳо, ҳарбий даҳо деб жар солади? Наҳотки сухари

етказиб беришни ўз вақтида буюра олган, бировга ўннга, бировга сўлга юришини кўрсата олган киши даҳо бўла олса? Бунинг сабаби шуки, ҳарбий кишилар савлат ва салтанат эгаси бўлиб, бир тўда разиллар хушомадгўйлик билан бу салтанатга алоқаси бўлмаган даҳолик хислатларини нисбат берадилар, уларни даҳо деб атайдилар. Аксинча, мен таниган энг яхши генераллар ё маърифатсиз, ё паришонхотир кишилар бўлган. Генералларнинг ичида энг яхшиси Багратиондир, буни Наполеоннинг ўзи эътироф қилган. Бонапартнинг ўзи-чи? Аустерлиц жанг майдонидаги унинг мағрур ва маҳдуд сиймоси кўз ўнгимда турибди. Яхши саркардага даҳолик ҳам, бошқа бирон айрим хислат ҳам керак эмас, билъакс, яхши саркарда инсоннинг энг юксак, олижаноб фазилатларидан, яъни муҳаббат, шеърият, нафосат, файласуфона иштибоҳлардан маҳрум бўлиши шарт. Саркарда фикр доираси тор, қилаётган ишининг муҳимлигига қатъиян ишонадиган (акс ҳолда сабри чидамай қолиши мумкин) киши бўлмоғи керак. Ўшандагина у жасоратли саркарда бўла олади. Агар саркарда бўла туриб бировни севса, бировга раҳми келса, бу адолатми, адолатсизликми, деб ўйлаб ўтирса, ундай саркардадан худо ўзи сақласин. Қадим замонларда улар учун даҳолик назарияси деган сохта бир назарияни тўқиб чиқарганлар, чунки ҳокимият ўшаларнинг қўлида бўлган. Ваҳоланки, ҳарбий ишдаги муваффақият саркардаларга эмас, балки сафдаги солдатнинг: «Ҳалок бўлдик», ёки «Ура!» деб қичқиришига боғлиқ. Фақат мана шу сафларда фойдали бўлишингга амин бўлиб, хизмат қила оласан!»

Князь Андрей шу нарсаларни ўйлаб, мунозараларга қулоқ солиб ўтирар эди. Одамлар тарқала бошлаб, Паулучи уни чақиргандагина ўзига келди.

Эртаси кун қўшинлар кўригида подшо ундан қаерда хизмат этишга майли борлигини сўради, князь Андрей шоҳ ҳузурда қолишни сўрамасдан, аксинча, армияда хизмат қилишга рухсат сўради ва шу билан сарой муҳитидан умрбод узоқлашди.

XII

Ростов уруш бошланишидан олдинроқ ота-онасидан мактуб олди. Бу мактубда улар Наташа бетоб, князь Андрей билан ора очиқ бўлди (Наташа тегмайман деб

айтди) деб қисқача ёзган, Николайдан яна истеъфoga чиқиб, уйга қайтишини сўраган эдилар. Николай мактубни олгандан кейин отпускаи ёки истеъфoga чиқишга ҳаракат қилмади, балки уларга: Наташанинг ҳаста бўлиб отгани ва князь Андрей билан муносабати узилганига жуда-жуда афсусланаман, истақларингизни амалга ошириши учун қўлимдан келганча ҳаракат қиламан, деб жавоб қайтарди. Соняга эса алоҳида хат юборди.

«Қалбимнинг марҳами, жондан азиз дўстим, қишлоққа қайтишимга ҳамиятимдан бўлак ҳеч нарса мене бўлмайди,— деб ёзди у.— Лекин ҳозир уруш бошланиши олдида, шахсий бахт-саодатимни ватан олдидаги бурчим ва ватанга бўлган муҳаббатимдан афзал кўрсим, ўртоқларим олдидагина эмас, балки ўз олдимда ҳам ҳамиятсиз бўлар эдим. Бу ҳижрон сўнгги ҳижрон. Ишонки, уруш тамом бўлиши биланоқ, агар тирик қолсам ва сен мени ҳозиргидай севсанг, ҳамма ишни ташлаб учиб бораман ва умрбод сени алангали сийнамага босаман».

Ҳақиқатан ҳам Ростовнинг уйга қайтиши ва ўз вадасига кўра, Соняга уйланишга фақат уруш бошланиб қолгани мене бўлаётган эди. Отрадноеда куз фаслидаги он, қиш фаслидаги святки¹ байрами ва Сонянинг севгисини унга дворянларча тинч ҳузур-ҳаловат ва айшу ишрат истиқболи эшигини очмоқда эди. Ростов илгари бу нарсаларни билмас эди, аммо ҳозир булар уни ўзига жалб этаётган эди. «Ёқимтой хотин, бола-чақа, бир гала асл този ит, ўн-ўн иккита олғир овчи ит, рўзғор ишлари, қўни-қўшни, сайлов билан тайинланадиган хизмат». Бироқ ҳозир уруш бошланган, полкдан кетишнинг иложи йўқ эди. Шундай бўлгандан кейин Николай Ростов ўз табиатига кўра, полкда ўтказиладиган ўша ҳаётдан рози ва бу ҳаётни яхши ўтказиш доим қўлидан келарди.

Отпускадан қайтиб келгач, ёр-ошнолари севинч билан қаршилаган Николай армияга от келтиргани Малороссияга кетди ва у ердан шундай ажойиб отлар олиб келдики, бундан ҳам ўзи хурсанд, ҳам бошлиқларнинг мақтаншига сазовор бўлди. Ўзи йўқлигида унга ротмистрлик лавозимини беришибди, полк қўшимча куч берилиб, ҳарбий ҳолатга ўтгандан кейин, у яна аввалги эскадронига бошлиқ бўлди.

¹ Диний байрам.

Уруш бошланди, полк Польшага қараб юрди, маошлар икки ҳисса ошди, янги офицерлар, янги одамлар келишди, янги отлар келтирилди, энг муҳими, урушнинг дастлабки кунларига хос ҳаяжон ва қувноқлик кайфият ҳукм сура бошлади; Ростов полкда яхши мавқега эга эканлигини фаҳмлаб, бир кун эмас, бир кун булардан воз кечишга тўғри келишини билса ҳам, лекин жон-тани билан ҳарбий хизмат завқи, ҳузур-ҳаловатига берилиб кетди.

Кўшинлар ҳар хил мураккаб давлат ишлари, сиёсат ва тактика мулоҳазаларга кўра Вильнодан чекинди. Бу чекинишларнинг ҳар қадами бош штабда мураккаб манфаат, мулоҳаза ва эҳтиросларнинг тўқнашувини вужудга келтирар эди. Ёзнинг энг яхши фаслида чекиниш етарли озиқ-овқат билан таъминланган Павлоград гусар полки учун сайри саёҳатдай бир гап эди. Қайғуриш, ташвишланиш, иғво қилиш фақат бош штабда бўлиши мумкин, армия ўртасида эса қаёққа кетяпман, нима учун кетяпман деган савол ҳеч кимнинг хаёлига келмас эди. Афсусланганлар ҳам фақат чекинаётганлари учун эмас, балки энди ўрганиб қолган манзил ва чиройли поляк қизларини ташлаб кетаётганлари учунгина афсусланар эди холос. Аҳвол чатоқлашиб кетяпти деган хаёл биронтасининг ақлига келиб қолса ҳам у одамшаванда ҳарбий кишига муносиб иш тутиб, ўзини хурсанд кўрсатишга, бунақа фикр-хаёлни бошидан чиқариб ташлашга уринар, умумий аҳвол тўғрисида эмас, балки ўзининг кундалик ишлари ҳақида ўйлашга тиришар эди. Бошда поляк помешчиклари билан танишиб, подшони ва бошқа олий рутба командирларнинг кўрикка келишини кутиб, кўриқдан ўтиб, хушчақчақлик билан Вильно ёнида туришди. Кейин Свенциянига қараб чекиниш, олиб кетиб бўлмайдиган озиқ-овқат маҳсулотларини йўқотиш ҳақида буйруқ келди. Свенцияни икки сабабга кўра гусарлар хотирида қолган эди: биринчидан *ласт лагерь* деб ном чиқарган (бутун армия Свенцияни лагерини шундай деб атаган эди), иккинчидан, озиқ-овқат маҳсулотларини тортиб олиш ҳақидаги буйруқдан фойдаланиб, гусарлар озиқ-овқат билан бирга поляк панларининг от-арава ва гиламларини тортиб олган ва бу қилмишлари учун уларнинг устидан жуда кўп аризалар тушган эди. Ростовнинг хотирида Свенцияни шунинг учун ҳам ўрнашиб қолдики, у шу манзилга етиб келган биринчи кун вахмистрнинг ўрнини олган ва шу кун беш бочка

эски пивони рухсатсиз олиб кетиб, ўлгудай ичган эскадрон одамларини ҳеч эплаёлмаган эди. Свенциянидан чекина-чекина Дриссага етишти, Дриссадан чекиниб рус чегарасига яқинлашиб қолишти.

13 июлда павлоградликлар илк дафъа катта жангда бўлишти.

12 июль жанг арафасида, кечаси жуда қаттиқ бўрон бўлиб, дўл-ёмғир ёғди. 1812 йил ёзида умуман бўрон кўп бўлган эди.

Павлоград полкининг икки эскадрони энди бошоқ тортган ва қорамол билан от пайҳон қилган қора буғдой пайкали ўртасида манзил қурган эди. Ёмғир селга айланди. Ростов ўз ҳомийлигига олган ёш офицер Ильин билан бирга, наридан-бери тикланган чайлада ўтирган эди. Буларнинг полкдоши — узун мўйлови бетининг ярмини олган офицер штабга борган эди, қайтишда ёмғирда қолиб, Ростовнинг олдига кирди.

— Граф, мен штабдан келяпман. Раевскийнинг кўрсатган қаҳрамонлигидан хабарингиз борми? — Офицер Салтановскда бўлган жанг ҳақида штабда эшитган гапларини батафсил айтиб берди.

Ростов ёқасининг ичига ёмғир томаётгани учун бўйинини қисиб, оғзида трубка, офицернинг сўзига бепарво қулоқ соларкан, ёнида қўнишиб ўтирган ёш офицер Ильинга ҳар замонда бир қараб қўяр эди. Яқинда полкка келган бу ўн олти ёшли офицер бола етти йил муқаддам Денисовга Ростов қандай бўлса, ҳозир Николайга нисбатан шундай эди. Ильин ҳар ишда Ростовга тақлид этишга уринар ва унга хотин кишидай меҳр қўйган эди.

Қўшмўйлов офицер Здржинский Салтановск тўғони русларнинг Фермопили бўлганини, генерал Раевский бу тўғонда дoston бўладиган қаҳрамонлик кўрсатганини, қандай қилиб икки ўғлини душмanning мудҳиш ўти остида тўғонга олиб борганини ва улар билан бирга ҳужум қилганини жуда баландпарвоз иборалар билан ҳикоя қилиб берди. Ростов бу сўзларга қулоқ соларкан, Здржинскийни маҳлиё этган нарсани маъқуллаб бирон сўз демади, билъақс, эътироз билдирмоқчи бўлмаса ҳам, лекин бу гаплардан номуси келаётган кишига ўхшаб ўтирди. Ростов Лустерлиц воқеаси ва 1807 йилги уруш кампаниясидан кейин ўз шахсий тажрибасидан билар эдики, уруш ҳодисаларини гапириб берганда, унинг ўзи лоф ургандай, одамлар ҳамини лоф урадилар; иккинчидан, Ростов катта

тажрибага эга бўлгани туфайли урушда юз берадиган ҳодисалар биз тасаввур қиладиган ва гапириб берадиган нарсага сира ўхшамаслигини билар эди. Шунинг учун ҳам Здржинскийнинг ҳикояси ҳам, ўзи ҳам Ростовга ёқмаётган эди, ўз одатига кўра ҳамсуҳбати устида шопдай мўйловини осилтириб энгашиб гапирадиган Здржинскийнинг шу тор чайлада ўтириши Ростовга малол келаётган эди. Ростов индамай унга қараб ўтирар эди. «Аввало, тўғонга ҳужум бошлаганда у шу қадар алғов-далғов ва тикин бўлган бўлса керакки, Раевский ўз ўғилларини ҳужумга бошлаган тақдирда ҳам бу иши унинг ўзи атрофида турган беш ўнта одамдан бўлак ҳеч кимга таъсир қилмагандир» деб ўйлар эди Ростов. «Қолганлар эса Раевский кимларни бошлаб тўғонга ҳужум қилганини ҳатто кўриши ҳам мумкин эмас. Кўрган тақдирда ҳам жуда руҳланиб кетишлари даргумон, чунки ҳамма ўз жонини ҳовучлаб турган маҳалда Раевскийнинг оталик туйғуси билан кимнинг неча пуллик иши бор? Ундан-кейин Салтановск тўғонини олиш-олинмаслиги ватан тақдирини ҳал қилмайди, ваҳоланки Фермопил уруши ватан тақдирини ҳал қилган дейишади. Шундай бўлгандан кейин бунақа фидойиликнинг нима ҳожати бор? Урушга болаларни аралаштириш нима зарур? Мен укам Петяни эмас, ҳатто менга буткул бегона бўлган мана бу меҳрибон бола Ильинни ҳам ҳужумга олиб бормас эдим, иложи бўлса хавфсизроқ жойга кўяр эдим» деб ўйлар эди Ростов ҳамон Здржинскийнинг сўзига қулоқ солар экан. Аммо Ростов ўз мулоҳазасини айтмади: бу соҳада ҳам унинг тажрибаси бор эди. Бу гаплар қуролимизнинг шон-шуҳратини оширишга хизмат қилишвини Ростов билар эди, шунинг учун ҳам ишонаётган бўлиб кўриши керак эди ва шундай ҳам қилди.

— Тоқатим тоқ бўлди! — деди Ильин Здржинскийнинг гапи Ростовга ёқмаётганини фаҳмлаб. — Пайпогим ҳам, кўйлагим ҳам шалаббо бўлди, бутунлай увиб кетдим. Чиқиб бирон бошпана қидирмасак бўлмайди. Ёмғир пича тинди шекилли. — Ильин чайладан чиқди, унинг кетидан Здржинский ҳам жўнаб кетди.

Беш дақиқа ўтар-ўтмас Ильин шалошлаб дой кечиб, чайлага югуриб кирди.

— Ура! Ростов, қани, кетдик. Топдим! Икки юз қадамча нарида майхона бор экан, бизникилар ўша ерда йиғилишиб ўтиришибди. Ҳеч бўлмаса уст-бошимиз қурийди-ку. Марья Генриховна ҳам ўша ерда.

Марья Генриховна полк докторининг хотини бўлиб, доктор бу ёш ва чиройли немис қизга Польшада уйланган эди. Пули кам бўлганлиги вазиданми ёки ёш хотинни ташлаб кетгани кўзи қиймаганданми, ишқилиб доктор хотинини гусар полки кетидан олиб юрар, унинг рашки гусар офицерлари орасида кундалик аския мавзуига айланган эди.

Ростов плашчни елкасига ташлаб, Лаврушкага нарсаларини орқадан олиб келишни буюрди-ю, ўзи Ильин билан чиқиб кетди; улар гоҳ лойга ботиб, гоҳ тинай деган ёмғирда шалолаб, қоронғида боришар, узоқда чақнаётган чақмоқ ҳар замонда атрофни ёритиб юборар эди.

— Ростов, қаердасан?

— Бу ердаман. Чақмоқни кўр-а! — деб улар ўзаро гаплашарди.

XIII

Олдида докторнинг соябон араваси турган майхонага бештача офицер йиғилган эди. Тўладан келган малла соч немис жувон Марья Генриховна эғнида кофта, бошида тунги калапўш, кираверишдаги кенггина скамейкада ўтирар, орқасида эри, доктор ухлаб ётарди. Ростов билан Ильин уйга кирди, ҳаммалари қувониб, уларни қичқириқлар ва қаҳқаҳа билан қаршилади.

— Оҳ! Жуда маза қилиб ўтирибсизлар-ку! — деди Ростов кулиб.

— Ўзлари қаёқда қолиб кетдилар?

— Буларга қаранг! Шалаббо бўлиб кетибсизлар-ку. Меҳмонхонамизни ҳўл қилманглар.

— Марья Генриховнанинг кўйлагига сачратманглар! — дейишди улар.

Ростов билан Ильин иккаласи Марья Генриховнани безовта қилмасдан, тезроқ холи жой топиб, кийимларини алмаштириш ҳаракатига тушишди. Улар шу ниятда тахта девор орқасига ўтмоқчи бўлишди; бироқ тахта девор орқасида, катакдай қазноқчада битта шамни бўш яшикка қўндириб учта офицер қарта ўйнаб ўтирган экан, улар ўрнидан тургилари келмади. Марья Генриховна парда қилгани юбкасини берди. Ростов билан Ильин нарсаларини кўтариб келган Лаврушканинг ёрдамида, юбка-парда орқасига ўтиб, ҳўл кийимларини алмаштиришди.

Бузилиб ётган печкага ўт ёқишди. Битта тахтани иккита эгар устига қўйиб стол ясашди, столнинг устига ёпқич ташлаб, унга самовар, қутича, ярим шиша ром қўйишди-ю, Марья Генриховнадан бекач бўлишни ўтиниби, ўзлари уни қўраб олишди. Биров чиройли қўлчасини артгани Марья Генриховнага тоза рўмолчасини тутар, биров зах ўтмасин деб оёғи остига ҳарбийча кийимини ташлар, биров шамоллаб қолманг деб шинели билан деразани тўсар, биров уйғониб кетмасин деб эрининг юзидаги пашшасини қўрир эди.

— Қўяверинг,— дерди Марья Генриховна ҳам уялинқираб, ҳам ийиб кетганидан жилмайиб.— Кечаси ухламаган эди, жуда роҳат қилиб ётибди.

— Йўғ-э, Марья Генриховна,— дерди офицер унга жавобан,— докторга хушомад қилмасак бўлмайди. Ҳеч бўлмаганда, қўлимними, оёғимними кесаётганда раҳмшафқат қилади-ку.

Ҳаммаси бўлиб учта стакан бор, сув шу қадар лойки, чой қуюқми, суюқмилигини билиш қийин эди. Самовардаги сув келса олти стакан келар эди холос, лекин ҳамма Марья Генриховнанинг тирноғи кирроқ момиқдай қўлчасидан унвонига қараб навбат билан чой ичишни ҳавас қиларди. Бу кеча офицерлар ҳақиқатан ҳам Марья Генриховнага ошиқ бўлиб қолганга ўхшар эди. Ҳатто тахта девор орқасида карта ўйнаб ўтирган офицерлар ҳам, кўп ўтмай, ўйиннинг баҳридан кечишди-да, умумий кайфиятга берилиб, самовар олдига келиб ўтиришди ва буларга қўшилиб Марья Генриховнага хушомад қила бошлашди. Марья Генриховна манман деган шунча олифта ва назокатли йигитлар суҳбатида ўтирганидан гул-гул очилиб кетди ва бу кайфиятини билинтирмасликка минг уринса-да, орқасида ухлаб ётган эрининг ҳар бир уйқутираб қимирлаганидан қўрқаётгани билиниб турган бўлса-да, терисига сиғмай жилмайиб ўтирар эди.

Қошиқ фақат битта-ю, қанд жуда кўп, аммо битта қошиқ билан шунча қандни аралаштириш амри маҳол эди, шунинг учун ҳам Марья Генриховна ҳамманинг қандини, навбат билан аралаштириб берадиган бўлди.

Ростов ўз стаканини олиб, ром қуйғач, Марья Генриховнадан аралаштириб беришини сўради.

— Сиз қанд солмабсиз-ку,— деб Марья Генриховна кулди, гўё унинг гаплари ҳам, бошқаларнинг гаплари ҳам жуда қизиқ бўлиб, остида яна бошқа маъно бордек.

— Менга қанд керак эмас, сиз қўлчангиз билан аралаштириб берсангиз бас,— деди Ростов.

Марья Генриховна унинг илтимосини қабул қилиб қошиқни излай бошлади, қошиқни эса кимдир олган эди.

— Марья Генриховна, бармоқчангиз билан аралаштириб қўя қолинг, яна ҳам ширинроқ бўлади,— деди Ростов.

— Иссиқ-да! — деди Марья Генриховна ийиб кетганидан қизариниб.

Ильин бир челақ сув олиб келиб ром томизди ва бармоқчангиз билан аралаштириб беринг, деб Марья Генриховнанинг олдига келди.

— Менинг пиёлам шу,— деди Ильин,— бармоқчангизни тикиб, ширин қилиб берсангиз, ҳаммасини ичаман.

Самовардаги чой тугагандан кейин Ростов картани олди ва Марья Генриховна билан қирол ўйини ўйнаймиз деб таклиф қилди. Марья Генриховна билан ким ўйнайдиган деб чек ташланди. Ростовнинг таклифига кўра ўйиннинг қоидаси шу эди: ким қирол бўлса Марья Генриховнанинг қўлини ўпади, кимки ютқизса доктор тургандан кейин унга самовар қўйиб беради.

— Марья Генриховна қирол бўлиб қолса-чи? — сўради Ильин.

— Марья Генриховна ҳозир ҳам қиролича, унинг амри фармони қонун.

Ўйин энди бошланди деганда бехосдан Марья Генриховнанинг орқасидан докторнинг сочи чувалиб кетган калласи кўринди. Доктор аллақачонлар уйғониб, буларнинг сўзига қулоқ солиб ётган, афтидан айтилган барча сўзларнинг ҳам, қилинган барча ишларнинг ҳам унинг учун ҳеч қандай қизиғи, куладиган ери йўқ эди. Докторнинг чеҳраси тунд, таъби хира эди. У офицерлар билан салом-алик қилмади, кийинди-да, ташқари чиққани рухсат сўради (чунки йўлни тўсиб қўйишган эди). Доктор чиқиб кетиши биланоқ офицерлар баланд товуш билан хохолоб кулишди, Марья Генриховна эса қип-қизариб, офицерлар кўзида яна ҳам жозибалироқ бўлди. Доктор қайтиб кирди ва масъуд табассумини йиғиштириб, нима деркин деб эрига қўрқа-писа қараб турган хотинига юзланиб: — Қани, юр, ёмғир тинибди, аравага бориб ётайлик, тагин бор-йўғимизни биронтаси кўтариб кетмасин,— деди.

— Мен дарров одам юбораман... Икки кишини юбораман! — деди Ростов, — хотиржам бўлинг, доктор.

— Ўзим бориб қоровуллик қиламан! — деди Ильин.

— Йўқ, жаноблар, сизлар уйқуни олгансизлар, ammo ен икки кечадан бери кўз юмганим йўқ, — деб доктор отинининг ёнига ўтирди ва қовоғини солиб, ўйиннинг амом бўлишини кутди.

Хотинига хўмраяётган докторнинг қош-қовоғига қараб офицерларнинг яна кулгиси қистар ва кўплари кулгидан эларини тия олмай, шошиб-пишиб кулгига қулайроқ ир баҳона излашар эди. Доктор хотини билан аравасига бориб ётгандан кейин офицерлар ҳўл шинелларини устларига ташлаб чўзилишди, ammo улар анчагача ухлашолмади, гоҳ докторнинг жони чиқиб кетай дегани, хотини вақтичоғлик қилиб ўтирганини эслашар, гоҳ огуриб эшикка чиқиб, аравада нима бўлаётганини айтиб кулишарди. Ростов бир неча мартаба бошини ўраб, ухламоқчи бўлди, бироқ ҳар гал яна биронтасининг гапидининг уйқусини қочирар, яна бошқатдан гурунг, сабабсиз қувноқ кулги бошланиб кетар эди.

XIV

Кечаси соат иккидан ошганда ҳам ҳали ҳамма уйғоқ эди, Вахмистр Островно деган жойга қараб ҳаракат қилиш ҳақида буйруқ келтирди.

Офицерлар ҳамон ўша кайфиятда, ўша хилда чақчақлашиб, кулишиб йўл тадорикини кўришди. Яна лойқа сув солиб самовар қўйишди. Лекин Ростов чойни кутмасдан эскадронга кетди. Тонг ёришмоқда, ёмғир тиниб, булутлар тарқамоқда эди. Ҳавонинг рутубати ва совуқлиги нам кўйлакда жуда сезилиб турар эди. Ростов билан Ильин иккаласи майхонадан чиқиб, тонг ғира-ширасида докторнинг ёмғирда ялтираётган чарм соябон аравасига қаради, араванинг пардаси остидан докторнинг оёқлари осилиб турар, ўртасидаги ёстикда хотинининг каллапўши кўринар ва уйқуда пишиллагани эшитилар эди.

— Ҳақиқатан ҳам хотини жуда дилкаш-а! — деди Ростов ўзи билан бирга чиққан Ильинга.

— Жуда гўзал хотин! — деди Ильин ўн олти ёшли йигитчаларга хос жиддият билан.

Ярим соат ўтар-ўтмас эскадрон йўлга чиқиб, саф тортиди. «Отланинглари» деган команда эшитилди, сол-

датлар чуқиниб, отга миња бошлади. Ростов отни олға суриб: «марш!» деб команда берди ва гусарлар тўрттадан бўлиб саф тортиб икки томонига қайин ўтқазилган катта йўлдан, олдинда бораётган пиёда ва батареялар кетидан аста гурунглашиб жўнашди, дой йўлдан кетаётган отларнинг туёғи шалоцлар, қиличлар шиқирларди.

Тонг пайтида қизғиш тусга кирган бағри чок кўк-бинафша ранг булутларни шамол тез суръат билан суриб кетмоқда. Кун борган сайин ёришмоқда. Қишлоқ йўлидаги кечаги ёмғирда ҳўл бўлган майсалар кўзга яққол кўрина бошлади. Қайин дарахтларининг эгилиб турган ҳўл шохлари шамолдан силкинар, ён-верига шаффоф томчилар сочиларди. Солдатларнинг афти борган сайин аниқ кўрина бошлади. Ростов ажралмас йўлдоши Ильин билан бирга четроқдан, икки қатор қайин дарахтлари орасидан кетмоқда.

Ростов умумий қондани бузиб, уруш вақтида ҳарбий отда эмас, балки казак отида бормоқда. Отни яхши танийдиган, отга ишқибоз Ростов яқинда дон-насли каттакон бир чиройли чавқар от сотиб олган эди, ҳеч ким ундан ўзиб кетолмас эди. Шу отни миниш Ростовга завқ бағишлар эди. Николай шу пайт қаршисида турган хавфхатарни эмас, балки оти, тонг пайти ва докторнинг хотини ҳақида ўйлаб бормоқда эди.

Илгарилари Ростов урушга юрагини ҳовучлаб борар эди; ҳозир эса қўрқув деган нарса унинг хаёлига ҳам келмас эди. Бу жангга кўниккани учун эмас (хавфхатарга кўникиб бўлмайди), балки хавфхатар қаршисида ўз қалбини идора қила билгани учун қўрқмас эди. У жангга бораркан, ўзининг диққатини кўпроқ жалб қилиши керак бўлган қаршисидаги хавфхатардан бўлак ҳамма нарса ҳақида ўйлашга ўрганиб қолган эди. Илгари жасур бўлишга қанчалик уринмасин, қўрқоқлиги учун ўзини қанчалик койимасин, барибир бунга муваффақ бўлолмас эди, бироқ замон ўтган сари бу нарса унга ўз-ўзидан муяссар бўлди. У қайин дарахтлари орасидан Ильин билан ёнма-ён бораркан, баъзан қўли етадиган новдаларнинг баргини юлар, баъзан оёғи билан отнинг биқинига нуқиб қўяр, баъзан чекиб бўлган трубкасини кетидан келаётган гусарга қайрилмасдан узатар, худди сайр-томошага чиққандай беғам-беташвиш, хотиржам бормоқда эди. Ростов жавраб келаётган Ильиннинг ҳаяжонли юзига қараркан, унга ачинарди, чунки қаршисида турган

хавф-хатар ва ўлимдан корнет қанчалик изтироб чекаётганини Николай ўз тажрибасидан билар, фурсатдан бўлак ҳеч нарса жонига оро киролмаслигини англар эди.

Қуёш булут остидан чиқиб, бир парча мусаффо осмонда кўриниши билан шамол худди момагулдуракдан кейин очилиб кетган ёз тонгининг ҳуснини бузгани журъат этолмагандай тинди; ёмғир томчилаётган бўлса ҳам энди шовилламас, ҳамма ёқ жим бўлиб қолган эди. Қуёш қалқиб чиқиб жамолини бир кўрсатди-ю, яна уфқда турган бир парча узун булутнинг остига кириб кўздан ғойиб бўлди. Бир неча дақиқадан сўнг қуёш яна ўша булутнинг четини йиртиб, аввалгидан кўра ёруғроқ бўлиб кўринди. Олам ёришиб, ҳамма ёқ жилвага кирди. Шу ёруғлик билан бирга худди ўшанга жўр бўлгандай тўплар гумбурлади.

Ростов тўп гумбурлаган жойнинг узоқлигини чамалаб кўришга улгурмасдан Витебск томонидан граф Остерман-Толстойнинг адъютанти от қўйиб келди ва отларни йўрттириш ҳақида буйруқ бўлганини айтди.

Эскадрон жадаллаб юраётган пиёда аскарлар ва батареялардан ўтиб (батарея ҳам илдам юриб кетаётган эди), адир этагига тушди ва ҳувиллаб қолган кимсасиз бир қишлоқдан ўтиб, яна адирга чиқди, отлар терлаб, одамлар қизариб кетди.

Олдиндан дивизия командирининг:

— Тўхта, саф торт! — деган командаси эшитилди.

— Сўлга, марш! — деган садо янгради.

Гусарлар қўшин линиясидан ўтиб, марранинг чап қанотига чиқишди ва биринчи линияда турган отлик найзодор аскарларимизнинг орқасида тўхташди. Унг томонда пиёдалардан иборат эҳтиёт қисмларимиз зич саф тортиб турар, ундан сал нарироқдаги адирда эса уфқ чизиғида турган тўпу тўпхоналаримиз соф ҳавода, эрталабки қуёшнинг қия тушган ёруғ нурида кўзга чалинардди. Олдинда, сойликнинг нарёғида турган душманнинг тўп ва колонналари кўзга ташланар эди. Сойликдан аллақачон душманга рўбарў бўлиб, жанг бошлаб юборган аскарларимизнинг қасира-қусури эшитилиб турар эди.

Ростов кўпдан бери қулоғига кирмаган бу садони эшитиб, худди ёқимли шўх мусиқа садосини эшитгандай қулфи дили очилиб кетди. Гоҳ бир неча ўқ бирдан устма-уст қарсиллаб кетар, гоҳ яккам-дуккам ўқ товуши эши-

тилар, яна ҳамма ёқ жим бўлиб қолар эди. Яна худди биров парсилдоқни босиб юборгандай қарсиллаб кетарди.

Гусарлар бир соатча бир жойда туриб қолишди. Ниҳоят тўп отишмаси бошланди. Граф Остерман мулозимлари билан эскадрон сафининг орқасидан ўтаркан, тўхтаб полк командири билан гаплашиб олди-да, адирда турган тўплар томон ҳайдади.

Остерман кетгандан кейин кўп ўтмай, отлиқ найзодорлар орасидан:

— Колонна бўлиб ҳужумга чоғлан! — деган команда садоси эшитилди. Пиёда аскарлар суворийларга йўл бериш учун икки қатор бўлди. Отлиқ найзодорлар найзалари учудаги байроқчаларини ҳилпиратиб, адирнинг чап томонида пайдо бўлган француз суворийларига қараб от қўйди.

Суворий найзодор аскарлар адирдан тушиши биланоқ гусарларга адирга чиқиш ва замбаракларни мудофаа қилиш ҳақида буйруқ берилди. Гусарлар отлиқ найзодорлар ўрнига бориб турган чоғда цепдан дайди ўқлар визиллаб, чийиллаб ўта бошлади.

Кўпдан бери эшитилмаган бу садо Ростовга аввалги отишмадан ҳам кўпроқ завқ бағишлади ва ғайратини қўзғатиб юборди. У қоматини ростлаб, адирдан барала кўринаётган жанг майдонини кўздан кечирди ва бутун қалби билан найзодор аскарларнинг ҳаракатида иштирок этди. Найзодор аскарлар француз драгунларига жуда яқинлашиб қолишди, ўша ерда, тутун ичида қоришиб кетишди ва беш дақиқа ўтар-ўтмас найзодорлар орқага, илгари турган жойларига эмас, балки чапроққа қараб от қўйишди. Жийрон от минган, тўқ-сарғ кийимли найзодор аскарлар орасидан ва кетидан бўз от минган кўк кийимли бир тўда француз драгунлари кўриниб қолди.

XV

Ростов найзодорларимизни таъқиб этаётган бу кўк кийимли француз драгунларини ҳаммадан олдин кўрди, чунки унинг овда пишган кўзи ниҳоят ўткир эди. Сафлари бузилиб кетган найзодорлар ва уларни таъқиб этаётган драгунлар борган сайин яқинлашмоқда эди. Узоқдан, адир этагидан, кичкина бўлиб кўринаётган бу одамларнинг бир-бири билан тўқнашаётгани, бир-бирини

қуваётгани, қўли ёки қиличини ҳавода ўйнаётгани бара-
ла кўриниб қолди.

Ростов този солиб ов қилаётган маҳалдагидек кўз олдида бўлаётган бу манзарага қараб турар эди. Ҳозир гусарларини бошлаб француз драгунларига ҳужум қилинса французлар тоб беролмаслигини, агар ҳужум керак бўлса шу оннинг ўзида қилиш кераклигини, бир дақиқа кечикса фурсат қўлдан кетишини Ростов сезиб турар эди. У атрофга кўз югуртирди. Ёнида турган ротмистр ҳам пастдаги суворийлардан айнан шундай кўз узмай қараб турган эди.

— Андрей Севастьянич,— деди Ростов,— биз уларни мажақлаб ташлашимиз мумкин.

— Ажойиб иш бўларди,— деди ротмистр,— дарҳақиқат ҳам...

Ростов унинг сўзини охиригача эшитмай, от чоптириб эскадрон олдига чиқди ва ҳужум командасини беришга улгурмасдан айнан ўз командири ҳолагида бўлган эскадрон унинг кетидан от қўйди. Бу ишни нима учун ва қандай қилганини Ростовнинг ўзи ҳам билмай қолди. Буларнинг ҳаммасини у овдаги сингари ўйлаб-нетмасдан қилди. Николай драгунлар яқинлашиб қолганини, улар сафлари бузилган ҳолда от чоптираётганини кўриб турар, ҳужумга тоб беролмасликларини, қолган бир дақиқа фурсатни қўлдан бермаслик кераклигини, агар шуни қўлдан берса бундай қулай фурсат энди келмаслигини билиб турар эди. Ўқлар атрофида физиллаб, унинг ғайратини шу қадар оширар, оти шу қадар олға қараб интилардики, Ростов ўзини тутолмади. У отини ҳайдаб, команда берди-ю, ўша ондаёқ орқасидан ҳужумга шайланган эскадронининг тапир-тупурини эшитди ва адирдан тушиб, драгунлар томон от қўйди. Йўртиб келаётган отлар адирдан тушган замон беихтиёр чопа кетди. Найзодор аскарларимиз ва уларнинг кетидан от чоптириб келаётган француз драгунларига яқинлашган сайин чопишини тезлаштирди. Драгунлар яқинлашиб қолди. Олдинда келаётган драгунлар гусарларни кўргач, отларини қайтаришди, орқароқдагилари эса тўхташди. Ростов худди овда бўрининг йўлини тўсгандай зотли дон отининг жilовини қўйиб юборди ва пароканда бўлиб кетган француз драгунларининг олдини тўсишга интилди. Бир найзодор аскар тўхтади, бир пиёда аскар босиб кетмасин деб ерга қапишди, эгасиз қолган бир от гусарлар орасига кириб кетди. Фран-

нуз драгунларининг деярли ҳаммаси орқага қараб қочди. Ростов кўк отли бир драгунни мўлжаллаб, орқасидан қувди. Йўлда Ростов бир бутага йўлиқди, от жонивор бутадан сакраб ўтди, эгардан учиб кетишига сал қолди. Ростов қараса, кўзлаган душманига етай деб қолибди. Мундиридан офицерга ўхшаган бу француз кўк отга қапишиб, қиличи билан уни ҳайдаб боряпти. Бир кўз юмиб очгунча Ростовнинг оти ўмгани билан француз отининг сағрисига урилди-ю, уни йиқитаёзди ва шу оннинг ўзида Ростов сабабини ўзи ҳам билмаган ҳолда қиличини кўтариб французга солди.

Ростов шу ишни қилишга килди-ю, лекин ўша ондаёқ ҳафсаласи пир бўлди. Офицер қилич зарбидан кўра (қилич унинг тирсагидан юқорирогини хиёл кесиб кетган эди) кўпроқ отнинг силкиниб кетгани ва қўрққанидан йиқилганди. Ростов отининг жиловини тортиб, мағлуб қилган душманним қанақа одам экан, деб кўз югуртирди. Бир оёғи узангида илиниб қолган француз драгун офицери иккинчи оёғи билан ерда сакрамоқда эди. Офицер худди ҳар он янги зарбани кутаётгандай жонини ҳовучлаб, кўзларини қисиб, пастдан юқорига — Ростовга қараётган эди. Унинг оқарган, лой сачраган ёш юзида, кулдиргичли иягида, мовий кўзларида уруш майдонига ярашадиган ҳеч қандай аломат йўқ, бутун қиёфаси душман эмас, балки оддий «хонаки» йигитга ўхшар эди. Ростов ғанимини нима қилиши ҳақида ҳали бир қарорга келмасдан офицер: «Je te rends»¹ деб қичқирди. У шошиб, оёғини узангидан чиқаришга уринса ҳам чиқаролмас, така-пука бўлган мовий кўзларини Ростовдан олмас эди. От чоптириб келган гусарлар дарров унинг оёғини узангидан чиқаришди ва ўзини эгарга миндиришди. Ҳамма ёқда гусарлар француз драгунлари билан овора: драгунлардан бири ярадор бўлиб, юзи қонга беланган бўлса ҳам отини қўлдан бермас, иккинчи бир драгун гусарни маҳкам қучоқлаб, унинг оти сағрисида ўтирар; учинчиси бир гусарнинг ёрдами билан унинг отига минарди. Олдиндаги француз пиёда аскарлари ўқ уза-ўқ уза қочмоқда эди. Гусарлар асирларини олиб, шоша-пиша орқага қараб от қўйишди. Юраги сиқилиб, алланечук бўлиб кетган Ростов бошқалар билан орқага қайтди. Шу офицерни қилич билан ургани, асир олганидан кейин Ростов ўзи ҳам изоҳ-

¹Таслим бўламан!

лашдан ожиз бўлган ҳолатга тушиб, кўнгли хира бўлиб кетди.

Граф Остерман-Толстой қайтиб келаётган гусарларни қарши олди, Ростовни чақириб, унга ташаккур изҳор этди ва бу мардона жасорати ҳақида шаҳаншоҳга маълумот бериб, георгий крестига тавсия қилишини билдирди. Граф Остерман чақирганда Ростов буйруқсиз ҳужум бошлаганини эслаб, ўзбошимчалик қилганим учун бошлиғим жазо берса керак, деб ўйлаган эди. Шунинг учун ҳам граф Остерманнинг таҳсин ўқиши ва мукофот ваъда қилишини эшитиб Ростов ниҳоят хурсанд бўлиши керак эди; аммо уни ҳамон ўша ёқимсиз, мужмал туйғу маънавий жиҳатдан кўнглини беҳузур қилаётган эди. У генерал ҳузуридан кетаркан: «Ажабо, мени нима қийнапти? — деб ўз-ўзидан сўради, — Ильинми? Йўқ, У соф-саломат. Ё бирон ножўя иш қилиб шарманда бўлдимми? Йўқ, бундай бўлмаса керак... — Уни пушаймонга ўхшаш бир туйғу қийнамоқда эди. — Ҳа, ҳа, иягида кулдиргичи бор ўша француз бўлса керак. Бир қўл кўтариб, кейин шаштимдан қайтганим жуда яхши эсимда турбди».

Ростов олиб кетилаётган асирларни кўргач, иягида кулдиргичи бор ўша офицерни яна бир карра кўриш ниятида уларнинг орқасидан от қўйди. Беўхшов мундир кийган офицер зотли гусар отида ўтираркан, кўзларини жовдиратиб аланглар эди. Унинг қўлидаги яраси арзимаган яра эди. У Ростовга қараб ёлғондака илжайди ва саломлашган бўлиб, қўлини силкитди. Ростов ҳамон ўнғайсизланар ва нимадандир руҳан азоб чекар эди.

Ростовнинг ёр-дўстлари Николай ўша куни ҳам, эртаси ҳам гарчи хомуш ва хафа кўринмаса ҳам, лекин хаёлга чўмиб ўйчан юрганини пайқашди. У тилар-тиламас ичар, ёлғиз қолишга уринар ва нима тўғридадир ўйлар эди.

Ростов кутмаганида георгий крести одишига ва ҳатто мард одам деб ном чиқаришига сабаб бўлган ўша қаҳрамонлигини ўйларкан, бир нарсанинг тагига етолмас эди. «Улар биздан ҳам қўрқоқроқ экан-ку, — ўйлар эди у, — қаҳрамонлик деб атаганлари шу экан-да? Наҳотки мен бу ишни ватан учун қилган бўлсам? Ияги кулдиргичли, кўзлари мовий бу йигитнинг гуноҳи нима? Бечора нақадар қўрқиб кетди! Мени ўлдирди деб ўйлади шекилли. Нима учун мен уни ўлдирар эканман? Қилич кўтарганимда

қўлим титраб кетди-ю, булар менга георгий крести беришди. Мутлақо, мутлақо тушунолмаман!»

Николай бу масалаларнинг тагига бориб етмасдан ва нимадан руҳи азоб чекаётганини аниқлашга улгурмасдан, аксар вақт бўладигани сингари хизматда омади юришиб қолди. Островно жангидан сўнг Ростовнинг мартабасини оширишди. Уни гусар батальонига командир қилишди ва жасур офицер керак бўлиб қолса, унга топшириқ берадиган бўлишди.

XVI

Графиня қизи Наташанинг хасгалиги ҳақида хабар келгандан сўнг тузалиб дурустроқ дармонга кирмаган бўлса ҳам, уй ичи билан Петяни ҳам бирга олиб Москвага келди ва Ростовлар хонадони Марья Дмитриевнанинг уйдан ўз ҳовлиларига кўчиб, бутунлай Москвада қолишди.

Наташа шу қадар қаттиқ бетоб эдики (ўзи ва отонасининг бахтига), унашиб қўйилган куёви билан муносабатини узгани ва касалига сабаб бўлган нарсалар иккинчи даражадаги ўринга тушиб қолди. Наташанинг касали шу даражада оғир эдики, содир бўлган ҳодисада унинг айби қанчалик зўр эканини ўйлаш мумкин эмасди, у на овқат ер, на ухлар, кун сайин озиб борар, йўталар ва докторларнинг шама қилишларига кўра, унинг соғайиши амри маҳол эди. Ҳозир фақат унинг дардини енгиллаштириш ҳақида ўйлаш керак эди холос. Докторлар якка-якка келар, биргалашиб консилиум ўтказишар, французчалаб, немисчалаб, лотинчалаб кўп гапиришар, бир-бирини мазаммат қилишар, ўзларига маълум бўлган барча касалликларга қарши минг хил дори-дармон ёзиб беришар, бироқ тирик жон мубтало бўладиган касалликларнинг биронтасини билиш имкониятдан ташқари бўлгани сингари, Наташа гирифтор бўлган дардни биз билмаслигимиз мумкин, деган содда ўй биронтасининг хаёлига келмас эди, ваҳоланки ҳар бир тирик жоннинг медицина оламида маълум бўлмаган, ўзигагина хос бўлган янги, мураккаб касали бор, бу медицинада ўпка, жигар, тери, юрак, асаб ва ҳоказо касаллиги деб ёзилган касаллик, эмас, балки шу аъзолар чекаётган сон-саноқсиз изтиробнинг бир-бирига қўшилишидан вужудга келган касалликдир. Сеҳр қилолмаслик сеҳргарнинг хаёлига ҳам келма-

Гани сингари, мана шу жўн фикр ҳам докторларнинг хаёлига келмас эди, чунки уларнинг ҳаётий вазифаси даволашдан иборатдир, чунки улар бунинг эвазига пул олишади, чунки улар ҳаётларининг энг яхши йилларини шунга бағишлаганлар. Лекин бу фикр уларнинг хаёлига келмаганлигининг энг асосий сабаби шуки, улар ўзларини шубҳасиз фойдали деб билишар ва Ростовларнинг бутун хонадони учун улар дарҳақиқат фойдали эди. Улар беморни кўпи зарарли бўлган (улар оз миқдорда берилгани учун ҳам зарари унча билинмас эди) дориларни ютишга мажбур қилаётганлари учун фойдали эмас, балки бемор ва уни севадиган кишиларнинг маънавий талабини қондираётгани учун ҳам фойдали ва зарур эди (сохта ҳақимлар, фолбинлар ва табибларнинг доимо мавжуд бўлиши ва бўлажaginiнг сабаби ҳам шунда). Киши изтироб чекаётган вақтда бу изтиробни бошқалар енгиллаштиришига ишонади, хайрихоҳлик ва кўмакка муҳтож бўлади. Докторлар инсоннинг мана шу доимий талабини қондиришади. Улар гўдакда энг ибтидоий шаклда бўлган эҳтиёжни — озор еган жойни силаб қўйиш эҳтиёжига ўхшаган ўша абадий инсоний талабни қондиришади. Гўдак йиқилган замон оғриган жойимни ўпгин, силаб қўйгин, деб онаси ёки онагаси олдига югуриб келади, оғриган жойини силаб ёки ўпиб қўйишса енгил тортади. Гўдак энг кучли ва энг ақлли деб билган бу одамлар унинг дардини енгиллаштирадиган восита тополмасликларига ишонмайди. Онаси лат еган жойини силаётган чоғда оғриғи босилишига бўлган умиди ва онасининг юзидаги ачиниш ифодаси гўдакка тасалли беради. Наташага докторлар шунинг учун фойдали эдики, улар тузалади деб оғриган жойини ўпар ва силар, кучер Арбатдаги дорихонадан бир сўму етмиш тийинга чиройли қутичали порошок билан ҳаб дори олиб келса-ю, Наташа бу дорини (оз ҳам эмас, кўп ҳам эмас) ҳар икки соатда қайнатилган сув билан ичса, оғриғи ўша он босилади деб, уни ишонтиришар эди.

Соатга қараб берадиган ҳаб дори, ичимликларни илитиб ичириш, товуқ гўшти котлети ва докторлар айтган яна бир қанча турмушдаги майда-чуйда нарсалар бўлмаса Соня, граф ва графиня нима қилар эди? Докторларнинг сўзига амал қилиб, бу нарсаларнинг ўз вақтида бериш уларни ҳам овунтирар, ҳам уларга тасалли берар эди. Агар граф Наташанинг бетоблиги мингларча сўмга тушганини, унинг соғайиши учун яна минг-минг

сарф қилишга тайёр эканлигини билмаса, суюкли қизининг хасталигига қандай чидай оларди; қизи тузалмаган тақдирда яна минг сўмнинг юзига қарамай, уни чет элга олиб боришини, ўша ерда консилиум ташкил қилишини билмаса эди, Метивье билан Феллер Наташанинг касалини аниқлай олмагани ҳолда Фриз аниқлай олганини, Мудров яна ҳам яхшироқ белгилай олганини барча тафсилюти-ла, гапириб беришга имконияти бўлмаса нима қилар эди. Агар графиня докторларнинг деганларига тўла амал қилмагани учун баъзан қизи Наташа билан жанжаллашиб ўтирмаса ўзини қаяққа қўяр эди?

— Мунақада сира тузалмайсан,— дер эди графиня куйганидан ўз қайғусини унутиб,— докторнинг сўзига қулоқ солмаса, берган дорисини вақтида ичмаса киши тузаларканми! Касаллик билан ҳазиллашма. Пневмония бўлиб қолишнинг ҳеч гап эмас!— дер эди графиня ва ўзигина эмас, бошқалар ҳам тушунмайдиган бу сўзнинг талаффузидан юраги таскин топар эди. Агар Соня докторларнинг айтганини ўз вақтида бажо келтириш учун дастлабки кунлар, уч кеча ечинмасдан ётгани ва ҳозир ҳам зарҳал қутичадаги унча зарарли бўлмаган ҳаб дориларни ўз вақтида бериш учун кечалари ухламаганидан хурсанд бўлиб юрмаса нима қилар эди? Ҳеч қанақа доридармон шифо бўлмайди, буларнинг ҳаммаси бекорчи гап деб юрган Наташанинг ўзи ҳам бу қалар кўп пул сарф қилаётганларини кўриб, дориларни ўз вақтида қабул этаётганидан суюнар эди. У ҳатто докторларнинг айтганига амал қилмаслик билан муолажага ишонмаганлигини ва ўз жонига жабр қалаётганини кўрсата билганидан суюнарди.

Доктор ҳар куни келар, томирларини ушлаб кўрар, тилига қарар ва юзининг заҳиллигига эътибор қилмай, Наташа билан ҳазиллашар эди. Бироқ доктор нариги уйга чиқиши билан графиня шошиб-пишиб кетидан чиқар ва доктор дарров жиддий қиёфага кириб, ўйчан ҳолда калласини қимирлатиб дер эди: касалнинг аҳволи оғир бўлса ҳам бу сўнгги доридан умидим катта, бир оз сабр қилиб, оқибатини кутиш керак; бу касаллик—кўпроқ маънавий касалликдир, аммо...

Графиня бу ишини ўзидан ҳам, доктордан ҳам яширишга уриниб, бир тиллани секин унинг қўлига қистирар ва ҳар дафъа анча енгил тортиб, касалнинг олдига кирарди.

Наташанинг хасталиги шундан иборат эдики, у кам овқат ер, кам ухлар, йўталар ва ҳамиша руҳи тушкун эди. Докторлар беморни тиббий ёрдамсиз қолдириш мумкин эмас дейишди, шунинг учун Наташани димиққан шаҳарда олиб ўтиришди. Шундай қилиб Ростовлар 1812 йилнинг ёзида қишлоққа кўчиб чиқмадилар.

Наташа банкача ва қутичалардаги ҳаб дорилар, томизиб ичадиган дорилар ва порошоклардан жуда кўп (дори-дармондан бўшаган банка ва қутичалардан мунақа нарсаларга ишқибоз бўлган madame Schoss катта коллекция йиққан эди) истеъмол қилган бўлса ҳам, ўрганиб қолган қишлоқ ҳавосидан маҳрум бўлган бўлса ҳам ёшлик энгди: Наташанинг ҳасрати эскириб, кечирган ҳаёти таассуроти остида қола бошлади, бағрини оргиқ ўртамай, кечирган кунлари аста-секин орқада қолиб кетди ва Наташа жисмоний жиҳатдан соғая бошлади.

XVII

Наташа аввалгидан кўра осудароқ кўринса ҳам, лекин хомуш эди. У хурсандликнинг ташқи тазоҳиротидан: бал, концерт, театр, сайр-томошадан қочарди. Шу билан бирга кулиб, кетидан кўз ёши қилмаган пайт бўлмас эди. У ашула айтмас эди. Кулди ёки ўз-ўзича ашула айтди дегунча кўз ёшлари томоғини хиппа бўғар эди: у пушаймон бўлаётганидан, қайтиб келмайдиган беғубор ёшлиги эсига тушганидан, жуда-жуда хушбахт бўлиши мумкин бўлган ёш умрининг очилмай ҳазон бўлганига йиғлар эди. Назарида айниқса кулги ва ашула ғам-ҳасратини таҳқирлайдигандай кўринарди. Илгаригидек танозлик қилиш унинг хаёлига ҳам келмас, бу нарсадан ўзини тийишга ҳам ҳожат йўқ эди. Эркак жинси мен учун масхарабоз Настасья Ивановна қабилидаги бир гап бўлиб қолган дер, шу гапнинг тўғрилигини сезар эди. Ботиний посбони ҳар қанақа дилхушликни унга қатъиян ман қилар эди. Умуман илгариги беғам, умид-орзуга тўла қизлик даврининг шоду-хуррамлигидан қалбида ҳеч қандай асар қолмаган эди. У ҳаммадан кўра куз фаслини, овга борганини, амакисини, Nicolas билан Отрадноеда ўтказган святки байрамни эслаганида жуда кўп изтироб чекарди. Уша кунлардан биронтаси яна қайтиб келса у нималарни фидо қилмас эди. Ҳайхот, уларни қайтариб бўлмайди! Наташа шунини билар эдики, барча шодухур-

рамликлар билан тўла бўлган илгариги эркин ва қувноқ ҳаёти қайтиб келмайди. Бироқ начораки, яшаш керак эди.

Илгари ўзимни бекорга бошқалардан яхши деб юрган эканман, ваҳоланки мен ҳаммадан, оламдаги барча кишилардан ёмон ва жуда-жуда ёмон эканман, деб ўйлаш Наташага бир оз тасалли берар эди. Лекин бу ҳам кам эди. Наташа буни билар ва ўз-ўзидан: «Хўш, ундан кейин нима бўлади?» — деб сўрарди. Ундан кейин эса ҳеч нарса йўқ. Ҳаётда қувонадиган нарса йўқ, умр эса ўтиб кетмоқда. Наташа, афтидан, фақат бировга оғирлигини туширмасликка ва халал бермасликка уринар, ўзига эса ҳеч нарса керак эмас эди. У уйдагиларнинг ҳаммасидан ўзини опқочар ва фақат укаси Петя билан бўлганда ўзини енгил ҳис этар эди. У бошқалардан кўра Петя билан кўпроқ ўтиришни хоҳлар, баъзан иккаласи ўтиргандагина кулар эди. Наташани остона ҳатлаб кўчага чиқмайди деса ҳам бўларди, келадиган кишилардан фақат Пьерни ёқтирар эди. Наташа билан ҳеч ким граф Безуховдай вазминлик, меҳрибонлик билан, айни замонда, жиддий муомала қилолмас эди. Наташа меҳрибонлик қилаётганини беихтиёр сезар ва шунинг учун унинг суҳбатидан баҳра олар эди. Бироқ Наташа Пьер кўрсатаётган меҳрибончиликдан ҳатто миннатдор ҳам бўлмас эди. Назарида Пьер унга атайлаб яхшилик қилмаётгандай кўринар, ҳаммага меҳрибон бўлган Пьер учун бу нарса табиийдай туюлар эди. Баъзан Наташа бирга ўтирган чоғларида Пьернинг ийманаётганини ва ўнғайсизланаётганини пайқар, Пьер гап орасида Наташанинг эсига оғир хотираларни солиб қўймай деб, қўрққан чоғларида айниқса шундай ҳолатга тушар эди. Наташа буни пайқаса ҳам, уятчанлиги ҳамда менга қанчалик меҳрибон бўлса, бошқаларга ҳам шунчалик меҳрибон бўлгани учун шундай бўлса керак деб, ўйлар эди. Пьер бир гал Наташа қаттиқ изтироб чекаётган вақтида бошим очиқ бўлганда, тиз чўкиб қўлингиз ва муҳаббатингизни сўрар эдим, деган гапни айтиб қўйдим-ю, кейин бу ҳақда бўлак оғиз очмади. Уша маҳалда Наташага далда берган бу сўзлар кейинчалик Наташанинг назарида, йиғлаётган гўдакни овутирмоқ мақсадила айтилган бемаъни гаплар қабилидан бўлиб қолди. Наташа Пьер хотинли бўлгани учун эмас, балки ўзи билан унинг орасида ниҳоят даража кучли бир ахлоқий парда борлигини сезгани учун ҳам (Курагин билан ўзи ора-

сида бундай ахлоқий парда йўқлигини сезган эди) у билан бўлган муносабатидан ўзида ё Пьерда ёлғиз ишқу муҳаббат эмас, балки эркак билан аёл орасида бўладиган (бундай муносабат бўлишини Наташа билади) бирон зариф, шоирона дўстлик муносабати туғилишини сира хаёлига келтирмаган эди.

Пётр рўзасининг охирларида, Ростовларнинг Отрад-ноедаги қўшнилари Аграфена Ивановна Белова аэз-авлиёларни зиёрат қилгани Москвага келди. Уша аёл Наташага рўза тутиб, ибодат қилишни маслаҳат берди ва Наташа бу фикрни хурсандлик билан қабул қилди. Саҳарда кўчага чиқишни докторлар ман қилган бўлсалар ҳам, Наташа ибодат қилишга, яъни уйдагилардай эмас (Ростовлар уйида одатда уч маҳал ибодат бўлар эди), балки Аграфена Ивановна каби бир ҳафта давомида рўза тутиб, ибодат қилишга, яъни биронта эрталаб-ки, тушки ва кечки ибодатни қазо қилмасдан ибодатхонага боришга аҳд қилди.

Наташанинг бу ғайрати графиняга хуш ёқди; тиббий муолажа фойда қилмагандан кейин графиня дори-дармондан кўра тоат-ибодат кўпроқ фойда берар, деб умид боғлаган эди. Шунинг учун ҳам кўрқатилса, докторлардан яшириб бўлса ҳам қизининг хоҳишини рад этмади ва уни Беловага топширди. Аграфена Ивановна кечаси соат учда Наташани уйғотгани келар ва кўпинча уни уйғоқ кўрар эди. Наташа ухлаб қолиб, эрталабки ибодатга кечикишдан кўрқарди. У наридан-бери ювиниб, энг ёмон кўйлак ва ўнгиган мантилья¹сини зўр ихлос билан кийиб, совуқдан қалтираб, тонг шафағи ёғду сочаётган кимсасиз кўчага чиқарди. Аграфена Ивановнанинг маслаҳати-га кўра Наташа ўз маҳаллаларидаги ибодатхонага эмас, художўй Белованинг сўзига қараганда, кашини тақводор вали бўлган бошқа бир ибодатхонага борар эди. Бу ибодатхонада доим одам кам бўларди; Наташа билан Белова ҳаммша сўл клирос² орқасига ўрнатилган Биби Марямнинг сурати қаршисида турар эди; Наташа бу эрта тонгда, рўпарадаги шамнинг нури ва деразадан тушаётган тонг шуъласи ёритаётган Биби Марямнинг қоп-қора юзига қараркан ва кашининг дуосини диққат билан тинглаб англаб олишга тиришаркан, уни янги туйғу

¹ Мантилья — аёллар киядиган енгсиз калта кийим.

² Клирос — ибодатхона хонадалари турадиган жой.

чулғаб оларди, бу туйғу — англашга инсон ақли ожизлик қиладиган юксак бир нарсанинг қаршисида тақдирга тан бериш туйғуси эди. Дуонинг маъносини англаган чоғларида унинг шахсий туйғуси ўқиётган дуосига қўшилиб кетар, англамаган чоғида эса, ҳамма нарсани билишга ҳавас этиш мағрурлик бўлади, ҳамма нарсани билиш мумкин эмас, шу он менинг қалбимга раҳнамолик қилаётган (у шу нарсани сезиб турарди) тангрига инонмоқ ва унга сиғинмоқ керак деган фикр уни қувонтирар эди. У чўқинар ва қулоғига кираётган сўзларнинг маъносини англамаган чоғида, ўзининг бадкирдорлигидан даҳшатга келар, худога ёлворар, гуноҳларини кечиришини сўрарди. Наташанинг ихлос билан қилган ибодати тавба-тазарру ибодати эди. Наташа азонда, ҳали ҳамма уйқуда ётган, кўчада фақат ишга кетаётган ғишт терувчилар ва кўча супураётган қоровуллардан бўлак ҳеч ким бўлмаган пайтда уйга қай таркан, гуноҳдан пок, нуқсондан холи бўлиш мумкинлигини сезар, янги, бахтли ҳаёт қуриш мумкинлигига ишонч хосил этарди.

Бир ҳафта давомида шу тарзда ҳаёт кечирган Наташада бу туйғу кун сайин кучая борди. Аграфена Ивановна камоли хурсандлик билан таъриф қилган кунни, яъни дуоси қабул бўладиган кунни Наташа жуда буюк кун деб тасаввур қилар, назарида бу улуғ якшанбага етишолмайдигандай бўлар эди.

Ниҳоят, бу муборак кун келди. Наташа ўзи учун эсдалик бўлиб қолган шу якшанба куни, дока кўйлақда тавба қилиш маросимидан қайтиб келди ва бир неча ойдан бери биринчи мартаба ўзини осуда ҳамда олдида турган ҳаётнинг изтиробидан фориғ эканини сезди.

Шу куни келган доктор Наташани кўриб икки ҳафта бурун ёзиб берган порошок дорини ича беришини буюрди.

— Албатта эрталаб ва кечқурун ичсин, — деди доктор, афтидан, берган дориси наф қилганидан ўзи мамнун бўлиб. — Ўтиниб сўрайман, албатта ўз вақтида ичсин. Хайр, яхши қолинг, графиня, — деди доктор ҳазиломуз, графиня узатган олтинни эпчиллик билан кафтига оларкан. — Ҳадемай тузалиб қолади, яна илгаригидай ялла қилади. Сўнгги дори хийла фойда қилибди, ранги рўйи кирибди.

Графиня чиройи очилиб, меҳмонхонага қайтиб кираркан, тирноғига қараб кўз тегмасин, деб туф-туф деди.

Июль ойининг бошларида урушининг бориши ҳақида Москвада кун сайин ваҳимали овозлар тарқала бошлади. Подшонинг халққа қарата чиқарган мурожаатномаси, унинг армияни тарк этиб, Москвага қайтиб келиши тўғрисида дув-дув гап юрарди. Бироқ ўн биринчи июлгача манифест ва мурожаатномадан дарак бўлмагани учун булар ҳақида, Россиянинг вазияти ҳақида ваҳимали овозлар тарқалди. Армия хавф-хатар остида қолгани учун подшо қайтиб кетаётган эмиш, қўшинларимиз Смоленскни ташлаб кетган эмиш, Наполеоннинг бир миллион қўшини бор эмиш, Россияни фақат муъжиза қутқариши мумкин эмиш, деган гаплар ёйилиб кетди.

Ўн биринчи июлда, шанба куни, манифест олинган бўлса ҳам ҳали босилиб чиқмаган, шу куни Ростовларнинг уйида ўтирган Пьер эртага, якшанба куни манифест ва мурожаатномани граф Растопчиндан олиб, тушки овқатга етиб келишни ваъда қилди.

Шу якшанба куни Ростовлар кундузги ибодат учун одатдагича Разумовскийлар хонадонига қарашли черковга кетишди. Июль ойининг иссиқ кунларидан бирида, эрталаб соат ўнда, Ростовлар ибодатхона олдида каретадан тушаётган маҳалдаёқ иссиқ ҳавода, газета сотувчиларнинг ҳайқиригида, оломоннинг ранг-баранг ёзли кўйлагида, бульвардаги дарахтларнинг чанг босган япроғида, оқ шалворда навбатчиликка бораётган батальоннинг музика садосида, тош йўлнинг тарақа-туруғида ва жазирама офтобнинг порлоқ жилосида ёзги ҳорғинлик, ҳозирги вазиятдан розилик ва норозилик сезилиб турар, шаҳарда, ёзнинг мусаффо ва иссиқ куниде бу ҳолат яна ҳам кескинроқ билинарди. Разумовскийларнинг черковида Москва киборлари, Ростовларнинг барча таниш-билишлари йиғилган (шу йил худди бирон ҳодиса юз беришини сезгандай одатда боғларига кўчиб чиқадиган жуда кўп давлатманд хонадонлар шаҳарда қолишган эди). Наташа оломон орасидан йўл очаётган ливреяли лакейнинг кетидан, онаси билан ёнма-ён бораркан, бир ёш йигитнинг овоз чиқариб шивирлаганини эшитди.

— Бу Ростова, ҳалиги ўша...

— Озиб кетган бўлса ҳам, лекин чиройли!

Наташа булар Курагин билан Болконскийнинг номини тилга олганини эшитди, ё эшитгандай бўлди. Унга

умуман ҳамиша шундай туюларди. Назарида ким уни кўрса албатта, ўша ҳодиса тўғрисида ўйлагандай кўри-нарди. Қора кружевали бинафша ранг шойи кўйлак кий-ган Наташа кўпчилик орасида ҳамиша изтироб чекиб ва юрагини ҳовучлаб хотинларга хос бир вазминлик билан оҳиста юриб борарди, қалби қанчалик мажруҳ, ўзи қан-чалик мустар бўлса шунча вазмин ва мулойим кўринар эди. У ўзининг гўзаллигини билар ва бу тўғрида янглиш-маса ҳам, лекин бу нарса энди уни илгаригидай қувон-тирмас эди. Билъакс, бу нарса сўнгги кунларда, айниқса шаҳарда, мусаффо, иссиқ ёз кунида уни кўпроқ қийноқ-қа соларди. «Яна бир якшанба, яна бир ҳафта ўтди,— дер эди Наташа ўтган якшанба шу ерга келганини эслаб,— ҳамон ўша-ўша қувончсиз ҳаёт, ҳамон илгариги мен яйраб юрган ўша муҳит, афсуски энди булар менга ҳеч қанча роҳат бағишламайди. Мен ёш, гўзалман, ҳамда кўнглим оқ, аммо илгарилари ичим қора эди, энди эса шуни билан-манки, оқкўнгилман,— деб ўйлар эди.— Ҳайҳотки би-ровга ҳамдам бўлмасдан энг яхши чоғларим бекорга ўтиб кетяпти». У онасининг ёнига бориб тўхтади ва яқинроқда турган танишлар билан бош ирғаб саломлашди, одатга кўра хонимларнинг кийим-бошини диққат билан кўздан кечирди, яқинроқ турган бир хотиннинг tenue¹ ва қўл учида чўқинишини айб қилди-ю, шу чоқ одамлар мени айбсйтиб юрибди-ю, мен бировларни айбситаманми, деган ўй хаёлига келиб яна афсусланди ва бирдан ибодат садоси қулоғига кириб, ўзининг ярамаслиги, илгариги мусаф-фолигини яна қўлдан бергани учун даҳшатга тушди.

Нуроний, дилкаш бир мўйсафид сиғиниб, тантанали тарзда ибодат қилар, унинг товуши ибодат қилаётган-ларнинг қалбига таскин берар ва зўр таъсир колдирар эди. «Шоҳ эшик» ёпилиб, парда секин-аста туширилди; парда орқасидан гудранган сирли паст товуш эшитилди. Негадир Наташанинг ўпкаси тўлди, хурсандлик бағиш-лайдиган ва зориқтирадиган ҳис-туйғу уни ҳаяжонга солди.

«Ўзинг мадад қил, қандай ҳаёт кечирай, қандай қилиб ўзимни гуноҳлардан умрбод поклаб олай!» деди ичида Наташа.

Дьякон санам олдидаги минбарга чиқди, бош бармо-гини кериб, устки кийимининг ёқасига тушиб турган

1 Узини тутишини.

узун сочини тузатди-да, хочни бағрига босиб, баланд ва тантанали оҳангда тиловат бошлади.

— «Жамоат жам бўлиб халлоқи оламга ибодат қиламиз».

— «Жам бўлиб, ҳамма табақалар баравар, дўст-душман деб ўтирмасдан, биродарлик муҳаббати билан ибодат қиламиз»,— деди ичида Наташа.

— «Парвардигори оламнинг қудрати ва имонимизнинг саломатлиги учун ибодат қиламиз».

— «Фаришталар олами ва тепамизда ҳозир бўлган барча тансиз арвоҳлар учун ибодат қиламиз»,— деб чўқинди Наташа.

Кўшинлар ҳақиға дуо ўқилганда Наташа акаси билан Денисовни эслади. Кемада юрганлар ва саёҳат қилаётганлар ҳақиға дуо ўқилганда князь Андрейни хотирлаб унинг учун ибодат қилди ва унга нисбатан қилган ёмонлигимни кечир деб худога ёлворди. Яқин кишилар ҳақиға дуо ўқилганда Наташа уйдагилар: ота-онаси, Соля учун ибодат қилди ва биринчи марта улар қошида гуноҳкорлигини англаб, уларни нақадар яхши кўришини сизди. Фанимлар ҳақиға дуо ўқилганда у ўзига душманлар ўйлаб топиб дуо қилди. Отасини қарздор қилиб қўйган ва отасига даъвоси бўлган одамларнинг барисини ўз душманлари қаторига қўшди; ҳар гал душманларини ўйлаганида, ўзига нисбатан шунча ёмонлик қилган Анатоль эсига тушарди, унга адовати бўлмаса ҳам, душман кўриб, ҳузур қилиб унинг ҳақиға ҳам дуо қилди. Фақат ибодат вақтида князь Андрей билан Анатоли хотиржамлик билан равшан хотирлашга ўзини қодир сезар, иккаласига нисбатан бўлган севгиси худодан қўрқиб ва унга ҳурмат туйғуси олдида маҳв бўлар эди. Подшо хонадони ва синод¹ ҳақиға дуо қилганда Наташа айниқса икки букилиб руку қилди ва ўз-ўзига, англамасам ҳам, ҳарқалай шубҳа қилмайман, ҳукмронлик қилаётган синодни севаман ва унинг ҳақиға дуо қиламан, деди.

Дьякон муножотни тугатиб бўйнидаги ора² устидан чўқинди ва деди:

— «Тану жонимизни худойи таоломиз Исонинг йўлига фидо қиламиз».

¹ Синод — рус черковига раҳбарлик қиладиган идора, бош руҳоний идораси.

² Ора — чап елкага осиладиган крестли камар.

«Тану жонимизни худойи таолонинг йўлига фидо қиламиз»,— деди Наташа ичида.— Худойи карим, ўзимни сенинг ихтиёрингга топширдим,— деди ичида Наташа.— Ҳеч қандай тилагим йўқ, ҳеч нарса истамайман, нима қилишим, ўз эркимдан қандай фойдаланишимни ўзинг ўргат! Э худо, бандам дегин,— деди Наташа зўр ихлос билан, чўқинмасдан ва нозик қўлларини осилтириб, гўё ҳозир бир куч келиб уни олиб кетади-ю, шу билан Наташа ўзидан ҳам, афсус-надоматидан ҳам, орзу-армонларидан ҳам, таъна-маломатлардан ҳам умид ва қусурларидан ҳам халос бўладигандек.

Ибодат чоғи графиня бир неча мартаба Наташанинг риққат ёшлари порлаб турган кўзларига қаради ва қизимни паноҳингда сақла, деб худога ёлворди.

Муножот тугамасдан (ибодат вақтида бундай қилинмаслигини Наташа яхши билар эди) дьячок Троица кўни устида сажда қилиб муножот ўқиладиган скамейкани келтириб «шоҳ эшик» олдиға қўйди. Бинафша ранг барқут қулоҳ кийган кашииш сочларини тузатди ва қийналиб, зўрга тиз чўкди. Бошқалар ҳам айнан шундай қилишди ва таажжубланиб бир-бирларига қарашди. Бу ҳозиргина синоддан келган ва Россияни душман истилосидан халос этмоқ ҳақида ёзилган дуо эди.

— «Эй халлоқи олам, эй нажоткори олам»,— деб кашииш дуони шундай мулоийм товуш билан содда ва равшан ўқидики, фақат руҳоний славян қориларигина бу тарзда ўқиши ва рус қалбида бениҳоя чуқур таъсир қолдириши мумкин.

«Э халлоқи олам, эй нажоткори олам! Муте бандаларингни ўз лутфу марҳаматинг билан сақла, уларнинг оҳу фарёдини, илтижосини эшит, меҳр-шафқатингни биздан дариф тутма, бизга тараҳхум айла, гуноҳимизни кечир! Бу бадкирдор душман бизга ҳамла қилиб сен бунёд этган оламга фитна солмоқчи ва бутун коинотни хароб қилмоқчи, бостириб кирган бу бедиянатлар сен бино қилган нарсаларни оёқ ости қилмоқчи. Қуддуси шарифингни, севикли Россиянгни хароб қилмоқчи; сенинг маъбадларингни ҳаром қилиб, меҳробларни топтамоқчи, қадамжоларимизни таҳқирламоқчи. Эй худойи азава жалла, токайгача бу осий, юзи қоралар ўз истаганларини, ўз билганларини қилишади? Қачонгача булар қонунга зид бўлган ҳокимиятдан фойдаланиб, жинойий ишларни қилиб юришади?»

Эй худованди таборак ва таоло! Сенга илтижо этаётган бандаларингнинг оҳини эшит: энг тавфиқли ҳоқими мутлақ бўлган буюк шаҳоншоҳимиз император Александр Павловичга қувват бер; адолатли, хуштавозе подшоҳимизни унутма, сенга азиз ва меҳрибон бўлган Исроилни муҳофаза этганининг ажрини бер. Унинг маслаҳатлари, ташаббуслари ва ишларига кушойиш бер; қудратли қўлларинг билан унинг салтанатини мустаҳкам қилиб, Мусо Моликка, Гедеон Мадиямга ва Довуд Голиафга голиб келгани каби у ҳам душманлари устидан зафар топсин. Унинг қўшинларини ўз паноҳингда сақла, сенинг номинг-ла қурол кўтариб, жанг майдонига бораётган азаматларнинг қўлига қувват бер, тилларини бурро қил. Қўлингга қурол билан қалқон олиб бизга мадад қил, токи бизга ёмонликни раво кўраётганлар шарманда-ю шармсор бўлсин, тупроқ шамол олдида қандай бўлса, душман ҳам садоқатли қўшинимиз олдида шундай бўлсин; сенинг қудратли фариштанг уларни таъқир ва таъқиб этсин; уларнинг йўлида мислсиз бир тўр пайдо бўлсину улар шу тўрга тўшиб, нест-нобуд бўлсин: улар сенинг бандаларинг олдида — бизнинг олдимизда тиз чўксин, оёғимиз остида топталсин! Ё раббим! Катта-кичик ҳамма нарса сенинг ҳукмингда, сенинг паноҳингдадир, сен ҳамма нарсага қодирсан, сенинг иродангга ҳеч ким қарши чиқолмайди.

Ё халлоқи карим! Сенинг лутфу марҳаматинг чексиздир, биз осий бандаларингдан юз ўғирма, нолойиқ хатгу ҳаракатларимиздан ҳазар қилма, шафқат ва марҳаматинг чек-чегарасиз бўлгани гуфайли нолойиқ ишларимиз ва гуноҳларимизни кечир! Қалбимизни тоза, танимиздаги жонимизни пок қил, ҳаммамизнинг имонимизни мустаҳкам, ишончимизни комил қил, бир-биримизга бўлган ҳақиқий муҳаббатимиз-ла бизни руҳлантир, ўзимизни мудофаа этмоққа қодир бўлмоғимиз учун бизни яқдилликла қуроллантир. Эй бизнинг посбонимиз, бу диёнатсизларнинг биз мўминлар устидан ҳукмронлик қилишига йўл қўйма.

Эй худойи таоло, биз сенга сиғинамиз, сенга сажла этамиз, сен ўз марҳаматингни дариғ тутиб, бизни шарманда-ю шармисор қилма, ўз қудратингни кўрсатиб, православ динимизни ҳақорат қилаётганларни мустар-мулзам, ер билан яксон қил; сен халлоқи олам ламязалсан ва биз сенинг бандаларинг эканлигимизни бутун оламга кўрсат. Ё тангрим, ўз сояи марҳаматингни бизнинг усти-

мизга сол ва бизга нажот йўлини кўрсат, бандаларинг қалбини ўз марҳаматинг-ла шод ва душманларимизга ғазаб қилиб, уларни содиқ бандаларинг оёғи остига ташла. Сен бизнинг пушти паноҳимизсан, қўллаб-қувватлаш, музаффарият бахш этиш сенинг измингдадир. Сенга, ўғлингга ва муқаддас руҳга минг қатла шукур, эй халлоқи ламязал, омин».

Бу дуо, зўр ихлос-ла қалби покланган Наташага жуда қаттиқ таъсир қилди. У Мусо Моликка, Гедебн Мадиямга, Довуд Голиафга ғолиб келганлиги, Қуддуси шариф ғорат қилиниши ҳақидаги сўзларига диққат-ла қулоқ солди, қалби меҳру муҳаббатга тўла бўлган ҳолда худога ёлворди; бироқ ўқиган дуоларида худодан нима тилаётганини ўзи яхши билмас эди. Худодан ҳақ ва адолатнинг тантанасини, қалбларни ишонч ва умидга тўлдириши ва муҳаббат-ла руҳлантиришини сўраб, дуо ўқилганда Наташа чин юракдан ибодатда иштирок қилди. Бироқ у душманлар ер билан яксон бўлсин, деб муножот қилолмади, чунки бир неча дақиқа бурун севмоқ ва дуо қилмоқ учун бундай душманларнинг кўпроқ бўлишини худодан сўраган эди, лекин айни замонда, тиз чўкиб ўқиётган дуоларнинг тўғрилигига шубҳа қилмас эди. Одамларнинг, айниқса ўзининг қилмишларига яраша тортадиган жазосини ўйлаб, Наташа қаттиқ хаяжонланди ва даҳшатга тушди, ҳамманинг ва менинг гуноҳимни кечир, бошқаларни ҳам, мени ҳам осойишталик ва бахт-саодатдан бенасиб қилма, деб худога ёлворди. Назарида оҳи худога етгандай бўлди.

XIX

Уша куни Пьер Ростовларнинг ҳовлисидан кетаркан, Наташанинг миннатдорлик билан қараганини эслаб, кўкдаги думли юлдузга боқди-да, қалбида янги бир туйғу пайдо бўлганини сизди; ҳамиша уни изтиробга солиб юрган масала — дунёнинг бебақо ва беҳудалиги ҳақидаги масала энди уни қийнамай қўйди. Илгари Пьер нимага қўл урмасин, на ҳожат? Кимга керак? деган муҳиш савол кўндаланг бўлиб турар эди, эндиликда унинг ўрнини бошқа нарса, илгариги саволга жавоб эмас, балки Наташанинг сурати эгаллади. Пьер энди бирон бемаъни гапни эшитса, ёки ўзи шундай бемаъни бир гапни айтса,

одамларнинг ярамас бир иши ҳақида бирон нарса ўқиса ёки эшитса, илгаригидай даҳшатга тушмасди, нима учун одамлар шу бебақо ва фоний дунёда мунча ташвиш тортыпти, деб ўз ўзидан сўрамас эди, балки уни сўнгги дафъа кўрганини тасаввур этса, барча шубҳалари йўқоларди, қаршисида турган саволга Наташа жавоб бергани учун эмас, балки Наташа ҳақидаги хаёллар уни дарҳол бошқа оламга, порлоқ руҳий фаолият оламига, ҳақли ва ноҳақ деган гаплардай йироқ бўлган гўзаллик ва севги оламига элтардики, шу олам туфайли яшасанг арзирди. Пьер ҳаётда қандай қабих нарсаларга дуч келмасин, ўз ўзига дер эди:

«Фалончи давлат ва подшо хазинасини ғарот қилгани билан нима ишим бору, давлат ва подшо унинг хизмати-ни тақдирлагани билан нима ишим бор; шуни биламан-ки, Наташа кеча менга боқиб, жилмайиб қўйди ва яна келинг деб айтди. Мен уни севаман ва бу нарсадан ҳеч ким огоҳ бўлолмайди».

Пьер ҳамон киборлар билан улфатчилик қилар, ҳамон кўп ичар, вақтихушлик қилиб бекор юрар, чунки Ростовларникидан келгандан кейин қолган вақтини қаердадир ўтказиши керак эди, эски одати ҳамда Москвада орттирган ёр-ошнолари уни ўша ҳаёт гирдобига тортар ва бу ҳаёт Пьерни ниҳоят даражада мароқлантирар эди. Бироқ, сўнгги вақтларда жанг майдонидан тобора ҳаяжонли хабарлар келиб тургани ва Наташа соғая бошлаб, Пьерда илгаригидай раҳм-шафқат ва таассуф туйғуларини қўзгатмай қўйганидан кейин борган сайин Пьерни ғалати бир безовталиқ қамраб олди. У ҳозирги вазияти узоққа чўзилмаслигини, бутун ҳаётини ўзгартирадиган бир фалокат юз беришини сезар ва яқинлашаётган шу фалокат аломатларини сабрсизлик-ла ҳамма нарсадан излаб топашга уринар эди. Масон тариқатидаги шерикларидан бири Иоанн Богословнинг Апокалипсисидан Наполеон ҳақида ёзилган бир башоратни очиб берди.

Апокалипсиснинг ўн учинчи боби, ўн саккизинчи оятда шундай дейилган: «Бу ерда бир ҳикмат бор; агар ақл эгаси бўлган киши ҳайвон номидаги ҳарфларни ҳисоблаб чиқса мазкур сон инсонга тааллуқли бўлиб, олти юз олти миш олти бўлур».

Ўша бобда, бешинчи оятда бундай дейилган: «унга узун ва заҳарли тил берилган; у сурадиган салтанатнинг доираси тўрт карра ўн ва икки ой мўлжалланган».

Француз ҳарфлари ҳам яҳудийларнинг ҳарфи сингари рақам билан ифода қилинади: биринчи ўн ҳарф бирликларни, қолганлари эса ўнликларни қуйидаги тарзда ифода қилади:

a b c d e f g h i k l m n o p q r
1 2 3 4 5 6 7 8 9 10 20 30 40 50 60 70 80

s t u v w x y z
90 100 110 120 130 140 150 160

Шу алифбо асосида L'Empereur Napoléon сўзи рақам билан ёзилса ҳосили 666 чиқади ва шунинг учун ҳам Наполеон Апокалипсис башорат берган ўша ваҳший ҳайвондир. Бундан ташқари, яна шу алифбо билан бу тили узун ва заҳар ваҳший ҳайвон сурадиган салтанатнинг муҳлатини кўрсатадиган quarante deux¹ сўзи ёзилса, яна бунинг ҳосили, яъни quarante deux ифода этадиган рақамларнинг жами 666 чиқади, бундан маълум бўладики, Наполеоннинг салтанати 1812 йилда, француз императори 42 га кирган йилда хотима топар экан. Бу каромат Пьерни жуда-жуда ҳайратга солди, у, бу ҳайвоннинг яъни Наполеоннинг салтанатига нима чек қўяркан, деб тез-тез ўз ўзидан сўрар, ҳисоб ва рақамлар воситаси билан ифода этадиган сўзлар асосида хаёлини банд этган масалага жавоб қидирар эди. Пьер бу саволга жавобан L'empereur Alexandre? La nation Russe?²— деб ёзди. Пьер бу ҳарфларни бояги ҳисобда санаб чиқди, бироқ рақамларнинг жами 666 дан ё кўп, ё кам чиқарди. Пьер бир карра шу масала билан шуғулланиб ўз исм-фамилиясини — Comte Pierre Besouhoff деб ёзди, бироқ рақамларнинг жами яна нотўғри чиқди. У орфографиясини ўзгартириб S ўрнига Z ёзди, de билан le article³ни илова қилди, барибир мақсадга мувофиқ рақам чиқмади. Шундан кейин хаёлига, модомики изланаётган жавоб менинг исм-фамилиямда экан, демак жавобда албатта миллатим кўрсатилиши зарур, деган сўз келди. Пьер Le Russe Besuhof⁴ деган сўзни ёзиб, рақамларни санади, жами 671 чиқди. Фақат 5 рақам ортиқча эди ҳалос. 5 «е» демакдир, «е»

1 Қирқ икки.

2 Император Александрми? Рус халқими?

3 Қўшимча.

4 Рус Безухов.

ҳарфи l'Empereur сўзининг бошидан олиб ташланган «е» эди. Пьер нотўғри бўлса ҳам «е» ни олиб ташлаб, мақсадга мувофиқ жавобни яъни 666 баравар деган жавобни олди. Бу кашфиётдан ўзи ҳаяжонланиб кетди. Апокалипсисда башорат қилинган буюк воқеага ўзининг қандай алоқаси борлигини билмаса ҳам, лекин шундай алоқа борлигига сира шубҳаланмас эди. Унинг Ростовага бўлган муҳаббати, дажжол Наполеон истилоси, думли юлдуз, 666 — буларнинг ҳаммаси бирга қўшилиб етилиши, бирдан портлаб кетиб, уни асир қилган ўша сеҳрли, бемаъни одатлардан қутқариб, зўр қаҳрамонлик ва буюк бахт-саодатга эриштириши керак эди.

Дуо ўқилган ўша якшанба арафасида Пьер ошнаси граф Ростопчиндан Россия халқига қарата чиқарилган хитобнома билан армиядан келган сўнгги ахборотни олиб, Ростовларнинг уйига келишни ваъда қилган эди. Шу ваъдага мувофиқ Пьер эрталаб граф Ростопчин ҳузурига кирди-ю, у ерда ҳозиргина армиядан келган чопарни кўрди.

Чопар Москва балларида рақс қиладиган бир йигит эди ва Пьер уни танирди.

— Худо-хайрингизни берсин, юкимни сал енгил қилол-майсизми? — деди чопар Пьерга. — Сумкам ота-оналарга ёзилган хатларга тўлиб кетди.

Шу мактублар орасида Николай Ростовнинг отасига ёзган мактуби ҳам бор эди. Пьер шу мактубни олди. Бундан ташқари, граф Ростопчин Пьерга подшонинг Москва халқига қарата ёзган ва ҳозиргина босилиб чиққан хитобномасини, армияга берилган сўнгги буйруқларни ҳамда ўзининг сўнгги афишасини берди, Пьер армиядан келган буйруқларни кўздан кечирар экан, уларнинг бирида ярадор бўлган, ўлган ва мукофотланганлар орасида Николай Ростовнинг отига кўзи тушди. Николай Островнода бўлган тўқнашувда кўрсатган қаҳрамонлиги учун тўртинчи даражали георгий нишони билан мукофотланган эди, яна ўша фармонда князь Андрей Болконскийнинг егер полкига командир қилиб тайинланиши ҳақида буйруқ ҳам бор эди. Пьер гарчи Ростовлар олдида Болконскийдан гап очишни истамаса ҳам, Николайнинг мукофотланиши ҳақидаги хабар билан уларни хурсанд қилишдан ўзини тия олмади-да, афиша, хитобнома ва бошқа буйруқларни қолдириб (буларни тушқи овқат маҳалида

Ўзи бирга олиб бормоқчи эди) буйруқ билан мактубни Ростовларга юборди.

Граф Растопчин билан қилган суҳбати, унинг сўзларидаги ташвищ-тарадуд ва саросималик оҳанги, чопар билан учрашгани, армиянинг вазияти ёмонлиги ҳақида чопарнинг совуққонлик билан гапирган гаплари, Москвада қўлга тушган жосус ҳақидаги овозалар, Наполеон кузгача ҳар иккала пойтахтни, олармиш деган хабар ёзилган қоғозни Москвада қўлма-қўл юргани, эртага подшоҳнинг армиядан қайтиши — буларнинг ҳаммаси думли юлдузни кўрганда, айниқса уруш бошланганда уни ҳаяжон ва изтиробга солган туйғуларни янги куч билан қўзғатиб қўйди.

Пьер кўпдан бери ҳарбий хизматни ўйлаб юрар эди, бироқ бу ўйни амалга оширишга, биринчидан, қасамёд қилиб кирган масонлар тариқати (бу тариқат урушни орадан кўтариб, абадий сулҳ барқарор этишни тарғиб этарди) монe бўлса, иккинчидан, мундир кийиб, ватан-парварлик ҳақида ваъзхонлик қилаётган кўпчилик москваликлар олдида бу ишни негадир ўзига эп кўрмас эди. Аммо ҳарбий хизматга кириш орзуси ушалмай қолганига асосий сабаб бир масаланинг ойдинлашмай қолганлиги эди, бу ҳам бўлса 666 сонини — ҳайвон отининг тарихини ифодалайдиган L'Russes Besuhofнинг ўша сергап ва заҳар тил ҳайвоннинг салтанатига хотима бериш каби буюк ишга иштирок этиши азалдан белгиланганлиги эди, шунинг учун ҳам у ҳеч қандай ташаббус кўрсатмасдан, содир бўладиган ҳодисани кутиши керак эди.

XX

Одатдагича бу якшанба ҳам Ростовларникида баъзи бир ёру дўстлари тушки овқатга йиғилмоқчи эди.

Пьер уй эгалари билан холи учрашиш ниятида вақт-лироқ келди.

Бу йил Пьер шу қадар семириб кетган эдики, бўйи баланд, суяги йирик бўлмаганда тўнғакка ўхшаб қоларди. Агар бақувват бўлмаса, эҳтимол ўз гавдасини ўзи энгил кўтариб юролмас эди.

У пишиллаб, ўзича гўлдираб зинадан чиқа бошлади. Кучери, кутайми-йўқми, деб сўрамади ҳам, чунки граф Ростовларникига келса соат ўн иккигача ўтириб қолишини у биларди. Ростовларнинг лакейлари суюниб кетган-

ларидан югуриб бориб, бири унинг плашчини ечди, иккинчиси ҳасса ва шляпасини олди. Пьер клуб таомилига кўра, шляпа ва ҳассасини даҳлизда қолдирарди.

Ростовларникида Пьер дастлаб Наташани учратди. Боя даҳлизда плашчини ечаётганида унинг товушини эшитди. Наташа залда ашула машқ қилаётган эди. У бетоб бўлганидан бери ашула айтмай қўйганини Пьер билар эди, шунинг учун ҳам Наташанинг товушини эшитиб ҳам ҳайратга тушди, ҳам қувонди. Пьер эшикни секин очиб қаради. Ибодатхонага кийиб борган ўша бинафша ранг кўйлагига юрган Наташа уйда нари бориб, бери келиб ашула машқ қилмоқда эди. Пьер эшикни очганда Наташа орқаси билан унга томон келаётган эди, бироқ тўсатдан бурилиб Пьернинг таажжуб акс этган семиз юзига кўзи тушиб, қизариб кетди ва унинг истиқболига югурди.

— Яна ашула айтиб кўрмоқчиман,— деди Наташа,— ҳарқалай эрмак-да,— деди узр сўрагандай.

— Жуда соз.

— Келганингизга бирам суюндимки! Бугун ўзимда йўқ хурсандман! — деди Наташа илгаригидай қувноқлик билан. Пьер анчадан бери уни шундай кайфиятда кўрмаган эди. — Биласизми, Nicolas георгий нишони билан мукофотланибди. Бошим осмонга етди.

— Бўлмасам-чи, фармонни ўзим юборган эдим. Хўп, мен сизга халал бермай қўя қолай,— деб Пьер меҳмонхонага ўтмоқчи бўлди.

Наташа уни тўхтатди ва Пьерга савол назари-ла қараб:

— Граф, балким ашула айтишим яхши эмасдир? — деди қизариб.

— Нега... Нега яхши эмас экан?... Билъакс... Лекин нега сиз мендан сўраясиз?

— Ўзим ҳам билмайман,— деди Наташа дарров,— Аммо сизга маъқул бўлмайдиган бирон иш қилмоқчи эмасман. Мен сизга батамом ишонаман. Сиз менинг учун жуда керакли одамсиз ва менга жуда кўп яхшиликлар қилгансиз! — Наташа тез-тез гапирар ва бу сўзларни эшитган Пьернинг қизариб кетганини пайқамас эди. — Мен ўша фармонда *унинг*, Болконскийнинг (бу сўзни Наташа шивирлаб, шошиб-пишиб айтди) номини кўрдим, у Россияда, яна ҳарбий хизматда экан. Сизнингча қалай,— Наташа гапни тезроқ тугатмоқчи эди, чунки бу сўзни

айтгани мажолли етмаслигига кўзи етарди, — кейин менинг гуноҳимни кечирармикин? Юрагида менга нисбатан кек сақлаб юрмасмикин? Сиз бу ҳақда нима дейсиз? Сиз бу ҳақда нима ўйлайсиз?

— Менимча... — деди Пьер. — Сиз Болконский кечирини керак бўлган бирон гуноҳ қилганингиз йўқ... Мен унинг ўрнида бўлганимда... — хотираси шу он кечмишда бўлган бир ҳодисани унинг тасаввурида гавдалангирди, Пьер бир вақтлар Наташага тасалли бермоқчи бўлиб, фараз этайлик, мен дунёда энг яхши киши ва бошни очиқ одам бўлсайдим, тиз чўкиб, қўлингизни сўрар эдим, деган эди, ҳозир унинг қалби яна ўша тараҳҳум, илтифот ва меҳр-муҳаббат ҳисси билан тўлиб-тошди ва айнан ўша сўзлар тилининг учига келди, бироқ у бу сўзларни айтмасдан бурун:

— Балли, сиз, — Наташа сиз деган сўзни қувонч билан айтди, — сиз бошқа гап. Сиздан меҳрибонроқ, сиздан олижаноброқ, сиздан яхшироқ киши йўқ, бўлиши ҳам мумкин эмас. Ушанда ҳам, ҳозир ҳам сиз бўлмаганда менинг ҳолим нима кечарди... — Тўсатдан унинг кўзлари ёшга тўлди. У қайрилиб, нота билан кўзларини беркитди ва ашула айтиб яна залда у ёқдан-бу ёққа юра бошладди.

Шу маҳал меҳмонхонадан Петя югуриб чиқди.

Энди ўн бешга кирган Петя икки бети ва дўрдоқ лаблари қип-қизил, чиройли йигитча бўлиб, Наташага ўхшаб кетар эди. У университетга киришга тайёрлик кўриб юрган эди, бироқ сўнгги вақтларда ўртоғи Ободейский билан тил бириктириб, ҳарбий хизматга кириш ва гусар бўлиш орзусида юрарди.

Петя адаши билан маслаҳатлашмоқ учун югуриб чиққан эди.

У Пьердан, мени гусарликка олармикин, шуни билиб беринг, деб илтимос қилганди.

Пьер унинг гапига эътибор қилмасдан, меҳмонхонадан чиқиб кетаётган эди. Петя унинг диққатини ўзига жалб этмоқчи бўлиб, қўлидан тортди.

— Пётр Кирилич, менинг ишим нима бўлди, худо ҳаққи! Бутун умидим сизда.

— Ҳа, айтгандай илтимосинг эсимдан чиқаёзиди. Гусар бўлмоқчиман девдингми? Гаплашиб кўраман.

— Қани, топ cher¹, манифестни топдингизми? —

¹ Азиз дўстим.

деб сўради кекса граф, — Графинюшка тушки ибодат учун Разумовскийларнинг ибодатхонасига борувди, ўша ерда янги дуони эшитибди. Жуда яхши дуо эмиш.

— Топдим, — деди Пьер, — эртага подшо келадилар... Дворянларнинг фавқулодда мажлиси бўлади, ҳар минг кишидан ўн киши солдатликка олинармиш. Сизни қутлайман.

— Ҳа, худога шукур. Хўш, армиядан қандай хабарлар келибди?

— Бизнинг армиямиз яна чекинибди. Ҳозир Смоленск ёнида эмиш, — деди Пьер.

— Ё раббий, ё раббий! — деди граф. — Манифест қани?

— Хитобнома! Айтгандай... — Пьер чўнтагини ковлаб, хитобномани тополмади, чўнтаklarини пайпаслаб турган вақтда хона ичига кириб келган графинянинг қўлини ўпди ва бетоқат бўлиб, у ёқ-бу ёққа қаради: афтидан Наташани кутар эди. Наташа эса ашула айтишни тўхтатган эди, у меҳмонхонага ҳам кирмади.

— Худо ҳаққи қаёққа қўйганимни билмайман, — деди Пьер.

— Доимо ҳамма нарсани йўқотиб юрасиз... — деди графиня.

Қўнгли эриб ҳаяжонланган Наташа меҳмонхонага кирди ва индамай Пьерга қаради-ю, бориб ўтирди. Наташа эшикдан кириши билан шу чоққача қош-қовоғини солиб ўтирган Пьернинг чеҳраси бирдан очилиб кетди ва хитобномани қидираётиб бир неча бор Наташага қаради.

— Азбаройи худо, уйда қолибди, ҳозир бориб олиб келаман. Албатта...

— Овқатга кечикасиз-да.

— Ҳа, аттанг, кучер ҳам кетувди.

Бироқ хитобномани қидириб даҳлизга чиққан Соня уни топди. Пьер йўқотиб қўймайин деб, уни шляпасининг астари орасига тиқиб қўйган экан. Пьер хитобномани ўқиб бермоқчи бўлди. Кекса граф хитобномани ўқиттириб ҳузур қилмоқчи бўлди шекилли:

— Қўя туринг, овқатдан кейин, — деди.

Овқат маҳалида георгий нишонига сазовор бўлган янги қаҳрамоннинг саломатлигига шампан виноси ичилар экан, Шиншин шаҳар янгиликларидан гапириб, қари грузин княгинянинг бетоблигини, Метивьенинг Москва-

дан ғойиб бўлганини, бир немисни Растопчин ҳузурига шампаньон¹ деб ушлаб кирганларини (буни граф Растопчиннинг ўзи ҳикоя қилиб берган эди), граф Растопчин шампаньонни қўйиб юборинтлар, бу шампаньон эмас, балки қари немис қўзиқорини бўлади, деб айтганини гапириб берди.

— Энди ҳадеб ушлайверишади, — деди граф, — мен ҳам графиняга айтдим, камроқ французча гапиргин дедим. Ҳозир французча гапиришадиган замона эмас.

— Хабарингиз борми? — деди Шиншин. — Князь Голицин рус муаллим олибди, рус тилини ўрганмиш — il commence à devenir dangereux de parler français dans les rues².

— Граф Пётр Кириллич дейман, фидойилардан лашкар тузишса сиз ҳам отланарсиз? — деди кекса граф Пьерга юзланиб.

Пьер шу кунни, овқат маҳалида индамай хомуш бўлиб ўтирди. Бу гапни эшитгач, тушунмагандай, графнинг афтига қаради.

— Ҳа, ҳа, урушни айтяпсизми, — деди Пьер. — Йўқ! Мен аскар бўлиб нима қилиб берардим! Лекин ҳозир ҳамма нарса одамни тонг қолдирыпти! Менинг ўзим ҳам тушунолмай қолдим! Билмадим, мен ҳарбий ишдан завқланадиган одам эмасман, лекин ҳозирги замонда ҳеч ким эртага нима бўлишини билмайди.

Овқатдан кейин граф ҳузур қилиб креслога ўтирди ва жиддий йўсинда Сосядан хитобномани ўқиб беришини илтимос қилди, чунки Сося жуда бурро ўқир эди.

«Илк пойтахтимиз бўлмиш Москвага.

Душман зўр куч билан Россия тупроғига бостириб кирди. У бизнинг жонажон ватанимизни гарот этиш мақсадида келмоқда», — деб Сося ингичка товуш билан ўқиди. Граф кўзини юмиб, аҳён-аҳёнда хўрсиниб, қулоқ соларди.

Наташа эса гоҳ отасига, гоҳ Пьерга синчиклаб қараб, гоз ўтирар эди.

Пьер Наташанинг қараётганини сезар ва унга қарамасликка тиришар эди. Графиня манифестнинг ҳар

¹ Бу ерда шампаньон сўзи шпион маъносида ишлатилган, шампаньоннинг асл маъноси қўзиқориндир (тарж.)

² Кўчада французча гапириш хавфли бўлиб қолди.

бир тумтарсқли иборасини маъқулламай, аччиғланиб бош чайқар эди. Бу сўзлардан графиня фақат ўғлига таҳдид қилаётган хавф-хатар ҳали бери тугамаслигини англади холос. Шиншин лабларини буриб истеҳзо билан кулишга чоғланиб турар, афтидан, биринчи кулги бўладиган нарса: Сонянинг ўқиши, графнинг бирон нарса дейиши, бўлак дурустроқ баҳона тополмаса ҳатто хитобноманинг ўзидан ҳам кулишга тайёр бўлиб ўтирар эди.

Соня Россияга таҳдид этаётган хавфлар, подшонинг Москвага, хусусан маъруф ва машҳур дворянларга катта умид боғлаганлиги ҳақидаги сўзларни ўқигач, ҳамма диққат билан тинглаётганидан ҳаяжонланиб, манифестнинг сўнгги сўзларини қалтироқ товуш билан ўқиди: «Биз фурсатни қўлдан бермасдан, ғаним йўлини тўсиш ва қаердан бош чиқарса уни ўша ерда маҳв этиш мақсадида қўзғалган фидоиларга раҳбарлик қилмоқ ва йўл-йўриқ кўрсатмоқ учун ўзимизнинг пойтахтимиз ва давлатимизнинг бошқа ерларида халқ сафидан жой оламиз.

Бизни ҳалок этмоқ қасдида бўлган душмanning ўзи ҳалок бўлсин, қулликдан озод бўлган Европа Россиянинг номини кўкларга кўтарсин!»

Кекса граф ёшланган кўзларини очиб:

— Буни қаранг-а! — деб юборди ва худди аччиқ сирка ҳидлагандай бир неча марта пишиллаб давом этди: — шаҳаншоҳ бир нима деса, биз бутун бор-йўғимизни қурбон қиламиз, ҳеч нарсамизни аямаймиз.

Шиншин графнинг ватанпарварлиги ҳақида ўйлаб қўйган ҳазилини айтишга улгурмасдан Наташа дик этиб ўрнидан турди-ю, югуриб отасининг олдига борди:

— Хўп яхши дадам бор-да! — деб отасини ўпди ва суюниб кетиб, беихтиёр илгариги ҳолатига қайтди-да, эркаланиб Пьерга қаради.

— Бунинг ватанпарварлигини кўринглар! — деди Шиншин.

— Ватанпарварлик нимаси! Шундай, ўзим, — деди Наташа ранжигансимон. — Сиз ҳамма нарсадан куласиз, ваҳолонки бунинг ҳеч куладиган ери йўқ...

— Куладиган ери йўқ! — деб такрорлади граф. — Шаҳаншоҳ бир оғиз сўз айтсалар бас, ҳаммамиз борамиз... Биз немис эмасмиз...

— Пайқадингизми, — деди Пьер. — «Йўл-йўриқ кўрсатиш учун» дейилган-а!

— Нима учун бўлса ҳам барибир...

Шу чоқ ҳеч ким эътибор бермаган Петя отасининг олдига борди ва қизариб-бўзариб, бузила бошлаган товуш билан деди:

— Дадажон, ойижон, гап шу, нима десаларинг денглар, гап шу: рухсат этасизлар, мен ҳарбий хизматга бораман, чунки тоқатим қолмади... гап шу...

Графиня ўти ёрилиб, осмонга қаради, чапак чалиб бориб, зарда билан эрига юзланди-да:

— Хўп гапларни гапирасан-да! — деди.

Аммо граф шу он ҳаяжонини босиб, ўзини қўлга олди.

— Қўй, қўй бу гапларни! — деди граф, — сендан солдат чиқмайди! Бўлмайдиган гапларни қўй, ўқиш керак!

— Бўлмайдиган гап эмас, дадажон, Федя Оболенский мендан кичик бўлса ҳам кетяпти. Ҳамма гап шундаки ҳозир ўқиб барибир ҳеч нарса бўлолмайман, чунки... — Петя гапдан тўхтаб, қулоқларигача қизариб кетди, лекин шундай бўлса ҳам айтмоқчи бўлган гапини айтди, — чунки ватан ҳавф остида.

— Қўй, бўлмаган гапларни...

— Ҳозир ўзингиз, ўз оғзингиз билан ҳеч нарсамизни аямаймиз, деб айтмадингизми?

Граф хотинига қараб олиб: — Петя! Бас қил дейман сенга! — деб ўшқирди-да, ранг-қути ўчиб, кенжа ўғлига қараганича қотиб қолган графиняга кўз ташлади.

— Гап шу; дада. Мана, Пётр Кириллович ҳам айтсинлар...

— Бўлмайдиган гапларни қўй, оғзидан она сути кетмай туриб ҳарбий хизматни орзу қилади-я! Бўлди қил деяпман сенга! — Граф қоғозларни олиб уйдан чиқаркан (у кабинетга бориб дам олишдан олдин, тағин бир қарра ўқимоқчи эди шекилли), Пьерга қараб:

— «Пётр Кириллович, қани юринг, папирос чекайлик», — деди.

Пьер ҳам мулзам бўлиб доврираб қолган эди: Наташанинг одатдан ташқари парпираб ўйнаб турган кўзлари, навозиш билан қараши уни шу кўйга солганди.

— Йўқ, уйга кетишим керакдир...

— Уйга бориб нима қиласиз, кечани бизда ўтказмоқчи эдингиз-ку. Жуда камнамо бўлиб қолдингиз. Менинг қизчам... (граф оққўнгиллик билан Наташани кўрсатиб) фақат сиз келгандагина очилади.

— Ҳа, эсимдан чиқибди... Уйга боришим зарур... Иш бор эди... — деди Пьер шошиб.

— Хўп бўлмасам, кўргунча хайр,— деди граф уйдан чиқиб кетаётиб.

— Нега кетяпсиз? Нега хаёлингиз паришон? Нега? — деди Наташа Пьернинг кўзларига тик қараб.

Пьер: «Сени севганим учун» деб айтмоқчи бўлди-ю, бироқ айтолмади, қулоқларигача қизариб, ерга қаради.

— Негаки, сизларникига камроқ келганим маъқул... Негаки... йўқ, шундай, ишим бор эди...

— Нега? Йўқ, айтасиз! — деб Наташа қатъийлик билан бир нима демоқчи бўлди-ю, бирдан жим бўлиб қолди. Иккаласи ҳам кўрқа-писа, уялинқираб бир-бирларига қарашди. Пьер мийиғида кулиб қўймоқчи бўлди-ю, бироқ кулолмади: унинг юзидаги табассум изтиробини ифода этарди, индамай Наташанинг қўлини ўпди-ю, чиқиб кетди.

Пьер энди Ростовларникига келмасликка аҳд қилди.

XXI

Петя ота-онаси розилик бермагандан кейин ўз бўлмасига кирди-да, эшикни беркитиб олиб, хунибийрон йиғлади. Чой маҳалида Петя кўзлари қизарган ҳолда индамай келиб қовоғини солиб ўтирганда, худди ҳеч нарса бўлмагандай, ҳеч ким унга эътибор қилмади.

Эртасига Ростовларнинг қаролларидан бир неча киши рухсат олиб подшони томоша қилгани кетди. Шу куни эрталаб Петя узоқ кийинди, сочларини таради ва катталарникига ўхшатиб ёқасини тўғрилади. Ойнага қараб қошларини чимириб ҳар хил ҳаракатлар қилиб кўрди, елкаларини қисди, ниҳоят ҳеч кимга ҳеч нарса демасдан, шапкасини кийди-да, билинтирмасдан секин орқа эшикдан чиқиб кетди. Петя тўғри подшо турган ерга бормоқчи ва бирон камергерга (Петянинг назарида гўё подшо ҳамма вақт камергерлар қуршовида бўларди) шундай демоқчи эди: мен граф Ростов бўламан, ёш бўлсам ҳам ватанга хизмат қилмоқчиман, ёшлик садоқатга халал бермайди ва мен тайёрманки... Петя кийинаётганида камергерга айтadиган жуда кўп чиройли сўзларни ўйлаб қўйган эди.

Петя норасида бўлганлиги учун подшо ҳузурига осонлик билан киришга кўзи етарди, у ёшлигимни кўриб ҳамма ҳайратга тушса керак деб, ўйлаган эди; лекин шу билан бирга кексалардек ёқасини тузатиб, сочини тарашга, кексалардек салмоқ билан қадам ташлашга уринар эди. Бироқ юрган сари Кремлга қараб келаётган сон-саноқсиз

одамларни кўриб баҳри очилар, сипоҳлик ва кексалардек секин-аста қадам ташлаш кераклигини эсдан чиқарар эди. Кремлга етгач, оломон туртиб-суртиб бир чеккага чиқариб юбормасин деган ташвиш билан хезланиб, тирсақларини икки ёнига чиқарди. Бироқ Троица дарвозасига етганда, Петя қанчалик қатъият кўрсатмасин, афтидан унинг қандай ватанпарварлик ниятлар билан Кремлга бораётганидан хабарсиз бўлган одамлар, уни деворга шу қадар тираб қўйдик, бола бечора тақдирга тан бериб, то равоқ остида гумбурлаб садо чиқараётган экипажлар дарвозага кириб кетгунча тўхтаб туришга мажбур бўлиб қолди. Петянинг олдида бир аёл билан бир лакей, икки савдогар ва муддатини ўтаган бир солдат турган эди. Петя бир неча минут дарвоза олдида тургандан кейин ҳамма экипажлар ўтиб кетишини кутишга сабри чидамай, ўрнидан қўзғалмоқчи бўлиб, иккала тирсагини ишга солди. Бироқ рўпарасида турган ва биринчи бўлиб тирсақларининг турткисига дучор бўлган аёл жаҳл билан унга ўшқирди:

— Ҳой, бойвачча! Нега туртасан! Кўрмаяпсанми! Ҳамма турибди-ку! Нима қиласан мунча суқилиб!

— Бунақа қилишни ҳамма ҳам билади! — деб лакей ҳам тирсагини ишга солди ва Петяни итариб, дарвозанинг сассиқ бурчига обориб тикди.

Петя юзидан оқаётган терни қўли билан артди, уйда зўр ҳафсала билан катталарникига ўхшатиб қўндирган ва ҳозир тердан ивиб кетган ёқасини тузатди.

Афт-боши бир ҳолатдалигини Петя сезар, агар шу аҳволда камергерларга рўпара бўлиб қолсам мени подшо ҳузурига йўллатишмас, деб қўрқар эди. Бироқ шу қадар тикилинч эдики, на у ёқ-бу ёқни тузатишга ҳам, нарироққа боришга ҳам имкон йўқ эди. Экипажда кетаётган генераллардан бири Ростовларга таниш эди. Петя ёрдам сўраб ўша генералга мурожаат қилмоқчи бўлди, бироқ буни мард киши шаънига муносиб кўрмади. Экипажлар ўтиб бўлгандан сўнг оломон бирдан жўнбишга келди-ю, Петяни одам тирбанд бўлган майдонга чиқариб ташлади. Фақат майдон эмас, ҳамма ер — деворларнинг ости, томлар ҳам одамга лиқ тўлган эди. Петя майдонга чиқиши билан бутун Кремлни тўлдирган жом садоси ва одамларнинг қувноқ ғовури эшитила бошлади.

Майдонда бир маҳал одам камайиб қолди; лекин тўсатдан ҳамма бошини яланғоч қилиб, олға ташланди. Петя оломон орасида қолиб, нафас ололмай қолди, ҳам-

ма: «Ура! Ура! Ура!» деб қичқира бошлади. Петя оёқ учида турар, одамларни итарар, чимчилар, бироқ атрофда турган кишилардан бошқа ҳеч нимани кўрмас эди.

Ҳаммининг юзи ёлғиз бир нарсани — меҳр ва зўр қувончни ифода этар эди. Петянинг ёнида турган бир савдогар аёл йиғламоқда ва кўзларидан дув-дув ёш оқмоқда эди. Аёл кўз ёшларини қўли билан артаркан:

— Отамиз, малонкимиз, пушту паноҳимиз! — дерди.

Ҳар томондан:

— Ура! — деган садолар янгради.

Оломон бир минутча қимирламай турди, кейин яна ўзини олға ташлади.

Петя ўзини унутган ҳолда тишини тишига қўйиб, кўзларини чақчайтириб, тирсақларини ишга солди ва «Ура!» деб қичқариб, ўзини олға ташлади, гўё шу чоқ у ўзини ҳам, бошқаларни ҳам ўлдиришга тайёр эди, аммо унинг ёверидаги кўзлари касасидан чиқаёзган одамлар «Ура!» деб қичқариб, олдинга интилар эди.

Петя ўз-ўзича: «Подшо шунақа бўлар экан-а! Йўқ, илтимосномамни ўзим беришим яхши бўлмас, бу ҳаддан ортиқ жасурлик бўлади», деб ўйлади. Лекин барибир яна одамларни итариб-итариб, ўзига йўл очди ва олдинда турган кишиларнинг елкаси оша қизил мовут поёндоз солинган бўш жойни кўрди; аммо шу он оломон орқага тисарилиб кетди (полиция поёндоздан ўтиб кетаётган кишиларга яқинлашиб, қолган оломонни орқага сурди; подшо саройдан чиқиб: Успенье жомеига бормоқда эди), тўсатдан Петя биқинига шундай қаттиқ туртки еди ва оломон уни шу қадар қаттиқ қисдики, бирдан кўзлари тиниб, ҳушдан кетди. Ҳушига келгандан кейин кўзини очиб қараса, бир тутам оқ сочи орқасидан чиқиб турган, ўнгиб кетган кўк ридо кийган бир руҳоний (дьячок бўлса керак) бир қўли билан уни қўлтиғидан ушлаб, иккинчи қўли билан босиб келаётган оломондан уни муҳофаза қилмоқда эди.

— Бойваччани босиб кетибсизлар-ку! Бу қандай гап! Ҳой, секин! Бола бечорани босдиларинг! — дер эди дьячок.

Подшо ўтиб, Успенье жомеига кириб кетди. Оломон яна сийраклашди, дьячок ранги ўчиб, нафас ололмай қолган Петяни Царь-Пушка ёнига олиб чиқди. Петянинг аҳволини кўриб неча киши афсусланди ва тўсатдан бутун оломон унга юзланиб, бир зумда унинг атрофи тиқилинч

бўлиб кетди. Яқингинасида турган кишилар, илтифот кўрсатиб сюртугининг тугмаларини ечишди, тўп турган тепаликка ўтирғизишди, босганларни қарғашди.

— Бунақада босиб ўлдириш ҳеч гап эмас! Бу қандай бедодлик! Сал бўлмаса мажақлаб юборишар эди! Бола бечорага қаранглар, ранги докадай оқариб кетибди,— деган товушлар эшитиларди.

Кўп ўтмай Петя ўзига келди: ранги аввалги ҳолига қайтди, оғриғи босилди ва бу муваққат кўнгилсизлик эвазига у тўп устига чиқиб олди. Энди бу ердан туриб, Успенье жомедан қайтиши керак бўлган подшони кўриш мумкин эди. Энди Петя илтимосномани топшириш тўғрисида ўйламай ҳам қўйди. Ҳозир у подшонинг дийдорини кўришга мушарраф бўлса ўзини бахтиёр ҳисоблар эди.

Успенье жомеида бўлаётган қўшма ибодат чоғида подшонинг келиши ва турклар билан тузилган сулҳ шарафига бўлаётган шукроний ибодат чоғида оломон тарқади; квас, шакар кулча, седанали ҳолва (Петя буни жуда яхши кўрар эди) сотувчиларнинг ҳайқириги, одамларнинг гап-сўзи эшитила бошлади. Бир савдогар аёл тиқилинча йиртилиб кетган рўмолини кўрсатиб, уни жуда катта пулга олганини, бошқа бир аёл ипак молларнинг нархи ошганини айтди. Петянинг халоскори бўлган дьячок билан бир амалдор бугун ҳазрат билан кимлар бирга ибодат қилиши ҳақида гаплашди. Дьячок «жоме» деган сўзни бир неча бор тилга олди, Петя бунинг маъносига тушунмади. Шаҳарлик икки йигит тишлари билан ёнғоқ чақаётган хизматкор қизларга тегишди. Бу сўзлар, айниқса қизлар билан бўлаётган ҳазил мутойибалар Петя ёшидаги болалар учун жуда мароқли бўлишига қарамай, Петянинг диққатини жалб этмай қўйди. У баландликда — тўп устида ўтираркан, подшони, унга бўлган муҳаббатини ўйлаганда юраги орзиқиб кетар эди. Боя оломон босганда пайдо бўлган оғриқ ҳисси билан кўрқув ҳисси сефинч ҳиссига қўшилди-ю, бу дақиқани яна ҳам ғаниматроқ қилиб кўрсатди.

Дарё бўйидан бирданига тўп садолари эшитилди, турклар билан тузилган сулҳ шарафига тўп отмоқда эдилар, оломон тўп отаётганларни томоша қилмоқчи бўлиб, ўзини дарё бўйига урди. Петя ҳам ўша томонга югурмоқчи бўлган эди, бироқ уни ўз ҳимоясига олган дьячок рухсат бермади. Тўплар ўқ узаётган чоғда Успенье жомеи-

дан бирталай офицер, генерал ва камергерлар югуриб чиқишди, уларнинг кетидан бошқалар чиқди, яна ҳамма шапкасини бошидан олди, тўпларни томоша қилмоқчи бўлиб чопиб кетаётган одамлар орқаларига қараб чопишди. Ниҳоят, жоменинг эшигидан мундир кийиб, лента таққан яна тўрт киши чиқди. Яна оломон «Ура! Ура!» деб қичқирди.

Петя атрофга аланглаб қаради ва йиғлагудай бўлиб:

— Қайсиси? Қайси бири? — деб сўради, бироқ ҳеч ким унга жавоб бермади; ҳамманинг диққат-эътибори кейин чиққан тўрт кишида эди; Петя кўзлари севинч ёшига тўла бўлгани учун ҳам дурустроқ кўролмаганидан шу тўрт кишидан биттасини танлади-да, гарчи бу одам подшо бўлмаса ҳам, бутун диққатини ўша одамга қаратиб «Ура!» деб бақирди ва ота-онасини кўндириш қанчалик қийин бўлмасин, эртагаёқ ҳарбий хизматга кетмоқчи бўлди.

Оломон подшо кетидан эргашиб, уни саройигача кутатиб қўйди-да, тарқала бошлади. Алламаҳал бўлиб қолган эди, Петя ҳеч нарса емаган ва аъзойи баданидан тер оқаётган бўлса ҳам уйга бормади, камайган бўлса ҳам ҳали хийла катта бўлган оломон билан сарой олдида туриб, яна ниманидир кутиб, деразаларга қараркан, подшо билан бирга овқатланиш учун кареталарда келаётган амалдорларга ҳам стол атрофида хизмат қилиб юрган ва ҳар замон ойналардан лип этиб кўриниб кетган камерлакейларга ҳам ҳасад билан қарар эди.

Подшо овқатланаётганда Балувев деразага қараб:

— Халойиқ ҳануз зоти олийларини кўриш умидида, — деди.

Овқатланиб бўлгач, подшо ўрнидан турди ва бисквит ея-ея болохона айвонига чиқди. Оломон ўртасида бўлган Петя ҳамма билан болохонанинг айвонига қараб югурди.

— Фариштамиз, қиблагоҳимиз, пушт-паноҳимиз! Ура!! — деб қичқирди халойиқ. Петя ҳам уларга қўшилиб бақирди, яна хотиңлар ва баъзи бир кўнгли бўш эркаклар, шу жумладан Петя хурсандликдан йиғлаб юборди.

Подшонинг қўлидаги бисквитдан бир парчаси ушалиб, болохона айвонининг панжарасига, ундан ерга тушди. Бешбел камзул кийиб, олдинроқда турган бир кучер абжирлик қилиб, югуриб борди-ю, бисквитни олди. Оломон орасидан бир неча киши кучерга ёпишди. Подшо буни кўргач, бир тарелка бисквит олиб чиқишни буюрди ва айвондан пастга — халойиққа қараб бисквит ташлай

бошлади. Петянинг кўзлари қонга тўлди, оломон остида қолиб кетиш ҳавфи унинг қонини қайнатиб юборди, у бисквитга ташланди. Нима қилишини ўзи билмаса ҳам, ҳар ҳолда, подшо қўлидан битта бисквит олишни лозим кўрди-да, ўзини олға ташлаб, бисквитни илиб олган кампирни йиқитиб юборди. Бироқ, кампир ерда ётган бўлса ҳам ўзини ютқизган санамас эди (ҳамон бисквит ушлаб олишга уринар эди). Петя тиззаси билан унинг қўлига бир уриб бисквитни тортиб олди ва худди кечикишдан кўрққандай яна хириллаган товуш билан «Ура!» деб бақирди.

Подшо ичкарига кириб кетди, шундан кейин кўпчилик халойиқ тарқала бошлади.

Ҳар томондан:

— Тағин бир пас сабр қилинглар деб айтмабмидим, айтганимдай бўлди-да!—деган хушчақчақ товушлар эшитилар эди.

Петя нақадар бахтиёр бўлмасин, ҳар ҳолда уйга қайтишга кўнгли бўлмади, бугунги куннинг наъъаси тамом бўлганини билгани учун хафа эди. Петя Кремлдан уйга эмас, тўғри ўртоғи Оболенскийнинг олдига борди. Оболенский ўн беш ёшда бўлиб, у ҳам полкка хизматга кирмоқчи эди. Петя уйга бориб, ижозат бермасаларинг, қочиб кетиб бўлса ҳам ҳарбий хизматга кираман деб қаттиқ туриб олди. Эртасига граф Илья Андреич ҳали ўғлининг талабига бутунлай кўнган бўлмаса ҳам, ҳарқалай уни хавфсизроқ бирон ерга жойлаштириш учун кўчага чиқиб кетди.

XXII

Шу воқеадан уч кун ўтгач, ойнинг 15 ида эрталаб Слобода саройи олдида сон-саноқсиз экипажлар турган эди.

Заллар одамга лиқ тўла. Биринчи залда мундир кийган дворянлар, иккинчисида кўк кафтан кийиб, медаллар таққан серсоқол савдогарлар йиғилган. Дворянлар йиғини бўлаётган залдан ғовур-ғувур ва ҳаракат бошланди. Подшонинг сурати остига қўйилган каттакон бир стол атрофида, суянчиғи баланд стулларда энг муътабар аъёнлар ўтиришарди, аммо дворянларнинг кўпи залда у ёқдан бу ёққа юришарди.

Пьер ҳар куни ё клубда, ё ўз уйларида кўриб юрган ўша дворянларнинг ҳаммаси мундир кийган — баъъиси

Екатерина, баъзиси Павлов замонидаги мундирда, баъзиси Александр замонида янги расм бўлган мундирда, баъзи бирлари эса оддий дворянлар мундирида; бу мундирлар Пьерга таниш бўлган турли қиёфадаги, ёш ва қари дворянларга галати тус берарди. Айниқса сочлари тўкилиб, тишлари тушиб, кўзлари шилпиқ бўлган, ё семириб жир босган, ёки майиздай қуриб бужмайиб қолган чолларнинг афту ангори жуда аломат эди. Буларнинг кўпчилиги индамай ўтирар, юриш ё гапиришга майли бўлганлар ўзларидан кўра ёшроқ кишининг яқинига борар эди. Бу ерда тўпланган одамларнинг юзида Петя майдонда учратган одамларнинг юзидаги сингари кишини ҳайратга соладиган бир-бирига қарама-қарши бир ифода бор эди; буларнинг ҳаммаси бир томондан тантанали бир нарсани кутса, иккинчи томондан Петрушка ошпаз билан ўйнаган кечаги босгон ўйини, Зинаида Дмитриевнанинг соғлиги ва шу каби кундалик оддий бир нарсалар билан банд эди.

Тор келиб, ўнғайсиз бўлиб қолган дворянлар мундиридаги Пьер эрталабдан бери залларда айланиб юрарди. У ҳаяжонда эди: дворянларнинггина эмас, савдогарлар табақасининг *etats geneaux* — табақасининг ҳам бугунги фавқулодда мажлиси, кўпдан бери унутилган бўлса ҳам, лекин қалбидан чуқур жой олган *Contrat social*¹ ва француз революцияси ҳақидаги хотираларни уйғотди. Пьер хитобномадан подшо ўз халқи билан *кенгашиши* мақсадида пойтахтга қайтмоқчи бўлганини пайқаган эди, мана шу нарса ундаги ўша хотираларни кучайтирди. Пьер кўпдан бери кутиб юрганим муҳим ҳодиса бошланяпти, деб ўйлаб, залма-зал юрар, одамларга зеҳи солар, уларнинг гап-сўзига қулоқ берар, бироқ ҳеч ерда ўзини банд қилган фикрга жавоб бўладиган нарса йўқ эди.

Подшонинг хитобномаси зўр қувонч билан кутиб олинди, шундан сўнг ҳамма гаплаша-гаплаша залма-зал таралиб кетди. Пьер бу ердаги одамларнинг оддий манфаатига тўғри келадиган гаплардан ташқари, шаҳаншоҳ кирган чоғда дворянлар оқсоқолларининг қерда туриши, подшо шарафига қачон бал ташкил этилиши, бал вақтида ҳар қайси уезд алоҳида ўтириши керакми ё бутун губерния биланми ва ҳоказоларга оид гапларни эшитди, бироқ суҳбат уруш масаласига кўчганда (ваҳолонки дворянлар

¹ Ижтимоий шартнома.

шу мақсадда йиғилишган эди) дарров гаплар дудмаллашиб, суҳбатнинг файзи кетар эди. Ҳамма гапиришдан кўра эшитишга кўпроқ иштиёқманд эди.

Заллардан бирида истеъфога чиққан денгизчи мундиридаги ўрта ёшли, келишган ва барваста бир киши гап сотмоқда, унинг атрофини одамлар ўраб олишган эди. Пьер ҳам ваъзхонлик қилаётган киши атрофига йиғилган одамларнинг олдига келиб тўхтади-да, унинг сўзига қулоқ сола бошлади. Бу ерда танимайдиган кишиси бўлмаган граф Илья Андреич ҳам Екатерина даврининг саркардалари княдиган кафтанда, майин жилмайиб оломон орасида юрган эди, одамларнинг тўпланиб турганини кўргач, ёнларига келди ва одатдагича мулойимлик билан жилмайиб, гапираётган кишининг сўзини маъқуллагандай бош иргатиб қулоқ сола бошлади. Истеъфога чиққан денгизчи зўр жасорат-ла гапирмоқда, бу нарса унинг сўзига қулоқ бераётган одамларнинг юз ифодасидан, энг мўмин ва итоаткор эканликларини Пьер биладиган кишилар унинг сўзига қулоқ солмай кетаётганидан ва ё унга эътироз билдираётганидан аён бўлиб турган эди. Пьер одамларнинг орасига текилиб кириб қулоқ солди ва ваъзхонлик қилаётган киши дарҳақиқат либерал эканлигига қаноат ҳосил қилди, лекин бу шахс Пьер ўйлаган маънода либерал эмас эди. Денгизчи дворянларга хос оҳангдор товуш билан гапирар, гапирганда унсиз ҳарфларни жуда чиройли тарзда қисқартириб чучук тил билан, туупка ва ҳоказо деб, қичқираётгандай қилиб гапирар эди. Унинг товушидан ишратпараст ва ҳукмдорликка ўрганиб қолганлиги билиниб турар эди.

— Смоленскилар подшога фидойи бермоқчи бўлган бўлса нима бўпти? Смоленскиларнинг гапи биз учун қонунмиди! Москва губерниясининг олижаноб дворянлари лозим топса, шаҳаншоҳ императорга бўлган садоқатини бошқа восита билан изҳор қила олади. Наҳотки еттинчи йилда тўпланган фидойилар эсимиздан чиққан бўлса! Фақат бебош ва ўғри-талончилар бойиган эди холос...

Граф Илья Андреич ширингина жилмайиб, тасдиқлагандай бош ирғаб қўйди.

— Нима, ўша фидойилардан давлат икки пуллик манфаат кўрдими? Йўқ! Фақат хўжалигимизни хароб қилишди холос! Энг яхшиси аскар олиш... Акс ҳолда урушдан солдат ё деҳқон эмас, балки маишатпараст, бузуқ кишилар

қайтади. Дворянлар ҳеч нарсани аямайди, ҳаммамиз борамиз, яна рекрут ҳам оламиз, подшо битта ишора қилса бас, ҳаммамиз жонимизни унга фидо қиламиз,— деди нотиқ руҳланиб.

Илья Андреич бу сўзлардан завқланиб тупугини ютди ва ёнида турган Пьерни туртиб қўйди, бироқ Пьернинг ҳам гапиргиси келди. Илҳоми келган одамдай олдинга ўтиб олди, бироқ нимадан илҳомланганини ҳам, нима дейишини ҳам ўзи билмас эди. У гапирмоқчи бўлиб, энди оғиз жуфтлаган эди, нотиққа яқинроқ турган, оғзида битта ҳам тиши қолмаган, юзи жиддий ва сержаҳл бир сенатор Пьернинг сўзини бўлди. Афтидан музокара ва савол-жавобга ўрганган бу одам секин бўлса ҳам эшитиларли қилиб сўз бошлади.

— Менимча, муҳтарам зотлар, — деди тишсиз сенатор гапни ямлаб, — биз бу ерга ҳозир давлат учун солдат олиш қулайми, фидойилардан лашкар тўплаш қулайми деган таклифни муҳокама қилгани тўпланганимиз йўқ. Биз бу ерга шаҳаншоҳ императоримизнинг илтифот юзасидан бизга қарата чиқарган хитобномаларига жавоб қилмоқ учун йиғилганмиз. Солдат олиш қулайми, фидойи тўплаш қулайми деган масалани олий ҳокимият ихтиёрига ҳавола қилайлик...

Бирдан Пьерга юрагида тўпланган гапларни айтиш учун пайт келди. У дворянларнинг фаолиятига бундай тор маъно бермоқчи бўлган сенаторни силтаб ташлашга бел боғлади. Пьер олдинга ўтиб, сенаторни гапдан тўхтатди. Нима демоқчи бўлганлигини ўзи билмаса ҳам, лекин баъзан французча калималарни, баъзан рус тилидаги китобий ибораларни ишлатиб, зўр шавқ-завқ билан гапира кетди.

— Мени афв этсинлар, жаноби олийлари, — деб гап бошлади (Пьер бу сенаторни яхши билса ҳам бу ерда унга расмий тарзда мурожаат қилишни лозим кўрди), гарчи мен бу жанобнинг (Пьер дудуқланиб қолди, *mon très honorable preopinnat*¹ демоқчи эди бу жанобнинг фикрига қўшилмасам ҳам... *que je n'ai pas l'honneur de connaître*²; лекин ўйлайманки, дворянлар табақаси бу ерга фақат ҳусни таважжуҳ ва шодлигини изҳор қилиш учун эмас, балки ватанга мадад етказиш тадбирларини муҳо-

¹ Менинг ҳурматли эътирозчим.

² Таниш бўлиш шарафига ноил бўлмаган бўлсам ҳам.

кама қилиш учун ҳам йирилгандир. Менинг фикримча, — деб давом этди Пьер жонланиб кетиб, — агар шаҳаншоҳ бизнинг шахсиятимизни фақат *chaig a'cahon*¹ бўладиган мужиклар эгаси деб билса-ю, маслаҳатгўй деб билмаса, албатта ўзи норози бўлади.

Сенаторнинг нафратомуз жилмайиши ва Пьернинг бетақаллуф гапираётганини кўриб, кўплар кетиб қолди, Пьернинг нутқи денгизчи билан сенаторнинг нутқи каби фақат умуман энг охир эшитган нутқини маъқулловчи Илья Андреичагина ёқди холос.

— Менингча, — деб давом этди Пьер, — бу масалани муҳокама қилишдан олдин зўр эҳтиром-ла шаҳаншоҳдан, ҳазрат олийларидан қанча аскаримиз борлигини, қўшинимиз ва армиямиз қай аҳволда эканлигини сўрамоғимиз лозим, ўшанда...

Бироқ Пьер сўзини тамом қилмасдан одамлар тўсатдан унга ҳар томондан ёпиша кетди. Пьерга ҳаммадан кўра қаттиқроқ ҳужум қилган киши — қадрдон ошниси бўлган, доим Пьерни ҳурмат қилиб келган, бостон ўйинининг устаси Степан Степанович Адраскин бўлди. Степан Степанович мундир кийган эди, шу мундир туфайлими, ё бошқа бирон сабабданми, Пьернинг назарида бутунлай бегона одамдай кўринди. Степан Степановичнинг чеҳрасида тўсатдан қарияларга хос бир қаҳр-ғазаб пайдо бўлди-ю, Пьерга ўшқира кетди:

— Биринчидан, маълумингиз бўлсинки, бу нарсани шаҳаншоҳдан сўрашга бизнинг ҳақимиз йўқ! Иккинчидан, Россия дворянларининг ҳадди сиққан тақдирда ҳам шаҳаншоҳ бу саволга жавоб бермайди, чунки қўшинларимиз душман ҳаракатига монанд ҳаракат қилади, ундан кейин, бир томондан камайса, иккинчи томондан пешмапеш келаётган аскарлар ҳисобига кўпаяди...

Ўрта бўйли, қирқларга борган Пьер лўлилар томошасида кўрган, карта ўйинига уқуви бўлмаган, мундир кийгани учун ҳам афти ангори ўзгарган бир киши Пьернинг ёнига келди ва Адраскиннинг сўзини бўлди.

— Ҳозир гап сотиб ўтиришнинг мавруди эмас, — деди бу дворян, — амалий ишга ўтиш керак. Россия тупроғида уруш кетяпти. Душман Россияни ҳалок этиб, ота-боларимизнинг қабрини ҳақорат қилиш, бола-чақаларимизни биздан жудо этиш учун кетяпти. — Дворян кўкра-

¹ Тўпга ем.

гига муштлади.— Пушти паноҳимиз бўлган шаҳаншоҳимиз учун ҳаммамиз жонимизни фидо қилгани борамиз! — деб бақирди қонга тўлган кўзларини олайтириб. Йиғиндагилардан бир нечаси унинг сўзини маъқуллади.— Биз, рус халқи ўз динимиз, ўз тожу тахтимиз, ўз ватанимизнинг мудофааси йўлида жонимизни дариг тутмаймиз. Агар ватан фарзанди бўлсак сафсата сотишни ташлашимиз лозим. Биз Россияни — бутун Россияни мудофаа этмоқ учун оёққа турганини Европага кўрсатамиз — деб қичқирди дворян.

Пьер дворянга эътироз билдирмоқчи бўлди, лекин бир оғиз ҳам сўз айтолмади; чунки айтадиган сўзи қанчалик маъноли бўлмасин, шавқ-завқ билан гапирётган дворяннинг товушидан унинг товуши хийли паст эканлигини билар эди.

Орқада турган Илья Андреич нотиқнинг сўзини маъқуллади; баъзи бир кишилар нотиқнинг сўнгги сўзларини эшитиб дарров орқасига қайрилиб қаради ва:

— Гапи тўғри, тўғри!

— Ҳақ гапни гапиряпти! — деб қўйишди.

Пьер мен молимни ҳам, пулимни ҳам, деҳқонларимни ҳам, ўзимни ҳам қурбон қилишга тайёрман, лекин ёрдам бермоқ учун аввало вазиятни билиш керак, деб айтмоқчи эди, бироқ удалолмади. Одамлар баланд товуш билан шу қадар қаттиқ гапирётган эдики, Илья Андреич ҳамманинг гапига бош ирғатиб маъқуллашга улгурмай қолди. Нотиқ атрофига тўпланган гуруҳ гоҳ кўпайиб, гоҳ озайиб қолар, яна тўпланиб, яна вағир-вуғур қилиб катта залга, катта столга томон борар эди. Пьерга гапиргани имкон бериш у ёқда турсин, балки қўпол тарзда унинг сўзини бўлиб, ўзини четга суриб чиқардилар ва худди душмандан юз ўгиргандай, ундан юз ўгирдилар. Бунга сабаб Пьер сўзлаган нутқнинг уларга ёқмаганлиги эмасди, шунча нутқлар орасида у айтган гаплар ҳеч кимнинг эсида ҳам қолгани йўқ, аммо оломонни ҳаяжонлантирмоқ учун кучли севги ва қаттиқ нафрат уйғотадиган нарса керак эди. Пьер эса нафрат нишони бўлди. Ҳаяжонланган дворяндан сўнг жуда кўп нотиқлар нутқ сўзлади, ҳаммасининг сўзи ўша руҳда эди. Фасоҳат ва балоғат билан гапирган кишилар оз эмасди.

«Русский вестник» журналининг ношири Глинка (уни дарров танидилар: оломон орасидан «ёзувчи, ёзувчи» деган товушлар эшитилди) шундай деди:

— Дўзах ўтини дўзах ўти билан даф этмоқ лозим. Мен чақмоқ чақнаётган ва момагулдурак қалдираётган чоғда кулимсираб турган гўдакни кўрганман, аммо биз гўдак эмасмиз.

Орқароқда турган кишилар:

— Ҳа, ҳа, момагулдурак гумбурлаганда! — деб унинг сўзини маъқуллашди.

Оломон катта столга яқинлашди, стол атрофида мундир кийиб, ленталар таққан, сочлари оқарган, бошларида битта тук қолмаган етмиш яшар қари аъёнлар ўтиришган эди; буларнинг деярли ҳаммасини Пьер ё уйларида масхарабозлари билан бирга кўрган, ё клубда бостон ўйнаб ўтирганларида учратган эди.

Оломон тинмасдан ғовур-ғувур қилиб стол ёнига келди. Стулларнинг баланд суянчиғига қапишиб қолган нотиқлар (халойиқ уларни қисиб қўйган эди) бирин-кетин, баъзан икритаси баравар гапирарди. Агар нотиқ бирон нарсани эсдан чиқариб қўйса, орқароқда ўтирганлар унинг гапини тўлдиришга ошиқар, баъзилар бу тўқинда иссиқдан пишиб, бирон тоза фикр топилармикин деб бош қотиришар, топилиб қолса тезроқ айтишга шошилар эди. Пьер танийдиган мўсафид аъёнлар гоҳ унга, гоҳ бунга қараб ўтиришар, кўпчилигининг юзида исиб кетдик-ку, деган ифодадан бўлак нарса кўринмас эди. Лекин Пьер ҳаяжонланганди, ҳамма, бизга ҳеч нарса писанд эмас, деб бақириб, ўзини кўрсатишга уринар, бу нарса айтилган нутқларнинг мазмунидан кўра юзларнинг ифодаси, сўзларнинг оҳангидан кўпроқ билиниб турарди. Пьер ҳам шу кайфият таъсири остига тушиб қолди. У ўз фикридан қайтмаган бўлса ҳам, ўзини гуноҳкор сезар ва оқлашга уринар эди. У, ҳамма эшитсин деб, баланд овоз билан қичқирди:

— Мен нимага эҳтиёж борлигини билсак, кўмаклашишимиз осонроқ бўлади, деб айтдим холос.

Яқинроқда турган бир мўсафид унга қайрилиб қаради, бироқ шу он унинг диққатини столнинг у бошида кўтарилган қичқириқ жалб этди.

— Ҳа, Москва қўлдан кетади! У бизнинг халоскоримиз бўлади! — деб қичқираётган эди бир киши.

— У башариятнинг душманидир! — деб бақирди бошқа бир киши. — Жаноблар, мумкинми гапирсам... Жаноблар, мени босяпсизлар!..

Шу он генералча мундир кийган, елкасига лента таққан, ияги олдинга чиққан, кўзлари бежо граф Растопчин тез-тез қадам ташлаб, четлашиб йўл берган дворянлар орасидан залга кирди.

— Император аёло ҳазрат келяптилар! — деди Растопчин, — мен ҳозир ўша ердан келдим. Ҳозирги вазиятимизда менимча гапни чўзиб ўтиришнинг ҳожати йўқ. Шаҳаншоҳ илтифот қилиб бизни ва савдогарларни бу ерда тўпладилар, — деди граф Растопчин. — У ёғдан миллион-миллион оқиб келади (у савдогарлар залига ишора қилди), бизнинг вазифамиз — фидойилардан лашкар йиғмоқ ва ўз жонимизни фидо қилмоқ... Бизнинг қўлимиздан ақалли шу нарса келади!

Стул атрофида ўтирган аъёнларнинг ўзаро кенгаши бошланди. Кенгаш жуда тинч ўтди. Шунчалик шовқин, шунчалик баҳс-мунозарадан сўнг бу ҳатто кўнгилсиздай кўринди, кенгаш столидан фақат қари овоз билан «розиман» иккинчиси эса унинг сўзини айнан такрорламаслик учунгина «мен ҳам шу фикрдаман» дегани эшитилар эди ҳоло.

Котибга Москва дворянларининг қарори ёздирилди, қарорда москваликлар ҳам Смоленский дворянлари сингари ҳар 1000 кишидан 10 киши беради ва уларни устбош билан тўла таъминлайди, дейилган эди. Кенгашчилар енгил тортиб, стуллارни тарақлатиб, ўринларидан турдилар ва оёқларини ёзиш учун бир-бирларини қўлтиқлаб, гаплашиб залларни айландилар.

Бирдан зал бўйлаб:

— Шаҳаншоҳ! Шаҳаншоҳ! — деган овозлар янгради, оломон ўзини эшикка урди. Подшо икки томонда саф тортиб турган дворянлар орасидаги кенг йўлакдан юриб, залга кирди. Ҳамманинг юзида эҳтиром ва қўрқув аралаш мароқ ифодаси бор эди. Пьер хийла узоқда тургани учун подшонинг сўзини эшитолмади. Қулоғига кирган сўзлардан давлатга таҳдид этаётган хавф-хатар, Москва дворянларига умид боғлаганлиги ҳақида гапираётганини англади. Бошқа бир овоз дворянларнинг ҳозиргина қабул қилган қарорини подшога маълум қилди.

— Жаноблар! — деди қалтираган овоз билан подшо.

Оломон шивир-шивир қилиб яна жим бўлиб қолди. Пьер подшонинг мутаассир ва ёқимли товушини эшитди.

— Мен рус дворянларининг жонкуярлигига ҳеч қачон шубҳа қилганим йўқ, лекин сизларнинг бугунги ишларинг мен ўйлагандан ҳам ортиқ бўлди. Ватан номидан сизларга ташаккур баён этаман, жаноблар, тезда иш бошлаш керак, фурсат ғаниматдир.

Подшо жим бўлиб қолди, оломон уни ўраб олди, ҳар томондан ҳаяжонли товушлар эшитилди.

Орқароқда турган Илья Андреич ҳеч нарса ни эшитмаган бўлса ҳам, ҳамма нарсага ўзича тушуниб:

— Шаҳаншоҳнинг сўзи биз учун ҳамма нарсдан азиз, — деб йиғлаб юборди.

Подшо дворянлар залидан ўтиб, савдогарлар залига кирди. У ерда ўн минутча турди. Пьер ҳам бошқалар қатори подшони савдогарлар залидан чиқаётган чоғида кўрди. Унинг кўзларида кўнгилни эритиб юборадиган ёш йилтираб турар эди. Кейин маълум бўлишича, подшо савдогарларга қарата нутқ сўзлаётган чоғида бирдан кўзларига ёш келибди ва титроқ товуш билан сўзини зўрға тугатибди. Пьер подшони икки савдогар билан бирга залдан чиқаётганида кўрди. Булардан бирини — семиз ижарадорни Пьер танирди, иккинчиси ранги захил, эчки соқол, ориқ савдогар эди. Иккаласи ҳам йиғламоқда эди. Ориқ савдогарнинг кўзларида ёш, семиз ижарадор аса ёш боладай ҳўнграб:

— Жўним ҳам, молим ҳам садқа бўлсин, аъло ҳазрат! — дерди.

Шу минутда Пьер ҳеч нарса унга писанд эмаслигини ҳис этар, ҳамма нарса ни қўрбон қилишга тайёр эканини кўрсатмоқ истаги билан ёнар эди. У конституцион руҳда ирод қилган нутқидан пушаймон бўлиб, шу гуноҳини ювишга пайт пойлар эди. Граф Мамонтов бир полк одам беришини эшитиб Пьер шу оннинг ўзида граф Растопчинга, минг киши бериб, чиқимини ҳам ўзим кўтараман, деди.

Кекса Ростов бўлиб ўтган кангашни хотинига гапириб бераётганида кўз ёшини тиёлмади ва шу заҳоти Петянинг илтимосига кўниб, ўзи уни ёздиргани кетди.

Эртаси куни подшо жўнаб кетди. Кангашга келган дворянлар мундирларини ечишди, яна уй-ўйларига, клубларга тарқашди, инқиллаб-инқиллаб фидойиларни йиғиш ҳақида ўз одамларига амру фармон беришди ва ўзлари қилган ишга ўзлари ҳайрон бўлишди.

ИККИНЧИ ҚИСМ

I

Наполеон шунинг учун Россияга қарши уруш бошладики, унинг Дрезденга келмай иложи йўқ, кўрсатилган иззат-эҳтиромлардан гаранг бўлмаслиги, поляк мундирини киймаслиги, июнь тонгида осонгина юз берган воқеанинг таассуротидан мағрурланмаслиги, аввал Куракин, кейин Балашев билан учрашганида ғазабланмаслиги мумкин эмас эди.

Александр шунинг учун ҳам ҳар қандай музокарани рад этдики, у ўзини шахсан таҳқирланган ҳисобларди. Барклай де Толли ўз бурчини ўташ ва буюк саркарла деган улуғ номга сазовор бўлиш истаги билан армияни яхшироқ идора қилишга ҳаракат қилди. Ростов кафтдай текис далада от ўйнатиш истагидан ўзини тиёлмагани учун французларга қарши от қўйган эди. Бу урушнинг иштирокчиси бўлган сон-саноқсиз бошқа кишилар ҳам, айнан мана шундай, ўзларининг шахсий хислатлари, одатлари, шароит ва мақсадларига кўра иш тутдилар. Булар қилаётган ишларимизни билиб қиялпмиз, ўзимиз учун қиялпмиз, деб манманликка берилишар, қўрқишар, суюнишар, ғазабланишар, баҳс-мунозара қилишарди, ваҳоланки уларнинг ҳаммаси ўз иродасидан ташқари, тарих кўлида қурол бўлиб, ўзларига номаълум, бизга эса маълум бўлган ишни бажаришган эди. Барча ишбиларманд доно арбобларнинг доимий қисмати шу, улар жамиятда нақадар юксак ўринни ишғол этишса, ихтиёрлари шунчалик ўз кўлларида бўлмайди.

1812 йилнинг арбоблари аллақачонлар ўз ўринларини бўшатиб кетди, уларнинг шахсий манфаатларидан

ном-нишон қолмади, бизнинг кўз ўнгимизда ўша даврнинг тарихий натижалари турибди холос.

Тақдир ўз мақсадларига эришишга интилган бу одамларнинг барчасини улардан ҳеч бири (на Наполеон, на Александр ва на урушнинг бошқа иштирокчиси) заррача орзу қилмаган буюк бир натижани амалга оширишда кўмаклашишга мажбур қилди.

1812 йилда француз армиясининг ҳалокатга учрашига нима сабаб бўлганлиги энди бизга аёнди. Француз қўшинларининг ҳалокатига бир томондан қишки урушга ҳозирлик кўрмасдан, бемаҳал ўзини Россия ичкарасига ургани сабаб бўлган бўлса, иккинчи томондан, рус шаҳарларига ўт қўйиш оқибатида урушнинг характери ўзгариб, рус халқида душманга нисбатан нафрат ҳисси кучайгани сабаб бўлди, десак ҳеч ким баҳслашиб ўтирмайди. Аммо ўша вақтда дунёда энг яхши армия ҳисобланган, энг яхши саркардалар қўмондонлик қилаётган саккиз юз минг кишидан иборат армия шу йўл билан, ўзидан икки ҳисса заиф ҳамда тажрибасиз командирлар идора қилаётган тажрибасиз рус армиясининг қаршилигига учраб, ҳалок бўлиши *ҳеч кимнинг хаёлига келгани йўқ* (ҳозир эса бу нарсаммага маълумдир), хаёлга келиш у ёқда турсин, *русларнинг бутун хатти-ҳаракати* доимо бир нарсага — Россияни қутқарадиган бирдан-бир ҳодисанинг содир бўлишига халал бермоққа қаратилган эди; *французларнинг ҳам бутун хатти-ҳаракати*, Наполеоннинг ҳарбий «даҳо»си ва тажрибакорлигига қарамай, ёзнинг охирида Москвага етиб олиш, яъни ўз-ўзига гўр қазишга қаратилган эди.

1812 йилги уруш ҳақида ёзилган тарихий асарларда француз авторлари — тарихчилари, Наполеон ўз стратегик линиясининг чўзилиб кетганидан хавотирга тушгани, рус армияси билан тўқнашишга пайт пойлагани, маршаллари Смоленскда тўхташни маслаҳат бергани ва ҳоказолар ҳақида жуда кўп гапириб, бу урушнинг хатарли эканлиги ўшанда маълум бўлганини исботлайдиган жуда кўп далиллар келтиришади, рус тарихчилари эса урушнинг биринчи кунларидаёқ Наполеонни Россия ичкарироғига алдаб олиб кириш каби скифларча уруш плани борлиги ҳақида гапириб, француз тарихчиларидан ҳам ўтказиб юборишади ва бу планни бири Пфулга, бири аллақандай бир французга, бири Толь, бири ҳатто Александрга нисбат беришади, ҳақиқатан шундай эканлигига

ишора бўлган ёзувлар, лойиҳалар, мактубларни далил қилиб кўрсатишади. Бироқ содир бўлган воқеалар олдиндан маълум эканлиги ҳақида бу ишоралар, хоҳ французлар ва хоҳ руслар томонидан бўлсин, шунинг учун ҳам илгари суриладик, воқеанинг ўзи шу тахминларни тасдиқлади. Бу воқеа юз бермаганда эди, бу ишоралар ҳам ўшанда олға сурилган, лекин нотўғри бўлгани учун унутилиб кетган мингларча, миллионларча қарама-қарши ишора ва тахминлар сингари эсдан чиқиб кетар эди. Юз берган ҳар бир воқеанинг оқибати қандай бўлиши ҳақида тахминлар жуда кўп бўлади ва бу воқеа нима билан тамом бўлмасин, шундай кишилар топиладик, сон-саноксиз тахминлар орасида бир-бирига қарама-қарши бўлган тахминлар ҳам борлигини унутиб: «Ўшанда шундай бўлишини айтган эдим», деб даъво қилишади.

Наполеон стратегик линиясининг чўзилиб кетганидан хавотир олгани ва руслар душман армиясини атайлаб Россиянинг ичкарасига олиб киргани ҳақидаги тахминлар шу тоифадаги тахминлардандир, тарихчилар буни фақат ноиложликдан Наполеон ва унинг маршалларига нисбат беришади ва буни рус саркардаларининг плани деб кўрсатишади. Аммо барча фактлар бу тахминга мутлақо қарама-қаршидир. Бутун уруш давомида руслар французларни Россиянинг ичкарироғига олиб киришга интилгани йўқ, аксинча, уларнинг бутун хатти-ҳаракати душман армиясини биринчи қадамдаёқ тўхтатишга қаратилган эди. Наполеон ҳам стратегик линияси чўзилганидан ҳеч қачон қўрққани йўқ, билъакс, олға босилган ҳар бир қадамни ғалаба деб билиб суюнар, илгариги кампанияларнинг аксини қилиб, бу гал душман армияси билан тўқнашишга шошилмас эди.

Урушнинг дастлабки кунларидаёқ армиямиз бўлиниб кетди, бизнинг бирдан-бир мақсадимиз, шу армияни бирлаштириш бўлиб қолди, лекин бунинг учун орқага чекинишнинг ҳам, душманни мамлакат ичкарироғига тортишнинг ҳам фойдаси йўқ эди. Император чекиниш учун эмас, балки рус тупроғининг ҳар бир қаричини мудоффа қилишга руҳлантирмоқ учун армия қошига боради. Пфуль планига мувофиқ буюк Дрисса истехкоми қурилади, чекиниш ҳеч кимнинг хаёлига келмайди. Подшо орқага ташланган ҳар бир қадам учун бошқўмондонни мазаммат қилади. Москвага ўт қўйиш у ёқда турсин, душманинг Смоленсккача келиши подшонинг хаёлига келмайди, ар-

миялар қўшилганда подшо Смоленск душман тарафидан ишғол қилиниб, ўт қўйилганлиги ва унинг атрофида душманга қарши катта жанг қилинмаганлиги учун ғазабланади.

Подшо шундай ўйлайди, рус саркардалари ва бутун рус халқи эса армиямизнинг мамлакат ичкарисига қараб чекинишидан яна ҳам кўпроқ ғазабланади.

Наполеон, рус армиясини бўлиб юбориб, мамлакат ичкарисига қараб ҳаракат қилади ва бир неча қулай фурсат келганда ҳам жанг қилмайди. Август ойида Наполеон Смоленскда бўлади ва олға юришдан бўлак нарсани ўйламайди, эндиликда биз, Наполеон қанча олдинга қараб ҳаракат қилса, ўз ҳалокатига шунча яқин бўлишини биламиз.

Фактлар шуни кўрсатадики, Наполеон ҳам Москвага қараб ҳаракат қилишдан хавфсизрагани йўқ, Александр ва рус саркардалари ҳам ўшанда Наполеонни мамлакат ичкарироғига олиб киришни эмас, балки бунинг аксини ўйлаган Наполеонни мамлакат ичкарироғига олиб кириш ҳеч кимнинг плани бўйича қилинган эмас (шундай бўлишни ҳеч ким хаёлига ҳам келтирмаганди), бу нарса воқеаларнинг оқибатини билмаган, Россияни ҳалос этиш учун бирдан-бир чора нимадан иборат эканлигини тасаввур қилмаган уруш қатнашчиларининг орзу истаклари, мақсад-муддаолари ва фитна-фасодларининг мураккаб ўйини нағижасида юз беради. Ҳамма нарса тасодифан бўлади. Рус армияси урушнинг дасглабки кунларидаёқ бир-биридан ажралиб қолди. Биз душманга зарба бериш ва унинг ҳужумини тўхтатиш мақсади-ла армияларимизни тезроқ бирлаштиришга ҳаракат қиламиз, бироқ уларни бирлаштиришга ҳаракат қилиб, шу билан биз энг кучли бўлган душманга рўбарў бўлишдан ўзимизни опқочамиз, бир нуқтада учрашмоқчи бўлиб орқага чекинамиз ва шу билан французларнинг Смоленсккача етиб олишига беихтиёр имконият туғдираамиз. Французлар иккала армия орасидан ҳаракат қилаётгани учун биз шу йўсинда орқага қайтамиз, дейиш ҳам камлик қилади, чекинишимизнинг сабаби шуки, Багратион нуфузи бўлмаган немис Барклай де Толлини ёмон кўради (ваҳоланки Багратион унинг қўмондонлиги остида хизмат қилиши керак эди) ва 2-армияга қўмондонлик қилар экан, унинг қўмондаси остида бўлишни истамасдан, иложи борича кечроқ қўшилишга ҳаракат қилади. Багратион шу юришда армияни хавф

остида қолдираман, менинг учун душманни ҳам флангдан, ҳам орқа томондан безовта қилиб, Украинада армиямни тўлдириш, сўлроққа, жануброққа чекиниш қулайроқ деб узоқ вақт қўшилмайди (ваҳоланки қўмондонликнинг асосий мақсади уларни бирлаштириш эди). Бироқ, ўзи ёмон кўрган ва унвон жиҳатидан ўзидан паст бўлган немис Барклайга итоат қилмаслик учунгина шундай қилганга ўхшайди.

Император қўшинларни руҳлантириш мақсадида армияга боради, бироқ унинг армияда бўлиши ва бир қарорга кела олмаслиги, ҳамда маслаҳатгўйлар ва планларнинг ниҳоят даражада кўплиги 1-армиянинг ташаббусини барбод этади ва армия орқага чекинади.

Дрисса лагерида тўхташ мўлжалланган эди, бироқ бошқўмондон бўламан деб жон куйдириб юрган Паулучи ўз сўзини Александрга ўтказди ва Пфуль тузган планлар чиппакка чиқарилиб, ҳамма иш Барклай ихтиёрига топширилади. Аммо Барклай инobatли киши бўлмагани учун унинг ҳокимиятига чек қўйилади.

Армия бўлинган, бошлиқлар ноиттифоқ, Барклайнинг нуфузи йўқ; мана шу чалкашлик, армиянинг бўлинганлиги ва немис бошқўмондоннинг нуфузсизлиги оқибатида бир томондан иккиланиб душманга қарши жанг қилишдан бош тортилади (ваҳоланки армиялар бўлинмаган ва Барклай қўмондон бўлмаганда душманга қарши жанг қилмай илож йўқ эди), иккинчи томондан, бу вазият борган сайин немисларга нисбатан нафрат ҳиссини ва ватанпарварлик руҳини кучайтириб боради.

Ниҳоят подшо армиядан жўнаб кетди, унинг кетишига пойтахт аҳолисини руҳлантириш, уни ватан урушига қўзғатиш учун подшонинг пойтахтга бориши зарур деган бирдан-бир қулай баҳона топилади. Подшонинг Москвага келиши рус қўшинларининг кучини бир неча ҳисса орттиради.

Подшо бошқўмондон ҳокимиятининг бирлигига халал бермаслик ниятида армиядан жўнайди ва қатъий тадбирлар кўрилади деб умид боғлайди; аммо у кетгандан кейин армия бошлиқларининг аҳволи яна ҳам чатоқлашади ва заифлашади. Бенигсен, буюк князь ва бир тўда генерал-адъютантлар бошқўмондоннинг ишини кузатиш ва уни ғайратлантириш учун армияда қолишади ва Барклай *шаҳаншоҳнинг кўз-қулоғи* бўлиб турган бу шахсларнинг назорати остида ўз эркини йўқотади, қатъий ҳаракат қи-

лишга журъат этмай, жуда эҳтиёткор бўлиб қолади ва душманга қарши жанг қилишдан қочади.

Барклай эҳтиёт бўлиб иш бошлаш тарафдори эди. Шаҳзода эса хиёнат бўлаётганига шама қилади ва душманга қарши зўр жанг бошлашни талаб этади. Любомирский, Браницкий, Влоцкий ва бошқалар бу низони шу қадар кучайтириб юборишадики, Барклай шаҳаншоҳга қоғоз юбориш баҳонаси билан поляк генерал-адъютантларни Петербургга жўнатади-да, Бенигсен ва буюк князь билан ошкора кураш бошлайди.

Ниҳоят Смоленскда Багратион ҳарчанд истамаса-да, қўшинлар бирлашади.

Багратион каретада Барклай ишғол қилган ҳовлининг дарвозаси олдига келади. Барклай шарфини бўйнига боғлаб, уни қарши олгани чиқади ва рутба жиҳатдан ўзидан юқори бўлган Багратионга рапорт беради. Багратион олижаноблик кўрсатмоқчи бўлиб унвони паст бўлган Барклайга итоат қилади, бироқ итоат қилишга қилади-ю, яна мураса қилолмайди. Багратион шахсан подшонинг фармойишига кўра Барклай устидан маълумот юборади. Аракчеевга у шундай деб ёзади: «Шаҳаншоҳимнинг амру фармонларига итоат этишга мажбурман, лекин *вазир* (Барклай) билан бирга ишлашнинг иложи йўқ. Худо ҳаққи, полк командири қилиб бўлса ҳам мени бошқа бирон жойга юборинг, бу ерда туролмайман; бош штабни шу қадар немис босиб кетганки, русларга кун йўқ ва бирон иш чиқишига ақлим етмайди. Мен шаҳаншоҳ ва ватанга астойдил хизмат қиламан деб ўйлаган эдим, ҳақиқатда эса Барклайга хизмат қиляпман. Гапнинг рости шу: мен буни сира истамайман». Браницкий, Винцингероде ва шу каби шахслар бошқўмондонлар ўртасидаги муносабатни янада заҳарлайди, бунинг оқибатида бирлик йўқолади. Французларга Смоленск остонасида ҳамла қилмоқчи бўлишади. Бир генерал позицияни кўриб чиққани юборилади. Бу генерал Барклайни ёмон кўради, шунинг учун позицияни кўриб келиш ўрнига корпус командири бўлган ўз дўсти олдига бориб, кунни ўтказиб келади ва ўз кўзи билан кўрмаган бўлажак жанг майдонини ҳар жиҳатдан номаъқул топади.

Бўлажак жанг майдони ҳақида бошланган баҳс-мунозара, фитна-фасодлар тугагунча, биз французларни ахтариб топгунча (улар турган жойни йўқотиб қўйган эдик),

французлар Неверовский дивизияси билан тўқнашиб; Смоленск оstonасига келиб қолишади.

Биз алоқа йўлларимизни сақлаб қолиш учун қўққисдан Смоленскда жанг қилишга мажбур бўламиз. Жанг бўлади. Ҳар иккала томондан мингларча одам қурбон бўлади.

Подшо ва бутун халқнинг хоҳишига қарамай, Смоленск душман қўлига топширилади. Аммо ўз губернатори алдаган ва хонавайрон бўлган шаҳар аҳолиси, бошқа русларга ибрат кўрсатиб, Смоленскка ўт қўяди, ўз талафотинигина ўйлаб, душманга қарши нафрат қўзғатиб, Москвага қараб йўл олади. Наполеон олға қараб ҳаракат қилади, биз орқага қараб чекинамиз, ниҳоят Наполеонни мағлуб этадиган ҳодиса содир бўлади.

II

Князь Николай Андренч ўғли кетгандан кейин эртаси куни княжна Марьяни чақирди:

— Ҳа, мурод-мақсадингга етдингми? — деди князь. — Ўғлим билан уриштириб қўйдинг-а! Муродингга етдингми? Шунинг пайдан эдинг! Энди мақсадингга етдингми? Менга жуда-жуда алам қиляпти. Мўйсафид ва заифлигимни кўриб туриб, шу ишни раво кўрдинг. Мана энди яйра, яйра...— Шу воқеадан сўнг княжна Марья бир ҳафтагача отасини кўрмади. Чол касал бўлиб кабинетидан чиқмади.

Княжна Марья шунисига ҳайрон бўлдики, кекса князь хаста бўлиб ётган кунларида m-lle Bourgeппени ҳам олдига киргизмай қўйди. Ёлғиз Тихон унга қарар эди.

Князь бир ҳафтадан кейин ташқарига чиқди, иморат ва бог ишларига ҳафсала билан киришиб, m-lle Bourgeппендан бурунги алоқасини узиб, яна ўша аввалги ҳаётига қайтди. Унинг бутун ташқи қиёфаси, княжна Марьяга қилаётган совуқ муомаласи худди: «Мана, кўряпсанми, сен менинг ҳақимда алланималар дединг, бу француз аёл билан бўлган муносабатим ҳақида князь Андрейга бўлмаган ёлгонларни айтиб, ота-болани уриштирдинг, ваҳоланки менга сенинг ҳам керагинг йўқ, бу француз аёлнинг ҳам»,— деб турар эди.

Княжна Марья вақтини тушгача Ниқолушка билан ўтказар, унинг дарсига қараб, ўзи унга рус тили ва музикадан дарс берар. Десаль билан гаплашиб ўтирар,

тушдан кейин китоб ўқир, энага кампир ва баъзан орқа эшикдан келадиган художўй хотинлар билан суҳбатлашар эди.

Уруш ҳақида бошқа хотинлар қандай тасаввурга эга бўлса, княжна Марья ҳам шундай тасаввурга эга эди. У урушга ҳетган акасида хавотирланар, бир-бирларини ўлдиришга мажбур этадиган инсоний шафқатсизликдан даҳшатга келар, унинг сабабини билмас, бу урушнинг моҳиятига тушунмас, бу ҳам назарида ўтган барча урушларга ўхшар эди. Урушнинг боришини зўр қизиқиш билан кузатиб борадиган доимий ҳамсуҳбати Десаль ўз мулоҳазаларини тушунтиришга уринса-да, олдига келадиган художўй хотинлар дажжолнинг хуружи ҳақида халқ орасида тарқалган миш-мишларни ваҳимали қилиб айтиб берсалар-да, эндиликда княгиня Друбецкая бўлиб қолган ва княжна билан яна хатлаша бошлаган Жюли Москвадан ватанпарварлик руҳидаги мактублар ёзиб турса-да, барибир княжна Марья бу урушнинг моҳиятига тушунмас эди.

«Меҳрибон дўстим, сизга мактубни рус тилида ёзяман,— деб ёзган эди Жюли,— французлардан ҳам, уларнинг тилидан ҳам нафратланаман, бу тилни эшитишни ҳам, бу тилда гапиришни ҳам хоҳламайман... Бизлар Москвада жондан азиз императоримиз қайтиб келганларидан гоят хурсандмиз.

Бечора эрим жуҳудлар майхонасида не-не азиятлар чекиб, очликдан қийналиб юрибди; лекин эшитаётган янги хабарларим мени янада руҳлантирмоқда.

Сиз Раевскийнинг қаҳрамонлик кўрсатганини эшитгандирсиз, икки ўғлини бағрига босиб: «Шулар билан жон бераману, душманнинг олға силжишига йўл қўймайман!» дебди. Душман дарҳақиқат биздан икки ҳисса кучли бўлса ҳам, биз бўш келмадик. Бизлар вақтимизни қўлимиздан келганча ўтказиб юрибмиз, лекин уруш урушдир. Княжна Алина ва Sophie эртадан кечгача менинг олдимда, биз, эрлари тирик бўла туриб тул бўлган бахтсиз хотинлар увада титиб¹, ширин-ширин суҳбатлашиб ўтирамиз, фақат сиз йўқсиз, азиз дўстим...» ва ҳоказо.

Княжна Марья бу урушнинг моҳиятига аввало шунинг учун тушунмас эдики, кекса князь ҳеч қачон бу

¹ Илгари яра боғлаш учун латтани титиб, пахта ўрнида ишлатишар эди. (Тарж.)

ҳақда оғиз очмас, уни эътироф қилмас, агар мабодо овқат маҳалида Десаль бу тўғрида гапириб қолса, кекса князь уни мазах қилар эди. Князь шу қадар осуда, шу қадар хотиржам эдики, княжна Марья унга ишонар эди.

Бутун июль ойи давомида кекса князь фавқулудда тетик эди, ҳатто бағайрат бўлиб қолди. У яна ниҳоллар ўтқазиб янги боғ қилди, янги бино солди, қароллар учун уй қуриб берди. Фақат кам ухлагани, доим кабинетда ётиб юрган чол ҳар куни кечаси ухлайдиган жойини ўзгартиргани княжна Марьяни ташвишга солар эди. Князь гоҳ буклама каравотини ойнакорлик айвонга қўйдирар, гоҳ меҳмонхонадаги диван ё Вольтер креслосида чўзилиб, ечинмасдан пинакка кетар, m-lle Вошгеппе ё дастёр Петрушка унга китоб ўқиб берар, гоҳ емакхонада ухлаб қолар эди.

Августнинг биринчисида князь Андрейнинг иккинчи мактуби келди. Князь Андрей жўнаб кетиши биланоқ ёзган биринчи мактубида одобсизлик қилиб айтган сўзлари учун отасидан узр сўраган ва лутф-марҳаматини дариг тутмаслигини илтимос қилган эди. Кекса князь ўғлининг бу мактубига меҳрибонлик билан жавоб қайтарди ва шундан кейин француз аёлни яқинига йўлатмади. Князь Андрейнинг иккинчи мактуби французлар Витебскни ишғол қилгандан сўнг, Витебск яқинида ёзилган эди; бунда князь Андрей бутун уруш кампаниясини қисқача тасвирлаб, ҳатто планини қоғозга чизиб юборган ва урушнинг бориши ҳақида ўз мулоҳазаларини баён этган эди. Шу мактубда князь Андрей уруш майдони ва қўшинлар ҳаракат қиладиган йўлга яқин жойда турган отасининг ноқулай бир вазиятда қолганини билдириб, Москвага кўчишни маслаҳат берган эди.

Шу куни овқат маҳалида Десаль французлар Витебскни ишғол қилишибди деган миш-мишлар юрибди, деганида кекса князь ўғлининг мактубини эслади.

— Бугун князь Андрейдан мактуб олган эдим,— деди у княжна Марьяга,— ўқиганинг йўқми?

— Йўқ, топ рёге,¹— деди княжна қўрқа-писа.

Мактуб келганидан хабарсиз бўлган Марья мактубни ўқиши мумкин эмасди.

— Князь Андрей ҳалиги, уруш ҳақида ёзибди,—

¹ Қиблагоҳ.

деди князь одатдагича тиржайиб (урушдан гап очилганда ҳамиша тиржайиб қўяр эди).

— Жуда қизиқ бўлса керак, — деди Десаль, — князь бутун аҳволдан хабардор бўлсалар керак...

— Ҳа, жуда қизиқ, — деди.

— Хатни олиб келинг, — деди князь m-lle Bourienneга, — биласиз-а, кичкина столда, пресс-папье остида турибди.

M-lle Bourienne суюниб, сапчиб ўрнидан турди.

— Қўйинг, сиз борманг! — деб бақирди князь қовоғини солиб, — Михаил Иванович, ўзинг бора қол!

Михаил Иванович ўрнидан туриб, кабинетга кетди. Бироқ у эшикдан чиқиши биланоқ, кекса князь безовталаниб, у ёқ-бу ёққа қаради-да, қўлидаги салфеткани ташлаб, ўрнидан турди.

— Ҳеч балони билишмайди, ҳамма нарса ни титиб юборишади.

Кекса князь қайтиб келгунча княжна Марья, Десаль m-lle Bourienne ва ҳатто Николушка миқ этмай, бир-бирларига қараб ўтиришди. Кекса князь тез-тез қадам ташлаб қўлида мактуб ва план билан Михаил Иванович ҳамроҳлигида келди, овқат маҳалида ҳеч кимга ўқигани ижозат бермасдан, олдига қўйиб ўтирди.

Меҳмонхонага ўтгандан сўнг мактубни княжнага берди-да, янги қурилиш планини олдига ёзиб қўйди ва ундан кўзини олмай, княжна Марьяга баланд товуш билан ўқишни буюрди. Княжна мактубни ўқиб бўлгач, савол назарила отасига қаради. Кекса князь ўз фикр-хаёли билан банд бўлса керак, кўзларини пламдан олмас эди.

Десаль журъат этиб:

— Жаноблари, бу ҳақда қандай фикрдасиз? — деб сўради.

Кўзлари ҳамон қурилиш планида бўлган князь:

— Менми?.. Менми?.. — деди ёмон туш кўриб, уйғониб кетган кишига ўхшаб.

— Уруш майдони бизга яқинлашиб қолса ажаб эмас...

— Ҳа-ҳа-ҳа! Уруш майдони! — деди князь. — Уруш майдони Польша бўлади деб айтган эдим, ҳозир ҳам ўша фикрдаман, душман ҳеч қачон Немандан ўтолмайди.

Десаль таажжубланиб князга қаради, чунки душман аллақачон Немандан ўтиб, Днепр соҳилига яқинлашган эди; бироқ Неманнинг жуғрофий мавқеини унутган княжна Марья отам рост айтяпти, деб ўйлар эди.

— Қор эриси улар Польша ботқоқларига ботиб кетишади, уларгина буни кўролмайд қолиши мумкин,— деди князь афтидан 1807 йил урушини эслаб (назариди бу уруш кечагина бўлиб ўтгандай кўринар эди),— Бенигсен аввал Пруссияни забт қилганда эди, иш бошқача бўлар эди.

— Лекин,— деди Десаль қўрқа-писа,— мактубда Витеск ҳақида ёзилган-ку, князь.

— Мактубдами? Ҳа...— деди князь норози тарзда.— Ҳа-ҳа... тўсатдан унинг қовоғи солиниб жимиб қолди.— Ҳа, қайси дарё ёқасида французларга шикаст берилди деб ёзибди?

Десаль ерга қаради-да:

— Бу ҳақда князь Андрей ҳеч нарса ёзмаган,— деди секин.

— Ёзгани йўқ дейсанми? Бу гапни мең ўйлаб чиқарганим йўқ-ку! — Анчагача ҳамма жим бўлиб қолди.

— Ҳа, айтгандай... Қани, Михаил Иванович, гапириб бер-чи,— деди тўсатдан бошини кўтариб қурилиш планига ишора қилар экан,— сен буни қанақа қилиб бошқатдан қурмоқчи эдинг.

Михаил Иванович планга яқин келди, князь қурилиш плани ҳақида у билан гаплашиб бўлгач, княжна Марья ва Десалга бир хўмрайиб қаради-да, ўрнидан туриб кетди.

Княжна Марья Десалнинг хижолат чекиб ҳайрат-ла отасига тикилганини кўрди, унинг индамай ўтирганини пайқади ва отаси ўғлидан келган мактубни меҳмонхона столида қолдириб кетганидан ажабланди, аммо Десалнинг хижолат чекиб, индамай қолганининг сабабини сўраш у ёқда турсин, бу ҳақда ўйлашдан ҳам қўрқар эди.

Кечқурун кекса князь меҳмонхонада эсидан чиқиб қолган хатни олиб келиш учун Михаил Ивановични княжна Марья олдига юборди. Княжна Марья хатни берди. Гарчи сўрашни ўзига эп кўрмаса ҳам отаси нима билан банд эканлигини Михаил Ивановичдан сўради.

— Ҳамон янги иморатнинг ташвишидалар,— деди Михаил Иванович ҳурмат аралаш истеҳзоли табассум билан. Унинг табассумини кўриб княжна Марьянинг ранги ўчиб кетди.— Фикру хаёллари ўша иморат билан банд, озгина мутолаа қилдилар тағин,— деди Михаил Иванович овозини пасайтириб,— бюро-столни очиб, васиятнома-ларини кўриб ўтирибдилар шекилли. (Кейинги вақтларда

князь ўлганидан кейин қоладиган ва ўзи васиятнома деб атаган қоғозларни титиб ўтиришни яхши кўрарди.)

— Алпатични Смоленска юборадиларми, йўқми? — деб сўради княжна Марья.

— Ҳа, албатта юборадилар, Алпатич ана кетаман, мана кетаман деб юрибди.

III

Михаил Иванович мактубни олиб келганда, кекса князь кўзойнак тақиб, кўзига соябон, шамга абажур тақиб, очиқ турган бюро-стол олдида қоғоз ушлаган қўлини кўзидан узоқроқда тутиб, виқор билан ўлимидан кейин подшога юбориладиган (ўзи, ремарка, деб атаган) қоғозларни ўқиб ўтирган эди.

Михаил Иванович кирганда князь ҳозир ўқиётган қоғозлар ёзилган дамларни эслаб, кўзига ёш олиб ўтирган эди. У Михаил Ивановичнинг қўлидан мактубни олиб чўнтагига солди-да, қоғозларни тахлаб ўрнига қўйди, кейин аллақачондан бери кутиб ўтирган Алпатични чақиртирди.

Алпатич Смоленска қиладиган ишларнинг ҳаммасини князь бир парча қоғозга ёзиб қўйган эди. Ҳозир уйда нари-бери юриб, эшик ёнида кутиб турган Алпатичнинг ёнидан ўтаркан, амр-фармон бера бошлади.

— Биринчи, почта қоғози, эшитяпсанми? Саккиз товоқ, мана шунақасидан оласан, чети зарҳал... Мана, намунаси... айнан шунинг ўзидан бўлсин; лак билан сургичнинг қанақа бўлишини Михаил Иванович ёзиб қўйибди.

У уйда нари-бери юриб, қўлидаги қоғозга қаради.

— Ҳа, айтгандай, ҳужжатлар ҳақидаги мактубни шахсан губернаторнинг ўзига берасан.

Кейин янги иморатларнинг эшигига илгак керак эди, бу албатта, князнинг ўзи ўйлаб топган нусхадаги илгакка ўхшаган бўлиши шарт. Яна васиятномани солиб қўйиш учун қути ҳам буюриш керак эди.

Алпатичга икки соат давомида амр-фармон берилди. Князь ҳеч уни қўйиб юбормас эди. Ниҳоят ўтириб ўйга толди ва кўзларини юмиб, пинакка кетди. Алпатич қимирлаб қолди.

— Ҳа, хўп, бор, бора қол. Тагин бирон нарса керак бўлса айтиб юбораман.

Алпатич чиқиб кетди. Князь яна бюро-шкаф олдиға келиб қоғозларини титиб кўрди, яна уни беркитиб, губернаторга хат ёзиш учун стол ёнига ўтирди.

Хат солинган конвертни елиглаб ўрнидан турганда алла-палла бўлган эди. Унинг уйқуси келар, бироқ тўшакка кирганда хаёлига кўп бемаъни ўйлар келиб, ух-лолмаслигини билар эди. Тихонни чақирди-да, бу кеча қаерга жой солиб беришини кўрсатиш учун ҳамма уйни у билан айланиб чиқди. Шу ерда ётсам бўлармикин, деб ҳар бир бурчакни чамалаб кўрди.

Ҳеч бир жой унга ёқмади, лекин доим ётиб юрган кабинетигаги диван унга жуда ноқулай кўринар эди. Эҳтимол энг мудҳиш фикрлар шу диванда ётган чоғларида хаёлига келгани учун ҳам бу диван кўзига балодай кўринар. Ҳеч бир жойни хушламади, лекин истироҳат бўлмасида, фортепианонинг орқасидаги бурчак кўзига яхши кўринди; ҳеч қачон бу ерда ётмаган эди.

Тихон официант билан кўрпа-тўшак олиб келиб жой сола бошлади.

— Ундай эмас, бундай қил! — деб князь бақириб берди ва ўзи каравотни бурчакдан бир қарич бери сурди, кейин яна яқинроқ қўйди.

«Энди хотиржам бўлдим, энди ором оларман» деб ўйлади князь ва ечинтир деб ўзини Тихоннинг ихтиёрига топширди.

У кафтан ва чалворини ечаётганда зўриққанидан афтини буриштирарди, ечиниб бўлгач, секин каравотга ўтирди ва сарғайган қоқшол оёқларига нафратомуз қараб, ўй ўйлагандай бўлди, лекин у ҳеч нарсани ўйлагани йўқ эди, балки шу оёқларни кўтариб каравотга қўйиш ғамида туриб қолган эди. У ўзича: «Оҳ, нақадар оғир! Оҳ, қачон бу азобдан қутулар эканман! Қачон мени ўз ҳолимга қўясизлар!» деб ўйлар эди. Ниҳоят лабларини қимтиб, минг биринчи мартаба зўр бериб, оёғини кўтариб каравотга қўйди. Аммо чўзилиши биланоқ остидаги каравот худди ҳансираб олга интилаётгандай бир маромда бориб келаверди. Ҳар кеча унинг ҳоли шу эди. У энди юмган кўзларини очди.

— Лаънатилар, тинч қўйишмади! — деб кимгадир газаб билан дўнғиллади. «Ҳа, ҳа, тағин бир муҳим, жуда муҳим бир иш бор эди, кўрпа орасига кирсам ўйлаб қўярман деб қўйган эдим. Илгакмиди? Йўқ, буни айтганман; меҳмонхонада бир гап ўтувди. Княжна Марья бўлмаган

бир гапни айтувди. Десаль аҳмоқ ҳам бир нима деяётган эди. Чўнтагимда алланарса бор эди, ҳеч эслолмаяпман».

— Тишка! Дастурхон устида нима тўғрида гапирган эдик?

Князь Михаил ҳақида...

— Бўлди, бўлди, — деди князь столни шапатилаб, — энди эсимга келди. Князь Андрейнинг мактуби. Княжна Марья ўқиб берувди. Десаль Витебск ҳақида алланарсаларни деяётган эди. Энди ўқийман.

Князь чўнтагидаги мактубни олиб бериб, лимонад ва жимжимадор шамдон турган столчани яқинроқ суриб кўйишни буюрди-да, кўзойнагини тақиб, мактубни ўқий бошлади. Фақат тунги сукунатда, яшил абажур остидан ёғду сочиб турган шамнинг хира нурида мактубни ўқиб, биринчи мартаба унинг моҳиятига тушунди.

— Французлар Витебскда, тўрт манзилдан сўнг улар Смоленскда бўлиши мумкин, балки аллақачон етиб ҳам келгандир. Тишка! — Тихон сапчиб ўрнидан турди. — Йўқ! Ҳожати йўқ! — деб қичқирди кекса князь.

Мактубни шамдон остига беркитиб яна кўзини юмди. Дунай дарёси, офгоб чарақлаб турган қиём пайти, қамишзор, рус лашкаргоҳи унинг кўз ўнгига келди. У ҳали ёш, юзи сип-силлиқ, ранг-рўйи кип-қизил, ўзи тетик, қувноқ ва навкирон генерал, у Потёмкиннинг сернақш чодирига киради ва подшонинг бу арзандасига нисбатан ўтли ҳасад ҳисси уни ёндиради. Князь илк дафъа Потёмкин билан кўришган вақтида айтилган сўзларнинг барини эслайди. Унинг кўз олдида тўла юзли, ранги заҳил, ўрта бўйли семиз хотин — малика гавдаланади, биринчи мартаба қабул қилган вақтида навозишкорона жилмайиб айтган сўзлари эсига тушади, сўнгра маликанинг тобутда ётган юзи унинг қўлини биринчи бўлиб ўпиш шарафига ким ноил бўлиши устида тобут олдида Зубов билан бўлган тортишувни хотирлайди.

«Оҳ, кошки ўшал дамлар тезроқ, тезроқ қайтиб келсайди, кошки ҳозирги кунлардан тезроқ, тезроқ қутулсам эдим, кошки улар мени ўз ҳолимга қўйса эди!»

IV

Князь Николай Андреич Болконскийнинг Лисие Горигаги мулки Смоленскдан олтмиш чақирим нарида, унинг орқа томонида бўлиб, ундан Москва йўлига уч чақирим келар эди.

Алпатичга князь амр-фармон берган ўша кеча Десаль княжна Марья билан кўришиб, унга князь нотоб бўлгани, ўзини эҳтиёт қилиш учун ҳеч бир тadbир кўрмаётганини, князь Андрейнинг хатига қараганда Лисие Гориди туриш хавfli бўлиб қолганини айтиб, эҳтиром билан: «Сиз Алпатич орқали губернаторга хат ёзинг, губернатор Лисие Горига таҳдид этаётган хавф қай даражада жиддий эканлигидан сизни огоҳлантирсин», — деб илтимос қилди. Княжна Марья номидан губернаторга юбориладиган мактубни Десаль ёзди, княжна Марья имзо чекди. Алпатич бу мактубни губернаторга етказиши, вазият хавfli бўлган тақдирда, имкони борича тезликда қайтиши керак эди.

Алпатич барча амр-фармонларни олиб, бошига князь ҳади қилган момиқ шляпани кийиб, қўлига князга ўхшаб ҳасса ушлаган ҳолда уч саман от қўшилган чарм соябонли аравага мингани ташқарига чиқди, уй ичидагилар уни кузатиб қўйди.

Соябон араванинг кўнғироқлари боғланган, кўнғироқчалари ичига қоғоз тиқиб қўйилган эди. Князь Лисие Гориди кўнғироқларни жиринглашиб юргани ҳеч кимга рухсат бермас эди. Лекин Алпатич узоқ йўлга чиққанда кўнғироқ ва кўнғироқчаларнинг жиринглашини яхши кўрар эди. Алпатични «мулозим»лари — мирзаси, кнтора ходими, бири оғир ишни, бири енгил ишни қиладиган икки ошпаз хотин, икки кампир, дастёр бола, кучерлар ва бошқа ҳар хил хизматкорлар чиқиб кузатишди.

Қизи отасининг тагига ва орқасига чит жилдли паркув ёстиқ қўйиб берди. Қайинэгачиси кампир секин битта тугунчани соябон аравага ташлади. Кучерлардан бири Алпатични қўлтигидан олиб, соябон аравага ўтқазиб қўйди.

— Ҳа, бўлди, бўлди! Хотинларнинг иши ҳеч битмайди, — деди Алпатич князга таассуб қилиб бидирлаб, кейин аравага ўтирди.

Мирзасига ишга доир охирги амр-фармонларни бериб бўлгандан кейин Алпатич энди князга таассуб қилмасдан тепакал бошидан шляпасини олди-да, уч мартаба чўқинди.

Хотини уруш ва душман ҳақида юрган миш-мишларга шама қилиб:

— Яков Алпатич, бирон гап бўлса дарров қайтинг! Худо ҳаққи, бизни хавотирга қўйманг, — деб унинг кетидан қичқирди.

— Оҳ, хотинлар-э, хотинлар-э, буларнинг одам кузатишини қаранглар-а! — деди ўзича Алпатич; у энди саргайиб келаётган жовдарни, баъзи ерлари қалин ўсиб, кўм-кўк бўлган, баъзи бир жойлари энди қўшқулоқ бўлиб, ҳали қорайиб турган сулиларни томоша қилиб, жўнаб кетди. Алпатич аравада ўтириб, бу йилги баҳори экинларнинг ниҳоят даражада яхши бўлишидан суюниб бораркан, онда-сонда энди ўрила бошлаган жовдар пайкалларига қараб, экин-тикиннинг ҳисобини олар, аини замонда князнинг бирон амр-фармони эсимдан чиқмадимми деб ўйлар эди.

Алпатич йўлда икки мартаба отларни хашаклатиб, 4 август, кечки пайт, Смоленскка етиб келди.

Алпатич йўлда қўшинларга, обозларга дуч келиб, улардан ўзиб кетди. Смоленскка яқинлашганида узоқдан милтиқ товушини эшитди, бироқ бу садо уни ҳайратга солмади. Алпатич Смоленск шаҳри яқинида барқ уриб турган сулиларни бир тўда солдат, ем учун бўлса керак, ўраётганини ва унинг устида лагерь қуриб ўтирганларини кўриб, ҳанг-манг бўлди, лекин хаёли ўз иши билан бўлиб, буни тезда унутди.

Алпатич бутун умрини ўттиз йилдан бери фақат князга бағишлаб, у чизган чизиқдан ҳеч қачон чиққани йўқ. Князнинг фармонларига алоқаси бўлмаган нарса билан у қизиқмас ва шундай нарса бўлишини тасаввур ҳам қилмас эди.

Алпатич 4 августда, кечки пайт, Смоленскка етиб, Днепр дарёсининг нарёғида, Гаченск деган жойда, Феррапонтовнинг карвон саройига тушди; ўттиз йилдан бери у ҳар гал шу ерга тушар эди. Феррапонтов ўн икки йил муқаддам Алпатичнинг ёрдамида, князнинг чакалакзорини сотиб олиб, дастмоя қилганди, эндиликда уй-жойи, карвон саройи ҳамда аллофлик дўкони бор эди. Феррапонтов қирққа кирган, семиз, қорамағиз, лаблари дўрдоқ, бурни шиш, қорни кажавага ўхшаган деҳқон бўлиб, осилиб турган қора қошлари устида ғурралар бор эди.

Феррапонтов чит кўйлак устидан жилетка кийиб, кўчага қараган дўкони олдида турган эди, Алпатичга кўзи тушгач, унинг олдида келди.

— Хуш келибсан, Яков Алпатич! Одамлар шаҳардан қочяпти-ю, сен бўлсанг шаҳарга келибсан-да!

— Ие, ҳали одамлар шаҳардан қочяптими? — деди Алпатич.

— Ҳа, шундай, авом халқ-да, нима ҳам дейсан. Француз десанг ҳаммасининг ўти ёрилади.

— Хотин-халажнинг гапи-да! — деди Алпатич.

— Мен ҳам шунақа деяпман, Яков Алпатич. Французларни шаҳарга киргизмаслик ҳақида буйруқ бор, киргизилмайди. Бу имонсиз деҳқонларни айтмайсанми, битта аравага уч сўм сўрашяпти!

Яков Алпатич унинг сўзларига эътибор қилмади. У самовар қўйиб бериш, отларга хашак ташлашни буюрдию, чой ичиб бўлиб, ухлагани ётди.

Туни бўйи кўчадан, карвон сарой ёнидан аскар ўтди. Эртасига Алпатич шаҳарда киядиган камзулини кийиб, ишларини битиргани чиқиб кетди. Соат энди саккиз бўлган бўлса ҳам жазирама эди. Зап бугдой ўрадиган кун бўпти-да, деди ичида Алпатич. Эрталабдан бошлаб шаҳар ташқарисидан ўқ садолари эшитилмоқда эди.

Соат саккизларда милтиқ овозига тўп садоси қўшилди. Кўча гавжум, одамлар қаёққадир шошилмоқда, ҳамма ёқни солдат босиб кетганди, бироқ одатдагидай извошлар қатнар, савдогарлар дўконлари олдида турар, черковда ибодат қилишмоқда эди. Алпатич дўконларга кирди, почтахона ва идораларга борди, губернаторга учради. Ҳамма ерда: идораларда ҳам, дўконларда ҳам, почтахонада ҳам одамлар фақат аскарлар ҳақида, шаҳарга ҳужум қилган душман ҳақида гапирар, нима қиламиз деб бир-биридан сўрар, ҳамма бир-бирига тасалли бермоқчи бўлар эди.

Алпатич губернаторнинг ҳовлиси олдида бир талай одам тўпланиб турганини кўрди. Уларнинг орасида казаклар ҳам бор эди, губернаторнинг экипажи ҳам шу ерда турган эди. Яков Алпатич эшик олдида икки нафар дворянни кўрди, булардан бирини у танирди, ўша таниш киши — губерна полициясининг собиқ бошлиғи қизишиб гапирмоқда эди.

— Бу ҳазил гап эмас! — дер эди у, — сўққабош одамку, бир амаллаб иложини топар, лекин бола-чақали кишига қийин, ўн уч жон-а! Тагин лаш-лушлар ҳам бор... Хонавайрон қилишадиган бўлди; шулар ҳам бошлиғу! Мен бўлсам бу қароқчиларни бирма-бир дорга осар эдим...

— Қўйинг, кўп қизишманг, — дер эди иккинчиси.

— Эшитса эшитавермайдимми! Биз ит эмасмиз-ку, ахир! — деди собиқ полиция бошлиғи. Қайрилиб қараган эди, Алпатичга кўзи тушди.

— Э, Яков Алпатич, сен нима қилиб юрибсан?

— Жанобларининг буйруқларига биноан губернатор ҳузурига келган эдим,— деди Алпатич ғурур билан бошини кўтариб, қўлини қўйнига тикиб. Князнинг номини тилга олганда ҳамиша шундай қилар эди.— Аҳволни билиб келгани юбордилар.

— Билиб бўпсан! — деб қичқирди помешчик, — ишни шундай пачаваси чиққанки, на от топилади, на улов! Ана, эшитяпсанми? — деди ўқ садоси келаётган томонга ишора қилиб.

— Хонавайрон бўладиган бўлдик,— деб қўйди-да, зинадан тушиб кетди.

Алпатич бошини чайқаб зинага чиқди. Губернаторнинг қабулхонасида савдогарлар, аёллар, мансабдорлар индамай бир-бирларига қараб ўтиришган эди. Кабинет эшиги очилиши билан ҳамма гур этиб ўрнидан турди ва эшикка томон юрди. Кабинетдан бир мансабдор югуриб чиқиб, бир савдогарга алланима деди ва бўйнига крест таққан семиз амалдорни имлаб, кўз тикиб ўтирган одамларнинг саволларидан қутулиш мақсадида бўлса керак, шошиб-пишиб ичкарига кириб, кўздан ғойиб бўлди. Алпатич яқинроқ бориб ўтирди, мансабдор иккинчи марта чиққанда, бир қўлини тугмаси солинган сюртугига тикиб, икки мактубни узатаркан, мансабдорга:

— Генерал аншеф князь Болконскийдан жаноб барон Ашуга,— деди; у бу гапни шундай бир тантана билан маънодор қилиб айтдики, мансабдор унга юзланиб, қўлидан мактубни олди. Бир неча дақиқадан сўнг губернатор Алпатични қабул қилди-да, шошиб деди:

— Князь ва княжнага айт: менинг ҳеч нарсадан хабарим йўқ эди. Мен юқоридан келган амр-фармонга қараб иш тутган эдим, мана...

Губернатор Алпатичга бир қоғоз узатди.

— Модомики князь нотоб экан, мен Москвага боришларини маслаҳат бераман. Ўзим ҳам ҳозир кетяпман. Шунини айт... — Бироқ губернатор сўзини тугатмасдан устбоши чанг, афт-башарасини тер босган бир офицер югуриб кабинетга кирди-да, француз тилида алланималар деди. Губернаторнинг юзида даҳшат аломати пайдо бўлди.

— Бор,— деди губернатор Алпатичга бош ирғаб ва офицердан ниманидир сўрай бошлади. Алпатич губернатор кабинетидан чиққанда нима ҳодиса юз бераётга-

нини билишга ошиққан, юракларини ҳовучлаб утирган кишилар кўзларини жавдиратиб унга қарашди. Яқинлашиб қолган ва эшитилаётган ҳамма ўқ товушларига беихтиёр қулоқ солиб Алпатич қарвон саройга қараб югурди. Губернатор Алпатичга берган қоғозда қуйидагилар ёзилган эди:

«Жанобларини инонтириб айтаманки, ҳали ҳозир Смоленскка ҳеч қандай ҳавф таҳдид этаётгани йўқ ва таҳдид этиши эҳтимолдан йироқ. Бир томондан мен, иккинчи томондан князь Багратион ойнаинг 22-сида Смоленск остонасида қўшилажакмиз, иккала армия, ихтиёригиздаги вилоятнинг ватандошларини ҳимоя қилиш мақсадида биргалашиб ватан душманларининг ҳужумини қайтарамиз ёки сафларида сўнги солдат қолгунча қириб ташлаймиз. Шунга кўра, сиз Смоленск аҳолисини хотиржам қилишга тамомила ҳақлисиз, чунки икки жасур армия ҳимоятида бўлган ҳар кимса ҳам уларнинг ғалабасига амин бўлиши мумкин» (Барклай де Толлининг 1812 йилда Смоленск губернатори барон Ашуга юборган буйруғидан).

Халқ кўчаларда бесаранжом бўлиб, у ёқдан-бу ёққа югурмоқда эди.

Гоҳ унда, гоҳ бунда қақир-қуқур стул, жавонча ва бошқа уй-рўзгор анжомлари ортилган аравалар дарвозалардан кўчага чиқиб жўнаб қоларди. Ферапонттовга кўшни бўлган уйнинг олдида аравалар турар, хотинхалажлар йиғи-сиғи қилиб хайрлашишарди. Бир кўппак ит аравага қўшилган отларнинг олдида югуриб юриб ҳурмоқда эди.

Алпатич одатдагидан кўра илдамроқ қадам ташлаб ҳовлига кирди ва тўғри сайисхонага, от-аравасининг слдига борди. Кучер ухлаб ётган эди, кучерни уйғотиб, аравани қўшишни буюрди-да, даҳлизга кирди. Уй эгаси турган хонадан бола йиғиси, хотин кишининг юракни эзадиган фарёди, Ферапонттовнинг бўғиқ товуш билан бақираётгани эшитиларди. Алпатич кириши биланоқ даҳлизда турган ошпаз хотин қўрққан товукдай типирчилаб қолди.

— Ўлгудай урди бекани!.. Шундай урди, шундай судраб урдики!..

— Нима учун? — деб сўради Алпатич.

— Жўнаб кетамиз дегани учун. Хотин киши-да! Мени олиб кет, ёш болаларим билан новуд қилма, ҳамма

кетяпти-ю, биз қолиб нима қиламиз, дейди. Шунга тут-волиб урди, сочларидан судраб урди.

Алпатич худди бу сўзларни маъқуллагандай бош ир-ғади ва бошқа гап эшитишни истамай, рўпарадаги уйга—Ферапонтовнинг ўзи турадиган ва Алпатич харид қилган нарсаларини қўйган уйга томон борди.

Шу пайт рангида ранг қолмаган, бошидан рўмоли ту-шиб кетган, қўлида ёш бола кўтарган, аёл эшикдан югуриб чиқди ва:

— Сен баттолсан, қотилсан! — деб дод солиб зинадан пастга қараб чоғди. Унинг кетидан Ферапонтов чиқди. Алпатични кўргач, жилеткаси ва сочини тузатиб, бир эснаб олди-ю, унинг орқасидан меҳмонхонага кирди.

— Кетяпсанми? — деб сўради.

Алпатич Ферапонтовнинг саволига жавоб бермай, аф-тига қарамасдан, харид қилган нарсаларини йиғишти-раркан, карвон саройга қанча тўлаш кераклигини сў-ради.

— Берасан-да! Ҳа, губернатор олдига кирдингми? Қандай қарорга келинди? — деб сўради Ферапонтов.

— Губернатор тайинли бир гап айтмади,— деб жавоб берди Алпатич.

— Бизнинг бу ердан жилишимиз қийин,— деди Фе-рапонтов,— Доргобужгача ҳар бир аравага етти сўм тў-лаш керак. Деҳқонлар имонсиз бўлиб қолган демадимми,— деди у.

— Селивановнинг иши ўнгидан келди: пайшанба кўни ҳар бир қоп унини тўққиз сўмдан армияга пуллади. Қани чойга майллари қалай? — деб қўйди у. Аравани қўшиб бўлгунча Алпатич билан Ферапонтов иккаласи чой ичиб, ғалланинг нарх-навосидан, бу йилги ҳосил ва об-ҳавонинг йиғим-теримга қулай келганидан гаплашиб ўтиришди.

Ферапонтов уч пиёла чой ичиб бўлгач, ўрнидан ту-раркан, деди:

— Ўқ овози тинай деб қолди. Бизникилар ғолиб келди шекилли. Душманни шаҳарга киргизмаймиз, дейилган. Кучимиз кўп бўлса керак... Бугун Матвей Иванович Платов душманни Марина дарёсига обориб тиқибди, бир кўннинг ўзида бир мингу саккиз юз кишини ғарқ қи-либди.

Алпатич нарсаларини йиғиштириб уйга кирган ку-черга берди-ю, Ферапонтов билан ҳисоб-китоб қилди. Дарвозахонадан ғилдирақларнинг ғижирлаши, отлар-

нинг туёқ товуши ва чиқиб келаётган соябон арава қўн-ғироқларининг жиринглаши эшитилди.

Кун қисмдан ўтганига анча бўлган: кўчанинг ярми соя, ярмига чарақлаб офтоб тушиб турарди. Алпатич деразадан бир қараб, эшикка томон юрди. Тўсатдан узоқда гумбурлаган ва визиллаган ғалати бир товуш эшитилди-ю, унинг кетидан, деразаларни ларзага келтириб, бир-бирига қўшилиб кетган тўп садолари янгради.

Алпатич эшикка чиқди; кўчада икки киши кўприк томон югуриб кетмоқда эди. Ҳар томондан шаҳарга келиб тушаётган тўп ўқларининг визиллаши, гумбурлаши, гранаталарнинг портлаши эшитиларди. Лекин шаҳар ташқарисиди бўлаётган отишмага қараганда бу садолар унчалик баланд бўлмай, аҳоли унчалик эътибор қилмас эди. Душман Наполеоннинг амри билан соат бешларда, бир юзу ўттиз тўпдан шаҳарни бомбардимон қилмоқда эди. Бошда шаҳар аҳолиси бомбардимондан мурод нима эканини тушунмади.

Одамлар ерга тушиб портлаётган граната ва тўп ўқлари садосига даставвал қизиқсиниб қулоқ солишди.

Ферапонтовнинг шу маҳалгача омборхонада тинмай додлаётган хотини бу садони эшитиб жимида-да, боласини кўтариб эшикка чиқди, ун чиқармасдан товушларга қулоқ солди, одамларга разм солди.

Ошпаз хотин билан баққол ҳам дарвозахонага чиқди. Ҳамма бошлари устидан визиллаб ўтаётган тўп ўқларини томоша қилиш ҳавасида эди. Муюлишдан бир неча киши чиқиб, ўзаро қизғин гурунглашиб келмоқда эди.

— Ана, куч деб буни айтадилар! — дерди бири, — на том қолди, на шифт, ҳаммаси чилпарчин бўлди.

— Ерни худди тўнғиздай тити-пити қилиб ташлади-я! — деди иккинчиси, — зўр экан-ку! — деди жилмайиб. — Хайриятки, ўзингни орқага олдинг, бўлмаса сени тилка-тилка қилиб ташларди.

Халойиқ буларга юзланди. Улар тўхтаб, кўз олдларида бир ҳовлига тўп ўқи тушганини гапириб беришди. Бу орада тўп ўқлари хунук товуш билан визиллаб, гранаталар ёқимли ҳуштак чалиб одамлар тепасидан муттасил ўтиб турар, аммо биронтаси ҳам яқин орага тушмасдан узоқларга ўтиб кетар эди. Алпатич аравасига чиқди, Ферапонтов дарвозахонада турарди.

Қизил юбка кийган, енглари шимарилган ошпаз хотин яланғоч билакларини лорсиллатиб, одамларнинг

гапини эшитиш учун муюлишга борган эди, Ферапонтов:

— Бало борми бу ерда! — деб бақириб юборди.

— Жуда аломат-а, — деб ошпаз хотин энди гап бошлаган эди, хўжасининг тэвушини эшитган ҳамон липасига қистирилган юбкасини тушириб орқага қайтди.

Бу гал жуда яқин ердан, осмондан ерга учиб тушаётган қуш каби бир нарса ҳуштак чалиб келди-ю, кўчанинги ўртасида ўт чақнади ва гумбурлаб кўчани тутун босиб кетди.

Ферапонтов:

— Ҳой бадбахт, бу нима қилганинг! — деб ўшқирди-да, югуриб ошпаз хотиннинг олдига борди.

Шу он ҳамма томондан хотинларнинг чинқиргани эшитилди, бир бола қўрқиб йиғлаб юборди, ранг-қути ўчган оломон нафасини чиқармай ошпаз хотинни ўраб олди.

Оломон ичидан ҳамманинг овозини босиб ошпаз хотиннинг оҳу воҳи эшитилди.

— Вой, вой жигаргўшаларим! Вой меҳрибонларим! Жонимга оро киринглар! Вой меҳрибонларим!..

Беш дақиқадан сўнг кўчада ҳеч ким қолмади. Граната парчаси сонига тегиб, майиб бўлган ошпаз хотинни ошхонага олиб киришди. Алпатич, унинг кучери, Ферапонтовнинг хотини, бола-чақаси ва қоровул тингшаниб ертўлада ўтиришарди. Тўпларнинг гумбур-гумбури, снарядларнинг визиллаши ва ошпаз аёлнинг барча товушларни босиб кетган оҳу воҳи бир дақиқа ҳам тинмасди. Ферапонтовнинг хотини гоҳ боласини тебратиб овунтирмақчи бўлар, гоҳ ертўлага кирган ҳар бир кишидан: «Кўчага чиқиб кетган эрим қаерда қолди экан?» — деб хавотирланиб сўрарди. Ертўлага кирган баққол Ферапонтовнинг одамлар билан бирга Смоленск мўъжизакор иконасини кўтариб чиққани жомега кетганини айтди.

Қош қорайганда тўп садолари тинай деб қолди. Алпатич ертўладан чиқиб, бўсағада тўхтади. Сал илгари ёруғ бўлган тунги осмонни тутун қоплаган. Осмон қаърида ўроқдай бўлиб кўриниб турган янги ой шу тутун орасидан ғалати нур сочиб турарди. Тўпларнинг илгариги даҳшатли садоси тингандан сўнг шаҳар устига жимлик чўккандай бўлди, бироқ бу жимликни фақат шаҳарнинг ҳамма еридан эшитилаётгандай бўлиб туюлган оёқ шарпалари, доду фарёд, узоқдан эшитилаётган ҳайқириқ ва ёнғиннинг чарсиллаши бузиб турар эди холос. Ошпаз хотин

ҳам инграмай қўйди. Икки томондан бурқсаб чиққан қоп-қора ёнғин тутуни тарқалмоқда. Кўчада турли-туман мундир кийган солдатлар саф бўлиб эмас, худди уяси бузилган чумолидай у ёқдан-бу ёққа югурмоқда эди. Алпатичнинг кўз олдида булардан бир нечтаси Ферапонтонинг ҳовлисига югуриб кирди. Алпатич дарвозахонага чиқди. Қаёққадир шошилаётган бир полк аскар кўчани тўлдириб бир-бирини қисиб, орқага тисарилди.

— Шаҳар душман қўлига ўтяпти, жўнанг, тезроқ жўнанг,— деди бир офицер Алпатичга кўзи тушгач ва шу он солдатларга қараб қичқирди:

— Ҳовлиларга кирманглар, бўлмаса адабларингни Сериб қўяман!

Алпатич ҳовлига қайтиб кирди-да, кучерини чақириб йўл тадорикини кўришни буюрди. Алпатич билан кучернинг кетидан Ферапонтонинг уй ичидагилари ҳам чиқди. Шу маҳалгача жимгина ўтирган хотинлар қош қорайган маҳалда кўзга ташланган ёнғин алангаси ва тутунни кўргач, йиғи-сиғи кўтаришди. Худди булар билан айтишиб йиғлаётгандай кўчанинг нариги бошидан ҳам айнан шундай йиғи-сиғи эшитилди. Алпатич билан кучер қўллари қалтираб, отларнинг ўралиб қолган жиллов ва ён қайишларини тузатишди.

Алпатич дарвозадан чиқаркан, Ферапонтонинг очиқ қолган дўконда ўнтача солдат шанғиллаб гапиришиб, халта ва қопларига ун ҳамда кунгабоқар солаётганини кўрди. Шу он кўчадан қайтиб келган Ферапонтон дўконга кирди. У солдатларни кўриб ўшқирмоқчи бўлди-ю, бироқ шу он бу фикридан қайтди ва бошини чангаллаб, йиғи овозига ўхшатиб қаҳқаҳа урди.

— Ҳаммасини олинглар, шоввозлар! Иблисларга ҳеч нарса қолмасин! — деб бақирди-да, қопларни судраб, кўчага ташлайверди. Солдатларнинг баъзиси қўрқиб дўкондан қочиб чиқди, баъзиси қопини тўлдираверди. Ферапонтон Алпатични кўриб, унга юзланди.

— Ҳолимиз хароб бўлди! — Оҳ, Россия! Алпатич! Баргараф бўлди,— деб қичқирди.— Ўзим ўт қўяман. Иш тамом бўлди...— деб Ферапонтон ҳовлига югурди.

Кўча кети узилмай бораётган солдатлар билан лиқ тўла. Алпатичнинг араваси юролмасдан тўхтаб қолди. Ферапонтоннинг хотини, бола-чақаси ҳам аравада, йўл счилишини кутиб ўтирарди.

Қоронғилик тушди. Кўкда юлдузлар чақнар, янги

ой тутун орасидан ҳар замонда бир шуъла сочиб қўярди. Алпатич ва Ферापонтоннинг бола-чақаси тушган арава солдатлар ва бошқа аравалар орасидан зўрға йўл топиб ҳаракат қилмоқда. Булар Днепр бўйига тушадиган жойга келиб тўхташга мажбур бўлган эдилар. Аравалар тўхтаган чорраҳадан сал нарида, бир тор кўчанинг ичида ҳовли ва дўконлар ёниб кул бўлмоқда эди. Аланга гоҳ пасайиб тутун орасида йўқолиб кетар, гоҳ тўсатдан лангиллаб, чорраҳада тўпланган одамларнинг юзини бирдан ёритиб юборарди. Ёнгин олдида юрган одамларнинг қораси ҳар замонда бир кўзга чалиниб кетар, ўтнинг мутасил чирсиллаши орасидан ғовур ва ҳайқириқ садолари эшитилиб турарди. Алпатич ҳаливери йўл очилмаслигини билиб, аравадан тушди ва ёнгинни томоша қилмоқчи бўлиб, тор кўчага бурилди. Солдатлар ёнгин ёнида у ёқдан-бу ёққа югуриб юрарди. Алпатич икки солдат билан фриз шинель кийган бир киши ёнаётган хариларни тортиб олиб, кўчанинг у юзидаги ҳовлига олиб ўтганини, бошқа солдатлар хашакларни қўлтиқлаб бораётганини кўрди.

Алпатич лангиллаб ёнаётган баланд бир омборхонанинг рўпарасида тўпланиб турган одамларнинг олдида борди. Омборхонанинг орқа девори куйиб битган, ён деворлари эса лангиллаб ёнмоқда, тахта шифти чўкиб, тўсинлари ловилламоқда. Оломон, афтидан, томнинг ўпирилиб тушишини кутмоқда эди. Алпатич ҳам шуни кўрмоқчийди.

Тўсатдан таниш бир овоз:

— Алпатич! — деб чолни чақириб қолди.

— Қиблагоҳим, зоти олий! — деди шу он Алпатич ёш князининг товушини таниб.

Князь Андрей эгнида плашч, остида қора от, одамларнинг орқасида Алпатичга қараб турар эди.

— Сен бу ерда нима қилиб юрибсан? — деди князь Андрей.

— Тўрам... тўрам... — деб йиғлаб юборди Алпатич. — Тўрам, наҳотки, ҳолимиз хароб бўлди? Қиблагоҳ...

— Нима қилиб юрибсан? — деди яна князь Андрей.

Шу чоқ аланга бир гувиллади-ю, Алпатич ёш тўрасининг оқариб кетган сўлгин юзини кўрди. Алпатич нима учун келганини, не азоб билан шаҳардан жўнаганини гапириб берди.

— Тўрам, наҳотки ҳолимиз хароб бўлган бўлса? — деб яна сўради Алпатич.

Князь Андрей унга жавоб бермасдан ён дафтарчасини олди, тиззасини букиб, дафтарчадан йиртиб олган бир варақ қоғозга хат ёза бошлади. У синглисига шунда й деб ёзди:

«Смоленск душман қўлига ўтяпти. Бирон ҳафтадан сўнг Лисие Горини ҳам душман ишғол қилади. Сизлар тезда Москвага жўнанглар. Бу мактубни олишинг билан Усвяжга одам юбориб, қачон йўлга чиқишларингдан мени огоҳлантир».

Қоғозни ёзиб Алпатичга бергандан кейин князь Андрей отаси, синглиси, ўгли ва унинг муаллимини қандай қилиб жўнатишни ва натижасини қаерга ва қай тарзда унга зудлик билан маълум этишини сўзлаб берди. Князь Андрей гапини тугатмасдан штаб ходимларидан бири ўз ҳамроҳлари-ла от қўйиб келди ва сўзларни немисча талаффуз этиб, князь Андрейга таниш бўлган овозда:

— Сиз полковникмисиз? Қўз олдингизда уйларга ўт қўйишяпти-ю, индамай ўтирибсиз-а? Бу нима деган гап? Сиз жавоб берасиз,— деб бақирди Берг; шу кунлари у биринчи пиёда аскарлар армияси сўл флангининг штаб бошлиғига ёрдамчи бўлиб хизмат қилар эди (унингча, бу жуда мўътабар — ҳамманинг кўзига ташланадиган мартаба эди).

Князь Андрей унга қаради ва жавоб қайтармасдан Алпатичга айтаётган сўзларини давом эттираверди:

— Шунинг айтки, ойнинг ўнинчисигача жавоб кутаман, агар унча жўнаб кетганларинг ҳақида хабар келмаса, у вақтда ҳамма нарсани ташлаб Лисие Горига боришга мажбурман.

— Мен, князь, буйруқни бажармоғим керак бўлгани учунгина айтяпман,— деди Берг князь Андрейни таниб.— Мен буйруқни ҳаминша ижро этишга ўрганиб қолганман... Ўтиниб сўрайман, мени кечиринг,— деди Берг ўзини оқлагандай бўлиб.

Ўт орасида алланима қарсиллаб кетди. Ўт бир лаҳзагина сўнди; том остидан қоп-қора тутун бурқсаб чиқаверди. Яна бир нима даҳшат билан қарсиллаб кетди-ю, катакон бир нарса қулаб тушди.

Оломон нон ҳиди келаётган (буғдой ёнмоқда эди) омборхона томининг гумбурлашини такрорлагандай гуриллаб:

— Уҳ — деб юборди.— Аланга баланд кўтарилиб, ён-

гин атрофида турган одамларнинг ҳаяжон ва севинч ифода этган ҳорғин юзларини ёритиб юборди.

Фриз шинель кийган киши қўлини кўтариб бақирди:

— Ола! Ёнишини қара! Йигитлар, кўряпсизларми!

— Бу одам омборнинг эгаси,— деган товушлар эшитилди.

— Гап шу,— деди князь Андрей Алпатичга қараб,— айтган сўзларимнинг ҳаммасини еткизасан.— У индамай, ёнида турган Бергга жавоб бермасдан, отини ҳайдади-ю, тор кўчага кириб кетди.

V

Қўшинлар Смоленскдан орқага чекинаверди. Душман улар кетидан изма-из бормоқда эди. Князь Андрей командирлик қилаётган полк 10 августда Лисие Горига борадиган проспект ёнидаги катта йўлдан ўтди. Уч ҳафтадан бери қуруқчилик, ҳаво иссиқ эди. Ҳар кун пағапаға булутлар кўкда юзиб юриб, қуёш юзини тўсарди, лекин кечга бориб яна ҳаво очилиб кетар, қуёш қизғиш қора туман қоплаган уфққа ботарди. Фақат тунги шабнам ерга жон киргизарди. Ўрилмай қолган буғдойлар жазирама қуёшда қовжираб тўкилиб ётарди. Ботқоқликлар қуриган. Қорамоллар қовжираб ётган ўтлоқдан ўт тополмай очликдан маърарди. Ўрмон кечалари шабнам тушгандагина салқин тортарди, аммо қўшин ўтаётган катта йўл ҳатто шундай кечаларда ҳам салқин бўлмасди. Чорак газ ўйилиб кетган йўлнинг қалин қум аралаш тупроғида шабнамдан асар ҳам йўқ. Кун ёриши биланоқ ҳаракат бошланарди. Юк ортилган аравалар билан артиллерия кегайигача чангга ботиб, жимгина ҳаракат қилмоқда, пиёда аскарлар эса юшоқ, кечаси ҳам тафти босилмаган иссиқ ва нафасни қайтарувчи тупроққа тўпигигача ботиб, зўрға бормоқда эди. Бу қум аралаш тупроқнинг бир қисми оёқ ва филдираклар остида хамирдай қорилса, бошқа қисми ҳавога кўтарилиб, қўшин устини қоплаб олар, одамларнинг кўзига кирар, сочига ёпишар, қулоғига, бурнига, энг ёмони одам ва ҳайвонларнинг ўпкасига кирар эди. Қуёш уфқдан қанча кўтарилса, бу чанг-тўзон шунча баланд кўтарилар, юзини булут тўсмаган қуёшга бу иссиқ чанг-тўзон орқали бемалол қараса бўларди. Қуёш қип-қизил баркашга ўхшарди. Шабада йўқ, дим ҳавода одамларнинг нафаси қайтарди. Улар оғиз-бурунларини рўмол

билан боғлаб олган, бирор қишлоққа етганда ҳамма ўзини қудуққа урар эди. Сув талашиб одамлар лойқасигача ичиб юборарди.

Князь Андрей полк командири бўлиб, ўз полкининг ишлари — одамларини таъминлаш, буйруқ бериш, буйруқ олиш билан банд эди. Смоленскка ўт қўйилиши, уни душманга қолдириш князь Андрей учун фавқулодда бир ҳодиса бўлди. Душманга қарши қўзғалган янги нафрат ҳисси кўксигадаги ғам-ғуссасини унутишга мажбур қилди. У бутун вужуди билан ўз полкининг ишига берилган, одамлари ва офицерларига ғамхўрлик ва меҳрибонлик қилар эди. Полкда ҳамма уни *бизнинг князь* деб атар, у билан фахрланар ва уни севар эди. Бироқ князь Андрей фақат ўз полкида хизмат қиладиган одамларга, Тихон қабилдаги кишиларга, яъни бегона муҳитда унинг ўтмишини мутлақо билмайдиган ва билишлари мумкин бўлмаган бутунлай янги кишиларгагина меҳрибон эди, эски таниш-билишларига, илгари штабда бирга хизмат қилган кишиларга рўбарў келиб қолса, дарҳол тўнини тескари кийиб олар, юзида нафрат ва истеҳзо аломати пайдо бўлар эди. У ўтмишини эслатадиган барча хотиралардан жирканар, шунинг учун ҳам эски муҳит кишиларига нисбатан фақат адолатсизлик қилмасликка, ўз бурчини ҳаққоний адо этишга ҳаракат қилар эди.

Смоленск 6 августда душман қўлига ўтганидан (князь Андрейнинг фикрича, шаҳарни мудофаа қилиш мумкин ва керак эди), бемор ётган отаси қанчадан-қанча меҳнат сарф қилиб, иморатлар қуриб обод қилган севимли мулки Лисие Горини ташлаб Москвага қочишга мажбур бўлганидан кейин ҳамма нарсадан князь Андрейнинг кўнгли совиб кетди: лекин шундай бўлса ҳам князь Андрей полк туфайли, умумий масалага мутлақо алоқаси бўлмаган бошқа нарса ҳақида, ўз полки ҳақида ўйлашга мажбур эди. 10 августда составига князь Андрейнинг полки кирган колонна Лисие Горининг ёнидан ўтди. Князь Андрей икки кун бурун отаси, синглиси ва ўғилчасининг Москвага жўнаганидан хабардор бўлган эди. Ҳеч қандай иши бўлмаса ҳам, ўз ярасига туз сепишни одат қилиб олган князь Лисие Горига бир кириб чиқишни зарур топди.

У отини эгарлатди ва манзилга етиш биланоқ отасининг қишлоғига — ўзи туғилиб ўсган ва ёшлик чоғлари ўтган Лисие Горига жўнади. У илгари ҳамisha ўнларча аёл гурунглашиб кир туқмоқлайдиган ва кир ча-

Йийдиган катта ҳовуз ёнидан ўтди, ҳозир бу ерда ҳеч ким йўқ, арқони узилган сол ичига сув кириб, ҳовуз ўртасида қийшайиб юзиб юрарди. Князь Андрей отини қоровулхона томон бурди. Пишиқ гиштан бино бўлган дарвозахона олдида ҳеч ким йўқ, эшик очиқ эди. Боғдаги йўлкаларни ўт босган, инглиз паркида бузоқлар ва отлар юрарди. Князь Андрей гулхона олдига келди: гулхонанинг ойнаклари синган, бочкалардаги ниҳолларнинг баъзиси ағдарилиб, баъзиси қуриб ётарди. У боғбон Тарасни чақирди. Ҳеч ким жавоб бермади. Гулхонанинг олдидан ўтиб қараса, нақшин тахта девор буткул қийшайган, олхўрининг шохлари синдирилган. Кекса мужик (князь Андрей гўдаклиқ чоғида шу одамни дарвоза олдида кўрар эди) яшил скамейкада ўтириб, чипта кавуш тўқимоқда эди.

Чол қулоғи оғир бўлгани учун князь Андрей келганини пайқамай қолди. У кекса князь ўтиришни яхши кўрадиган скамейкада ўтирар, шохлари синдирилган ва қуриб қолган магнолия дарахтида пўстоқлар осилиб турар эди.

Князь Андрей ҳовли томон отини ҳайдади. Қадимий боғдаги липа дарахтларининг бир нечаси кесилган, бир чавқар от тойчоғи билан уйнинг олдиғинасида, атиргуллар орасида юрарди. Деразаларнинг қопқоқлари миҳлаб ташланган, фақат пастдаги битта дераза очиқ турарди. Қаролларидан бирининг боласи князь Андрейни кўргач, югурганича уйга кириб кетди.

Алпатич бола-чақасини жўнатиб, Лисие Гориди ёлғиз қолган, уйда азиз-авлиёлар қиссасини ўқиб ўтирган эди. Князь Андрей келганини эшитиб, кўзойнак таққан Алпатич тугмаларини сола-сола уйдан чиқди, шошиб-пишиб князь Андрейнинг олдига келди-да, унинг тиззасини ўпаркан, ҳеч нарса демасдан йиғлаб юборди.

Кейин кўнгли бўшлигидан ўкиниб, юзини ўгирди-ю, кўрадаги аҳвол тўғрисида князь Андрейга маълумот берди. Ҳамма қимматбаҳо ва асл нарсалар Богучаровога юборилибди. Юз чоракка яқин бугдой ҳам олиб кетилибди; пичан ва Алпатичнинг сўзига кўра, бу йил ниҳоятда яхши бўлган баҳори бугдой хомлигича қўшинлар томонидан ўриб олинбди. Деҳқонлар хонавайрон бўлиб, баъзилари Богучаровога кетибди, озгина қисми шу ерда қолибди.

Князь Андрей унинг сўзини бўлиб сўради:

— Отам билан синглим қачон кетдилар? — Князь Андрей қачон Москвага жўнаб кетишганини кўзда тутиб

сўради. Бироқ Алпатич князь Андрейнинг гапига тушунмади ва Богучаровога қачон кетганларини сўраяпти деб ўйлаб, еттинчида кетдилар, деб жавоб берди, яна рўзгор ишларидан гап очиб, қандай янги буйруқлар бўлади, деб сўради.

— Командирларга тилхат билан сули берсам майлими? Тагин олти юз ғалвир сулимиз бор,— деди Алпатич.

Князь Андрей чолнинг офтобда ялтираётган тепакал бошига қараб тураркан, «нима десамикин» деб ўйлади ва унинг юзидан бу савол ўринсиз эканлигини билаётганини, фақат қайғусини унутиш, даф этиш учунгина бу нарсаларни сўраётганини англади.

— Ҳа, бер,— деди князь Андрей.

— Боғ не аҳволга тушганини кўрган бўлсалар керак,— деди Алпатич. — Эҳтиёт қилишнинг иложи бўлмай қолди: уч полк асқар шу ердан ўтиб, шу ерда тунади, драгунлар айниқса тартибсиз бўлар экан. Мен арз қилиш учун командирининг унвони ва рутбасини ёзиб олдим.

Айт-чи, ўзинг нима қилмоқчисан? Бу жойлар душман қўлига ўтса сен шу ерда қолаверасанми? — деб сўради князь Андрей.

Алпатич князь Андрейга томон юзини буриб унга қаради ва тўсатдан дабдабали ҳаракат билан қўлини кўтариб:

— Худо пошшо, нима бўлса пешонамдан кўраман,— деди.

Бир тўда мужик ва қароллар, бош яланг ҳолда ўтлоқдан князь Андрейга томон келмоқда эди.

— Хайр кўргунча,— деди князь Андрей Алпатичга томон энгашиб.— Бу ердан жўна, олиб кетиш мумкин бўлган нарсаларни ол, одамларга ҳам айт, ё Рязань, ёинки Москва яқинидаги мулкка боришсин.— Алпатич князь Андрейнинг оёғини қучоқлаб йиғлаб юборди. Князь Андрей секин уни четлатди-да, отини йўрттириб хиёбондан пастга қараб кетди.

Гулхона олдидаги чол, қадрдон кишинг мурдаси юзига қўнган лашша сингари, скамейкада лоқайд ўтирар ва чипта кавушини қолипга тортар эди; гулхонадаги дарахтдан юлиб олган олхўриларни этакларига солган иккита қизча ўша томондан чопиб келаётган эди, князь Андрейга дуч келиб қолишди. Ёш хўжайинни кўргач,

каттароғи така-пука бўлиб кичкина дугонасининг қўли дан ушлади-да, сочилиб кетган хом олхўриларни ҳам йиғиб олишга улгурмасдан қайин дарахти орқасига бер- кинди.

Князь Андрей кўрганимни мабодо қизчалар пайқамасин, деб шошиб-пишиб юзини ўгирди. Ҳақаси ёрилиб кетган бу дилкаш кизчага унинг юраги ачиди. У қизчага қарашдан қўрқар ва шунинг билан бирга, яна бир марта қарагиси келарди. Князь Андрей бу қизчаларга қараб, ўзига тамоман ёт бўлса ҳам, лекин хаёлини банд қилаётган нарсаларга ўхшаш бошқаларнинг ҳам инсоний, қонуний талаблари борлигини билиб суюниб кетди ва кўнгли хийла ёришди. Афтидан, бу қизчаларнинг бирдан-бир тилаги шу хом олхўриларни қўлга тушмасдан эсон-омон олиб кетиш ва ейиш эди, князь Андрей ҳам буларнинг бу истагига қўшилиб, уларга муваффақият тилади. Гарчи бу қизларга қарамасликка аҳд қилган бўлса ҳам, ўзини тиёлмай яна бир карра қараб қўйди. Қизлар, ҳеч ким кўрмайди, деб ўйлаб, яширинган жойларидан чиқишди-да, этакларини ушлаб, ингичка товушла алланималар деб чийиллаб, териларига сизмай, офтобда қорайган яланғоч оёқчалари билан майсазорни босиб чопқиллаганларича жўнаб қолишди.

Князь Андрей қўшинлар ҳаракат қилаётган райондан — чанг-тўзонга тўлган катта йўлдан четга чиққач, бир оз ором олган эди. Бироқ Лисие Горидан сал юргандан кейин яна катта йўлга чиқиб, чоғроқ бир ҳовуз тўғони ёнида қўнган полкига қўшилди. Соат бирдан ошган. Чанг-тўзон орасидан қизил баркашдай бўлиб кўриниб турган қуёш қора сюртукдан ўтиб, елкаларни беомон қиздирмоқда. Ғала-ғовур кўтариб дам олиб ўтирган қўшинлар устидаги чанг-тўзон ҳали босилгани йўқ. Дарахтларнинг учи қилт этмайди. Тўғон кўпригидан ўтаётганда князь Андрейга ҳовуз ҳиди ва шабадаси келди. Кўл суви нақадар лойқа бўлмасин, князь Андрейнинг чўмилгиси келди-да, сувга назар ташлади; кўлдан шовқин-сурон, қийқириқ эшитилмоқда эди. Йўсин босган кўлнинг лойқа суви ярим газ кўтарилган бўлса керак, тўғонни сув босган эди, чунки ҳовуз қип-яланғоч оппоқ баданлари, қорамағиз қўллари, юзлари ва бўйинларини кўрсатиб, шалоплаб чўмилаётган солдатларга лиқ тўлган. Хохолашиб, шовқин-сурон кўтаришиб лойқа сувни шалоплатаётган, бу оқ бадан инсонлар худди челақда ғуж бўлиб ётган товонбалиқларга

ўхшарди. Бу шалоп-шулуп шодликдан дарак берар, шунинг учун ҳам яна мунглироқ туюларди.

Болдирига тасма боғлаган малла соч ёшгина бир солдат (учинчи рота солдати бўлган бу йигитни князь Андрей танирди) сувга калла ташлаш учун чўқина-чўқина орқароққа тисариларди; қорачадан келган ва доим сочи пахмоқ бошқа бир унтер-офицер белигача сувга кириб, мушаклари ўйнаб чиққан гавдасини силкита-силкита, завқ билан пишқирганича панжаси қорайган қўли билан бошига сув сепарди. Ҳамма ёқдан қий-чув, солдатларнинг бири-бирини шапатилаши, энтиккани эшитиларди.

Қаерга қараманг — қирғоқда ҳам, тўғонда ҳам, кўлда ҳам мушаклари бўртиб турган соғлом, оппоқ бадан. Бурни қип-қизил офицер Тимохин тўғон устида туриб баданини сочиқ билан артар экан, князь Андрейни кўргач уялиб кетди, лекин шундай бўлса ҳам журъат этиб унга:

— Тўрам, сиз ҳам чўмилсангиз ҳузур қилар эдингиз-да,— деди.

— Сув жуда ифлос-ку,— деди князь Андрей бурнини жийириб.

— Бирпасда тозалаб ташлаймиз-да,— деди Тимохин ва кийинмасдан ҳовузни тозалагани югурди.

— Князь чўмилмоқчи.

— Қайси князь? Бизнинг князми? — деган товушлар эшитилиб, ҳамма ҳаракатга тушди. Князь Андрей уларни зўрға қайтарди. У омборхонага кириб устидан сув қуйишни маъқулроқ топди.

Князь Андрей ўзининг ҳам яланғоч баданига қараб «бу гўшт, бу бадан, chair à sapon¹» деб ўйлади-да, сесканиб кетди, бу сувнинг совуқлигидан эмас, ифлос сувда ювинаётган сон-саноқсиз баданларни кўрганида пайдо бўлган номаълум бир нафрат ва даҳшатдан эти чўчиган эди.

7 августда Смоленск йўлидаги Михайловка қишлоғига қўнган князь Багратион шундай деб ёзди.

«Ҳурматли жаноб граф Алексей Андреевич.

(Мактубни Аракчеев номига ёзаётган бўлса ҳам подшо ўқишини биларди, шунинг учун ҳам ҳар бир сўзни ўрнига қўйиб ёзишга уринди.)

¹ Тўпларнинг еми!

Смоленск душман қўлига ўтганлиги ҳақида вазир сизга маълумот берган бўлса керак деб ўйлайман. Шундай муҳим жойни бекордан-бекорга душман қўлига ташлаб кетганимиз кишини хафа қилади, бутун армия қайғуда. Мен шахсан ундан ўтиниб сўрадим ва ниҳоят мактуб ҳам ёздим, бироқ афсус ва минг афсуски, у одамни кўндириб бўлмади. Виждоним ҳаққи оғтичманки, Наполеон Смоленскни забт этиш у ёқда турсин, жуда ёмон қуршовда қолиб, армиясининг ярмидан айрилай деган эди. Аскарларимиз жонини жабборга бериб олишди ва олишмоқда. Мен 15 минг аскар билан 35 соат душманнинг сиқувига бардош бериб роса саваладим; у бўлса 14 соат ҳам туриш беролмади. Бу биз учун уят, армиямиз шаънига доғ; унинг ўзи бош кўтариб юришга ҳам номус қилса керак, деб ўйлайман. Агар бизнинг талафотимиз катта деб маълумот берса ишонманг: йўқотган бўлсак 4 минг аскар йўқотгандирмиз, балким мунча ҳам эмасдир; боринги, ўн минг бўлсин, уруш-ку бу, ахир! Лекин душман берган талафотнинг ҳадду ҳисоби йўқ...

Яна икки кун туриб берсак нима бўлар эди? Ахир уларнинг ўзи кетишга мажбур бўларди; чунки ичгани ҳам сув тополмас эдилар, от суғоргани ҳам... Менга, чекинмайман, деб сўз берган эди, тўсатдан кечаси чекинаман деб ёзма буйруқ юборди. Агар аҳвол шу бўлса урушиб бўлмайди, биз яқин ўртада душманни Москвага олиб бориб қўямиз...

Эшитишимга қараганда сулҳ тузмоқчи эмишсиз. Наҳотки ярашсак, худо юзини тескари қилсин! Наҳот шунча қурбонлардан, шунча тартибсиз чекинишлардан сўнг ярашсак: агар шу ишни ихтиёр қилсангиз, бутун Россия сиздан юз ўгиради ва биз мундир кийиб юргани номус қиламиз. Модомики аҳвол шу экан, Россия қўлидан келгунча, тирик жон қолгунча олишиши керак...

Армияга икки киши эмас, бир киши қўмондонлик қилиши даркор. Сизнинг вазирингиз, эҳтимол, вазоратда ўз вазифасини яхши бажарар, лекин генерал сифатида бир чақага арзимайди, биз эсак бутун ватан тақдирини унга топшириб ўтирибмиз... Гапнинг рости, афсус-надоматдан жинни бўлай деб қолдим; бу гапларни истиҳола қилиб ўтирмасдан ёзганим учун узр сўрайман. Менинча сулҳ тузиш ва вазирни армияга қўмондон қилиб тайинлашни маслаҳат берган киши шаҳаншоҳни севмайди ва бизнинг мағлубиятимизни истайди. Мен сизга ҳақиқатни

айтяпман: тезроқ халқ лашкари йиғинг, чунки вазиримиз жуда усталик билан меҳмонни пойтахтга эргаштириб олиб боряпти. Бутун армия жаноб флигель-адъютант Вольцогиннинг кирдикоридан жуда шубҳаланяпти. У биздан кўра Наполеонга яқинроқ дейишади. Мана шундай одам вазирга маслаҳатгўй. Мен уни ёлғиз иззат қилмайман, балки ёш жиҳатдан катта бўлсам ҳам капрал каби унга итоат қиламан. Бу, албатта жуда оғир, бироқ валинеъматим ва шаҳаншоҳимга бўлган муҳаббатим туфайли бош эгишга мажбурман. Афсус ва минг афсуски, шаҳаншоҳ шонли армияни шундай шахсларнинг қўлига топшириб қўйибдилар. Буни кўрингки, чекиниш вақтида дармони қуриб ҳалок бўлган ва касалхоналарда ўлганларнинг сони 15 мингдан ҳам ортиқ, ҳужумга ўтганимизда ҳеч қачон шунча талафот бермас эдик. Худо ҳақи, айтинг-чи, бу даража қўрққанимизга, шундай гўзал ва жонажон она юртимизни малъунлар қўлига бераётганимизга, ватандошларимиз қалбида нафрат ўтини ёндираётганимиз, уларни номусга қолдираётганимизга, она-ватанимиз Россия нима деркин? Нимадан ва кимдан бунча қўрқамиз? Вазир мужмал, қўрқоқ, тепса тебранмас бўлса мен нима қилай? Бутун армия ундан шикоят қилмоқда ва уни ўлгудай сўкмоқда...»

VI

Ҳаёт ҳодисаларини сон-саноксиз турларга бўлиш мумкин бўлгандай, уларни шакл ва мазмун жиҳатдан ҳам иккига бўлиш мумкин, бирида мазмун устунлик қилса, иккинчисида шакл устунлик қилади. Жумладан, қишлоқ земство, губерния, ҳатто Москва ҳаётини Петербург ҳаётига, хусусан салон ҳаётини қарши қўйиш мумкин. Бу ҳаёт ўзгармас ҳаётдир.

1805 йилдан бери биз Бонапарт билан урушиб-ярашиб келмоқдамиз, бу орада конституция қабул қилдик, уни чипакка чиқардик, аммо Анна Павловна билан Элен салони ҳамон ўша-ўша — бири етти йил, иккинчиси беш йил бурун қандай бўлган бўлса, шундай турибди. Анна Павловна салоида ҳамон Бонапартнинг муваффақиятлари ҳақида энсалари қотиб гапиришади, бу муваффақиятларда ҳам, Европа шоҳларининг унга ён беришида ҳам Анна Павловна мансуб бўлган сарой аҳлига ши-

каст етказиш ва уни ташвишга солишни кўзда тутган ёвуз бир суиқасд бор деб ўйлашади. Элен салониди ҳам (Румянцевнинг ўзи бу салонга қадам ранжида қилган эди, у Эленни доно ва ақли расо аёллардан бири деб ҳисоблар эди) худди 1808 йилдаги каби 1812 йилда буюк миллат ва буюк шахснинг номини зўр ифтихор билан тилга олишар, Франция билан алоқамиз узилганлигига афсусланишар эди. Элен салонига йиғиладиган кишиларнинг фикрича, бу ишнинг оқибати сулҳ билан тамом бўлиши керак эди.

Сўнги вақтларда, подшо армиядан келгандан кейин, бир-бирига қарама-қарши бўлган бу салонларда унчамунча бесаранжомликлар юз берди, бир-бирларига қарши намоёйишкорона чиқишлар қилган бўлсалар ҳам, уларнинг йўналиши эскича қолди. Анна Павловна салонига французлардан фақат энг ашаддий монархистларнигина қабул қилишар, бу ерда француз театрига бормаслик керак, бу театрнинг чиқими бир корпус солдатнинг харажатига тенг қабилдаги ватанпарварлик руҳидаги гаплар бўлар эди. Бу ерда ҳарбий воқеаларга кўз-қулоқ бўлиб туришар, армиямиз учун энг фойдали бўлган овозаларни тарқатишарди. Румянцев тарафдори, французлар муҳибни бўлган Элен салониди эса билъакс, душманнинг шафқатсизлиги, уруш даҳшатлари ҳақида тарқалган миш-мишларни йўққа чиқаришар, Наполеонни сулҳ йўлида қилаётган ҳаракатларини муҳокама қилишарди. Бу даврада, императорнинг волидаси ҳимоятида бўлган сарой ва қизлар билим юртлари Қозонга кўчиртирилсин, деб шошқалоқлик билан маслаҳат берган кишиларни мазаммат қилишарди. Элен салониди, умуман урушни бугун-эрта сулҳ билан хотима топадиган бир қуруқ намоёйиш деб билишар, шу кунлари Петербургда Эленнинг оила аъзосидай бўлиб қолган Билибиннинг фикри ҳукм суради (ҳар бир ақли расо унинг салониди бўлиши керак эди), унинг сўзига қараганда, урушнинг тақдирини порох эмас, порохни ўйлаб чиқарган одам ҳал қилар эди. Бу даврада Москвадаги хурсандчиликни (бу хабар подшо билан бирга Петербургда келган эди) жуда эҳтиёт бўлиб, нозик иборалар билан мазах қилишар эди.

Анна Павловна салониди, аксинча, бу хурсандчиликдан фахрланишар, Плутарх қадимгилар ҳақида қандай гапирган бўлса, булар ҳам шундай гапиришар эди. Хануз юксак лавозимларда бўлган князь Василий эса бу икки даврани бир-бирига боғлайдиган ҳалқа вазифасини

адо этар эди. У ҳам та bonne amie¹ ва Анна Павловна салониға, ҳам dans le salon diplomatique de ma fille² қатнар эди, кўпинча ҳали у салонга, ҳали бу салонга югургани учун аксари боши қотиб, Элен уйида айтадиган гапни Анна Павловна салонида айтиб қўяр, ё Анна Павловна салонида айтадиган гапни қизи салонида айтиб қўяр эди.

Подшо Петербургга келган кунлари князь Василий, дўсти Анна Павловна салонида урушдан гап очиб, Барклай де Толлини қаттиқ мазаммат қилди, лекин кимни бошқўмондон қилиб тайинлаш ҳақида тайин бир гап айтмади. Меҳмонлардан un homme de beaucoup de mérite³ деб ном чиқарган бир зот Петербург халқ лашкарига бошлиқ қилиб сайланган Кутузовни бугун кўрганини, у аскарларни қабул қиладиган давлат палатасида кенгаш ўтказаетганини гапириб берди ва сўз орасида эҳтиётлик билан Кутузов барча талабларга жавоб бера оладиган шахс бўлса, эҳтимол, деган мулоҳазани айтиб қолди.

Бу гапни эшитиб Анна Павловна ҳазин жилмайди-да, Кутузов ҳаминша подшонинг таъбини хира қилиб келганлигини айтди.

Князь Василий унинг сўзини бўлди.

— Мен дворянлар йиғинида бу сўзни такрор-такрор айтдим, аммо улар қулоқ солишмади. Кутузовни халқ лашкарига бошлиқ қилиб сайлашимиз шаҳаншоҳга хуш келмаслигини баён этдим, лекин менинг гапимга қулоқ солишмади.

— Негадир, ҳамма ўзини норози қилиб кўрсатиш васвасасига тушган? Қимга денг? Ҳамма гап шундаки, биз маймунга ўхшаб Москвадаги хурсандчиликка таассуб қилмочқимиз, — деди князь Василий Москвадаги хурсандчиликни Элен салонида мазах қилиб, Анна Павловна салонида ундан фахрланиш кераклигини бир он унутиб. Лекин дарҳол ўзига келиб, хатосини тузатди.— Россиянинг энг кекса генерали бўлган граф Кутузов наҳотки палатада кенгаш ўтказиб ўтирса, et il en restera peu⁴. Наҳотки от минолмайдиган, кенгашда ухлаб қоладиган ва қилиқлари совуқ одамни бош қў-

¹ Ўзининг арзанда дўсти.

² Қизининг дипломатик салониға.

³ Жуда нуфузли киши.

⁴ Бутун меҳнати бекорга кетади!

мондон қилиб бўлса! Букарештда кўрсатган қилиқлари ҳамманинг эсида турибди! Генерал сифатида қандай фазилатларга эга эканлигини айтиб ўтирмайман, наҳот шундай бир вақтда шартти кетиб парти қолган кўр одамни, ҳақиқатан кўр одамни бошқўмондон қилиб бўлса! Кўрдан ғалати генерал чиқса керак! Ҳеч нарсани кўролмайдими. Нима, кўзбойлаш ўйини ўйнайдими... сўқир-ку, ахир!

Бунга ҳеч ким эътироз билдирмади.

24 июлда бу гап жониз эди. Бироқ 29 июлда Кутузовга князлик рутбаси берилди. Князлик рутбасини бериб, шу билан ундан қутулишмоқчи деган хулосага келиш мумкин эди, шунинг учун ҳам князь Василийнинг гапи, гарчи бу фикрни баён қилишга энди ошиқмаётган бўлса-да, ҳақ гап бўлиб қолмақда эди. Аммо 8 августда урушга доир масалаларни муҳокама қилиш учун генерал-фельдмаршал Салтиков, Аракчеев, Вязьмитинов, Лопухин ва Кочубейдан иборат комитет таъсис этилди. Комитет, маълумиятнинг сабаби бошлиқларнинг кўплигидандир, деган хулосага келди, комитет ҳайъатидаги кишилар Кутузов подшога ёқмаслигини билишса ҳам, қисқагина бир кенгашдан сўнг уни бошқўмондонлик лавозимига тавсия қилишди. Ўша куннинг ўзидаёқ Кутузов бутун армияга ва қўшинлар ишғол қилган ўлкаларга бошқўмондон қилиб тайинланди.

9 августда князь Василий Анна Павловнанинг ўйида яна *l'homme de beaucoup de mérite*¹ билан учрашди. *l'homme de beaucoup de mérite* хотин-қизлар билим юртининг нозири бўлиш орзуси-ла Анна Павловнага хушомад қилиб юрар эди. Князь Василий худди мурод-мақсадга етган ва ғалаба қилган кишидай хурсанд бўлиб кириб келди.

— *Eh bien, vous savez la grande nouvelle? Le prince Koutouzoff est maréchal*². Барча ихтилофларга хотима берилди. Мен ғоят хушнуд ва хурсандман! — деди князь Василий, — *Enfin viola un homme*³, — деди меҳмонхонада ўтирган кишиларга жиддий ва маъноли назар ташлаб. *L'homme de beaucoup de mérite* янги лавозим умидида юрган бўлса ҳам бу сўзни эшитгач, тилини тиёлмади ва

¹ Жуда нуфузли киши.

² Буюк бир хушхабарни эшитдингизми? Кутузов фельдмаршал бўлибди.

³Мана бу муносиб одам.

князь Василийга илгари айтган сўзларини эслатди. (Бу гапни князь Василий олдида ҳам, бу хабарни севинч-ла, қаршилаган Анна Павловнанинг меҳмонхонасида ҳам айтиш одобдан эмас эди, бироқ бу зот тилини тиёлмайди).— Mais on dit qu'il est avengle, mon prince¹,— деди у князь Василийга ўзи айтган сўзни эслатиб.— Allez donc, il y voit assez²,— деди дарров князь Василий йўғон товуш билан йўтала-йўтала, бу товуш ва бу йўтал князь Василийни ҳар қандай қалтис ҳолатда жонига оро кирар эди),— Allez, il y voit assez,— деди у яна.— Мен шунга хурсандманки, подшо бутун армия ва ўлка ихтиёрини унга топширдилар, ҳеч бир бошқўмондон ҳеч қачон бунчалик ҳуқуққа эга бўлган эмас. Бу бўлакча ҳокими мутлақ,— деб голибона бир табассум билан сўзини тугатди.

— Илоҳим шундай бўлсин, илоҳим шундай бўлсин,— деди Анна Павловна. Сарой доирасига янги кирган L'homme de beaucoup de mérite Анна Павловнага мулозимат қилмоқ ва унинг илгариги фикрларини қувватламоқ ниятида шундай деди:

— Бу ҳуқуқни Кутузовга топширишга шаҳаншоҳнинг унчалик рағбатлари йўқ эди дейишади.

— On dit qu'il rougit comme une demoiselle à laquelle on lirait Joconde, en lui disant: «Le souverain et la partie vous decernent cet honneur»³.

— Peut-être que le coeur n'était pas de la partie⁴,— деди Анна Павловна.

— Йўғ-э, йўғ-э,— деди князь Василий Кутузовнинг тарафини олиб. Ҳозир у Кутузовни ҳеч кимга алиштирмас эди. Унинг фикрига кўра Кутузов яхши одамгина эмас, балки ҳамма ҳурматлайдиган одам ҳам эди.— Бундай бўлиши ҳеч мумкин эмас, чунки шаҳаншоҳ у кишининг хизматларини, ҳаминша тақдирлаб келганлар,— деди.

— Худодан шуни тилар эдимки,— деди Анна Павловна,— князь Кутузов ҳокимиятни қўлига олиб, ҳеч кимга ўз йўлида гов бўлишга имкон бермасин.

¹ Аммо уни кўр дейишади -ку?

² Бўлмаган гап, кўзи дулла -дуруст, ишонинг.

³ «Шаҳаншоҳ ва ватан сизни шу шарафга лойиқ тоғли» деган сўзни эшитганида биров Жокондани ўқиб берганида қизариб кетган қиз боладай қизариб кетган эмиш.

⁴ Балким чин кўнгилдан айтмагандир.

«Ҳеч ким» деб ким назарда тутилганлигини князь Василий дарров пайқади. У шивирлаб деди:

— Мен шуни аниқ биламанки, Кутузов шаҳзода-валиаҳд армиядан кетгандагина рози бўламан, деган шарт билан кўнибди. Vous savez ce qu'il a dit a l'Empereur¹, — деб князь Василий гўё Кутузовнинг шаҳаншо 1 а айтган бир сўзини такрорлади: «Агар шаҳзода-валиаҳд бирон ёмон иш қилиб қўйса, мен жазо беролмайман, яхши иш қилса мукофот ҳам беролмайман» О! Князь Кутузовдан ўткирроқ одам йўқ, је Le connais de Longue date².

— Эшитишимча, — деди L'homme de beaucoup de mérite, сарой одобига хилоф равишда, — Кутузов жаноблари ҳатто шаҳаншоҳнинг ҳам армия қошига келмасин деган бир шартни ўртага қўйибди.

Шу гапни айтиши биланоқ князь Василий билан Анна Павловна ундан юз ўгиришди ва бу одамнинг гўллигидан хуноб бўлиб хўрсинишди-да, бир-бирига қараб қўйишди.

VII

Петербургда бу ҳодисалар юз бераётган бир маҳалда французлар Смоленскдан ўтиб, кун сайин Москвага яқинлашмоқда эди. Наполеоннинг тарихчиси Тьер Наполеоннинг бошқа тарихчиларидек ўз қаҳрамонини оқлашга уришиб, Наполеон Москва бўсағасига беихтиёр бориб қолган эди, деган даъвони қилади. У ҳам тарихий воқеалар бир шахснинг иродасига боғлиқ деб даъво қилувчи барча тарихчилар сингари бу гапни айтишга ҳақлидир. Наполеонни рус саркадалари усталлик билан Москвага жалб этди деб даъво қиладиган рус тарихчилари сингари бу одам ҳам ҳақлидир. Бўлиб ўтган барча воқеаларни, юз берган ҳодисани тайёрловчи поғона деб изоҳлайдиган ретроспектив (қайтиш) қонунидан ташқари бу ерда яна ҳамма ишларни чалкаштириб юборадиган ўзаро муносабат масаласи бор. Ўйинни ютқизган моҳир шахматчи хато қилганим учун ютқиздим, деб ўйлайди ва ўйиннинг бошида қилган хатосини қидиради ва бутун ўйин давомидаги ҳар бир юришида айнан шундай хато қилинганлиги ва бирон юриши мукамал бўлмаганлиги

¹ Биласизми, шаҳаншоҳга нима дебди?

² Мен уни кўпдан бери биламан.

сира хаёлига келмайди. Ҳзи йўл қўйган хатодан фақат рақибни фойдалангандагина унга эътибор қилади. Аммо муайян бир вақт шароитида бўлаётган уруш ўйини нақадар мураккаб! Бу ерда жонсиз машиналарга бир кишининг иродаси раҳбарлик қилмайди, бу ерда ҳар бир ҳодиса сон-саноксиз ғайри ихтиёрий тўқнашувлардан вужудга келади.

Наполеон Смоленскдан сўнг Дорогобужнинг нарёғида — Вязьмада, ундан кейин Царево-Займишчида жанг қилмоқчи бўлди; бироқ шундай бўлдики, сон-саноксиз вазиятларнинг бир-бирига тўқнаш келиб қолиши натижасида руслар Москвадан бир юзу ўн икки чақирим узоқда бўлган Бородиногача душман билан жанг қиллолмади. Наполеон Вязьмадан тўғри Москвага қараб ҳаракат қилишга амр берди.

Moscou, la capitale asiatique de ce grand empire, la ville sacrée des peuples d'Alexandre, Moscou avec ses innombrables églises en forme de pagodes chinoises!¹ Мана шу Москуни забт этиш орзуси Наполеонни тинч қўймас эди. Вязьмадан Царево-Займишчига қараб йўл олганда Наполеон инглиз зотидан бўлган дурагай йўрға саман отида гвардиячи, ясовул, маҳрам ва адъютантлар ҳамроҳлигида бормоқда эди. Штаб бошлиғи Бертъе француз отлиқ аскарлари томонидан асир олинган русни сўроқ қилиш учун орқада қолган эди. Штаб бошлиғи таржимон Leolagme d'Ideville ҳамроҳлигида от қўйиб, Наполеонга етиб олдида, хушнуд бўлиб отини тўхтатди.

— Eh bien²— деди Наполеон.

— Un cosaque de Platow³— айтадики, Платов корпуси катта армиясига қўшилмоқчи экан, Кутузов бошқўмондон қилиб тайинланибди. Très intelligent et bavard.⁴

Наполеон жилмайиб қўйди ва казакка от бериб, олиб келишларини буюрди. Асир билан ўзи гапиршни истади. Бир неча адъютант от чоптириб кетди, орадан бир соат ўтгач, Денисовнинг Ростовга ҳадя қилган крепостнойни Лаврушка денщиклар киядиган калта камзулда,

¹ Бу буюк империянинг осие нусха пойтахти бўлмиш Москва, Александр қарамоғидаги халқларнинг муқаддас шаҳри, хитой маъбадлари (пагода)лари шаклида бўлган сон-саноксиз бутхоналар макони бўлган Москва.

² Хўш.

³ Платов казаги.

⁴ Жуда ақли ва лақма экан.

французча эгарланган отни миңиб, хушнуд ва сархуш ҳолда Наполеон олдига келди. Наполеон ёнма-ён юришни буюриб, йўл-йўлакай савол берди:

— Казакмисиз?

— Шундай, зоти олийлари.

Тьер бу ҳодисани шундай нақл қилади:

«Le cosaque ignorant la compagnie dans laquelle il se trouvait, car la simplicité de Napoléon n'avait rien qui put révéler à une imagination orientale la présence d'un souverain, s'entretint avec la plus extrême familiarité des affaires de la guerre actuelle»¹. Дарҳақиқат, хўжасини овқатсиз қолдириб, ўлгунча ичиб маст бўлган Лаврушка шу куни кечаси калтакни еб, қишлоққа, товуққа юборилган ва у ерда ўғирликка берилиб кетиб, французларга асир тушган эди. Лаврушка қўпол, сурбет ва кўпни кўрган лакейлар тоифасидан эди, бу тоифадаги лакейлар ҳар бир ишда қабиҳлик ва айёрлик қилишни ўз бурчи деб билади, ўз хўжасининг ҳеч қандай хизматидан ҳазар қилмайди; уларнинг ёмон ниятларини, айниқса, пасткашлик ва шуҳратпарастлигини моҳирлик билан пайқаб, кўнглини топади.

Лаврушка Наполеонни кўриши биланоқ унинг кимлигини жуда яхши билган бўлса ҳам, довдираб қолмади, фақат янги хўжасига бажону дил хизмат қилишга уринди.

Шу одам Наполеон эканлигини у жуда яхши билар эди, бироқ Ростов ёки қамчи кўтариб юрган вахмистрдан тортинмагани сингари Наполеондан ҳам тортинмади, чунки на вахмистр, на Наполеон уни ҳеч нарсадан маҳрум қилолмас эди.

Лаврушка офицерларнинг шахсий хизматкорлари — деншичклари орасида қўлоғига кирган сўзларни гапириб берди. Буларнинг кўпи рост эди. Бироқ Наполеон, руслар нима деб ўйлашади, Бонапартдан ғолиб келишармикин, йўқми, деб сўраганида Лаврушка кўзларини қисиб ўйга толди.

Бу саволни эшитиб Лаврушка бир гап борлигини пайқаб, қовоғини солди ва жимиб қолди (чунки Лаврушка

¹ «Казак ким билан гаплашаётганини билмасдан, уруш вазияти, ҳақида ниҳоят такаллуфсиз гапирди, чунки шарқ дабдабасига ўрғанган киши Наполеоннинг оддийлигини кўриб, уни сира шаҳайшоҳ деб тасаввур қилмас эди».

қабилдаги одамлар доим ҳар нарсанинг остида бир нима бор деб ўйлайди).

— Агар жанг бўла қолса,— деди Лаврушка ўйчан — албатта шундоғ бўлади. Уч кун ўтса чўзилиб кетади.

Бу сўзни шундай таржима қилишди: «Si la bataille est donnée avant trois jours, les Français la gagneraient, mais que si elle serait donnée plus tard dieu sait ce qui en arriverait»¹,— Наполеоннинг кайфи жуда яхши бўлса ҳам табассум қилмади ва таржимондан бу сўзни яна бир қарра такрорлашни сўради. Лаврушка буни фаҳмлади ва Наполеонни хурсанд қилиш учун ўзини танимаганга солиб шундай деди.

— Биламиз, сизларнинг Бонапартларинг бор, у дунёда ҳаммани енгиб юрибди, аммо бизга келганда, биз у айтган хилидан эмасмиз... — Шу гапни айтиб, пировардида нима бўлиб ватанпарварлик қилиб мақтанганини ўзи ҳам билмай қолди. Таржимон охириги сўзларни тушириб қолдириб, таржима қилиб берди, Наполеон эса жилмайиб қўйди. «Le jeune Cosaque fit sourire son puissant interlocuteur»²,— дейди Тьер. Бир неча қадам индамай юргандан кейин Наполеон Бертъега қараб: «Сен билан сўзлашаётган одам ўша император бўлади, ғалаба рамзи бўлмиш мангу отини эҳромларга ёзган ўша император шу кишининг ўзи бўлади, деб айтинг, бу сўзлар «sur cet enfant du Don»³га қандай таассурот қолдиришни кўрмоқчиман»,— деди.

Бу сўзни Лаврушкага таржима қилиб беришди.

Лаврушка (бу сўз гангитиб қўйиш мақсадида айтилганини, Наполеон бу казак ўтақаси ёрилиб кетади, деб гумон қилганини фаҳмлаб, янги хўжаларига ёқиш мақсадида дарҳол ўзини таажжубланган, ҳанг-манг бўлганга солди ва кўзларини чақчайтириб, юзига шундай тус бердики, уни калтаклагани олиб чиқаётганларида шундай қиёфада бўларди. «A peine L'interprète de Napoléon дейди Тьер.— Avait parlé, que le Cosaque, saisi d'une sorte d'ébahissement ne proféra plus une parole et marcha les yeux constamment attachés sur ce conquérant, dont le nom avait

¹ «Агар жанг мана шу уч кун ичида бўлса, французлар ютади, агар уч кундан кейин бўлса, унда оқибати нима бўлишини худо биллади».

² «Қазак йигит қудратли ҳамсуҳбатини кулимсирашга мажбур қилди».

³ Дон фарзандига.

бёнётрэ јусқу'а јуи, а јравр лс ѕтеепс де л'Ориет. Тоте ѕа лоқасіте ѕ'ётает ѕубітеемт аррётее, јоур фаете јласе а ун ѕентімент д'адміратіон naïве ет сілентіеузе. Наполеон, аррès л'авоір рееомпееѕé' јуи сіт доунер лә ліберте, коме а ун оісеау қу'он ренд аух чампс қуі л'онт ву пәітре»¹

Наполеон бутун фікру хаёлини банд қилиб қўйган ўша Мосқоуни ўйлаб, олға қараб кетди, а л'oiseau қу'он ренд аух чампс қуі'он ву пәітре² эса ўз хўжаларига гапириб бериш учун ҳеч јуз бермаган ҳодисаларни тўқиб, олдинги линияга қараб от қўйди. Лаврушка бошидан ўтган ҳодисаларни гапириб беришни истамади, чунки булар, назарида, ҳикоя қилиб беришга арзимас эди. У казакларга етиб олиб, Платов отряди таркибида бўлган полкининг қаердалигини сўради ва кечга яқин, Янқовода тўхтаган хўжаси Николай Ростовни топди; Ростов Ильин билан бирга атрофдаги қишлоқларни айланиб келиш учун отланаётган эди. Николай, Лаврушкага бошқа от бериб, уни ўзи билан бирга олиб кетди.

VIII

Княжна Марья князь Андрей ўйлаганидек Мосқвага ҳам кетмаган, хавф-хатардан ҳам амин эмасди.

Алпатич Смоленскдан қайтиб келгандан кейин кекса князь гўё бехосдан ғафлат уйқусидан уйғонгандек бўлди. У қишлоқ аҳолиси орасидан халқ лашқари йиғиш, уларни қуроллантиришни буюриб, бошқўмондонга мактуб ёзди. Мактубда сўнгги дамгача Лисие Горида қолиб, уни мудофаа этишга тайёр турганини билдирди, Лисие Горини мудофаа қилиш-қилмасликни менинг ихтиёримга беринг, бу жангда энг кекса бир рус генерали ё асир тушади ва ё ҳалок бўлади, деб ёзди ва уй ичидагиларга Лисие Горидан кетмаслигини айтди.

Бироқ ўзи Лисие Горида қолса ҳам қизи ва Десални кичкина князь билан бирга Богучаровога, у ердан Мос-

¹ Наполсоннинг таржимони бу сўзни казакка айтиши биланоқ, казакнинг ҳуши бошидан учиб, тахта бўлиб қолди ва овозаси шарқ чўллари орқали етиб келган жаҳонгирдан кўзларини узмай, ёнма-ён бораверди. Тили лол, ўзи ҳанг-манг бўлди-қолди. Наполеон казакка инъом бериб, ўзининг жонажон саҳроларига учириб јуборган қуш каби уни қўйиб јуборишни буюрди.

² Ушнинг жонажон саҳроларига учириб јуборилган озод қуш,

кваша жунатишни буюрди. Княжна Марья ҳамма нарсага бепарво бўлган отасининг тўсатдан, кечани кеча, кундузни кундуз демай, бунчалик жонсарақ, бунчалик сергайрат бўлиб кетганидан қўрқиб кетди-да, уни ёлғиз қолдиришга журъат этмай, умрида биринчи мартаба отасининг сўзига кирмади. Княжна кетмаслигини айтди-ю, балога қолди, князь бутун захрини тўкиб сочди; нима важдан қиздан ноҳақ ўпкаланиб юрган бўлса ҳаммасини айтди. Князь, қизини қораламоқчи бўлиб, юрагимни қон қилдинг, ўғлим билан орамни буздинг, менинг ҳақимда ярамас шубҳаларга бординг, дунёга келиб бирдан-бир қилган орзуинг менинг ҳаётимни захар-заққумга айлантириш, деб княжнага бўлмаган айбларни тўнкади ва энди кетасанми, кетмайсанми, менинг учун барибир, деб қизини кабинетидан ҳайдаб чиқарди. Сенинг бор-йўқлигинг билан менинг ишим йўқ, лекин шуни билиб қўйки, минбаъд кўзимга кўринма, деди. Княжна Марья отам зўрлаб жунатади деб қўрқиб юрган эди, хайрият князь, кўзимга кўринма, деди-ю, бўлак нарса айтмади. Бу князь қизининг кетмаганига, уни уйда қолганига ичида хурсанд эканини кўрсатарди. Бунки княжна биларди.

Николушка кетган куннинг эртасига кекса князь эрталаб мундирини кийиб, бошқўмондон олдига боргани отланди. Арава тайёр эди. Княжна Марья отаси мундир кийиб орденлар таққанини, қуролланган деҳқонлар ва қаролларни кўриқдан ўтказиш учун боққа томон ўтганини кўрди. Княжна Марья отасининг боғ томондан келаётган товушига қулоқ солиб, дераза олдида ўтирган эди, тўсатдан рангида ранг қолмаган бир неча киши хиёбондан югуриб келаверди.

Княжна Марья чопқиллаганича эшикка чиқди-да, гулзор ичидаги йўлқадан хиёбонга томон югурди. Халқ лашкарларидан бир гуруҳи ва қароллар рўпарадан келмоқда эди; булар орасида бир неча киши мундир кийиб орденлар таққан кичкина чолни икки қўлтиғидан суяб олган эди. Княжна Марья югуриб борди, бироқ липалар орасидан танга-танга бўлиб тушиб турган шуъланинг жимираши князнинг юзида пайдо бўлган ўзгаришни пайқашга халал берди. Княжна Марья фақат отасининг юзидаги аввалги жиддийлик ва қатъийлик ифодаси, қўрқув ва ожизлик ифодаси билан алмашинганини кўрди. Кекса князь қизини кўриб, мажолсиз лабларини қимирлатди ва хириллади; бироқ нима деяётганини билиб бўл-

мади. Уни кўтариб кабинетга олиб киришди ва сўнги кунларда ётгани кўрқиб юрган ўша диванга ёткизишди.

Олиб келинган доктор ўша кечанинг ўзида қон олди ва князнинг ўнг томони фалаж бўлганини айтди.

Лисие Гориди қолиш борган сайин хатарли бўла бошлади, князь ўсал бўлган куннинг эртасига уни Богучаровога олиб кетишди. Доктор ҳам улар билан бирга борди.

Булар Богучаровога келса, Десаль кичкина князни олиб Москвага жўнаган экан.

Кекса князь ўша аҳволда, тузалиб тузалмай, ўлиб ўлмай, фалаж бўлиб, Богучаровода, князь Андрей солган янги уйда уч ҳафта ётди. Кекса князь беҳуш эди. У расвоси чиққан мурдага ўхшаб ётар эди. У тинмасдан қошлари, лабларини қимирлатиб, алланималар деб пичирлар, аммо атрофида бўлаётган ҳодисаларни англаётган-англамаётганини билиб бўлмас эди. Фақат аллақандай бир гапни айтиш зарур эканлигини сезаётганини ва бу гапни айта олмаганидан қийналаётганини билиш мумкин эди холос. Бироқ бу қанақа гап эканлигини ҳеч ким пайқай олмас эди. Бу касал ёки ақлдан озган кишининг инжиқлигими, умумий вазиятга алоқадор гапми, ёнки фақат оилавий масалаларга доир гапмиди, билиб бўлмас эди.

Докторнинг гапига қараганда, беморнинг безовта бўлаётганига бирдан-бир сабаб унинг жисмоний азоб чекиши эди. Княжна эса отам бир нима демоқчи бўляпти деб ўйлар, беморнинг княжна кирган чоғларида кўпроқ нотинч бўлиши унинг бу тахминини тасдиқлар эди. Кекса князь, афтидан, ҳам жисман, ҳам руҳан азоб чекмоқда эди.

Князнинг тузалишига умид йўқ, шу аҳволда уни Москвага олиб бориб ҳам бўлмас эди. Йўлда жони узилса, унда нима бўлади? Княжна баъзан ўзича: «Қошки худо мушкулини осон қилиб қўя қолса эди» деб ўйлар эди. У кечаси-ю кундузи, уйқусини ҳаром қилиб, отаси олдида ўтириб чиқар эди. Энг даҳшатлиси шу эдики, отаси ёнида ўтираркан, ундан тузалишига далолат берадиган аломатларни эмас, кўпинча кун битганини кўрсатадиган белгиларни топишни *истар* эди.

Кўксидан шундай туйғулар борлигини эътироф қилиш княжна Марья учун нақадар ажиб бўлмасин, лекин бу ҳақиқат эди. Яна княжна Марья учун шуниси даҳшатли эдики, отаси касал бўлгандан бери (ҳатто ундан ҳам олдинроқ, ниманидир кутиб, кекса князь билан Лисие Гориди қолган кунларидан бери) қалбининг бир четидан ётган

ва унутилиб кетган шахсий орзу-тилаклар уйғониб қолди. Шунча йилдан бери эсига келмаган нарса — отасидан қўрқмай эркин ҳаёт кечириш, ҳатто севиш ва хушбахт оила кўриш орзуси, шайтон васвасасига ўхшаб бир дақиқа ҳам унинг ҳаёлидан нари кетмас эди. Княжна бу фикрни кўнглидан чиқариб ташлашга қанча уринмасин, *ундан* кейин ўз ҳаётимни қандоқ қураман, деган савол бир минут ҳам унинг кўнглидан нари кетмас эди. Бу шайтоннинг васвасаси эканини княжна Марья англар эди. Княжна бунга қарши бирдан-бир чора ибодат эканлигини билар ва ибодат этишга уринар эди; ибодат қилмоқчи бўлиб иконага қараб дуо ўқир, лекин ибодат қилолмасди. Княжна шуни сезар эдики, ҳозир уни илгариги маънавий оламига тамоман қарама-қарши бўлган кундалик машаққатли, эркин ҳаёт фаолияти қамраб олган, илгариги ҳаётида энг яхши тасалли ибодат бўлган бўлса, ҳозиргисида ибодат тасалли беролмас эди. У на ибодат қила оларди, на йиғлай оларди; у оддий турмуш гирдобига тушиб қолган эди.

Богучаровода қолиш хавfli бўлиб қолди. Французларнинг яқинлашиб қолгани ҳақида ҳар томондан янгидан-янги хабарлар келмоқда эди. Богучароводан ўн беш чақирим наридаги бир қишлоқни француз аскарлари талаб кетишибди.

Доктор князни Богучароводан олиб кетиш керак деб қистай бошлади; дворянлар оқсоқоли бир мансабдорни юбориб, княжна Марьядан имкони борича тезроқ жўнашни сўради; миршабхона бошлиғи ҳам Богучаровога келиб, французлар қирқ чақирим нарида турганини, французлар қишлоқларга варақа ташлаганини, 15 августгача княжна отасини олиб кетмаса, жавобгарликни ўз бўйнидан соқит қилишини айтди.

Княжна Марья оининг 15 ида кетишга қарор берди. Кунни бўйи йўлга ҳозирлик кўриш, одамларга буйруқ бериш (чунки ҳамма нарсани ундан сўрашар эди) билан банд бўлди. 14 августдан 15 га ўтар кечаси княжна одатдагича ечинмасдан, отаси ётган бўлма ёнидаги хонада ётди. Кечаси бир неча мартаба уйғониб, отасининг томоқ қирганини, гудраганини, каравот ғичирлаганини, беморни у ёнбошидан бу ёнбошига ағдарган Тихон билан докторнинг оёқ шарласини эшитди. Бир неча мартаба эшик олдида келиб қулоқ солди, назарида, отаси бу кеча одатдигидан кўра қаттиқроқ гудирлаб безовта бўлгандай, ҳадеб у ёнидан бу ёнига ағдарилгандай туюлди. Княжна ухлай,

олмади, бир неча мартаба ўрнидан туриб эшик олдига келди, кирмоқчи бўлиб қулоқ солди, бироқ журъат этолмади. Князь айтмаса ҳам княжна Марья билар эдики, отаси қизининг юзида қўрқув аломатини кўрса, хафа бўлади. Княжна баъзан беихтиёр отасининг юзига тикилиб қолса, отаси норози тарзда юзини ундан ўгирганини пайқаган эди. Княжна кечаси, бемаҳалда кириш беморнинг асабига тегиши мумкинлигини билар эди.

Лекин отасидан ажралиш бунчалик оғир, бунчалик даҳшатли эканини княжна Марья ҳеч қачон шу қадар сезмаган эди. Княжна отаси билан бирга кечирган ҳаётини эслар, отасининг ҳар бир сўзида, ҳар бир ҳаракатида ўзига нисбатан муҳаббат ифодаси борлигини қидириб топар эди. Баъзан бу хотираларга шайтоннинг васвасаси — отаси ўлгандан сўнг нима қилиши, ўзининг янги, эркин ҳаётини қандай қуриши ҳақидаги ўй-хаёллар қўшилиб кетар эди. Лекин княжна бу фикрларни зўр нафрат билан миясидан ҳайдар эди. Саҳарга яқин князь ором олди, шундан сўнг княжна уйқуга кетди.

Княжна кеч уйғонди. Уйқудан уйғонган чоғдаги самимият княжнага бемор отасининг бирдан-бир ташвиши қизи эканини очиқдан-ойдин кўрсатди. Княжна уйқудан тургач, эшик орқасидан келаётган товушга қулоқ солди ва отасининг инқиллашини эшитиб хўрсинди, хайрият, ҳали ҳам ўша аҳволда экан, деб қўйди.

— На чора? Мен нималарни орзу қилган эдим? Наҳотки отамнинг ўлимини орзу қилсам, — деб княжна ўз-ўзидан нафратланиб, қичқариб юборди.

У кийинди, ювинди, дуо ўқиди-да, ташқарига чиқди. Зина олдида от қўшилмаган аравалар турар, хизматкорлар юк ортмоқда эди.

Эрталаб ҳаво илиқ, осмон булутли эди. Княжна Марья зинада тураркан, ҳадеб кўнглига келган ярамас фикрлардан нафратланар, отасининг олдига киришдан бурун эс-ҳушини йиғиб олишга уринар эди.

Доктор зинадан тушиб унинг олдига келди.

— Князнинг аҳволи бугун сал дуруст, — деди доктор. — Мен сизни қидираётган эдим. Князнинг гапларидан бирон нарса тушунса бўлади, бугун фикри сал равшан. Қани, юринг, сизни чақиряпти.

Бу сўзни эшитиб княжна Марьянинг юраги шу қадар қаттиқ уриб кетдики, ранги-қути учиб, йиқилиб кетмаслик учун эшикка суяниб қолди. Бутун қалби даҳшатли

жинояткорона васвасалар билан тўлиб тошган бир вақтда отасини кўриш, у билан гаплашиш, унинг нигоҳига тоб бериш княжна Марья учун ҳам қувончли эди, ҳам дахшатли эди.

— Юринг, — деди доктор.

Княжна Марья уйга кирди ва отасининг каравоти олдига келди. Орқасида бир нечта ёстиқ қўйилган князь бошини баланд кўтариб ётар, бинафша ранг томирлари бўртиб чиққан, кичкина ва қақшол қўллари кўрпанинг устида; ўнг кўзи чап томонга қараб қолган, чап кўзи билан тикилиб турарди, ўсиқ қошлари ва лаблари ҳаракатсиз эди, у озиб, ушоққина бўлиб қолган. Унинг юзи ё қуриб бужмайиб қолган, ёки яхдан тушганга ўхшаб бир бурда бўлиб қолган эди. Княжна Марья унинг олдига келиб, қўлини ўпди. Князь чап қўли билан қизининг қўлини маҳкам қисди, демак, кўпдан бери унга кўзи тўрт бўлиб ётган экан. Қизининг қўлини тортганида унинг қошлари, лаблари пирпираб кетди.

Княжна отаси нима истаётганини англашга тиришиб, чўчиб унга қаради. Отасининг чап кўзи юзига тушсин деб вазиятини ўзгартириб яқинроқ борганда, князь қизига тикилиб қаради-да, тинчланди ва бир неча дақиқа ундан кўзини олмади. Кейин лаблари ва тили қимирлаб, оғзидан товуш чиқди ва қизига ёлворгандай қараб (афтидан, қизи тушунмай қолишидан кўрқар эди), гапира бошлади.

Княжна Марья бутун диққатини бир жойга тўплаб, отасига тикилиб турди. Отаси тилини кулгили тарзда зўр машаққат билан айлантираётганини кўриб, княжна бошини қуйи солди, ўпкаси тўлиб келаётган бўлса ҳам йиғидан ўзини аранг тўхтатиб қолди. Князь бир нима деди ва айтган гапини қайта-қайта такрорлади. Княжна Марья бу сўзлардан ҳеч нарса тушунолмади; лекин касалнинг гапини англашга тиришиб, унинг оғзидан чиққан калималарни савол тарзида такрорлади:

— Гага — бои... бои... — деб бир неча марта такрорлади бемор.

Бу сўзлардан бир нима тушуниш амри маҳол эди. Доктор тушундим деб ўйлади-да, князь айтган сўзларни такрорлаб; *княжна кўрқяптими?* — деб сўради, бемор йўқ дегандай бош чайқади ва яна ўша сўзларни айтди.

Княжна бу сўзнинг маъносини англаб:

— *Жон, жонингиз оғрияпти,* — деди. Князь тасдиқлагандай бир товуш чиқарди ва княжнанинг қўлини

олиб, худди у кўксининг қаеридан жой олганини излаётгандай, кўкрагининг ҳали у ери, ҳали бу ерига боса бошлади.

Князь энди гапимга тушунишяпти, деган қаноатга келганидан кейин:

— Бутун хаёлим сенда! Сени... ўйлайман! — деди аввалгидан кўра хийла тушунарли қилиб. Княжна Марья йиғлаётгани ва кўз ёшлари оқаётганини беркитмоқчи бўлиб, юзини отасининг қўлига маҳкам босди.

Отаси унинг сочларини силади.

— Туни бўйи сени чақириб чиқдим... — деди князь.

— Мен билсам эдим... — деди княжна йиғи аралаш. — Олдингизга киргани кўрқдим.

Князь қизининг қўлини қисди.

— Кечаси ухламай чиқдингми?

— Ҳа, ухлаганим йўқ, — деди княжна Марья бош чайқаб. У энди беихтиёр отасига ўхшаб, сўз билан эмас, кўпроқ имо-ишора билан гапиришга уринар, гўё унинг ҳам тили оғзида зўрға айланаётгандек эди.

— Жигарим... — дедими, жоним... — дедими, княжна англайолмади, лекин унинг юзидаги ифодага қараганда ҳеч қачон айтмаган ширин ва ёқимли бир сўзни айтганга ўхшар эди. — Нега келмадинг?

Княжна Марья ичида: «Мен ўлимини тилаган эдим-а!» — деди. Князь жим бўлиб қолди.

— Сендан миннатдорман... қизгинам, жонгинам... кечир... рози бўл... қизим!.. — Князнинг кўзларидан дув-дув ёш оқди. — Андрюшкани чақиринглар, — деб қолди тўсатдан, бу сўзни айтаркан, юзида болаларга хос бир кўрқув ва шубҳа аломати пайдо бўлди. Бу тилаги амалга ошмаслигини гўё унинг ўзи билар эди. Эҳтимол бундай эмас эди, лекин княжна Марьяга шундай туюлди.

— Ундан хат олдим, — деди княжна Марья.

Князь таажжубланиб, кўрқа-писа қизига қаради.

— Ўзи қаерда?

— Армияда, топ рёге, Смоленскда.

Князь кўзини юмиб, узоқ жимиб қолди; кейин худди ўз шубҳалари ойдинлашган ва бўлган ҳодисалар эсига келгандай тасдиқ мақомида бош ирғатди-да, кўзларини очди.

— Ҳа, — деди у секин тушунарли қилиб, — Россия ҳалок бўлди! Ҳалок этдилар! — У яна йиғлади ва кўзларидан тирқираб ёш чиқиб кетди. Княжна Марья энди

ўзини тутолмай, отасининг юзига қараб йиғлаб юборди.

Князь яна кўзини юмди. Кўз ёшлари тўхтади. У қўли билан кўзига ишора қилган эди, Тихон нима дейётганига тушуниб, кўз ёшларини артиб қўйди.

Кейин у кўзини очиб бир нима деди, анча вақтгача унинг гапига ҳеч ким тушунмади; ниҳоят ёлғиз Тихон фаҳмлаб, гапини тушунтириб берди. Княжна бу сўзларнинг маъносини унинг шу гапни айтмасдан бурун бўлган руҳий аҳволидан топмоқчи эди. Княжна отаси Россия тўғрисида, ё князь Андрей тўғрисида, ёки ўзи ва невараси тўғрисида, ёинки ўз ўлими тўғрисида гапиряпти шекилли деб ўйлади. Шу сабабдан князнинг:

— Оқ кўйлагингни кийгин, мен уни яхши кўраман,— деган сўзининг маъносига ҳам тушунмаганди.

Бу сўзларнинг маъносига тушунгач, княжна Марья аввалгидан ҳам қаттиқроқ йиғлаб юборди, доктор уни қўлтиғидан ушлаб, айвонга олиб чиқди-да, ўзини қўлга олиш, йўл тадорикини кўришга маслаҳат берди. Княжна Марья чиқиб кетгандан кейин яна князь ўғлидан, урушдан, подшодан гапирди, жаҳл билан қошларини пирпиратди, хириллаб қаттиқроқ гапирди, шу билан иккинчи ва сўнги мартаба ҳушидан айрилди.

Княжна Марья айвонда туриб қолди. Ҳавонинг чеҳраси очилган, қуёш ярқираб турар, кун иссиқ эди. Княжна отасига бўлган жўшқин муҳаббатидан бўлак ҳеч нарсани ўйлай олмас, ҳеч нарсани сеза билмас, ҳеч нарсани англай олмас эди (шу вақтгача отасини бунчалик қаттиқ севмагандай эди). У югуриб боққа чиқди, князь Андрей ўтқазган липа ниҳоллари орасидаги йўлакдан кўлга томон чопди.

— Ҳа... мен... мен отамнинг ўлимини тилаган эдим!.. Ҳа, мен тезроқ омонатини олсин деган эдим... Ўзимни ташвишдан қутқазмоқчи бўлган эдим... Менинг ҳолим нима бўларкин? Отам бўлмагандан кейин осуда ҳаётнинг менга нима кераги бор? — деб княжна гўлдираб, фарёд отилиб чиққан кўксини қўли билан чангаллаганича, боғ ичида югуриб юрар эди. Боғни гир айланиб, яна ҳовлига келиб қолган чоғида қаршисидан Богучаровода қолган ва бу ердан кетишни истамаган m-lle Bourienne билан нотаниш бир эркак чиқиб қолди. Бу одам уезд дворянларининг оқсоқоли бўлиб, вазиятни тушунтириш ва княжна Марьяни тезроқ кўчишга кўндириш учун кел-

ган эди. Княжна унинг сўзларига қулоқ солаётган бўлса ҳам, мясига ҳеч нарса кирмади. У оқсоқолни уйга бошлаб кириб чойга таклиф қилди ва ўзи бирга ўтирди. Кейин оқсоқолдан узр сўраб, кекса князь ётган уйнинг эшиги олдига келди. Ичкаридан ҳаяжонланган доктор чиқди-ю, княжнага киргани рухсат этмади.

— Боринг княжна, боринг!

Княжна Марья яна боққа чиқиб, кўл бўйига борди-да, ҳеч ким кўрмайдиган жойга, тепалик ёстидаги майсага ўтирди. Бу ерда қанча ўтириб қолганини ўзи билмади, йўлакдан чопқиллаб келаётган хотин кишининг оёқ шарпаси уни ўзига келтирди. Княжна Марья ўрнидан туриб оқсоч Дуняшани кўрди. Дуняша бекасини қидириб юрган бўлса керак, тўсатдан, худди княжнанинг ташқи қиёфасини кўриб қўрқиб кетгандай тўхтаб қолди ва тутилиб-тутилиб:

— Марҳамат қилинг, княжна... князь...— деди.

Оқсоч киз бир нима демоқчи эди-ю, лекин княжна гапни оғзидан олиб, шоша-пиша:

— Бораман, ҳозир бораман,— деди-да, Дуняшага қарамасликка ҳаракат қилиб, уйга қараб югурди.

Дворянлар оқсоқоли эшик олдида княжнани қарши олиб:

— Княжна худонинг хоҳиши бўлади, сиз ҳамма нарсага тайёр бўлишингиз керак,— деди.

— Қўйинг мени! Бу бўлмаган гап! — деб княжна жаҳл билан унга бақирди. Доктор уни тўхтатмоқчи бўлган эди, у докторни итариб юборди-ю, югуриб эшик олдига келди. «Нега ўтакалари ёрилган бу одамлар мени тўхтатмоқчи бўлишяпти? Менга ҳеч кимнинг кераги йўқ! Булар бу ерда нима қилиб юришибди?» — Княжна Марья эшикни очиб ичкарига кирди, илгари ним қоронғи бўлган уйга офтоб тушиб, чарақлаб турганини кўриб қўрқиб кетди. Уйда момо кампир ва аёллар бор эди. Улар княжнага йўл бериб, каравотдан узоқлашишди. Чол ҳамон илгаригидай ётган эди, бироқ княжна унинг сокин юзидаги жиддий ифодани кўриб, бўсағада тўхтаб қолди.

Княжна ўзича: «Йўқ, ўлгани йўқ, ўлиши мумкин эмас...», — деб унинг олдига келди, бутун вужудини қамраб олган қўрқувни енгиб, лабларини князнинг юзига босди. Аммо ўша он ўзини ундан тортди. Отасига бўлган барча меҳр-муҳаббати бирдан йўқолди ва унинг ўрнини кўз ўнгидаги манзарадан пайдо бўлган даҳшат ҳисси

ишғол қилди. «Йўқ, отамдан айрилдим! Ундан айрилдим, унинг ўрнига одамни чўчитадиған, хунук ва қандайдир ёвуз ва мудҳиш бир сир қолибди холос!» — Княжна Марья юзини қўли билан беркитиб ўзини ташлаб юборди, доктор қўлтиғидан ушлаб қолди.

Аёллар Тихон билан докторнинг кўз ўнгида ўликни ювишди, оғзи очилиб қолмасин деб бир рўмол билан жағини, бошқа бир рўмол билан керилиб ётган оёқларини боғлаб қўйишди. Кейин орденлар тақилган мундирини кийгизиб, қоқ суяк бўлиб қолган жасадни столга қўйишди. Ким ғамхўрлик қилиб, қачон бу ишни қилгани маълум бўлмаса ҳам, лекин ҳамма нарса ўз-ўзидан бўлган эди. Кечқурун тобут атрофида шамлар ёқилди, тобут устига чойшаб ташланди, полга қора арча новдалари сочилди, ўликни қотиб қолган боши остига рисола қўйилди, бир дьячок бурчакда инжил ўқиб ўтиради.

Ўлган отнинг жасади устида отлар тўпланиб, ҳуркиб, пишқиргани сингари меҳмонхонада ётган мурда атрофини таниш-билишлар ва бегоналар — дворянлар оқсоқоли, эликбоши, хофин-халаж босиб кетган, ҳамма кўзини бақрайтириб, қўрқа-писа чўқинишар, таъзим қилишарди, кекса князнинг қотиб қолган муздай қўлини ўпишарди.

IX

Богучарово князь Андрей бу ерга кўчиб келмасдан бурун, ҳамиша бир чет ёқада қолиб кетган мулк ҳисобланар, унинг деҳқонлари хулқу атвор жиҳатидан Лисие Гори деҳқонларига сира ўхшамас эди. Богучарово деҳқонлари Лисие Гори деҳқонларидан ўз лаҳжалари, кийим-бош ва хулқу атворлари билан ажралиб туришар эди. Уларни саҳройи деб аташар эди. Улар йиғим-теримга ёрдамлашгани, ҳовуз ёки ариқ қазигани Лисие Горига келиб қолишса, кекса князь уларнинг меҳнат қилишга ишқибозлигини мақтар, аммо ёввойи бўлганлари учун ўзларини унча ёқтирмас эди.

Князь Андрей сўнгги дафъа Богучаровога борганида бир қанча янги ишлар қилди, яъни касалхона солди, мактаб очди, ўлпонни камайтирди, бироқ бу тадбирлар ҳам уларнинг хулқу атворини юмшатолмади, билъақс кекса князь ёввойилик деб атаган хосиятларини янада жучайтирди. Буларнинг орасида доим ҳар хил миш-миш гаплар юрар эди: гоҳ ҳаммамизни казакларга қўшиб

қўяр эмиш, деб гап чиқарар, гоҳ бизларни янги динга киргизишар эмишлар деган овозалар тарқатишар, гоҳ подшо томонидан чиқарилган аллақандай варақа ҳақида, гоҳ Павел Петровичнинг 1797 йилда қилган қасамёди ҳақида (гўё подшо ўшанда деҳқонларга озодлик бағишлаган экану, мулкдорлар кўнмаган экан) гапиришар, гоҳ етти йилдан сўнг Петр Фёдорович тахтга чиқармиш, ўшанда ҳамма озод бўлади, ҳамма нарса жўнгина бўлади ёки ҳеч нарса бўлмайди, дейишарди. Уруш, Бонапарт ва унинг ҳужуми ҳақидаги хабарлар дажжолнинг келиши, қиёмат қойим бўлиши, мутлақ озодлик келиши каби мужмал тасаввурлар билан қўшилиб кетган эди.

Богучарово атрофида жуда кўп қишлоқлар бўлиб, буларнинг бир қисми ҳукуматга, бир қисми деҳқонлардан ўлпон олиб турадиган катта-катта мулкдорларга қарашли эди. Аммо бу қишлоқларда яшайдиган мулкдорлар кам; қарол ва хат-саводли кишилар ҳам бу ерда жуда оз, бу ерда яшайдиган деҳқонларнинг ҳаётида рус халқининг ҳаётида юз берадиган, сабаб ва моҳиятини ҳозирги замон кишилари тушунолмайдиган сирли ҳодисалар бошқа ердаги деҳқонлар ҳаётига қараганда кучлироқ ва сезиларлироқ эди. Шундай ҳодисалардан бири бу ерлардаги деҳқонлар орасида бундан йигирма йил муқаддам юз берган эди, ўшанда буларнинг орасида қандайдир илиқ дарёлар бўйига кўчиш ҳаракати бошланганди. Юзларча деҳқонлар, шу жумладан, Богучарово деҳқонлари бирдан молу ҳолини сотиб бола-чақаси билан аллақаяққа шарқижанубга йўл олди. Узоқ элларга учиб кетган қушлар сингари, булар ҳам бола-чақаси билан тушларида кўрмаган жойга шарқижанубга жўнаб қолишди. Булар тўп-тўп бўлиб кетишар, ўзларини хўжаларидан сотиб олиб ёки қочиб, бири от-уловда, бири яёв, ўша томонга, илиқ дарёлар томон интилишар эди. Бу қилмишлари учун кўплар жазоланди, сибирь қилинди, бир қанчаси йўлларда очликдан, совуқдан ўлиб кетди, талайи ўзи қайтиб келди, бу ҳаракат ўз-ўзидан қандай бошланган бўлса, яна ўшандай ўз-ўзидан босилди. Лекин халқ орасида бу ҳаракат зимдан давом этаверди, бир кун эмас, бир кун яна ажиб, ногаҳоний ва шу билан бирга табиий равишда шиддат билан, жўнгина юзага чиқиш учун куч тўплай бошлади. Энди 1812 йилда, халқ ҳаётига яқин бўлган киши халқ орасида зимдан давом этаётган бу ҳаракат анча кучга киргани ва юзага чиқиши яқин бўлганини пайқар эди.

Алпатич кекса князнинг вафотидан сал олдинроқ Богучаровога келиб қараса аҳвол чатоқ: халқ ғалаёнга келган, Лисие Гориди олтмиш чақирим доирасида юз бераётган ҳодисаларнинг акси юз берапти, Лисие Гори деҳқонларининг ҳаммаси таласа талайверсин, деб ўз қишлоғини казакларга ташлаб чиқиб кетяпти; чўл минтақасида жойлашган Богучарово қишлоқ деҳқонлари эса ўз жойларидан жилгани йўқ, лекин французлар билан алоқа боғлаб, аллақандай варақалар олишяпти ва ҳозир бу варақалар деҳқонларнинг орасида қўлма-қўл бўлиб юрибди. Алпатич ўзига содиқ қароллардан, жамоат орасида обрўси бўлган деҳқон Карп, шу кунлари давлатга қарашли молларни ташигани бориб, аҳолиси ташлаб кетган қишлоқларни казаклар талаётган экан, аммо французлар ҳеч нарсага тегмас эмиш, деган хабарни олиб келганини эшитди. Алпатич ҳатто бошқа бир деҳқонни французлар ишғол қилган Вислоухово қишлоғига бориб, француз генералидан бир қоғоз олиб келганини ҳам эшитди; бу қоғозда, агар аҳоли ўз жойида қолса унга ҳеч қандай зарар етказилмайди, французлар нимаики олишса ҳаммасига пул тўлайди деб, ёзилган эмиш. Бунинг исботи учун деҳқон Карп Вислоуховодан юз сўмлик қоғоз олиб келди (бу пул қалбаки эканидан Карп беҳабар эди), французлар ем-хашак учун заколат берибдилар.

Ниҳоят, Алпатич булардан ҳам муҳимроқ бўлган бир нарсадан хабардор бўлди: у қишлоқ оқсоқолига, князнининг кўч-кўронини Богучароводан олиб бориш учун арава ҳазирла деб, буйруқ берган куни эрталаб қишлоқда деҳқонларининг йиғини бўлибди, шу йиғинда деҳқонлар от-улов бермаслик ва ҳеч ёққа жилмасликка аҳд қилишибди. Аммо вақт зиқ эди. Князь вафот этган куни, 15 августда, дворянлар оқсоқоли княжна Марьяга шу куннинг ўзида кўчасиз, бу ерда туриш хавфли бўлиб қолди, 16 дан сўнг жавобгарликни бўйнимдан соқит қиламан, деди. Князь ўлган куни у жўнаб кетди, лекин эртасига, дафн маросимига етиб келишини ваъда қилди. Бироқ эртасига етиб келолмади, чунки ўзи олган маълумотга қараганда, французлар тўсатдан олға силжибдилар, дворянлар оқсоқолининг ўзи бола-чақаси ва мол-мулкни олиб кетишга зўрға улгурибди.

Ўтгиз йилдан бери Богучаровони оқсоқол Дрон идора қилар, кекса князь уни Дронушка деб атар эди.

Дрон жисман ва руҳан-жуда тегик деҳқонлардан эди, бу қабила одамлар ёши улғайиши билан соқолини қўйиб юборади-да, олтмиш-етмиш ёшга қадар бир тола сочи оқармасдан, бир дона тиши тушмасдан, ўттиз ёшида қандай бўлган бўлса, олтмиш ёшида ҳам шундай қомати тик, бақувват бўлади.

Дрон бошқа деҳқонлар билан бирга илиқ дарёлар бўйига ҳижрат қилган ва қайтиб келганидан кейин кўп ўтмай Богучаровода қишлоқ оқсоқоли-бурмистр қилиб тайинланган эди, у йигирма уч йилдан бери шу вазифани бекам-кўст ўтаб келмоқда эди. Деҳқонлар хўжаларидан кўра ундан кўпроқ кўрқишар эди. Хўжалар — кекса князь ҳам, ёш князь ҳам, гумашта ҳам уни ҳурмат қилар, ҳазил тариқасида уни министр деб аташар эди. Дрон оқсоқол бўлганидан бери, шунча йил давомида бирон мартаба ичгани ҳам йўқ, касал бўлгани ҳам йўқ эди, унинг уйқусиз тунлардан ёки бирон оғир меҳнатдан сўнг нолиганини ҳеч ким эшитган эмас, саводсиз бўла туриб соғиладиган арава-арава уннинг миқдори ва пул ҳисобидан адашган эмасди, Богучарово ерларининг ҳар бир десятинасида неча фарам буғдой чиқишини беш панжасидай билар эди.

Алпатич талон-торож қилинган Лисие Горидан қайтиб келгач, князь дафн этилган куни мана шу Дронни чақирди ва Богучароводан кетиш учун княжна Марьяга ўн иккита от, бошқа ашёларни юклашга ўн саккизта арава ҳозирлашини буюрди. Богучарово деҳқонлари ўлпон тўлайдиган деҳқонлар бўлса ҳам Алпатичнинг фикрига кўра, бу буйруқни улар сўзсиз бажаришлари керак эди, чунки Богучарово деҳқонларида икки юзу ўттизта от-улов бор эди, ҳаммаси ўзига тўқ эди. Лекин оқсоқол Дрон бу гапни эшитиб, индамай ерга қараб қолди. Алпатич ўзи танийдиган деҳқонларнинг отини айтиб, шулардан от-улов олишни буюрди.

Дрон бу деҳқонларнинг от-улови юк ташиб юрибди, деб жавоб берди. Алпатич бошқа деҳқонларнинг отини айтди. Дроннинг гапига қараганда, бу деҳқонларнинг ҳам от-улови бу ерда эмасди: баъзиси давлатга қарашли аравага қўшилган, баъзиси дармони кетиб ётибди, баъзи бир хилларининг оти ем-хашак йўқлигидан ҳаром ўлиб кетган эди. Дроннинг айтишича, аравага тугул, ҳатто экипажга қўшгани ҳам от-улов топилмас эди.

Алпатич Дронга тикилиб қараб туриб, қовоғини сол-

ди, Дрон энг яхшии қишлоқ оқсоқоли бўлса, Алпатич ҳам бошқаларга намуна бўладиган иш бошқарувчи эди. У йигирма йилдан бери князь мулкани бекорга идора қилиб келаётгани йўқ. Алпатич иши тушган одамларнинг майл ва ниятларини дарров билиб олиш қобилиятига эга эди. Шунинг учун ҳам у энг яхши бошқарувчи эди. Алпатич Дронга бир қараб олиш билан бу фикр унинг ўзидан чиқмаганини, бу Богучарово аҳолиси орасида тарқалган ва Дронни чулғаб олган умумий кайфиятнинг ифодаси эканлигини пайқади. Бироқ Алпатич шуни ҳам билладики, бойиб кетган, деҳқонлар балодан баттар ёмон кўрадиган Дрон икки лагерь орасида — хўжалар ва деҳқонлар лагери орасида иккиланиши керак эди. Алпатич иккиланаётганини унинг қарашидан пайқаб олди, шунинг учун ҳам қовоғини солиб, Дронга яқинроқ келди.

— Дронушка, менга қара! — деди Алпатич, — сен бу беҳуда гапларни қўй! Зоти олий князь Андрей Николаевичнинг ўзлари барча аҳолини жўнатиш керак, ҳеч ким душман қўл остида қолмасин, деб буйруқ берувдилар, бу амр подшонинг амри. Кимик қолса подшога хиёнат қилган бўлади. Тушундингми?

— Тушундим, — деди Дрон кўзини ердан олмай.

Бу жавоб Алпатични қаноатлантирмади.

— Ҳой, Дрон, шуни билиб қўйки, ўзингга жабр бўлади! — деди Алпатич бош чайқаб.

— Нима қилсалар ўзлари биларлар, — деди Дрон маънос ҳолда.

— Дрон, бу гапларни қўй! — деди Алпатич қўлини қўлтиғидан олиб. У Дроннинг оёғи остидаги ерни дабдаба билан кўрсатиб, — мен фақат ичингдагина эмас, оёғинг остидаги ерда илон қимирласа ҳам биламан, — деди Дрон турган ерга ишора қилиб.

Дрон довдираб Алпатичга бир қараб қўйди-ю, яна бошини қуйи солди.

— Сен бу бўлмаган гапларни йиғиштириб қўй! Халойиққа айт, Москвага жўнагани ҳозирлик кўрсин, князнинг кўч-кўрони учун от-арава тайёрласин, ўзинг ҳам йиғинга бора кўрма! Эшитдингми?

Дрон тўсатдан унинг оёғига йиқилди.

— Яков Алпатич, мени бўшатиңг! Қалитларни олингу, худо ҳақи мени бўшатиңг.

— Қўй бу гапларни! — деди Алпатич қаҳр билан. — Остингдаги ерда илон қимирласа биламан деб айтдим.

ку! — деди яна. Алпатич моҳир асаларичи ҳисоблангани, сулини қай маҳалда экса яхши бўлишини билгани; йигирма йил давомида кекса князга маъқул бўлиб, унинг хизматини адо этиб келгани туфайли жодугар деб ном чиқарганини ўзи билар эди, ернинг тагида илон қимирлаганини ҳам халқ тасавурида фақат жодугар билар эди холос.

Дрон бир нима демоқчи бўлиб, оғиз жуфтлаган эди, Алпатич унинг сўзини оғзидан олди.

— Ниятларинг нима? А! Нима деб ўйлаяпсизлар?

— Халойиққа гап уқтириш қўлимдан келмаса нима қилай? Одамлар бевош бўлиб кетган. Мен ҳам уларга айтдим...

— Мен ҳам шуни айтяпман-да, — деди Алпатич. Кейин қисқагина қилиб сўради: — Ичишяптими?

— Ҳаммаси бевош бўлиб кетган, Яков Алпатич, яна бир бочка олиб келишди. Ҳаммаси маст.

— Менга қара, мен миршабхона бошлиғи олдига бораман, сен халойиққа айт, бу бемазагарчиликни йиғиштириб, от-улов ҳозирлашсин.

— Хўп бўлади, — деди Дрон

Яков Алпатич гапни чўзиб ўтирмади, узоқ йиллар давомида одамларни бошқариб юргани учун ҳам билар эдики, одамларни итоат қилдиришнинг асосий шarti — улар итоат қилмасмикинлар, деган шубҳани уларнинг ўзига билинтирмасликдан иборатдир. Яков Алпатич Дроннинг итоат қилиб, «хўп бўлади» дейиши билан қаноатланди, лекин у ҳарбий қўмондоннинг ёрдамисиз деҳқонлардан от-улов олиб бўлмаслигига амин эди.

Дарҳақиқат кечқурун ҳеч қандай от-уловдан дарак бўлмади. Қишлоқ қовоқхонаси олдида кечқурун яна йиғин бўлди, шу йиғинда отлар ўрмонга беркитилсин, ҳеч қандай арава берилмасин, деб тил бириктиришди. Алпатич бу ҳақда княжнага оғиз очмасдан Лисие Горидан келтирган ўз нарсаларини аравадан туширишни, шу отларни княжнанинг каретасига қўшишни буюрди-да, ўзи бошлиқлар олдига кетди.

X

Княжна Марья отасининг дафнидан сўнг ўз бўлмасига кириб эшикни беркитиб олди ва ҳеч кимни киргизмай қўйди. Хизматкор қиз эшик олдига бориб, Алпатич қачон

кўчишга амр берадилар деб сўраяптилар, деди (бу ҳодиса Алпатич билан Дрон ўртасидаги гапдан олдин бўлган эди). Княжна Марья чўзилиб ётган диванидан турди-да, эшик орқасидан, мен ҳеч қачон ҳеч қаерга бормайман, мени тинч қўйишингизни сўрайман, деди.

Княжна Марья ётган уйнинг деразалари кунботиш томонга қараган эди. У юзини деворга ўгириб, чарм ёстиқнинг тугмаларини пайпаслаб диванда ётаркан, кўзи фақат шу ёстиқни кўрар, туманли фикрлари фақат бир парса атрофида айланар, ўлимнинг ҳақ эканлиги ва шунча йилдан бери ўзига билинмаган ва фақат отаси хаста бўлиб ётган кунларида юзага чиққан руҳий разолати ҳақида ўйлар эди. У ибодат қилмоқчи бўлар, лекин ибодат қилолмас, шу руҳий ҳолатда худога ёлворгани ботинолмас эди. Княжна Марья хийла вақт шу алфозда чўзилиб ётди.

Куёш уйнинг у томонига ўтди, унинг кечки қия шуъласи очиқ деразадан мўралаб, уйни, княжна Марья тикилиб ётган ёстиқнинг ярмини ёритди. Княжна Марья бирдан хаёл суришдан тўхтади. У беихтиёр ўрнидан қўзғалиб сочини тузатди-да, беғубор бўлса ҳам кечки шабада ўйнаб турган салқин ҳавони ғайри ихтиёрий ютиб, ойнага томон келди.

«Ҳа, энди оқшом манзараси гаштини сураверсанг бўлади. Энди отанг йўқ, сенга ҳеч ким моне бўлолмайди,» — деди ўзича княжна Марья ва стулга ўтириб, бошини дераза тоқчасига қўйди. Боғ томондан кимдир ёқимли ва паст товуш билан уни чақирди ва сочини ўпди. Бу қора кўйлак кийиб, қўлига мотам нишонаси бўлган қора латта боғланган қора кўйлакли m-lle Bougienne эди. У секин княжна Марьянинг олдига келди, оҳ чекиб, уни ўпди-ю, йиғлаб юборди. Княжна Марья яна бир марта қаради. Шу оннинг ўзида княжна Марья у билан орасида ўтган гапларни, ундан рашк қилиб юрганларини эслади; отасининг сўнгги вақтларда француз аёлга бўлган муносабати ўзгарганини, уни кўришга кўзи бўлмаганини хотирлади; демак, княжна Марья ичида ундан ўпкалаб юришга ҳақли эмас экан. «Ҳа, ўзим отамнинг ўлимини тилаб юриб, яна бировни маломат қилишга нима ҳақим бор!» деди княжна ичида.

Княжна Марья шу оннинг ўзида дугонасининг аҳволни тасаввур қилиб кўрди, сўнгги вақтларда оралари бузилган бўлса ҳам яна унга муте бўлганлигини, бировнинг

эшигида юрганини кўз олдига келтирди. Княжна Марья дугонасига ачинди. У m-lle Bourienneга савол назарила мулойимгина боқди-да, қўлини чўзди, m-lle Bourienne унинг қўлларини ўпаркан, унинг бошига тушган мусибат ҳақида гапириб йиғлади ва унга ҳамдард эканлигини билдирди.— Мен гамбодага бирдан-бир тасалли бўлган нарса,— деди француз аёл,— ўз бошингизга тушган мусибатга ўртоқ бўлишга рухсат этганингиздир. Орамизда бўлиб ўтган барча англашилмовчиликлар бу буюк гамкулфат олдига йўқолиши керак, мен ҳеч кимнинг қарши-сида ўзимни гуноҳкор сезмайман. Менинг қалбимдаги меҳр-муҳаббат ва эҳтиромни унинг арвоҳи кўриб турибди,— деди m-lle Bourienne.

Княжна Марья унинг сўзларини эшитса ҳам, ҳеч нарса тушунмас, лекин баъзан унинг юзига қараб, товушигагина қулоқ солар эди.

— Азизим, княжна, сизнинг ҳолингиз ҳаммадан ҳам оғир,— деди француз аёл бир оз жим тургач.— Мен шуни биламанки, шу маҳалгача сиз ўз тўғрингизда ўйлаганингиз йўқ ва эндиликда ҳам ўйламайсиз; лекин сизга бўлган муҳаббатим туфайли мен шу ишни қилишга мажбурман. Алпатич ҳузурингизга кирдимиз? Кўчиш ҳақида у сиз билан гапиришдимиз? — деб сўради.

Княжна Марья жавоб қайтармади. У ким кўчиши керак, қаёққа кўчиши кераклигини билмас эди. «Ҳозир бирон ишга қўл борадимиз? Бирон нарса ҳақида ўйлаб бўладимиз? Барибир эмасми?» — княжна жавоб бермади.

— Биласизми, chere Marie¹— деди m-lle Bourienne,— биласизми, ҳозир хавф-хатар остидамиз, французлар бизни қуршаб олган, кўчиш хавfli бўлиб қолди. Ҳозир жўнасақ асир тушиб қолишимиз ҳеч гап эмас, худо билади...

Княжна Марья дугонасининг сўзларини эшитса-да, айтган гапларига тушунмас эди.

— Оҳ, кошки эди менинг учун барибир эканлигини биров билса,— деди княжна Марья.— Менга қолса, уни ташлаб ҳеч қаёққа кетмас эдим... Алпатич кўчиш тўғрисида нимадир деяётган эди... У билан сиз гаплашиб қўя қолинг, шу топда менинг юрагимга қил сиғмайди...

— Мен у билан гаплашдим. Зора эртага жўнаб кетсак, деб умид қилиб ўтирибди; аммо, менингча шу ерда

¹ Жоним Мария.

қолганимиз маъқулроқ, — деди у, — ўзингиз ўйлаб кўринг, chère Marie, йўлда солдат ва ё исёнчи деҳқонларнинг қўлига тушишдан даҳшатли нарса борми. — M-lle Bourienne сумкасини очиб, француз генерали Рамо номидан ёзилган эълонномани (у оддий рус қоғозида ёзилган эмас эди) княжна Марьяга узатди, эълонномада ҳамма ўз ҳовлисида қолаверсин, француз ҳукумати уларни ҳимоя қилишга қодир, деб ёзилган эди.

— Шу генералга мурожаат қилсак, дурустроқ бўлармиди дейман, — деди француз аёл. — Мен аминманки, улар ҳурматингизни жойига қўяр.

Княжна Марья қоғозни ўқиркан, кўз ёши томоғига тиқилганидан юзи пирпираб учарди.

— Бу қоғозни кимдан олдингиз? — деб сўради княжна.

Исмидан француз эканлигимни билишган бўлса керак, — деди m-lle Bourienne қизариб.

Княжна Марья қоғозни ушлаб дераза олдидан турди-да, ранги-қути ўзгарган ҳолда уйдан чиқди ва князь Андрейнинг собиқ кабинетига қараб кетди.

— Дуняша, Алпатичними, Дронушканими, биронтасини чақиринг, — деди княжна Марья. — Ҳа, Амалье Карловнага айтиб қўйинг, менинг олдимга кирмасин, — деди яна княжна Марья m-lle Bourienne нинг товушини эшитиб. — Тезроқ жўнаш керак! Тезроқ жўнаш керак! — деди княжна ўзича французлар қўлида қолиб кетиш ваҳимасидан даҳшатга тушиб.

«Французлар қўлида қолиб кетганимни князь Андрей билса-я! Князь Николай Андреевич Болконскийнинг қизи жаноб генерал Рамодан ҳимоя сўраса-я, унинг лутфмарҳаматига кўз тикса-я!» — Бу фикр княжна Марьяни даҳшатга солди, у қизариб-бўзариб кетди, бутун вужудини титроқ босди ва шу чоққача сезмаган қаҳру ғазаб ва ифтихор ҳисси уни қамраб олди. Княжна Марья қанчалик оғир аҳволда қолишини, энг муҳими, ҳақоратга қолишини кўз олдига келтирди. «Французлар бу ҳовлига кириб олади; жаноб генерал Рамо князь Андрей кабинетини эгаллайди; унинг мактуб ва қоғозларини эрмак қилиб ўқийди. M-lle Bourienne lui fera les honneurs de¹ Богучарово», раҳм-шафқат кўрсатган бўлиб, кичкина бир ҳужрани менга беришади; солдатлар, юлдуз билан крестни кўчириб олиш мақсадида қиблагоҳимнинг ҳали тупроғи

¹ Мамзел Бурьен зўр эҳтиром -ла уни Богучаровода қабул қилади.

босилмаган қабрини вайрон қилишади; улар руслар устидан ғалаба қозонишганини менга айтиб беришади; менга ёлғондан ҳамдард бўлишади...» Бу фикрлар княжна Марьянинг ўз фикрлари эмасди, у ўзини отаси ва акасининг фикри билан ўзи ҳақида ўйлашга ўзини мажбур деб биларди. Унинг ўзи учун қаерда қолса ҳам, бошига не кулфатлар тушса ҳам барибир эди, аммо шу билан бирга княжна Марья ўзини марҳум отаси ва князь Андрейнинг вакили деб сезар эди. Княжна Марья бенхтиёр ўшаларнинг фикри билан ўйлар, ўшаларнинг қалби билан сезар эди. Княжна, ўшалар ҳозир нима дейиши, нимани қилиши керак бўлса, мен ҳозир шуни қилишга мажбурман, деб биларди. У князь Андрейнинг кабинетига кирди ва айнан ўшага ўхшаб фикр юритишга уриниб, ўз аҳволини ўйлаб кўрди.

Княжна Марья отамнинг ўлими билан ҳаётини талабларим барбод бўлди, деб ўйлаган эди, шу топда ўша ҳаётини талаблари янги, ҳеч қачон тасаввур қилмаган бир куч билан кўз ўнгида гавдаланди ва бутун вужудини қамраб олди.

Ҳаяжонланиб, қип-қизариб кетган княжна Марья уйда нари-бери юраркан, гоҳ Алпатични, гоҳ Михаил Ивановични, гоҳ Тихонни, гоҳ Дронни чақиртирар эди. М-lle Воюгienne айтган сўзлар қай даражада тўғри эканлигини Дуняша ҳам, момо ҳам, бошқа қизлар ҳам айта олмас эди. Алпатич уйда йўқ, у бошлиқлар олдига кетган экан. Чақириб келинган ва уйқудан ҳозиргина турган архитектор Михаил Иванович ҳам княжна Марьяга бир нима деёлмади. Михаил Иванович ўн беш йил давомида, ҳеч қачон ўз фикрини айтмасдан, кекса князнинг сўзларини қандай жилмайиб маъқуллаган бўлса, княжна Марьянинг сўзларига ҳам айнан шундай жилмайиб жавоб берди, аммо бу жавоблардан бирон нарса тушуниш амри маҳол эди. Княжна Марья камердинер чол Тихонни чақиртирди, оғир ғам-кулфатдан ранги-рўйи кетиб, сўррайиб қолган чол княжна Марьянинг барча саволларига «хўп бўлади» деб жавоб берарди, княжна унга қараб ўзини зўрға йиғидан тийди.

Ниҳоят оқсоқол Дрон келди ва княжна Марьяга икки букилиб таъзим қилгач, эшик оғзида тўхтади.

Княжна Марья уйни бир айланиб, оқсоқол қаршисига келиб тўхтади:

— Дронушка, — деб гап бошлади княжна Марья, чун-

қи у Дроннинг содиқ дўст эканлигига шубҳа қилмас эди, уни ҳали ҳам йилига бир марта Вязьма ярмаркасига бориб, у ердан ажойиб ширин кулчалар олиб келадиган ва бу ширин кулчаларни жилмайиб княжнага совға қиладиган ўша Дрон деб ўйлар эди,— Дронушка, энди бу мусибатимиздан сўнг...— деб гап бошлади княжна, бироқ ўпкаси тўлиб гапиролмади.

Дрон хўрсиниб:

— Нима бўлса худодан,— деди. Иккови жим қолди.

— Дронушка, Алпатич қаёққадир кетиб қолибди. Кимдан маслаҳат сўрашни билмайсан киши. Менга кетишнинг иложи йўқ деб айтишди, шу гап ростми?

— Нега иложи йўқ экан, бекам, кетса бўлаверади,— деди Дрон.

— Йўллар хавфли, душман яқин келиб қолган эмиш. Азизим, нима қилишимни ҳам билмайман, нима дейишимни ҳам билмайман. Ўзим якка-ёлғиз қолдим. Ё шу бугун кечаси, ё эрта эрталаб жўнамоқчиман.— Дрон индамади. У княжна Марьяга ер остидан қараб:

— От-улов йўқ. Мен Яков Алпатичга ҳам айтган эдим,— деди.

— Нега йўқ бўлар экан? — деди княжна Марья.

— Худо урса шунақа бўлар экан,— деди Дрон.— Отларнинг баъзиларини солдатлар олиб кетишди, баъзилари ҳаром ўлди. Йил ўзи оғир келди. Отлар у ёқда турсин, одамларнинг ўзи очликдан ўладиган бўлиб ётибди! Уч кундан бери одамлар туз тотигани йўқ, ҳамма хонавайрон бўлди.

Княжна Марья унинг сўзларини диққат-ла тинглади.

— Деҳқонларни талаб кетишибдимми? Ғалла қолмабдимми? — деди княжна.

— От-улов у ёқда турсин,— деди Дрон,— одамларнинг ўзи очликдан ўляпти.

— Нега шу чоққача менга индамадинг, Дронушка? Наҳотки ёрдам қилишга қурбимиз етмаса? Мен қўлимдан келганча ёрдам кўрсатишга тайёрман,— деди княжна Марья. Қалби шундай зўр мусибат билан тўлган бир вақтда бой ва камбағал одамлар бўлиши, бойларнинг камбағалларга ёрдам бера олмаслиги княжнанинг ақлига сизмас эди. Княжна Марьянинг қулоғига хўжайинларнинг ғалласи бўлади, улар шу ғаллани деҳқонларга бўлиб беришади деган бир гап чалинган эди. У яна шуни

ҳам билардики, деҳқонларнинг бошига оғир кун тушса отаси ҳам, акаси ҳам ўз ёрдамини дариг тутмас эди; у фақат деҳқонларга бўлиб бермоқчи бўлган шу ғаллани тақсимлаш масаласида бирон хато қилиб қўйишдан қўрқар эди холос. Княжна Марья одамларга ғамхўрлик қилиш учун баҳона топилганидан хурсанд ва шундай ғамхўрлик туфайли отасининг ғамини унутганидан виждони азобланмас эди. Княжна Дронушкадан деҳқонларнинг эҳтиёжини, хўжайинларнинг Богучаровода қанча ғалласи борлигини батафсил сўради.

— Ахир, бу ерда бизнинг ғалламиз, акамга тегишли ғалла бўлса керак-ку? — деб сўради княжна Марья.

— Хўжайиннинг ғалласи шундайлигича турибди, — деди Дрон гурур билан, — бизнинг князь сотгин деб буйруқ бергани йўқ.

— Ўша ғаллани деҳқонларга бўлиб бер. Қанча керак бўлса, ҳаммасини бер: акамнинг номидан сенга ижозат бераман, — деди княжна Марья.

Дрон индамай чуқур хўрсинди.

— Ўшал ғалла етадиган бўлса, бўлиб бер, ҳаммасини бўлиб бер. Мен акам номидан буюраман, уларга айт: нимамиз бўлса баҳам кўрамиз. Улардан аяйдиган нарсамиз йўқ. Худди шундай дегин.

— Онахон, худо ҳақи, мени ишдан бўшатинг, айтинг, калитларни мендан олишсин, — деди Дрон, — йигирма уч йил хизмат қилиб, сизларга ёмонликни раво кўрган одам эмасман, худо ҳақи, энди бўшатинг.

Княжна унинг нима деяётганига, қанақа вазифадан бўшатилишини сўраётганига тушунмай қолди. Княжна Марья унинг садоқатига ҳеч қачон шубҳа қилмаганини, унга ҳам, деҳқонларга ҳам қўлидан келгунча ёрдам беришга тайёр эканлигини айтди.

XI

Бу воқеадан сўнг бир соат ўтар-ўтмас хизматкор қиз Дуняша княжна олдига келди-да, Дрон келганини, княжнанинг амрига биноан деҳқонларнинг бари омборхона олдига йиғилиб, уни кутиб турганини айтди.

— Ие, мен ҳеч кимни чақирганим йўқ эди-ку, — деди княжна Марья, — мен фақат Дронушкага ғаллани деҳқонларга бўлиб бер деган эдим холос.

— Онахоним княжна, худо ҳақи, айтинг, уларни тар-

қатиб юборишсин, ўзингиз ҳам чиқа кўрманг. Ҳаммаси ёлғон,— деди Дуняша,— Яков Алпатич келса, жўнаб кетамиз... Сиз рухсат берманг...

— Нимаси ёлғон? — деб сўради княжна таажжубланиб.

— Мен биламан ахир, худо ҳақи, сўзларимга қулоқ солинг. Мана, момодан сўранг бўлмаса. Улар сизнинг амрингизга бўйсунмас эмиш, қишлоқдан кетмас эмиш.

— Сен тушунмасдан гапиряпсан. Мен кетинг деб ҳеч қачон буйруқ берганим йўқ,— деди княжна Марья.— Дронушкани чақир.

Дрон келиб Дуняшанинг сўзларини тасдиқлади. Ростдан ҳам деҳқонлар княжнанинг буйруғига мувофиқ йиғилишибди.

— Мен уларни чақирганим йўқ,— дейди княжна Марья,— мен айтган сўзларни балким сен уларга нотўғри етказгандирсан. Мен фақат галлани уларга бўлиб бер, деб амр қилдим холос.

Дрон индамади ва чуқур хўрсинди.

— Кетсин десангиз кетаверишади,— деди у.

— Қўй, ўзим чиқаман,— деди княжна.

Дуняша билан момо йўлдан урса ҳам княжна уларга қулоқ солмай зинапояга чиқди. Дронушка, Дуняша, момо ва Михаил Иванович унинг кетидан боришди.

«Булар шу ердан жилмасин деб жўрттага бизга галла бўлиб бeryпти, аммо ўзи бизни французларга ташлаб кетиб қолади, деб ўйлашса керак,— деди княжна ичида.— Лекин мен буларга Москва яқинидаги қўрага борсаларинг, бир ойлик озиқ-овқатларингни бераман, деб ваъда қиламан; аминманки, менинг ўрнимда Andre бўлса ҳам бундан ортиқроқ қиларди»,— деб ўйлади княжна шом қоронғи-сида омборхона олдидаги ўтлоққа йиғилган оломон томон бораркан.

Оломон қўзғалиб бир жойга тўпланди, одамлар дарҳол бошларидан шляпаларини олишди. Княжна Марья бошини қуйи солиб оёғи билан этагига ўрала-ўрала деҳқонлар олдига келди. Ёш-қари, бир-бирига ўхшамайдиган шунча кўп кўзлар унга тикилган, шунча хилма-хил юзлар унга томон бурилган эдики, княжна Марья биронтасини кўролмади ва тўсатдан ҳаммаси билан гаплашиш зарурлигини сезиб, нима қилишини билмай қолди. Бироқ мен отам ва акамнинг вакили бўламан-ку, деган фикр унга далда берди ва у дадил сўз бошлади.

— Сизларнинг келганларингга кўпдан-кўп хурсандман, — деди княжна Марья юраги шиддат билан ураётганини сезаркан, ерга қараб. — Уруш сизларни хароб қилганини Дрондан эшитдим. Бу ҳаммамизнинг бошимизга келган бир балодир, мен кўлимдан келганича сизларга ёрдам қилишга тайёрман. Менинг ўзим ҳам кетяпман, чунки бу ерда қолиш хатарли бўлиб қолди... чунки... душман яқин... чунки... Мен бор-йўғимни сизларга бермоқчиман, дўстларим, ҳаммасини олинглар, бор ғаллани олинглар, сизлар муҳтож бўлмасаларинг бас. Биров шу ерда қолсинлар деб сизларга ғалла беряпти, деб айтган бўлса, бу ёлғон. Билъакс, мен кўч-кўронларингни олиб, Москва яқинидаги мулкимизга кўчиб боришларингни сўрайман, у ерда нима эҳтиёжларинг бўлса, ҳаммасини қондиришга ваъда бераман. Сизларга уй-жой ҳам, ғалла ҳам беришади. — Княжна Марья тўхтади. Оломон фақат хўрсинарди холос.

— Мен бу ишни ўз номимдан эмас, — деди княжна Марья, — сизларга яхши хўжайин бўлиб келган марҳум отам номидан, князь Андрей номидан қиляпман.

Княжна яна сўздан тўхтади, ҳеч ким «миқ» этмади.

— Бу кулфат бутун эл бошига келган, бунинг дардини ҳаммамиз барабар тортамиз. Бутун давлатим сизларники, — деди княжна қаршисида турган одамларни кўздан кечиаркан.

Ҳамма кўзлар бир ифода билан унга қарар, бироқ княжна бу ифодадан ҳеч қандай маъно англай олмас эди. Бу мароқми, садоқат ё миннатдорлик ифодасимиди, ёки қўрқув ва эътимодсизлик ифодасимиди, билиб бўлмасди. Лекин ҳамманинг юзидаги ифода бир хил эди.

— Сизнинг марҳаматингиздан кўпдан-кўп миннатдормиз, лекин хўжайинларнинг ғалласи ўзларига насиб қилсин, — деди орқароқда турган бир деҳқон.

— Нега олишни истамайсизлар? — деди княжна Марья.

Ҳеч кимдан садо чиқмади ва княжна Марья оломонга қаради; кўзига кўзи тушган кишилар шу он бошини қуйи солди.

— Нега олмаймиз дейсизлар? — деб сўради яна княжна. Ҳеч ким «чурқ» этмади.

Бу жимлик княжна Марьяга жуда оғир туюлди; у биронтасининг кўзига қарашга уринди.

— Нега индамайсиз? — деди княжна қаршисида ҳас-сага таяниб турган чолга юзланиб. — Агар яна биров

нарсә керак бўлса айтинг, мен сизларнинг хоҳишларинг-ни бажо келтиришга тайёрман,— деди княжна кўзи чол-нинг' кўзига тушганда, бироқ чол, худди бундан жаҳли чиққандай бошини бутунлай эгиб:

— Нимасига кўнайлик, бизга ғалла керак эмас,— деди.

Хар томондан:

— Нега энди биз бор-йўгимизни ташлаб кетар экан-миз? Буниси бизга тўғри келмайди. Бунга рози бўлол-маймиз. Бунга кўнолмаймиз. Сенга жуда-жуда ачинамиз, лекин ўзинг кетавер...— деган товушлар чиқди ва яна ҳамманинг юзида бир хил ифода пайдо бўлди, лекин бу мароқ миннатдорлик ифодаси эмас, балки ғазаб ва қатъ-ият ифодаси эди.

Княжна Марья ҳазин жилмайиб деди:

— Менинг сўзимга тушунмадиларинг шекилли. Нега кўчиб боришни истамайсизлар? Бошпана берсам, овқат-ларингни берсам. Бу ерда қолсаларинг, душман ҳамма нарсангизни талон-торож қилиб кетади-ку...

Бироқ княжнанинг овозини бошқа овозлар босиб кетди.

— Бормаймиз дедик, бормаймиз, талон-торож қилса қилаверсин! Ғаллангни ҳам олмаймиз, бизга кераги йўқ!

Княжна Марья яна қаршисида турган кишилардан биронтасининг кўзига қарашга уринди, аммо ҳеч ким унга қарамас, афтидан, ҳамма кўзини унинг кўзидан олиб қочар эди. Княжна таажжубланиб ноқулай бир аҳ-волда қолди.

Оломон орасидан:

— Удабуронлигига қаранг-а, бунинг кетидан бориб ўзимизни ўзимиз бадга солар эканмиз! Хонавайрон бў-либ, бўйнимизга бўйинтуруқ кияр эканмиз. Усталигига қаранг-а. Сизларга ғалла бераман эмиш! — деган то-вушлар эшитилди.

Княжна Марья бошини қуйи солиб, даврадан чиқди-да, уйга йўл олди. Жўнаб кетиш учун эртага от-улов ҳозирлаш ҳақида Дронга яна бир карра буйруқ бериб, ўз бўлмасига кирди ва ўй-хаёлларига берилди.

XII

Княжна Марья шу куни кечаси ўз бўлмасида, очиқ дераза олдида ўтириб, деҳқонларнинг қишлоқ томондан

келаётган товушига қулоқ солди-ю, лекин улар ҳақида ўйламади. Княжна шуни билар эдики, деҳқонлар ҳақида минг ўйлагани билан уларнинг ичидагини барибир билолмайди. У фақат бир нарса ҳақида — мана бу ташвишлар билан овора бўлиб эсидан чиқаёзган ва худди ҳозир ўтмишдай бўлиб қолган мусибати ҳақидагина ўйлай олар эди. У энди отасини эслашга, йиғлашга ва ибодат қилишга қодир эди. Кун ботиши билан шамол тинди. Тун сокин ва салқин эди. Соат ўн бирдан ошганда қишлоқ томондан келаётган товушлар тинди, хўроз қичқирди, липа дарахти орқасидан тўлин ой мўралади, ҳамма ёқни салқин оппоқ туман-шабнам қоплади, атрофга жимлик чўкди.

Шу яқин орада содир бўлиб, ҳозир ўтмишга айланган воқеалар манзараси — отасининг хасталиги, унинг сўнгги дақиқалари бирин-кетин тасавурида жонланди. Княжна ҳазин бир хурсандлик билан ўша пайтларни кўз олдига келтирди, лекин отасининг сўнгги дақиқаларини — жон бериш дақиқаларини даҳшат билан хаёлидан қувди, чунки бу сокин ва сирли тунда унинг сўнгги дақиқаларини кўз олдига келтиришдан ожиз эди. Бу манзаралар унинг тасавурида шу қадар равшан, шу қадар батафсил гавдаландики, назарида гоҳ шу бугун бўлган, гоҳ бўлиб ўтган, гоҳ келажакда бўладиган ҳодисадай туюлди.

Баъзан унинг кўз олдига отаси ўсал бўлиб қолган дамлар гавдаланарди: мана, уни иккала қўлтиғидан олиб, Лисие Гори боғидан зўрға судраб келадилар, у тили тутилиб, алланималар деб гудуранади, оппоқ қошлари пир-пир учади, безовталаниб, қўрқа-писа қизига термилиб қарайди.

«Ўшанда ҳам жон бериш олдига менга айтган ўша сўзларни айтмоқчи бўлган эди, — деди ичида княжна. Отам менга айтган сўзларини доим ўйлаб юрар экан». Бир фалокат юз беришини сезиб княжна Марья отасининг хоҳишига қарши Лисие Горида қолган (ўша куннинг эртасигаёқ кекса князь ўсал бўлган эди), ўша оқшомнинг бутун тафсилоти билан эслади. Княжна Марья ўша кеча ухлай олмасдан, оёқ учида юриб, пастга тушган, шу кеча отаси ётган гулхона эшиги олдига бориб, унинг товушига қулоқ солган эди, ўшанда отаси изтироб чекиб, толиққан товуш-ла нима тўғридадир Тихон билан гаплашганди. Отаси гаплашгиси келиб турганга ўхшар эди. «Нега отам мени чақирмади экан? Нега Тихон ўрнида ме-

нинг ўша ерда бўлишимга рухсат этмади? — деб ўйлаган эди княжна Марья ўшанда. Ҳозир ҳам шуни ўйларди. — Отам юрагида қолган гапларини энди ҳеч қачон, ҳеч кимга айта олмайди. Дилидаги розини айтиб бера оладиган дақиқа энди на унга муяссар бўлди, на менга. Ўшанда Тихон ўрнида мен қулоқ солсам гапларига тушунар эдим. Нега ўшанда ўзим олдига кирмадим-а? — деб ўйлади княжна Марья, — балким ўлими олдида айтган гапларни ўшанда айтар эди. Ўшанда Тихон билан гаплашиб ўтириб, икки марта мени сўраган эди. У мени кўргиси келган эди, аммо мен эшик орқасида турсам ҳам кирмадим. Тихон билан сўзлашиш отам учун оғир, кўнгилсиз эди, чунки Тихон отамнинг гапига тушунмас эди. Отам Лизанинг вафот қилганини унутиб, Тихон билан унинг ҳақида гапиргани эсимда турибди, Тихон Лизанинг ўлганини эслатганда, отам «аҳмоқ» деб ўшқириб берган эди. Отамнинг аҳволи оғир эди, мен эшик орқасида туриб, оҳ-воҳ қилиб каравотга чўзилганини ва «ё тангрим!» деб бақирганини эшитган эдим. Нега ўшанда кира қолмадим? Олдига кирсам мени бирон нима қилармиди? Мен нимамни йўқотар эдим? Балки ўшанда айтмоқчи бўлган гапларини айтар, юраги таскин топар эди. Княжна Марья отаси ўладиган кунни эрталаб, айтган ўша ширин сўзни баланд товуш билан айтди. Княжна «жон-гинам!» деб такрорлади ва юрагини бўшатиш учун хўнграб йиғлади. У отасининг юзини, эсини таниганидан бери билган, ҳамиша узоқдан кўриб юрган юзини эмас, энгашиб нима деяётганини сўнгги дафъа эшитмоқчи бўлиб, қулоғини оғзига тутган чоғда илк дафъа, барча икир-чикир ва ажинлари билан яқиндан кўрган ўша заиф ва ҳуркак юзини кўз олдига келтирди.

— Жонгинам, — деди яна княжна Марья.

«Шу сўзни айтганда нимани ўйладикин? Ҳозир нимани ўйлаптикин?» — деган саволга жавобан тўсатдан княжна Марьянинг кўзига тобутда жағи боғланган ҳолда ётган отасининг юзидаги ифода кўриниб кетди. Отасининг юзига лабини тегизиб, бу отаси эмас, алланечук сирли, кишини чўчитадиغان бир нарса эканлигига қаноат ҳосил қилганидан кейин, уни қандай даҳшат босган бўлса, ҳозир айнан ўшандай даҳшат босди. Княжна бошқа нарса ҳақида ўйламоқчи, ибодат қилмоқчи бўлди, бироқ ибодат қилолмади. У шаҳло кўзларини катта-катта очиб, ойнанинг нури ва сояга қараркан, ҳар он отасининг жонсиз юзини кўришга маҳтал бўлар, уйнинг ичкари ҳам ташқарисида

ҳукмрон бўлган сукунат унинг бутун борлигини исканжага олгандай бўларди.

Княжна аввал:

— Дуняша! — деб шивирлади, кейин даҳшатли бир товуш билан: «Дуняша!» деб бақирди-ю, қоронғи уйдан югуриб чиқди, хизматкор қизлар турадиган уйга томон чопди, унинг товушини эшитган момо ва қизлар ҳам югуриб княжна томон келмоқда эди.

XIII

Августнинг 17 сида Ростов билан Ильин иккаласи ҳозиргина асирликдан озод бўлиб келган Лаврушка ва бир нафар чопар гусар билан биргаликда отланиб, ўз қароргоҳларидан, Богучароводан ўн беш чақирим наридаги Анково қишлоғидан сайр-томошага чиқишди. Улар ҳам Ильиннинг яқинда сотиб олган отини синаб кўрмоқчи, ҳам қишлоқлардан ем-хашак қидирмоқчи эди.

Сўнгги уч кун ичида Богучарово икки душман армияси орасида қолган бўлиб, бу ерга рус армиясининг арьергард қисми қандай осонликча кира олса, француз авангард қисми ҳам шундай осонликча кира олиши мумкин эди, шунинг учун ҳам Ростов, ғамхўр эскадрон командири сифатида, Богучаровода қолган озиқ-овқатни французлар келмай туриб қўлга киргизмоқчи эди.

Ростов билан Ильиннинг кайфи жуда чоғ эди. Улар Богучаровода, князнинг кўрасида қароллар ва чиройли қизлар кўп бўлса керак деган хаёлда суюниб бораркан, гоҳ Наполеон ҳақида Лаврушкага саволлар бериб, унинг гапларидан завқланиб кулар, гоҳ Ильиннинг отини синамоқчи бўлиб, бир-бирларидан ўзиб кетар эдилар.

Ростов ҳозир борилаётган қишлоқ синглисига унашилган ўша Болконскийнинг мулки эканлигини билмаган ва хаёлига ҳам келтирмаган эди..

Ростов билан Ильин сўнгги дафъа, қишлоққа кираверишда пойга қилишди, Ростов Ильиндан ўтиб кетиб, Богучаровога ҳаммадан олдин кирди.

— Мендан ўзиб кетдинг-а, — деди бўриққан Ильин.

Ростов терга пишган Дон зотли отини силаркан:

— Ҳа, ҳали ўтлоқда ҳам сендан ўзиб кетувдим, бу ерда ҳам, — деди.

— Тўрам, мен француз отимда сиздан ўзиб кетардим, лекин истиҳола қилдим-да, — деди орқароқда ке-

лаётган Лаврушка (француз оти деб ўзининг аравага қўшиладиган қирчанғисини айтаётган эди).

Улар отларини битта-битта юргизиб, омборхона олдига келишди, бу ерда деҳқонлар йиғилишиб турган эди.

Деҳқонларнинг баъзилари шапкасини олди, баъзи-си шапкаларини олмасдан, буларга қараб қолди. Новчадан келган, юзини ажин босган, соқоли сийрак иккита кекса деҳқон қовоқхонадан чиқди, гандираклаб қовушмаган бир ашулани айтаркан, тиржайиб офицерлар олдига келди.

— Яшанглар! — деди Ростов кулиб. — Ем-хашак топиладими?

— Бир-бирига жуда ўхшайди-я, — деди Ильин.

— Вақти... м... из чоғ... — деди бири қувноқ табассумла ашула қилиб.

Бир деҳқон оломон орасидан чиқиб Ростов олдига келди.

— Сиз ким бўласиз? — деб сўради.

— Француз, — деди Ильин кулиб. — Мана бу Наполеоннинг ўзи, — деди Лаврушкага ишора қилиб.

— Демак, руслар экансиз-да? — деб сўради яна ўша деҳқон.

— Сизлар бу ерда кўпчиликмисизлар? — деб сўради бошқа бир деҳқон буларга яқинроқ келиб.

— Кўп, жуда кўпмиз, — деди Ростов, — нега бу ерда тўпланиб турибсизлар? — деди у яна. — Байрамми, нима бало?

— Чоллар йиғилишиб юртнинг гапини гаплашиб ўтиришибди, — деди бир деҳқон Ростовнинг олдидан нари кетиб.

Шу чоқ князнинг қўраси томондан икки аёл билан оқ шляпа кийган бир эркакнинг қораси кўринди, улар офицерларга томон келмоқда эди.

Ильин югуриб келаётган Дуняшани кўргач:

— Пушти кўйлак кийгани меники, унга тегмайсан, — деди.

— Икковимизга ҳам бўлар! — деди Лаврушка Ильинга кўз қисиб.

— Нима хизмат, нозанин? — деди Ильин кулимсираб.

— Княжна сўраяптилар: сизлар қайси полкдан бўласиз ва фамилияларинг нима?

— Бу киши эскадрон командири граф Ростов бўладилар. Мен эсам содиқ кулингиз...

Маст деҳқон киз билан гаплашаётган Ильянга қарао:
— Суҳ-бат-лаш...— деб ашула қилди.

Дунияшадан сўнг узоқдан шляпасини ечган Алпатич етиб келди.

— Безовта қилганим учун зоти олийларидан узр сўрайман,— деди у эҳтиром билан, лекин шу билан бирга офицер ёш бўлгани учун назар-писанд қилмай, қўлини қўлтигидан олмади.— Менинг бекам, шу ойнинг ўн бешиди вафот этган генерал аншеф князь Николай Андреич Болконскийнинг қизлари бу шахсларнинг,— у деҳқонларга ишорат қилди,— кўрнамаклиги туфайли оғир бир аҳволга тушиб қолдилар, ўша киши сизларни ўз ҳузурларига таклиф қилиптилар... Агар бемалол бўлса,— деди Алпатич ҳазин табассум билан,— сал нарироққа борайлик, буларнинг олдида ноқулайроқ...— Алпатич сўнадай атрофида айланаётган икки деҳқонга ишора қилди.

— Э, Алпатич! Э, Яков Алпатич! Чакки қилибмиз!.. Худо ҳақи кечир. Билмабмиз! А! — деди икки деҳқон хушчақчақ кулиб.

Ростов маст деҳқонларга қараб табассум қилди.

Яков Алпатич, бир қўли қўйнида, ўзини сипо тутишга ҳаракат қилиб, иккинчи қўли билан чолларга ишора қилди:

— Балким уларни томоша қилиб, зоти олийлари овунаётгандирлар? — деб сўради.

— Йў-ге, бунинг нимаси томоша,— деб Ростов отининг бошини бурди,— ўзи нима гап?

— Зоти олийларига шу нарсани маълум қилмоқчи-манки, бу авом халқ бекамни кетгани қўймасдан, аравага қўшилган отларни чиқариб олмоқчи бўляпти, ҳамма нарса тахт бўлса ҳам эрталабдан бери бекам кетолмаяптилар.

— Бўлмаган гап-э! — деб қичқириб юборди Ростов.

— Маълум бўлсинки, мен ҳақ гапни айтмоқдаман! — деди такроран Алпатич.

Ростов оддан тушди ва жиловни чопарга тутқазиб, Алпатич билан бирга қўра томон бораркан, ундан вазиятни батафсил сўради. Ростдан ҳам кеча княжнанинг деҳқонларга ғалла таклиф қилгани, Дрон билан суҳбатлашиб, деҳқонлар йиғинида гапиргандан кейин аҳвол шу қадар оғирлашибдики, Дрон калитларни ташлаб, деҳқонларга қўшилибди. Алпатич чақирса келмабди, княжна эрталаб араваларни қўшинглар деб буюрса, деҳ-

қонлар бир тўда бўлиб, омборхона олдига йиғилишибди-да, бориб княжнага айт, уни қишлоқдан чиқармаймиз, ҳеч ким ҳеч қабққа чиқмасин деган буйруқ бор, биз ҳозир отларни чиқариб оламиз, дейишибди. Алпатич оломон олдига чиқиб уларни инсофга чақирибди, бироқ унга (ҳаммадан кўра Карп кўпроқ гапирибди. Дрон эса оломон орасида биқиниб турибди) княжнани Богучаровдан чиқармаймиз, чунки бу ҳақда буйруқ бор: княжна шу ерда қолаверсин, илгаригидай хизматини адо этиб, амридан чиқмаймиз, дейишибди.

Ростов билан Ильин от қўйиб келаётганда княжна Марья, Алпатич, момо ва оқсочларнинг гапига қулоқ солмасдан, жўнашга отланиб, юкларини аравага ортираётган эди, бироқ аравакашлар от чоптириб келаётган суворийларни кўргач, буларни француз гумон қилиб қочиб кетишди, ҳовлидаги хотин-халаж йиғи-сиғи кўтаришди.

Ростов даҳлиздан ўтаётган маҳалда:

— Бўтагинам! Сени худонинг ўзи етказди,— деган ёқимли товушлар эшитилди.

Ростовни бошлаб кирганларида княжна Марья ўзини йўқотиб, дармони қуриган ҳолда залда ўтирган эди. Княжна бу одам қимлигини ҳам, нима учун келганини ҳам, ўзининг аҳволи нима бўлишини ҳам билмас эди. Аммо Ростовнинг русларга хос чеҳрасини, оёқ босишини, биринчи айтган сўзини эшитгач, уни ўз доирасига мансуб одам эканлигини англади-да, чақнаб турган шаҳло кўзларини унга тикиб, ҳаяжондан титраётган товуш билан сўз бошлади. Бу учрашув шу он Ростовга романларда бўладиган ҳодисаларни эслатди. «Ғам-ғуссадан эзилган, исёнкор авом халқ орасида якка-ёлғиз қолган муштипар қиз! Ғалати бир қисмат мени бу ерга бошлаб келди! — деб ўйларди Ростов княжнага қараб, сўзларига қулоқ соларкан.— Бу қизнинг чеҳрасидаги маъсумлик, олижанобликни кўринг-а!» — деди ўзича тортиниб гапираётган княжнанинг сўзларига қулоқ бериб.

— Бу ҳодисалар отам дафн этилган куннинг эртасига юз берди,— деганида княжнанинг товуши титраб кетди. У дарҳол юзини ўгирди ва худди менинг раҳмимни келтириш учун шу сўзларни айтяпти, деб ўйламаслиги учун қўрқа-писа, савол назари-ла унга қаради. Ростовнинг кўзлари жиққа ёшга тўлди. Княжна буни сезиб, ўтдай чақнаётган кўзлари билан ташаккур билдираётгандай

Ростовга қаради, унинг бундай нигоҳи хунуклигини унуттириб юборарди.

— Княжна, тасодифан бу ерга келиб, сиз билан учрашиб қолганимдан на қадар хурсанд бўлганимни сўз билан ифодалашга ожизман, мен сизнинг хизматингизга ҳозирман,— деди Ростов ўрнидан қўзғалиб.— Марҳамат қилиб, йўлга чиқаверинг, агар кузатиб қўйгани менга рухсат этсангиз, ҳеч ким сизга дахл қилолмайди, бунинг учун мен бошим билан жавоб бераман,— деди ва шоҳ авлодига мансуб бўлган хонимларга қандай таъзим қилинса, княжнага ҳам шундай таъзим қилиб, эшикка томон юрди.

Ростов кўрсатаётган бу ҳурмат билан гўё: «Сиз билан учрашиш менга катта бахт бўлса ҳам бахтсизлигингиздан фойдаланиб, сизга яқин бўлишни ўзимга эп кўрмайман» демоқчи эди.

Княжна Марья бу иззат-ҳурматнинг маъносини англаб бунга юксак баҳо берди.

— Мен сиздан жуда-жуда миннатдорман,— деди унга княжна французчалаб,— лекин мен аминманки, булар бир англашилмовчилик натижасидир ва ҳеч ким гуноҳкор эмас,— княжна йиғлаб юбориб,— кечиринг, мени,— деди.

Ростов қошларини чимириб, яна бир марта таъзим қилди-да, уйдан чиқди.

XIV

— Қалай, созми? Лекин меники, пушти кўйлак кийгани офатижон, оти Дуняша...— бироқ Ростовнинг авзонни кўриб Ильиннинг дами ичига тушди. Бу сўзлар қаҳрамони ва командирининг кайфиятига мос келмаганини пайқади.

Ростов Ильинга хўмрайиб қараб қўйди-да, унинг сўзларига жавоб бермасдан, тез-тез юриб қишлоққа қараб кетди.

— Мен бу қароқчиларнинг адабини бераман, кўрса-тиб қўяман! — деди ўзича Ростов.

Алпатич югурмасликка ҳаракат қилиб, тез-тез қадам ташлаб, лўкиллаганича Ростовга етиб олди-да:

— Жаноблари қандай қарорга келдилар? — деб сўради.

Ростов тўхтади ва қўлини мушт қилиб тўсатдан Алпатичга ўдагайлади:

— Қандай қарор? Қароринг нимаси? Сассиқ чол! — деб бақирди Ростов.— Сен бу ерда нима қилиб юрүдинг? А? Деҳқонлар исён кўтарибди-ю, сен бўлсанг оғзингни очиб қараб ўтирибсан! Сен ўзинг хоинсан! Мен сенларни яхши биламан, ҳаммангнинг терингга сомон тиқиб қўяман ҳали!..— Ростов худди газабини бекорга тўкиб адо қилиб қўйишдан қўрққандай Алпатични ташлаб, тез-тез қадам ташлаганича олға қараб кетди. Таҳқирланган Алпатич ўзини зўрға босиб, Ростовнинг кетидан йўрғалаб бораркан, ўз мулоҳазаларини айтди: «Менинг фикримча, — деди Алпатич, — ҳозир деҳқонларни йўлга солиб бўлмайди, ҳарбий ёрдамсиз уларга қарши чора кўриш маъқул эмас, яхшиси, ҳарбий қисмга одам юбориб, улар етиб келгунча сабр қилиб турайлик».

Ҳайвоний газабдан нафаси тиқилган Ростов заҳрини тўккиси келиб:

— Ҳарбий кучни мен уларга кўрсатиб қўяман... Қарши чиқиш нима эканлигини мен уларга кўрсатаман! — деди палапартиш. Николай нима қилмоқчи эканлигини ўзи ҳам билмасдан, шуурсиз, кескин ҳаракат билан тез-тез одим отиб, оломонга юрди. Ростов оломонга яқинлашган сари унинг ўринсиз бу хатти-ҳаракати яхши натижа беришга Алпатич қаноат ҳосил қилди. Унинг кескин ҳаракат билан тез-тез қадам қўйиши ва важоҳатини кўрган деҳқонлар ҳам айнан шуни сезмоқда эди.

Гусарлар қишлоққа келганидан ва Ростов княжна ҳузурига кириб кетганидан кейин деҳқонлар довдираб қолишди, уларнинг орасига нифоқ тушди. Деҳқонларнинг баъзиси бу келган кишилар руслар, княжнани қишлоқдан чиқармаганимизга қаҳри келса эҳтимол, деб хавотирга тушди. Дрон ҳам шу фикрда эди, бироқ бу фикрини айтганида Карп ҳам, бошқа деҳқонлар ҳам собиқ оқсоқолга ёпишиб кетди.

— Сен неча йилдан бери халқнинг қонини сўриб келдинг! — деб ўшқирди Карп.— Сенга барибир! Сен кўмиб қўйган хумчаларни қазиб олиб кетаверасан-да, бизнинг хонумонимиз барбод бўлиши билан сенинг неча пуллик ишинг бор?

— Тартибсизлик бўлмасин, ҳеч ким ўз уйдан чиқмасин, бирон нарса жойидан жилдирилмасин дейилганми, тамом,— деб бақирди яна бир деҳқон.

Жиккак бир чол Дронга ёпишиб:

— Навбат сенинг ўғлингга келганда сен эркатой-

ингни аядинг,— деб жавраб кетди,— лекин менинг Вань-камни солдатликка олдирдинг! Сенинг дастингдан ўлиб қутуламиз!

— Ўлиб қутуламиз!

— Мен ҳамма вақт халойиқни деб келган одамман! — деди Дрон.

— Халойиқни деб келган эмиш! Шунинг учун қорин солган экансан-да!

Иккала новча деҳқон оғзига келганини қайтармасди. Ростов Ильин, Лаврушка ва Алпатич билан бирга оломонга яқинлашиши билан оқ Карп бармоқларини белбоғига тиқиб, хиёл кулимсираганича олдинга чиқди. Дрон, аксинча, ўзини орқага олди, оломон ғуж бўлди.

— Қани! Оқсоқолларинг ким! — деб қичқирди Ростов тез-тез қадам қўйиб, халойиққа яқинлашаркан.

— Оқсоқолми? Нима қиласиз уни? — сўради Карп.

Бироқ Карп сўзини тугатмасдан бошидаги шапкаси учиб, калтак зарбидан боши бир томонга қийшайиб кетди.

— Ечинглар шапкаларингни, хоинлар! — деб қичқирди Ростов ўдағайлаб.— Оқсоқол қани дейман? — деди бақириб Ростов.

Оломон орасидан:

— Оқсоқол қани, оқсоқолни сўрашяпти... Дрон Захарович, қанисиз, сизни сўрашяпти,— деган мулойим товушлар эшитилди, ҳамма бошидан шапкасини ола бошлади.

— Исён қилишга ҳаддимиз сиғмайди, биз тартиб сақламоқчи бўлиб турибмиз,— деди Карп; шу он орқа томондан бир неча овоз тўсатдан:

— Чоллар шу қарорга келишди, сиздақанги бошлиқлар бўлса...

Ростов Карпнинг ёқасидан ушлаб, ўзгарган товуш билан палапартиш:

— Тилларинг чиқиб қолдими? Исён кўтармоқчимизлар, қароқчилар! Хиёнаткорлар! — деб бақирди ва Лаврушка билан Алпатичдан бўлак ҳеч ким бўлмаса ҳам,— бунинг қўлини боғланглар, қўлини боғланглар! — деб қичқирди.

Лаврушка югуриб борди-да, Карпнинг қўлини орқасига қайирди.

— Тепаликнинг нарёғидаги одамларимизни чақирайми? — деди у баланд товуш билан.

Алпатич деҳқонларга қараб, Карпнинг қўлини боғ-

ланглар, деб икки кишининг отини айтиб чақирди. Икки деҳқон унинг амрига бўйсуниб, одамлар орасидан чиқди ва камарбандларини еча бошлашди.

— Оқсоқол қани? — деб ўшқирди Ростов.

Дрон ранги мурдадай оқарган, қош-қовоғи солинган ҳолда оломон орасидан чиқди.

— Оқсоқол сенмисан? Боғла буни, Лаврушка! — деб қичқирди Ростов худди бу амри ҳам қаршиликка учрамайдигандай. Ростдан ҳам яна икки деҳқон келиб Дроннинг қўлини боғлай бошлади, Дроннинг ўзи худди ёрдам бераётгандай, камарини ечиб уларга берди.

— Менга қаранглар, — деди Ростов деҳқонларга ўгирилиб, — гап шу: ҳаммаларинг уй-уйларингга кетинглар, товушларинг ўчин!

— Биз нима қилибмиз. Бировни хафа қилган бўлмасак, фақат бефаҳмлиқ қилибмиз, холос. Аҳмоқлик қилибмиз... Ўзим ҳам айтувдим-а, бу тартиб-интизомдан ташқари эканини билувдим-а, — деб деҳқонлар бир-бирини мазаммат қила бошлади.

Алпатич яна ўз вазифасини адо этишга киришиб:

— Ана, айтмадимми, йигитлар, яхши қилмаяпсизлар демабмидим! — деди.

Деҳқонлар унга жавобан:

— Э, Яков Алпатич, бир номаъқулчилик қилдик-да, — дейишди ва ўша ондаёқ тарқалиб, уй-уйларига кетишди.

Қўллари боғланган икки деҳқонни князнинг қўрасига олиб кетишди. Икки маст деҳқон улар кетидан эргашди.

— Ана энди ҳолингни кўрамиз! — деди бири Карпга қараб.

— Хўжайинларга гап қайтариб бўлар эканми! Сен нима деб ўйлаган эдинг?

— Аҳмоқ-да! — деди бошқаси унинг сўзини тасдиқлаб, — қип-қизил аҳмоқ!

Икки соатдан кейин князь қўрасида от-улов тахт бўлди. Деҳқонлар қўли қўлига тегмай, хўжайинларнинг асбоб-анжомларини олиб чиқиб, араваларга орта бошлашди. Қазноққа қамаб қўйилган Дрон князнаниннг амри билан озод қилинди ва ҳовлида туриб деҳқонларга фармонбардорлик қилди.

Новча, кулиб турган кулча юзли бир деҳқон оқсоч қўлидан бир қутичани оларкан, деди:

— Унақа қўймагин. Бу нарса пулга келган. Нега ирғитиб юборасан! Арқоннинг тагига ҳам қўйма — қирилади. Мен палапартиш ишни ёқтирмайман. Бир ишни қилгандан кейин астойдил қилиш керак. Ҳа, баракалла, иш бундай бўлади, устига чиптами, хашакми ёпсанг, эсон-омон боради.

— Бу китобларга қарангу... — деди бири князь Андрейнинг китоб жавонларини кўтариб чиқаркан. — Сен қўйиб юбор! Жуда оғир экан-э, йигитлар.

Новча, кулча юзли деҳқон китоблар устида турган луғатларга ишора қилди-да, маъноли кўз қисиб:

— Ҳа, ялло қилиб юрмасдан, ўтириб ёзишган-да! — деди.

Ростов сурлик қилиб княжна билан танишишни ўзига эп кўрмай, унинг олдига келмади ва княжнанинг йўлга чиқишини кутиб қишлоқда қолди. Княжна Марья кўрадан чиққандан сўнг Ростов отига минди-да, қўшинларимиз тўхтаган ерга — Богучароводан ўн икки километр нарироққача кузатиб қўйди. У Янқовода карвон сарой олдида эҳтиром-ла княжна билан хайр-маъзур қилди ва илк дафъа қўлидан ўпди.

Княжна Марья ўз халоскорига (Ростовнинг қилган ишига княжна халоскорлик деб баҳо берди) миннатдорлик баён қилаётганида Николай қизариб кетиб:

— Қўйинг, айб эмасми, ҳар бир полиция ходими ҳам шу ишни қилар эди. Фақат деҳқонлар билангина курашиш лозим бўлганда-ку, биз душманни бу қадар яқин келтириб қўймас эдик, — деди у нимадандир хижолат тортиб ва гапни бошқа ёққа буришга уриниб. — Сиз билан танишмоқ шарафига ноил бўлганимдан беҳад шодман. Хайр, княжна, сизга сабр-бардош ва бахт-саодат тилайман. Сиз билан осойишта шароитда учрашиш муяссар бўлишини орзу қиламан. Агар мени қизартирмоқчи бўлмасангиз, ташаккур баён этманг.

Аммо княжна ўз миннатдорчилигини ортиқ сўз билан билдирмаган бўлса ҳам гул-гул очилиб кетган юз ифодаси билан билдирди. Ростовнинг, ташаккурга лойиқ иш қилганим йўқ, деганига княжна Марья сира ишонмас эди. Аксинча, княжна Марья амин эдики, Ростов бўлмаган тақдирда, исёнкор деҳқонлар қўлида ҳам, французлар қўлида ҳам ҳалок бўлиб кетарди; у княжнани қўғқараман деб ўзини муқаррар ва энг даҳшатли хавф-хатар

кучоғига отди; яна шунга амин эдики, Ростов энг юксак ва олижаноб қалб эгаси бўлиб, княжнанинг вазиятини, унинг бошига тушган мусибатини жуда яхши англади. Княжна дарду ҳасратини айтиб, йиғлаган чоғида Ростовнинг раҳмдил, ифбатли кўзлари ёшга тўлгани княжнанинг хаёлидан нари кетмас эди.

Княжна Марья Ростов билан хайрлашиб ёлғиз қолганидан сўнг, тўсатдан кўзлари ёшга тўлди ва хаёлига бир неча дафъа келган ғалати бир савол — уни севиб қолдимми, деган савол миясига келди.

Москва йўлида княжна гарчи аҳволи оғир ва кўнгилисиз бўлса ҳам бир неча мартаба калласини каретанинг ойнасидан чиқариб, нимагадир қувноқ ва маҳзун кулимсираб қараганини Дуняша пайқади.

«Хайр, уни севиб қолсам нима бўлибди?» — деб ўйлар эди княжна.

Княжна Марья, эҳтимол, мени ҳеч қачон севмайдиган бир кишини яхши кўриб қолдим, деб ўзидан-ўзи уялса ҳам, лекин буни ҳеч қачон ҳеч ким билмаслигини ўйлаб, ўзига тасалли берар, ҳеч кимга билинтирмасдан биринчи ва сўнггинчи дафъа севган одамимни ўлгунча қалбимда сақлаб юрсам гуноҳкор бўлмайман-ку, деб ўзига таскин берар эди.

Княжна баъзан Ростовнинг нигоҳини, кўрсатган ёрдамини, айтган сўзларини ўйларкан, назарида бахтга эришиш эҳтимолдан узоқ эмасдай кўринар эди.

«Қаердан ҳам у шундай бир вақтда Богучаровога келиб қолди, — деди ўзича княжна Марья. — Нима бўлдию, унинг синглиси князь Андрейни рад этди», — княжна Марья буларнинг ҳаммаси тақдирин илоҳий деб билар эди.

Княжна Марья ҳам Ростовда яхши таассурот қолдирди. Княжнани эслаганда унинг кўнгли очилиб кетар ва Богучаровода юз берган воқеадан воқиф бўлган ёр-жўралари, ем-хашак қидириб бориб Россиядаги энг бадавлат қаллиқ билан танишиб келибсан-да, деб ҳазиллашса, Ростовнинг жаҳли чиқар эди. Шунинг учун ҳам жаҳли чиқардики, катта молу дунёга эга бўлган княжнадай маъсума ва ёқимтой қизга уйланиш иродасидан ташқари, бир неча мартаба ўзининг ҳам хаёлига келган эди. Николайнинг ўзига қолса княжна Марьядан яхшироқ қизни орзу қилмас эди, чунки агар у княжна Марьяга уйланса ҳам онаси — графинянинг орзуси ушаларди, ҳам отаси-

нинг иқтисодий аҳволи бирмунча яхшиланади, ҳамда княжна Марья бахтли бўларди (Ростов унинг бахтли бўлишини сезиб турар эди).

Унда Соня нима бўлади? Унга берган аҳду паймонлар нима бўлади? Княжна Болконскаяни гапириб ҳазиллашганларида Ростов мана шуларни ўйлаб аччиеланарди.

XV

Кутузов армия қўмондонлигини қабул қилгандан сўнг князь Андрейни эслади ва унга бош қароргоҳга етиб келинг, деб буйруқ юборди.

Князь Андрей Царево-Займишчига келган ўша куни, ўша соатда Кутузов биринчи дафъа армияни кўздан кечирмоқда эди. Князь Андрей қишлоқда, бошқўмондоннинг каретаси турган попнинг ҳовлиси рўпарасидаги уйга тушган эди, у аъло ҳазратни (Кутузовни ҳозир ҳамма шундай деб атар эди) кутиб, эшик олдидаги скамейкага ўтирди. Қишлоқнинг нариги томонидаги ялангликдан, гоҳ полк музикасининг садоси эшитилар, гоҳ янги бошқўмондонни «Ура!» деб муборакбод қилаётган сон-саноксиз одамларнинг ҳайқириқлари қулоққа чалинади. Шу ерда князь Андрейдан ўн қадам нарида, князнинг йўқлиги ва ҳавонинг яхшилигидан фойдаланиб, икки деншчик, бир чопар ва бир мулозим турган эди. Сочлари қоп-қора, соқол-мўйлови ва бакенбарди ўсиб кетган кичкина бир гусар подполковниги дарвоза олдида келиб отини тўхтатди-да, князь Андрейга қараб, аъло ҳазрат шу ердами, қачон келаркинлар, деб сўради.

Князь Андрей унга, мен аъло ҳазратнинг қароргоҳларига мансуб бўлган шахслардан эмас, сизга ўхшаган одамман, деб жавоб берди. Гусар подполковниги қўмондоннинг ясанган деншчигига мурожаат қилди. Деншчик бошқўмондонларнинг деншчикларига хос манманлик билан гусар подполковнигини назар-писанд қилмай:

— Ҳа, сизга аъло ҳазрат керакми? Ҳозир келиб қолсалар эҳтимол! Нима ишлари бор эди? — деди.

Гусар подполковниги деншчикнинг муомаласига истеҳзо аралаш кулиб, отдан тушди, жиловни чопарга берди-да, хиёл таъзим қилиб, Болконскийнинг олдида келди. Князь Андрей скамейкадан жой берди. Подполковник ўтирди.

— Сиз ҳам бошқўмондонни кутиб ўтирибсизми? — деб гап бошлади гусар подполковниги. — Худога шукур, у кишининг ҳузурларига кириш қийин эмас дейишади.

Бўлмаса бу колбасапазлар ҳолимизни хароб қилади! Ер-молонинг немис бўла қолай дегани бежиз эмас! Энди руслар ҳам оғиз очиб гапирса бўлар деб ўйлайман! Худо биледи, бошимизга не кулфатларни солмади! Ҳадеб чекинамиз, чекинамиз! Сиз ҳам бу походга иштирок қилгандирсиз? — деб сўради у.

— Ҳа, иштирок қилиш ҳам гапми, бу чекинишда молу мулк ва ҳовли-жойим у ёқда турсин, жондан азиз бўлган қиблагоҳимдан айрилдим... У кишини ғам-ғусса адо қилди... — деди князь Андрей. — Мен Смоленскдан бўламан.

— Э... Сиз князь Болконский бўласизми? Сиз билан танишганимга кўп хурсандман; подполковник Денисов, Васька десангиз мени ҳамма танийди, — деди Денисов князь Андрейнинг қўлини қисиб, Болконскийнинг юзига айрим эътибор ва меҳр билан тикиларкан. — Ҳа, эшитган эдим, — деди у ҳамдардлик баён қилгандай, бир оз жим тургач, яна давом этди: — Скиф уруши шудир-да! Булар ҳаммаси яхши-ку, лекин балога кўкрагини қалқон қилган одамлар учун эмас. — Ҳали князь Андрей Болконский бўламан денг. — У бош чайқади. — Сиз билан танишганимга жуда-жуда хурсандман, — деди у яна маҳзун табассум-ла князь Андрейнинг қўлини қисар экан.

Денисов Наташага биринчи хушомад қилган йигит эканлигини князь Андрей Наташанинг ўзидан эшитган эди. Мана шу хотирот, сўнгги кунларда князь Андрей ўйламай қўйган бўлса ҳам кўнглининг бир бурчида турган ўша дард-аламни қўзғатди, бу унинг учун ҳам хуш, ҳам нохуш хотирот эди. Сўнгги вақтларда юз берган катта ҳодисалар — Смоленскнинг душман қўлига ўтиши, Лисие Горига бориб келиши, отасининг вафоти ҳақида яқинда олган хабари князь Андрейга шу қадар қаттиқ таъсир қилган эдики, бу хотирот кўпдан бери унинг хаёлига ҳам келмаган эди, келган тақдирда ҳам олдингидай таъсир қилмасди. Денисов учун ҳам Болконскийнинг исмини эшитганда хаёлига келган воқеалар — кечки овқатдан сўнг Наташа ашула айтиб бўлгач, қандай қилиб ўн беш яшар қизчага, менга тегинг, деб айтгани узоқ шоирона бир ўтмиш эди. Денисов ўша дамларни ва Наташага нисбатан бўлган муҳаббатини эслаб жилмайиб қўйди, лекин дарҳол бутун фикру зикричи банд қилиб турган масалага ўтди. Бу масала — чекиниш даврида, олдинги истеҳкомларда хизмат қилиб юриб тузган уруш плани эди. Бу плани

у Барклай де Толлига тақдим этган, энди Кутузовга ҳам кўрсатиш ниятида эди. План қўйидагига асосланиб тузилган эди; французларнинг ҳарбий операция линияси жуда чўзилиб кетган, рўпарадан ҳужум қилмасдан, ёки ҳужум қилган тақдирда ҳам французларнинг йўлини тўсиш билан бирга, уларнинг алоқа йўлларини кесиш керак. Денисов ўз планини князь Андрейга тушунтира бошлади.

— Улар бу линияни бошдан-оёқ мудофаа қилишолмайди, чунки бу мумкин эмас, бу линияни ёриб ўтишни ўз бўйнимга оламан: менга беш юзта одам беринг, ёриб ўтаман, албатта ёриб ўтаман! Бу ерда партизанчасига иш кўриш керак!

Денисов ўрнидан турди-да, ўз планини имо-ишоралар билан Болконскийга тушунтира кетди. Унинг гапи тугамасдан, кўрик бўлаётган жойдан армиянинг музыка ва ашула садоси билан аралашиб кетган шовқин-сурони эшитила бошлади. Қишлоқдан отларнинг туёқ товуши, одамларнинг қичқириви эшитилди.

— Ўзлари келяптилар! — деб қичқирди дарвоза олдида турган казак. — Келяптилар!

Болконский билан Денисов бир тўда солдат (фахрий қоровул) турган дарвоза томон борди ва кичкина тўриқ от миниб келаётган Кутузовни кўрди. Бошқўмондонни бир қанча генераллар кузатиб келмоқда эди. Барклай у билан ёнма-ён келмоқда; уларнинг кетидан, ёнверидан офицерлар югуриб келар, «ура!» деб қичқирар эдилар.

Кутузовдан олдин адъютантлар от қўйиб ҳовлига киришди, Кутузов бели эгилиб, йўрғалаб бораётган отини ҳадеб ниқтар, мутгасил бош ирғатар, ҳадеб қўлини (қизил ҳошияли соябонсиз) оқ кавалергард шапкасига тегизар эди. У фахрий қоровулда туриб, честь бераётган ва кўпи орден таққан шоввоз гренадерларга бир дақиқа индамай, бошлиқларга хос бир диққат-ла тикилиб қаради-ю, кейин атрофида турган бир гуруҳ генерал ва офицерларга юзланди. Унинг юзида тўсатдан латиф бир ифода пайдо бўлди; у ажабланиб, елкасини қисиб:

— Шундай шоввозлар билан ҳадеб орқага чекин-сак-а! — деб қўйди, кейин генералга қаради. — Хайр, генерал! — деди-да, отини ҳайдаб, князь Андрей билан Денисовнинг ёнидан дарвозага кириб кетди.

Кутузовнинг орқасидан:

— Ура! Ура! Ура! — деб қичқирди.

Князь Андрей кўргандан бери Кутузов янада йўғон-

лашибди, хом семириб, баданини ёр босиб кетибди. Лекин унинг оқиб тушган кўзи, юзидаги жароҳат изи, ҳорғинлик ифода қилиб турган чеҳраси ва қадду қомати ҳамон ўша эди. У мундир-сюртук кийиб (қамчисини ингичка қайиш билан елкасига осиб) илдам отида бордондек тебраниб келмоқда эди.

Дарвозадан кираётган чоғида аста ҳуштак чалгани эшитилди. Унинг юзидаги ифода расмий ишдан қутулиб, истироҳат қилишни мўлжаллаб суюнаётган кишининг юзидаги ифодага ўхшар эди. У бутун гавдаси билан олдинга энгашиб, машаққат билан сўл оёғини узангидан чиқарди-да, зўрға эгардан ошириб, тиззасини букди-да, инқиллаб, қўлтиғидан олишга тайёр турган казак ва адъютантларнинг қўлига тушди.

Ўзини ўнглаб олгандан сўнг, кўзини қисиб, атрофга қаради ва князь Андрейни кўрса ҳам танимади шекилли, олдинга энгашиброқ қадам ташлаб зинадан чиқа бошлади.

Кутузов танин ҳалигидек аста ҳуштак чалиб, зинадан чиқаркан, яна бир марта князь Андрейга қаради. Князь Андрейнинг юзини кўриб, бир неча дақиқадан сўнг унинг кимлигини эслади (бу ҳолат кўпинча кексаларда учрайди).

У князь Андрейга қараркан, ҳорғинлик билан:

— Э, салом князь, эсон-омон юрибсанми бўтам...— деди-да, оғир қадам ташлаб қирсиллаб турган зинадан айвончага чиқди. Кутузов тугмаларини ечиб ташлаб, айвончада турган скамейкага ўтирди.

— Қани гапир, қиблагоҳинг қалай?

— Вафот этибдилар, кеча хат олдим,— деди князь Андрей қисқа қилиб.

Кутузов кўзларини катта очиб, ҳайрон бўлиб князь Андрейга қараб қолди, кейин бошидан фуражкасини олиб, чўқинди: «Жойи жаннатда бўлсин! Бандалик-да!» У бутун кўкраги билан оғир хўрсинди-да, жимиб қолди. Гўё у: «Мен уни севардим, ҳурмат этардим, сенга чин қалбимдан ҳамдардлик баён қиламан» деб тургандек эди. Кутузов князь Андрейни қучоқлаб, семиз бағрига босди, анчагача уни қўйиб юбормади, қўйиб юборганидан сўнг князь Андрей унинг сўлжайиб кетган лаблари титраётганини, кўзларига ёш келганини кўрди. У хўрсинди-да, ўрнидан қўзғалмоқчи бўлиб, икки қўли билан скамейкани ушлади.

— Қани, юр, ичкарига кирайлик, бирпас гаплашайлик,— деди князь Андрейга, бироқ шу он фақат душмандан эмас, бошлиқлардан ҳам ҳайиқмайдиған Денисов,

адъютантлар зина олдида ғазаб билан шивирлаб, йўлини тўсаётганига қарамасдан, шпорларини жиринглатиб таш тортмай зинадан айвончага чиқди. Кутузов қўлларини скамейкадан олмасдан малол келгандай Денисовга қаради. Денисов кимлигини айтиб, ватан учун буюк аҳамиятга эга бўлган бир масала ҳақида аъло ҳазратга маълумот бергани келганини билдирди. Кутузов ҳорин кўзлари билан Денисовга қараркан, қўлларини чор-ночор скамейкадан олиб, қорни устига қўйди. «Ватан учун? Қани нима экан ўзи? Гапир-чи!» — деди. Денисов қизлардай қизариб кетди (мўйлов ва бакенбард қари қилиб кўрсатаётган бу сархуш юзга қизариш сира ярашмас эди) ва душманнинг Смоленск билан Вязьма орасидаги аскарлари йўлини кесишга доир планини жасорат-ла баён қила бошлади. Денисов шу ўлкада ўсгани учун ҳам бу жойларни беш бармонидай билар эди. Унинг плани, айниқса, зўр ишонч билан гапирётгани учун ҳам шубҳасиз, яхши планга ўхшаб кўринди. Кутузов унинг сўзларига қулоқ солиб, ўз оёғига қараб ўтираркан, худди кўнгилсиз бир нарсадан ҳавотир олаётгандай, ҳар замон қўшни ҳовлига қараб кўяр эди. Ростдан ҳам Денисов гапирётган маҳалда Кутузов қараб-қараб қўйган уй эшигида, қўлтиғига портфель қистирган бир генерал кўринди.

— Ҳа, нима бўлди? Тайёрми? — деб сўради Кутузов Денисов гапириб турган чоғда.

— Тайёр, аъло ҳазрат, — деди генерал.

Кутузов худди «битта одам буларнинг ҳаммасига қандоқ улгурсин» дегандай бош чайқади-да, яна Денисовнинг сўзига қулоқ сола бошлади.

— Олийҳиммат рус офицери сифатида сўз бераманки, — деди Денисов, — Наполеоннинг алоқа йўлларини ёриб ўтаман.

— Обер-интендант Кирилл Андреевич Денисов сенга нима бўлади? — деб сўради Кутузов унинг гапини бўлиб.

— Амаким бўлади, аъло ҳазрат.

— Ҳали, шундоқ дегин! Иккаламиз дўст эдик! — деди Кутузов хушҳол бўлиб. — Яхши, яхши, бўғам, бугун шу ерда, штабла қолгин, эртага тагин гаплашамиз. — У Денисовга бош ирғаб қўйди-да, юзини ўгириб Коновницин олиб келган қоғозга қўл чўзди.

— Аъло ҳазрат, уйга ташриф буюрсинлар, — деди навбатчи генерал норози тарзда. — Планларни кўриб чиқиб баъзи бир қоғозларга имзо чекиш керак. — Эшикдан чи-

қиб келган адъютант уйда ҳамма нарса тахт эканини маълум қилди. Бироқ Кутузов бу ташвишдан қутулиб, кейин уйга кирмоқчи эди шекилли, афтини буриштириб:

— Йўқ, бўтам, айт, бир столча қўйиб беришсин, шу ерда кўриб қўя қолай,— деди-да, князь Андрейга қараб:— Сен ҳеч каёққа кетма,— деб илова қилди. Князь Андрей айвончада қолиб, навбатчи генералнинг сўзларига қулоқ солди.

Навбатчи генерал маълумот бераётган чоғда князь Андрей эшик орқасида бир хотин кишининг шивирлаётганини, шойи кўйлаги шилдираётганини эшитди. Болконский бир неча мартаба ўша томонга қараб эшик орқасида пушти ранг шойи кўйлак кийиб, бошига бинафша ранг ипак рўмол боғлаб олган, юзи қип-қизил, ўзи дўмбоққина бир дилкаш хотинга кўзи тушди; хотин қўлида лаган билан афтидан бошқўмондонни кутмоқда эди. Кутузовнинг адъютанти шивирлаб, бу аёл уй эгаси — попнинг хотини бўлади, аъло ҳазратнинг олдига нон-туз олиб келиб қўймоқчи. Эри аъло ҳазратни черковда крест билан қарши олди, хотини уйда... «Чакки эмас»,— деб қўйди адъютант жилмайиб. Кутузов бу сўзни эшитиб, қайрилиб қаради. Кутузов ҳали Денисовнинг гапларига қандай қулоқ солган бўлса, бундан етти йил муқаддам Аустерлиц ҳарбий кенгашида бўлган музокараларга қандай қулоқ солган бўлса, навбатчи генералнинг сўзларига ҳам шундай қулоқ солиб турарди. (Генерал асосан Царево-Займишчида ишғол қилинган мавқени танқид қилмоқда эди.) У, афтидан, фақат қулоғи бор бўлгани учун (биттасига лостиқиб қўйган бўлса ҳам) тинглаб ўтирар эди; аммо навбатчи генерал айтаётган сўзларнинг биронтаси уни ҳайратга ҳам солмас, қизиқтирмас ҳам эди, чунки у айтаётган сўзларнинг ҳаммасини олдиндан билар, фақат ибодатга қулоқ солиш керак бўлгани каби, бунинг сўзларига қулоқ солар эди. Денисов айтган сўзларнинг ҳаммаси дуруст ва асосли эди. Навбатчи генерал айтган сўзлар ундан ҳам дурустроқ ва маъқулроқ эди, лекин Кутузов афтидан, билимни ҳам, ақлни ҳам эътироф қилмас эди. У шу нарсани билардики, масалани билим ва ақл эмас, балки бунга сира алоқаси бўлмаган бошқа бир нарса ҳал қилади. Князь Андрей бошқўмондоннинг юзидаги ифодага диққат билан разм солиб, унинг бу сўзлардан зерикканини, эшик орқасида шивирлаётган хотин нима демоқчи эканлигини билишга қизиқаётганини ва шу билан бирга одоб

сақлашга уринаётганини англади. Кутузов, афтидан, ақл, билим ва ҳатто Денисов кўрсатган ватанпарварлик туйғусини эйтироф қилмас, лекин ақл, туйғу, билим билан эмас (чунки ўзидаги бундай хислатларни кўрсатишга сира уринмас эди), балки бошқа бир нарса туфайли эйтироф қилмас эди. У қарилиги, ҳаётий тажрибаси бор бўлгани учун бу нарсаларни писанд қилмасди. Бу докладга у фақат битта қўшимча киритди, бу ҳам бўлса рус қўшинларининг талончилигига доир қўшимча эди. Навбатчи генерал доклад қилиб бўлгандан сўнг имзо чеккани аёло ҳазратга бир қоғоз узатди: бир помешчикнинг шикоятига кўра, унинг сулисини хом ўриб олингани учун армия бошлиқларидан ҳақ ундириб олиш талаб қилинарди.

Кутузов навбатчи генералнинг сўзини эшитиб бўлгач, лабларини чапиллатиб, бош чайқаб қўйди.

— Печкага... ўтга ташла! Шунини билиб қўйки, бўтам,— деди у,— бундай қоғозларни ўтга ташла, майли, галлаларни ўришсин, ўтин бўлса ёқишсин, ош бўлсин. Мен шундай қилинлар деб амр ҳам бермайман, бундай қилишга рухсат ҳам этмайман, лекин бундан кўрилган зарарни ундириб олгани йўл ҳам қўймайман. Бошқа илож йўқ. Ўт тутунсиз бўлмайди.— У яна қоғозга қаради.— Ўҳў, немиснинг синчковлигини қаранг-а! — деди у бош чайқаб.

XVI

Кутузов сўнги қоғозга имзо чекиб бўлгач:

— Бўлди энди! — деб зўрға ўрнидан турди, семиз, оппоқ бўйнининг қатлари ёзилди, у хушҳол кайфиятда эшик томон йўналди.

Бутун юзига қон югурган поп хотини шошиб-пишиб лаганни олди, узоқ тайёрлик кўрган бўлса ҳам, барибир, пон-тузини ўз вақтида беролмади. Хотин таъзим билан лаганни Кутузовга тутди.

Кутузов кўзларини хиёл қисиб, жилмайди-да, аёлнинг иягидан ушлаб:

— Жуда жонон экансан-ку! Раҳмат, оппоғим! — деди.

У чалворининг чўнтагидан пул чиқариб, лаганга ташлади.

— Қани, гапир, аҳволинг қалай? — деб сўради Кутузов махсус тайёрланган уйга томон бораркан. Қипқизил юзида кулдиргич пайдо бўлган попнинг хотини

жилмайди-да, унинг кетидан уйга кирди. Адьютант айвончада — князь Андрейнинг олдига чиқиб, уни ношуштага таклиф қилди; ярим соатдан сўнг князь Андрейни яна Кутузов ҳузурига чақирдилар. Кутузов эғнида ўша тугмалари солинмаган сюртук, креслода ётган эди. Князь Андрей кирганда у қатига пичоқни қўйиб, қўлидаги французча китобни ёпди. Князь Андрей китобнинг муқовасига қаради, бу madame de Genlis¹нинг асари «Les chevaliers de Cygne —»² эди.

— Қани, ўтир, ўтир, озроқ суҳбатлашайлик, — деди Кутузов. — Сенинг бошингга тушган бу мусибат, албатта, жуда оғир. Лекин шунинг билганики, дўстим, мен сенга иккинчи ота бўламан... — князь Андрей отасининг вафоти ҳақида эшитган барча сўзларни, Лисие Горидан ўтганида у ерда кўрган нарсаларини гапириб берди.

Кутузов Россиянинг не аҳволга тушиб қолганини князь Андрейнинг сўзларидан очиқ-ойдин тасаввур қилди шекилли, тўсатдан:

— Ишни расво қилдилар... расво қилдилар! — деди ҳаяжонланган товуш билан. — Менга муҳлат бер, муҳлат, — деб ғазабнок бўлиб қўшиб қўйди, кейин ўзини ҳаяжонга солган бу мавзу устида гапиришни ястамади шекилли. — Сени олиб қолиш мақсадида чақирган эдим, — деди.

— Ташаккур, аъло ҳазрат, — деб жавоб берди князь Андрей, — лекин штаб ишларига энди ярамасман деб қўрқаман, — деди табассум билан. Кутузов бу табассумни пайқади-да, савол назари-ла князь Андрейга боқди. — Ҳамма гап шундаки, — деди князь Андрей, — мен ўз полкимга ўрганиб қолдим, офицерларни яхши кўраман, улар ҳам мени ёмон кўрмаса керак. Уларни ташлаб кетишга сира кўнглим йўқ. Агар сизнинг ҳузурингизда бўлиш шарафидан кечаётган бўлсам, шунга инонингки...

Кутузовнинг лўппи юзида оқиллона, мулоғим ва шу билан бирга нозик истехзоли бир ифода пайдо бўлди. У Болконскийнинг сўзини бўлди.

— Аттанг, сен менга жуда керак эдинг; лекин сен ҳақ гапни гапирдинг. Бу ерда бизга одам керак эмас. Маслаҳатчилар ҳаминша топилади, аммо бевосита иш кўрсатадиган одамлар кам. Ҳамма маслаҳатчилар сенга

¹ Мадам де Жанлис

² «Оқ қуш тамғали рицарлари».

жангчидан — сабр ва вақтдан ўткири йўқ, масалани яна шулар ҳал қилади, лекин маслаҳатчилар *n'entendent pas cette oreille, vala le mal*¹. Бири ундай деса, бири бундай дейди. Нима қилиш керак? — деб сўради, афтидан, князь Андрейдан жавоб кутиб.— Хўп, сен нима қилиш керак дейсан? — деб сўради яна Кутузов ва унинг кўзлари маъноли бир ифодадан порлаб кетди.— Нима қилиш кераклигини мен сенга айтиб бераман,— деди у князь Андрей жавоб бермагандан сўнг.— Нима қилиш кераклигини ва ўзим нима қилаётганимни сенга айтиб бераман. *Dans le boue*,— у жим бўлди,— *abstiens toi*²,— деди у чўзиб.

— Хайр дўстим, эсон-омон бор; шуни эслан чиқармаки, бутун борлигим билан сенинг бошингга тушган мусибатга шерикман; мен сенга аъло ҳазрат ҳам, князь ҳам, бошқўмондон ҳам эмасман, отангман. Агар бирон нарса керак бўлиб қолса, тўғри олдимга келавер. Хайр, бўтам,— у яна князь Андрейни бағрига босди, ўпди. Аммо князь Андрей уйдан чиқиб кетишга улгурмасдан Кутузов енгил тортган бўлиб хўрсинди-да, яна мадам Жанлиснинг чала қолган «*Les chevaliers du Cigne*» романини қўлига олди.

Кутузов билан учрашганидан кейин Болконский ишининг умумий кетишидан ҳам, бу иш кимнинг қўлига топширганлигидан ҳам кўнгли тўқ бўлиб, ўз полкига қайтиб келди. Князь Андрей нега ва нима учун шундай бўлганини сира тушунтириб беролмас эди. Гўё эҳтирослари бир қолипга тушган, ҳодисаларни гуруҳларга бўлиб, ундан хулоса чиқарадиган ақл ўрнига воқеаларнинг умумий йўналишини бардош билан мушоҳада этиш лаёқатигина қолган бу чолда князь Андрей шахсий ташаббус қанчалик камлигини кўрса, барча ишлар қандай бўлиши керак бўлса, шундай бўлишига шунча кўп кўнгли тўқ бўлди. «Унинг ўзидан ҳеч қандай ташаббус чиқмайди. У бирон нарсани ўйлаб чиқармайди, бирон ишни бошлаб юбормайди,— деди ўзича князь Андрей,— лекин нима десаи ҳаммасига қулоқ солади, ҳаммасини эсида сақлайди, ҳаммасини ўз ўрнига қўяди, бирон хайрли ишга монелик қилмайди, бирон зарарли ишга йўл қўймайди. У ўз иродасидан кўра кучлироқ ва муҳимроқ бир нарса борлигини

¹ Буни эшитишни истамайдилар, шуниси ёмон-да.

² Шубҳага йўл қўйма, азизим.

билади, воқеаларнинг муқаррар шундай бўлишини билади, Кутузов мана шу нарсани билишга қодирдир, у шу нарсанинг аҳамиятини билади, шу туфайли бу воқеага аралашшдан, бошқа томонга қаратилган ўз ихтиёридан воз кеча олади, энг муҳими шуки,— деди князь Андрей,— шунинг учун унга ишонасан. Жанлис романини ўқиса ҳам, француз мақолларини ишлатса ҳам у русдир; «Не аҳволга солдилар!» деганда товуши қалтирагани учун ҳам унга ишонасан. «Уларни от гўшти ейишга мажбур қиламан» деганда кўзига ёш келгани учун ҳам ишонасан». Кутузовнинг бошқўмондон қилиб тайинланиши ҳақида сарой аҳлининг мулоҳазаларига қарши ҳамманинг бир фикрда бўлиши ва маъқуллаши ҳам унчалик равшан бўлмаса-да, маълум даражада мана шу туйғуларга асосланган эди.

XVII

Подшо Москвадан жўнаб кетганидан сўнг Москва ҳаёти яна аввалги изига тушди — ватанпарварлик шавқ ва туйғуси билан суғорилган кечаги кунларни эслаш ҳатто қийин бўлиб қолди, Россиянинг хавф остида қолганлигига, инглиз клубининг аъзолари ватан ўғлонлари эканлигига, уларнинг ватан йўлида ҳар қандай фидокорликка тайёр турганларига ишониш қийин бўлиб қолди. Подшо Москвада бўлган кунларда юз берган умумий кўтаринки ватанпарварлик кайфиятини эслатадиган бирдан-бир нарса армиямизга одам бериш ва пул иона қилиш масаласи эди, бу нарсалар ҳам бажо келтирилиб, қонуний ва расмий шакл касб этиб, муқаррардек бўлиб қолди.

Душман Москвага яқинлашган сайин москваликлар ўз аҳволларига жиддийроқ қараш у ёқда турсин, балки, аксинча, жуда енгилтаклик билан қарашадиган бўлишди, одатда катта хавф яқинлашиб келаётганини кўриб турган кишилар ҳамиша шу аҳволга тушади. Хавф-хатар таҳлика солаётган чоғда ҳамиша инсон қалбида бир хил кучга эга бўлган икки овоз барабар садо беради: бири жуда ўринли равишда, одам бошига тушаётган хавфнинг моҳиятини англасин, ундан қутулиш тadbирларини топсин деса, иккинчиси яна ҳам ўринлироқ тарзда, хавфхатарни ўйлаб ўтиришдан оғирроқ ва машаққатлироқ нарса йўқ, тақдирга тadbир кўриш инсоннинг қўлидан келмайди, яхшиси фалокат юз бергунча, унинг ҳақида ўйламасдан, кўнгилни хуш қилиш керак деган эди. Ёл-

ғизликда одам ҳамма вақт биринчи садога қулоқ солади, аммо кўпчилик бўлганда, билъақс, иккинчисига қулоқ солади. Москваликлар ҳозир мана шу жўйга тушган эди. Москва кўпдан бери шундай хурсандчиликни кўрмаган эди.

Растопчин томонидан чиқарилган ва тепасида майхона билан Москва мешчани, майфуруш Карпуша Чигирин сурати солинган кичкина афиша Василий Львович Пушкиннинг сўнгги мадҳияси сингари қўлма-қўл юрар эди. Чигирин майхонада, *солдатлар билан кўпроқ ичиб кўйган чоғида Бонапарт Москвага бостириб келаётган эмиш, деган сўзни эшитиб, ғазабга мишибди-да, энг қабих сўзлар билан французларни сўкиб майхонадан чиқиб кетибди ва бургут¹ остида туриб, халойиққа ваъз айтибди.*

Одамлар клубнинг бурчагидаги хонада йиғилишиб, шу афишани ўқишди ва баъзи кишиларга Карпушка французларни масхара қилиб, *улар карамдан ишиади, шавладан ёрилади, карам шўрва тиқилиб ўлади, улар шу даража паканаки, битта рус аёли учтасини баҳузур паншаҳага илиб олиб отиб юборади*, дегани баъзи одамларга ёқди. Баъзи бир одамларга бу сўзлар маъқул бўлмади, улар бунни бемаънигарчилик, дидсизлик дейишди. Растопчин французларни, ҳатто барча ажнабийларни Москвадан чиқариб юборибди, уларнинг орасида Наполеоннинг жосус ва агентлари ҳам бор экан, дейишарди; бироқ бу сўзларни кўпинча ажнабийлар жўнатилаётган чоғда Растопчин айтган ўткир гапларни қайтариш учун айтишарди. Ажнабийларни баржага солиб, Нижний шаҳрига юборилаётган чоғда Растопчин уларга шундай деган экан; «*Revenez en vous même, entrés dans la barque et n'en faites pas une barque de Charon*»². Москвадаги барча маҳкамалар аллақачон кўчирилибди деган сўзларни тарқатишар, бунга дарҳол Шиншиннинг, фақат шунинг ўзи учун Москва Наполеонга қуллуқ қилиши керак, деган ҳазилни қўшиб қўйишарди. Мамоновнинг полки гўё саккиз юз мингга тушармиш, Безухов ўз аскарларига бундан ҳам ортиқроқ пул сарф қилибди, лекин Безуховнинг қилмишидаги олижаноблик шундан иборатки, унинг ўзи

¹ Икки бошли бургутнинг сурати — давлат герби.

² Қандай аҳволдалигингизия тушуниб олиб, мана шу қайиққа тушинг, мабодо бу қайиқ сизга нисбатан Ҳарон қайиғи вазифасини ўтамасин.

мундир кийиб, от миниб полкнинг биринчи сафида борар эмиш, уни томоша қилган одамлардан ҳақ олмас эмиш.

— Сиз ҳеч кимга илтифот қилмайсиз,— деди Жюли Друбецкая титиб ўтирган ипини қўша-қўша узук таққан нозик бармоқлари билан ғижимлаб.

Жюли эртаси куни Москвадан кетмоқчи бўлиб, хайрлашув эиёфати бераётган эди.

— Безухов est ridicule¹ — одам бўлса ҳам, лекин хушфеъл ва яхши одам. Бунчалик caustique² бўлишдан киши нима баҳра олади? — деди Жюли Друбецкая.

— Жарима тўланг! — деди Жюли билан бирга Нижнийга бораётган ва Жюли уни топ chevalier³, — деб атайдиган (халқ лашкари мундири кийган) йигит.

Жюлининг улфатлари ҳам кўп москваликлар сингари рус тилида гапиришга аҳд қилган эдилар, французча сўзларни ишлатган кишилар иона комитети фойдасига жарима тўларди.

— Галлицизм, яъни французча ўйлаб, русча гапирганингиз учун яна бир мартаба жарима тўлаймиз,— деди меҳмондорчиликда ўтирган бир рус ёзувчиси.

Жюли ёзувчининг гапига эътибор қилмасдан яна йигитга юзланди.

— Сиз ҳеч кимга илтифот қилмайсиз,— деди Жюли,— caustique сўзини ишлатганим учун гуноҳқорман, лекин ҳақиқатни гапириб ҳузур қилганим учун яна бир мартаба жарима тўлашга тайёрман, галлицизм учун жавобгар эмасман,— деди Друбецкая ёзувчига қараб.— Князь Голицин сингари рус муаллим олиб, русча ўқишга менинг пулим ҳам, вақтим ҳам йўқ. Ана ўзлари ҳам келдилар,— деди Жюли,— Quand on...⁴, йўқ, йўқ.— У халқ лашкари кийимидаги йигитга юзланди,— йўқ, йўқ, мени қўлга туширолмайсиз. Киши куёш ҳақида гапирса, унинг нурини кўради,— деди Жюли Пьерга жилмайиб.— Ҳозир сизнинг ҳақингизда гапириб ўтирган эдик,— деди Жюли кибор хотинларга хос устомонлик билан ёлғонни қотириб.— Сизнинг полкингиз Мамонов полкидан яхши бўлиди, деб гапириб ўтирган эдик.

¹ Кулгили.

² Заҳар.

³ Менинг рицарим.

⁴ Қачон...

— Оҳ, қўйинг, полкимдан гапирманг,— деди Пьер Жюлининг қўлини ўпиб, унинг ёнига ўтираркан.— Тоза жонимга тегди!

Жюли йигитга кўз қисиб, истеҳзо билан жилмайиб:

— Полкка ўзлари командирлик қилар эмишлар, деб эшитдим, ростми? — деди Пьерга.

Халқ лашкари кийимидаги йигит Пьер олдида *Caus-tique*¹ қилолмай қолди, у, Жюлининг истеҳзоли жилмайи-шига тушунмасдан, ҳайрон бўлди. Пьер, гарчи паришон-хотир ва оққўнгил киши бўлса ҳам, унинг олдида ҳеч ким ҳазил-мазах қилишга журъат этолмас эди.

Пьер, жилмайиб йўғон гавдасига кўз ташлаб:

— Йўқ, менинг французлар ўқига нишон бўлишим жуда осон, ундан ташқари, от ҳам минолмасам керак деб қўрқаман,— деди.

Жюлининг суҳбатида тилга олинадиган кишилар қаторида Ростовлар гап-сўз бўлди.

— Уларнинг иши ҳеч ўнгидан келмаяпти, дейишади,— деди Жюли,— графнинг ўзи ниҳоят даражада нўноқ. Разумовскийлар унинг ҳовлиси ва Москва ташқарисидаги боғини сотиб олмоқчи бўлишган эди, бу масала ҳеч ҳал бўлмапти. У нархини пасайтирмапти.

— Йўқ, бугун-эрта савдо бўлади,— деди кимдир.— Шу вақтда Москвада бирон нарса сотиб олиш ҳам бўлмаган гапку-я.

— Нега? — деди Жюли.— Москвага ҳам хавф таҳдид қилади деб ўйлайсизми?

— Нега бўлмаса ўзлари кўчиб кетяптилар?

— Менми? Ажаб савол бердингиз-да! Мен шунинг учун кетяпманки... Ҳамма кетаётгани учун мен ҳам кетяпман, ундан кейин мен Иоанна д'Арк ёки Амазонка эмасман.

— Ҳа, балли, балли. Қани, ўша латтани узатинг.

Халқ лашкари кийими кийган ёш йигит яна Ростовдан гап очди.

— Уддабуронроқ бўлганида ҳамма қарзидан қутулиши мумкин эди,— деди.

— Ўзи-ку яхши чол-а, лекин жуда раувге сире². Мунча туриб қолишмаса! Аллақачонлар қишлоққа кўчиб

¹ Ҳазилкашлик.

² Мазаси кетган.

кетмоқчи эдилар. Натали ҳам тузалиб қолибди шекилли? — Жюли муғомбирона жилмайиб, Пьерга, қаради.

— Кенжа ўғилларига кўз тикиб ўтиришибди, — деди Пьер, — у Оболенскийнинг казак полкига кириб, Белая Церковга кетган эди. Ўша ерда полк тузиляпти. У ердан уни менинг полкимга жўнатишади. Булар ана келади, мана келади, деб кутиб ўтиришибди. Графга қолса-ку аллақачонлар кўчиб кетар эди-я, аммо графиня, ўғлим келмагунча Москвадан кетмайман, деб сира кўнмаяпти.

— Уч кун бурун мен уларни Архаровларникида кўрувдим, Натали яна илгаригидай чиройли ва хушчақчақ бўлиб қолибди. Бир романс айтиб берди. Баъзилар қандай қилиб ҳамма нарсани осонликча унутиб юбораркан-а!

Пьер норози бўлиб:

— Қанақа нарсани? — деб сўради. Жюли кулимсираб қўйди.

— Граф, биласизми, сизга ўхшаган рицарларни фақат madame Suza¹нинг романларида учратиш мумкин. Пьер қизариб кетиб:

— Қанақа рицарлар? Нима гап ўзи? — деб сўради.

— Бўлди, аччиғингиз келмасин, азиз граф, c'est la fable de tout Moscou. Ja vous admire, ma parole d'honneur².

— Жарима! Жарима! — деди йигит.

— Ҳа, хўп, тўлайман! Ахир бу йўсинда гапирсак киши зерикиб ўлади-ку!

— Qu'est ce qui est la fable de tout Moscou?³ — деди Пьер аччиғланиб ўрнидан тураркан.

— Қўйсангиз-чи, граф, ўзингиз биласиз.

— Мен ҳеч нарсани билмайман, — деди Пьер.

— Сиз Натали билан жуда яқин эдингиз, шунинг учун ҳам... Йўқ, мен Вера билан яқинроқман. Cette chere Vera⁴.

— Non, madame⁵ — деди Пьер норози тарзда. — Мен Ростовга рицарь бўлиш вазифасини ўз бўйнимга олганим ҳам йўқ, бир ойдан бери уларни кўрганим ҳам йўқ. Аммо бу шафқатсизликнинг тагига тушунолмайман...

¹ Мадам Сюза.

² Бу гапни бутун Москва билади-ку, сизнинг эшитмаганингизга ҳайронман.

³ Бутун Москва нимани биларкан?

⁴ Вера, ёқимтой қиз!

⁵ Бу гапни қўйинг, хоним!

Жюли лабида табассум, титилган латтани силкитиб:

— *Qui s'excuse—s'accuse*¹— деди ва худди шу гап менинг сўзим билан хотима топсин дегандай, дарров бошқа мавзуга ўтди.— Бугун ажойиб бир хабарни эшитдим: бечора Марья Болконская кеча Москвага кўчиб келибди. Эшитингизми? Отаси вафот этибди.

— Наҳотки! Қаерда экан княжна? Мен уни кўрмоқчи эдим,— деди Пьер.

— Кеча кечқурун бирга эдик, Марья Болконская бугун-эрта жияни билан бирга Москва ташқарисидаги мулкларига кўчиб бормоқчи.

— Қалай, аҳволи дурустми? — сўради Пьер.

— Нима бўларди, жуда ғамгин. Биласизми, ким уни кутқарибди? Бу бутун бир роман. *Nicolas* Ростов. Марьяни қуршаб олишибди, ўлдирмоқчи бўлишибди, одамларини ярадор қилишибди. Ростов ёрдамга келиб, кутқариб қолибди.

— Яна роман,— деди халқ лашкари либосидаги йигит.— Бу қоч-қочлар худди ҳамма қари қизларнинг эрга тегиши учун ўйлаб чиқарилганга ўхшайди. *Catiché* шундай бўлган эди, княжна Марья ҳам шундай бўлибди.

— Биласизми, менимча ҳақиқатан ҳам княжна Марья *un petit peu amoureuse du jeune homme*².

— Жарима! Жарима! Жарима!

— Ахир бу сўзни русча айтиб бўладими?..

XVIII

Пьер уйга қайтганда Ростопчиннинг бугун келтирилган иккита афишасини берибди.

Биринчи афишада шундай дейилган эди: граф Ростопчин Москвадан чиқиб кетишни ман қилган деган хабар нотўғри, аксинча, помещик ва савдогарларнинг хотинлари Москвадан кўчиб кетаётганига граф Ростопчин хурсанд. «Ваҳимга тушилмасин, ҳар хил хабарлар тарқатилмасин,— дейилган эди афишада.— Бошим билан жавоб бераман — бадкирдорлар Москвага киролмайди». Бу сўзлардан французларнинг Москвага бостириб кириши муҳақ-

¹ Узр сўраган киши ўз гуноҳига иқрор бўлади.

² Ёш йигитга сал-пал ошиқ бўлганга ўхшайди.

қақлиги Пьерга биринчи мартаба аён бўлди. Иккинчи афишада бундай дейилган эди: «Бизнинг бош штабимиз Вязьмададир. Граф Витгенштейн французларни мағлуб қилди, бироқ аҳолининг кўпчилиги қуролланишни истгани сабабли яроқ-аслаҳа арсеналида улар учун қилич, тўппонча, милтиқ тайёрлаб қўйилган; аҳоли арзон нарх билан сотиб олиши мумкин». Бу афишаларда Чигириннинг олдинги ваъзларидагидек ҳазил-мутойиба йўқ эди. Бу афишани ўқиб Пьер ўйга ботди. Пьер, бутун вужуди билан орзу қилган, шу билан бирга, беихтиёр уни ваҳимага солган даҳшатли қора булутлар, афтидан, яқинлашмоқда эди.

Пьер юз марта ўзига «Ҳарбий хизматга кириб, армияга бораверайми, ё сабр қилиб турайми?» — деган саволни берди. У столда турган бир даста картани олди-да, фол очмоқчи бўлиб тера бошлади.

— Агар ўша карта чиқса,— деди ўзича Пьер қўлидаги картани аралаштириб, шифтга қараб тураркан,— борди-ю, чиқса, унда... нима бўлади?.. Ўз саволига жавоб бергани улгурмасдан эшик орқасидан катта княжнанинг товуши эшитилди. Княжна киргани руҳсат сўраётган эди.

— Унда армияга кетишим керак бўлади,— деди ўзича Пьер.— Кириб, кириб,— деди катта княжнага.

(Фақат бели узун, истараси совуқ катта княжна ҳамон Пьернинг ҳовлисида яшарди; иккита кичкинаси эрга тегиб кетган эди.)

Катта княжна таънаомуз ҳаяжонли товуш билан:

— Сизни безовта қилганим учун авф сўрайман, шон cousin, — деди.— Ахир бир қарорга келиш керакдир! Мунақа ўтираверсак нима бўлади? Ҳамма Москвадан чиқиб кетяпти, халойиқ қўзғолон кўтаряпти. Биз эсак баҳазур ўтирибмиз!

— Аксинча, хатар йўқ шекилли, та cousin — деди Пьер одатдагича ҳазиломуз. У княжна қаршисида валипеймат ролинн ҳаммаша хижолат билан ўтар, у билан доим ҳазиломуз муомала қилар эди.

— Хатар йўқлиги шуми... мунча яхши! Қўшинларимизнинг жасоратини бугун Варвара Ивановна гапириб берди. Уларни шон-шараф билан кўтлаш мумкин. Халқ ҳам бутунлай тўполон кўтаряпти-ку, бунақада ҳеч ким гапингизга қулөқ солмайди; менинг чўри қизим нима деган гап, ўшанинг ҳам тили чиқиб қолди. Аҳвол шунақа

бўлса, улар яқинда бизга мушт кўтаришади. Кўчага чиқиб бўлмайди. Булар ҳам бир гап эди, энг ёмони шуки, бугун-эрта французлар бостириб киришади, биз эсак, бепарво ўтирибмиз! Сиздан бир илтимос, — деди княжна, — буюринг, мени Петербургга олиб бориб қўйишсин, қандай одамлигимдан қатъи назар, Бонапартнинг ҳукмронлигида яшашни истайман.

— Шунақа гапларни қўйсангиз-чи, таи *cousine*, бу гапларни қаёқдан эшитасиз? Аксинча...

— Мен сизнинг Наполеонингизга бош эгмоқчи эмасман. Бошқаларнинг ихтиёри ўзида... Агар сиз мени жўнатмасангиз...

— Жўнатаман, ҳозирнинг ўзида буюраман.

Княжна, афтидан заҳарини тўккани одам топилмаганидан хуноб бўлди ва алланималар деб пичирлаб, стулга ўтирди.

— Лекин сизга нотўғри маълумот беришибди, — деди Пьер. — Шаҳарда тинчлик, ҳеч қандай хавф-хатар йўқ. Мана, мен ҳозир ўқидим... — Пьер княжнага афишани кўрсатди. — Москвага душман киролмайди, бунга мен бошим билан жавоб бераман, — деб ёзибди граф.

— Э, қўйинг графингизни, — деди қаҳр билан княжна. — У мунофиқ ва бадкирдор бир шахс. Халқни қутқувга солган ўшанинг ўзи. Ўзининг аҳмоқона афишасида «Ким бўлса бўлсин, тепа сочидан ушлаб авахтага судраш керак» (аҳмоқлигини кўринг-а!), деб ёзган шунинг ўзи эмасми! Ким шу ишни қилса шон-шухрат ўшаники! деб жар солган ҳам ўшанинг ўзи. Мана назокат ва марҳаматнинг оқибати. Варвара Ивановна гапириб берди: француз тилида сўзлагани учун халойиқ уни ўлдираёзибди.

Пьер катта княжнага жавобан:

— Ҳа, шунақа бўляпти... Сиз ҳар қанақа нарсага куйиб-пишиб ўтирманг, — деди ва яна картани суза бошлади.

Фоли тўғри чиққан бўлса ҳам Пьер армияга кетмади. У аввалгидай ҳаяжон, шубҳа ва даҳшат ичида, шу билан бирга, қўрқинчли бир нарсанинг яқинлашаётганидан суюниб, ҳувиллаб қолган Москвадан чиқмади.

Эртаси куни кечқурун княжна жўнаб кетди ва Пьернинг ҳузурига бошқарувчиси келди ва мулклардан биронтаси сотилмаса, полкни кийинтириш учун бошқа пул йўқлигидан хабардор қилди. Умуман, бош бошқарувчи-

нинг айтишига қараганда, бу полкнинг харажати Пьерни хонавайрон қилиши керак эди. Пьер унинг сўзига қулоқ соларкан, зўрға кулгидан ўзини тийди.

— Ҳа, майли, сотинг, — деди Пьер. — Бошқа чора йўқ, мен энди ўз раъйимдан қайтолмайман.

Вазият нақадар ёмон бўлса, айниқса унинг ишлари нақадар мужмал бўлса, албатта бўлади деб кутган фалокати қанча яқинлашса, Пьер шунча суюнади. Пьернинг таниш-билишларидан деярли ҳеч ким шаҳарда қолмади. Жюли кетган, княжна Марья кетган. Пьернинг энг яқин кишиларидан фақат Ростовлар Москвада қолган; бироқ Пьер уларнинг уйига бормас эди.

Шу куни Пьер ўзини овутомқчи бўлиб, Воронцово қишлоғига катта ҳаво шарини кўргани кетди; душманни ҳалокатга учратиш мақсадида Леппих томонидан ясалган бу шар эртага синаш учун ҳавога учирилиши керак эди. Шар ҳали тайёр бўлгани йўқ; Пьернинг билишича бу шар шаҳаншоҳнинг хоҳишига биноан ясалмоқда эди. Бу шар ҳақида шаҳаншоҳ граф Ростопчинга қуйидагиларни ёзган эди:

«Aussitôt que Leppich sera prêt, composez ui un équipage pour sa nacelle d'hommes sûrs et intelligents et dépêchez un courrier au général Koutousoff pour l'en prévenir. Je l'ai instruit de la chose.

Recommandez, je vous prie, à Leppich d'être bien attentif sur l'endroit où il descendra la première fois, pour ne pas se tromper et ne pas tomber dans les mains de l'ennemi. Il est indispensable qu'il combine ses mouvements avec le général-enchef»¹.

Пьер Воронцово қишлоғидан қайтишда Болотная майлонидан ўтаётиб Лобное место деган жойда бир тўда одамлар йиғилиб турганини кўрди. У отини тўхтатиб, аравадан тушди. Бу ерда жосусликда айбланган бир француз ошпазга жазо беришаётган эди. Жаллод жазолаб бўлгандан сўнг ҳаво ранг камзул, кўк пайпоқ кийган, бакен-

¹ «Леппих ҳозир бўлиши биланоқ унинг қайғи учун садоқатли на амалли кишилардан экипаж тузинг ва генерал Кутузовни огоҳлантириш учун чопар юборинг. Бу ҳақда мен унга хабар берганман. Леппихга шуни уқтирингки, хато қилмаслик ва душманнынг қўлига тушмаслик учун биринчи дафъа тушадиган жойига жуда эътибор қилсин. У ўз ҳаракатини бошқўмондоннинг ҳаракатига мувофиқлаштириши зарур».

барди сариқ, инқиллаётган йўгон бир кишини устундан ечди. Ориқ, ранги оппоқ оқарган бошқа бир жинояткор тикка турган эди. Афт-башарасига қараганда иккаласи ҳам французга ўхшар эди. Ориқ француздай ранги ўчиб кетган Пьер одамлар орасидан йўл очиб бораркан:

— Ўзи нима гап? Қим экан? Нега жазо беришди? — деб сўради. Бироқ бу ерга йиғилган одамлар — мансабдорлар, мешчанлар, савдогарлар, деҳқонлар, кенг пальто ва пўстин кийган хотинлар Лобное местода бўлаётган ҳодисани шу қадар берилиб томоша қилаётган эдиларки, Пьернинг саволи жавобсиз қолди. Йўгон киши ўрnidан турди, қош-қовоғини солиб, елкасини қисди ва ўзининг қатъийлигини кўрсатмоқчи бўлгандай, ҳеч қаёққа қармасдан камзулини кня бошлади: бироқ тўсатдан унинг лаблари титради ва ўзидан ўзи хафа бўлиб, таъсирчан кишилардек йиғлаб юборди. Оломон, Пьернинг назарида, худди ўз қалбида уйғонган тараҳҳум ҳиссини босишга тиришгандай, баланд товуш билан гапира кетди.

— Қайси бир князнинг ошпази...

Француз йиғлаб юборганда Пьернинг ёнида турган ва юзи буришган бир мирза:

— Ҳа, мусье, руснинг ширин қайласи французга кисель бўлиб татиганга ўхшайди. Тишинг қамашди... — деди ва қойил қилдимми дегандай атрофга қаради. Баъзилар кулишди, баъзилар иккинчи гуноҳкорни ечинтираётган жаллодга қўрқа-писа қараркан, бу гапга эътибор қилмади.

Пьер пишиллаб афтини буриштирди ва дарров орқасига бурилиб, алланималар деб пичирлаб, ўз аравасига бориб ўтирди. Йўлда у бир неча мартаба сесканиб кетди ва шу қадар баланд товуш билан қичқирдики, ҳатто кучер:

— Лаббай? — деб сўради.

Лубянкага етганда Пьер:

— Қаёққа боряпсан? — деб кучерга ўшқирди.

— Бошқўмондон олдига олиб бор деб буюрган эдингиз-ку, деди кучер.

Жуда камдан-кам тажанг бўладиган Пьер:

— Аҳмоқ! Ҳайвон! — деб кучерни уришиб берди. — Уйга олиб бор демаганмидим; ҳайда тезроқ, лапашанг. Бугун йўлга чиқиш керак, — деди ўзича Пьер.

Пьер, жазоланаётган француз ва Лобное местога тўнланган оломонни кўриб, Москвада турмасдан, шу бугун-

нинг ўзида армияга жўнаб кетишга бел боғлаган эди, назарида бу гапни кучерга айтгандай ва ё кучернинг ўзи бунни билиши керакдай туюлди.

Уйга келиши биланоқ, Пьер овозаси бутун Москвага тарқалган, уддабурон ва билагон кучер Евстафьевични чақирди ва бутун кечаси Можайскка — армия қошига кетишини айтиб, отларини ўша ерга юборишини буюрди. Евстафьевичнинг гапига қараганда, бу ишларни бир кунда қилиб бўлмас эди. Кўмакчи отларни жўнатиш учун вақт керак, шунинг учун Пьер ўз сафарини бир кун кечиктириши зарур эди.

Ойнинг йигирма тўртида ҳаво сал очилди, шу кунни Пьер овқатдан сўнг Москвадан жўнади. Пьер кечаси Перхушковада отларни алмаштириб, шу бутун кечқурун катта жанг бўлганини эшитди. Отишмадан Перхушково ларзага келганини гапириб беришди. Пьернинг ким голиб чиқди, деган саволига ҳеч ким жавоб беролмади (бу ойнинг 24 нда Шевардино яқинида бўлган катта жанг эди). Тонготарда Пьер Можайскка етиб келди.

Можайскдаги барча уйларга солдатлар ўрнашган Карвон саройда Пьерни берейтори (отни минишга ўргатувчи одами) билан кучери қарши олди, аммо карвон саройдан жой топилмади, ҳамма уйлар офицерларга лиқ тўла эди.

Можайскни ҳам, Можайск атрофини ҳам аскар босган. Ҳамма ёқни казаклар, пиёда отлиқ аскарлар, аравакашлар, яшиклар, тўнлар босиб кетган... Пьер тезроқ олдинга ўтиб олишга шошылар, Москвадан узоқлашган сайин, қўшинлар сламига чуқурроқ шўнғиган сайин уни ташвиш-тахлика ва тамоман янги бўлган қувончли бир туйғу чулғаб оларди. Бу туйғу подшо Слободскийдаги қасрига келган чоғда Пьерни чулғаб олган ўша туйғуга ўхшарди: Пьер қандайдир бир тadbир кўриш ва ниманидир қурбон қилиш заруратини сезганди, ҳозир уни ўшандай бир ёқимли туйғу чулғаб олган эди: гуё инсониятнинг бахт-сиодатини ташкил этган роҳат-фароғат ва мол-мулк ҳатто ҳаёт ҳам унинг олдида арзимас бир нарса, ўшанинг олдида буларнинг бахридан ўтиш ҳеч гап эмасдек эди... Лекин ўша нарса нима эканлигини ўзи билмас эди. Нима ва ким учун бор-йўғини қурбон қилишга бунчалик орзуманд бўлаётганини дурустроқ ўйлашга кунт ҳам қилмас эди. Қурбон қилишининг ўзи унинг учун хурсандлик бағишловчи янги бир туйғу эди холос.

Ойнинг 24 ида Шевардино истехкоми ёнида жанг бўлди, 25 ида иккала томон ҳам биронта ўқ узмади. 26 сида эса Бородино жанги юз берди.

Нима учун ва қандай қилиб Шевардино ва Бородино жанги бўлди? Бородино жангидан мақсад нима? Бу жангдан на французлар, на руслар ҳеч нарса ютмади. Бунинг руслар учун оқибати шу бўлдики (шундай бўлиши ҳам керак эди), биз Москва ҳалокатини яқинлаштирдик (дунёда энг қўрқадиган нарсамиз шу эди), французлар эса бутун армиясининг ҳалокатини яқинлаштирди (уларнинг ҳам энг қўрқадиган нарсаси шу эди). Бу нарса олдиндан очиқ-ойдин маълум бўлса ҳам Наполеон шу жангни бошлади. Кутузов ҳам бунга жанг билан жавоб берди.

Саркардалар ақл-идрокка асосланиб иш кўрганларида Наполеон икки минг чақирим ичкарига кириб уруш бошлаб юборса, армиясининг тўртдан бирини йўқотиб ҳалокатга учраши муқаррарлигини билган бўлар эди; Кутузов ҳам шу жангга жанг билан жавоб берса, армиясининг тўртдан бирини йўқотиб, Москвадан айрилиб қолиш эҳтимоли борлигини англаган бўлар эди. Кутузовга шу нарса икки карра икки — тўртдай аниқ бўлиши керак эди. Дамка ўйинида менинг шашкам рақибимникидан битта кам бўлса-ю, мен шашка олиб, шашка бераверсам пировардида ютқазаман, шунинг учун бундай қилмайман.

Агар рақибимнинг шашкаси ўн олтита-ю, меники ўн тўртта бўлса, у вақтда, мен ундан фақат саккиздан бир ҳисса кучсизроқ бўламан, аммо мен ўн учта шашка бериб, шунча шашка олсам, у вақтда рақибим мендан икки ҳисса кучли бўлиб қолади.

Бородино жангигача бизнинг кучимиз билан французлар кучи ўртасидаги нисбат тахминан беш рақами билан олти ўртасидаги нисбатга ўхшаса, жангдан кейин французлар кучининг ярмини ташкил қилди, яъни, жанггача юз йигирма мингга юз минг тўғри келган бўлса, жангдан кейин юз мингга эллик минг тўғри келди. Лекин шундай бўлса ҳам омилкор ва тажрибали Кутузов жангга жанг билан жавоб берди. Буюк саркарда деб ном чиқарган Наполеон жангни бошлаб юбориб, армиясининг тўртдан бирини нобуд қилди ва ўз линиясини яна ҳам чўзиб юборди. Агар Наполеон Венани ишғол қилиб, урушни тамом қилгани сингари Москвани забт этиб, уруш кампания-

сини тўхтатмоқчи эди дейишса, бу фикрни рад этадиган далил-исботлар жуда кўп. Наполеон тарихчиларнинг ёзишига қараганда Смоленскнинг ўзидан қайтмоқчи эди. У ўз линияси чўзилиб кетгани хавфли эканлигини, Москвани забт этиш билан уруш тугамаслигини билар, чунки рус шаҳарларини халқ қай аҳволда ташлаб кетаётганини Смоленскда кўрган ва музокара олиб боришга тайёр эканлигини қайта-қайта билдирган бўлса ҳам руслар томонидан ҳеч қандай жавоб олмаган эди.

Наполеон Бородино жангини бошлаб, Кутузов бу жангга жанг билан жавоб бериб, ўз ихтиёрларидан ташқари ва беҳуда иш қилишди. Аммо тарихчилар бу ҳодиса содир бўлгандан сўнг, найранг ишлатиб, бу саркардаларнинг каромати ва даҳоси деб далиллар келтиришди, ваҳолаки булар ғайри ихтиёрий юз берган барча оламшумул воқеалар қуроли бўлган шахсларга қараганда кўр-кўрона ва ғайри ихтиёрий хизмат қилиб келган арбоблардан эди.

Қадимгилар бизга шундай қаҳрамонлик дostonларининг намунасини қолдиришганки, буларда тарихнинг бутун ўзагини қаҳрамонлар ташкил этади, биз эсак ҳанузгача, ҳозирги давр учун бу қабилдаги тарих маъносиз, беҳуда эканлигини англай олмаймиз.

Бородино ва ундан олдин бўлган Шевардино жангги қандай бошлангани ҳақида ҳам худди шунга ўхшаш муайян ва ҳаммага маълум бўлган тамомила янглиш бир тасаввур бор. Тарихчиларнинг ҳаммаси бу масалани шундай тасвир этишади:

Рус армияси гўё катта жанг учун қулайроқ позиция қидириб Смоленскдан чекинган ва гўё Бородино ёнида жуда қулай бўлган шундай позицияни топган эмиш.

Руслар гўё Москва — Смоленск йўлининг чап томонида, Бородинодан Утицага борадиган йўлнинг қоқ рўпарасида жойлашган ва жанг майдонига айланган бу позицияни олдиндан мустаҳкамлашган эмиш.

Бу позициянинг олдида душманни назорат қилиш учун гўё Шевардино тепалигида мустаҳкамланган илғор пост қўйилган эмиш. Ойнинг 24 ида гўё Наполеон шу олдинги постга ҳужум қилиб, уни олган; 26 ида эса русларнинг бутун армиясига, Бородино майдонига жойлашган позициясига ҳужум этган.

Тарихда шундай дейилади, аммо бу гапларнинг ҳаммаси тамоман нотўғри, масаланинг моҳиятини билмоқчи

бўлган киши бунинг асоссиз эканлигини дарров тушунади.

Руслар қулайроқ мавқени излаган эмас, билъакс, чекиниш чоғида Бородино позициясидан кўра дурустроқ бўлган жуда кўп позициялардан ўтиб кетишган эди. Кутузов бошқа киши танлаган мавқени ишғол қилгиси келмагани учун, халқ урушига бўлган эҳтиёж ҳали дурустроқ талаб қилинмаганлиги учун, Милорадович ўз халқ лашкари билан етиб келмагани ва яна шунга ўхшаш сон-саноқсиз сабабларга кўра улар бу позицияларнинг бироқтасида ҳам тўхташмади. Ваҳоланки аввалги позициялар яхшироқ эди. Жанг майдонига айланган Бородино позицияси кучсиз бўлиш билан бирга, Россия империясидаги сон-саноқсиз бошқа мавқелардан сира фарқ қилмас эди.

Йўлнинг қоқ чап томонида жойлашган ва жанг майдонига айланган Бородино позициясини мустаҳкамлаш у ёқда турсин, 1812 йилнинг 25 августигача жанг шу ерда бўлиши русларнинг хаёлига ҳам келмаган эди. Бунинг исботи учун қуйидаги далилларни келтириш kifоя: биринчидан, 25 августгача бу ерда ҳеч қандай истеҳком бўлмаган, 25 да қурила бошлаган истеҳком эса 26 да тайёр бўлмаган эди, иккинчидан, Шевардино истеҳкомининг қай аҳволда эканлиги бунга далил бўла олади, жанг майдонига айланган позициянинг олд томонидаги Шевардино истеҳкоми икки пулга арзимас эди. Нима учун бошқа пунктларга қараганда бу истеҳком пункти мустаҳкамланган эди? Нима учун 24 август кунини ярим кечагача бу истеҳком мудофаа қилиниб, барча куч ишдан чиқарилди ва олти минг киши қурбон қилинди? Душманни назорат қилиш учун бир даста отлиқ казак аскарлари kifоя эди-ку. Учинчидан, жанг бўлган позиция олдиндан кўзда тутилган позиция бўлмаганлиги, Шевардино истеҳкоми бу позициянинг олдинги пункти эмаслигининг далили шуки, Барклай де Толли ва Багратион 25 августгача Шевардино истеҳкоми позициянинг чап фланги деган қаноатда эди, Кутузовнинг ўзи ҳам жангдан сўнг шошиб-пишиб ёзилган маълумотида, Шевардино истеҳкомини позициянинг чап фланги деб атаган эди. Анча вақтдан кейин, Бородино жанги ҳақида батафсил маълумот ёзганда (беҳато бўлиши керак бўлган бошқўмондоннинг хатоларини оқлаш мақсадида бўлса керак), Шевардино истеҳкоми олдинги пост хизматини адо қилди (ваҳоланки бу фақат чап флангнинг истеҳком пункти эди), Бородино

жанги олдин мўлжаллаб қўйилган позицияда бўлди, деб нотўғри ва ноҳақ гапларни ўйлаб топишди, ваҳоланки жанг ҳеч ким ўйламаган ва деярли мустаҳкамланмаган ерда бўлди.

Вазият бундоқ бўлган: позиция катта йўлни тиккаси-га эмас, қия кесиб ўтган Колоча дарёси бўйидан ишғол қилинган бўлиб, натижада чап фланги Шевардино, ўнг фланги Новий қишлоғи ёнида, маркази эса Колоча ва Война дарёлари туташадиган Бородинода бўлган. Смоленск йўлидан Москвага қараб ҳаракат қилаётган душманни тўхтатмоқчи бўлган армия учун Колоча дарёси тўсиб турган бу позициянинг яроқли-яроқсизлиги (жанг қандай юз бергани унутилса) Бородино майдонига қараган ҳар бир киши учун ойнадай равшандир.

Наполеон 24 августда Валуев йўлига чиқиб, русларнинг Утицадан Бородинога қараб кетган позициясини (тарихларда айтилишича) кўрмади (кўриши ҳам мумкин эмас эди, чунки позициянинг ўзи йўқ эди), шунингдек, рус армиясининг олдинги постини ҳам кўрмади ва рус ариергардини таъқиб этиб, руслар позициясининг сўл фланги бўлмиш Шевардино истеҳкомига дуч келиб қолди, руслар учун ҳеч қутилмаган жойда, қўшинларини Колоча дарёсининг нарёғига ўтказди. Руслар катта жанг бошлашга улгурмасдан, ишғол қилмоқчи бўлган позициядан сўл флангдаги аскарларини чекинтириб, ишғол қилишни кўзда тутмаган ва мустаҳкамланмаган мавқени ишғол қилдилар. Наполеон йўлдан сўлроққа, Колоча дарёсининг чап томонига ўтиб олиб, бўлажак жанг линиясини ўнг томондан (руслар томонидан) чап томонга сурди ва жанг майдонини Утица, Семеновск ва Бородино орасидаги майдонга кўчирди (Россиянинг бошқа жойларидан сира фарқи бўлмаган бу жойнинг мавқе бўладиган ҳеч бир фазилати йўқ эди) ва 26 августдаги жанг шу майдонда ўтди.

Тахмин этилган жанг билан содир бўлган жангнинг тахминий плани шундан иборат:

Агар Наполеон оғнинг 24 ида кечкурун Колоча дарёси бўйига келмаса ва дарҳол истеҳкомга ҳамла қилишни буюрмасдан, эртасига эрталаб ҳужум қилса эди, Шевардино истеҳкоми позициямизнинг чап фланги бўлишига ҳеч ким шубҳа қилмас эди ва жанг ҳам бизнинг мўлжалимиздагидай ўтар эди. Бундай бўлган тақдирда биз балки Шевардино истеҳкомини, чап флангимизни яна ҳам қаттиқроқ муҳофаа қилиб, Наполеонга ё марказдан ва ё ўнг

қанотимизни қайириб, янги мавқе ишғол этиш, наридан бери уни мустаҳкамлашга мажбур бўлдик.

26 августда рус қўшинлари кучсиз, қурилиб битмаган истехкомлар ҳимоясида қолди, бунинг устига бу вазият шунинг учун ҳам ноқулай бўлдики, рус саркардалари юз берган фактни (сўл флангимиз позициясиз қолганини ва бўлажак жанг майдони ўнгдан сўлга сурилганини) эътироф қилмасдан Новий қишлоғидан Утицагача чўзилиб кетган позицияларида қолавердилар ва натижада жанг маҳалида ўз қўшинларини ўнгдан сўлга ўтказишга мажбур бўлдилар. Шундай қилиб, бутун жанг давомида сўл флангимизга ҳужум қилган французларга қарши руслар икки баравар заиф бўлган куч билан урушдилар (Понятовскийнинг Утицага, Уваровнинг французларнинг ўнг флангига қарши жанги умумий жанг ҳаракати хорижидаги воқеа эди).

Шундай қилиб, Бородино жанги тарихчилар тасвир қилганидан бошқача бўлган (саркардаларимизнинг хатоларини хаспўшлашга уриниб, тарихчилар рус қўшинлари ва рус халқининг шон-шухратини камситдилар). Бородино жанги француз қўшинлари билан уларга нисбатан сал заиф бўлган рус қўшинлари ўртасида, олдиндан мўлжалланган ва мустаҳкамланган позицияда ўтгани йўқ, аксинча, Шевардино истехкомининг қўлдан кетиши натижасида руслар деярли мустаҳкамланмаган, очиқ жойда, французларга нисбатан икки баравар заиф бўлган куч билан жанг қилдилар, бу шароитда ўн соат жанг қилиш у ёқда турсин, ҳатто уч соат давомида армияни бутунлай тормор бўлиш ва қочишдан сақлаб қолиш амри маҳол эди.

XX

Пьер 25. августда, эрталаб Можайскдан чиқди. Шаҳар йўлидаги каттакон, қинғир тепа ён бағрида, ўнг томондаги черков олдида Пьер экипаждан тушиб пиёда кетди, черковда жом чалаётган, ибодат қилаётган эдилар. Пьернинг орқасидан бир полк отлиқ аскар қўшиқчиларини олдига солиб, баландликдан тушмоқда эди. Қаршисидан эса кечаги жангда ярадор бўлган солдатларни ортган қатор-қатор аравалар чиқиб келмоқда эди. Аравакаш деҳқонлар бақриб, отларни қамчиларкан, араванинг дам у ёғига, дам бу ёғига ўтиб югуришар эди. Ҳар бирида учтадан-тўрттадан ярадор солдатлар ётган ва ё ўтирган, аравалар тош тўшалган йўлдан юқорига чиқаркан, силкинарди. Арава силкитганда латта-путталар билан

болданган, ранглари оқарган, қовоқлари солиқ ярадорлар тишни тишга қўйиб, араванинг чепини чамгаллар, бир-бирларига урилиб жетар эдилар. Улар Пьернинг оқ шляпаси ва яшил ффрагига болаларга хос бир муроқ билан қарашарди.

Пьернинг кучери ярадорларни олиб бораётган аравакашларга, бир чеккадан лорсаларнинг бўлмайдими, деб ўшқирди. Қўшиқ айтиб тепаликдан тушиб келаётган отлик аскарлар полки Пьернинг аравасини қисиб қўйди.

Пьер тепаликни ўйиб қилинган йўлнинг бир чеккасига қисилганина тўхтаб қолди. Тепалик тўсиб тургани учун бу ерга қўёш тушмас, шунинг учун бу ер совуқ, зах эди; Пьернинг боши узра август лонгининг осмони чарақлаб турар, черковдан жом садолари ашишларди. Ярадорларни ташитган бир арава йўлни чепига, Пьернинг ёнгинасига келиб тўхтади. Чипта кавуш кийган аравакаш ҳансираб араванинг олдига келди, темир чамбарсиз орқа ялдирақларнинг остига таш қўйиб, от абзалини тузата бошлади.

Арава келидан келаётган қўли боллоелиқ бир қари ярадор солдат соғ қўли билан аравани ушлаб Пьерга мурожаат қилди:

— Ҳой, ҳамшаҳар, биани шу ерга ёлқивиншадими? Ё Москвага олиб боришадими?

Пьер ўз фикру хаёли билан шу қалар банд эдики, солдатнинг сўзини эшитмади. У тоғ ярадорлар ўтирган қатор араваларга яқинлашиб қолган отлик аскарлар полкига, тоғ ёнидаги аравага — икки ярадор солдат ётган ва бири ўтирган аравага қарар эди. Аравада ўтирган солдатнинг бири юзидан яраланган бўлса керак, боши лапта билан ўраб ташланган, бир лунжи боланинг калласидай бўлиб шишиб кетган эди. Ози ва бурни бир томонга қийшайган эди. Бу солдат черковга қараб чўқинди. Соли новвот ранг, мозик юзи оппоқ, ёшгина бир солдат мулойим табассум билан Пьерга қараб қолди. Учинчи солдат мукка тушиб ёгани унун юзи кўринмасди. Отлик аскарлар полкининг қўшиқчилари араванинг ёнгинасидан ўлиб келишди.

— Оҳ, унинг азиз боши... белона элларда маҳв ўлди... — деб улар солдатча ўйин қуйидапи ашултани айшмоқда эдилар. Черков жомлари, бошқа оҳансда бўлса ҳам худди буларга жўр бўлгандай, баландликда жаранглай боштади. Жавирама қўёш рўшарадаги ён баниринг чўққисига чарақлаб нур сониб турарди. Бироқ тепалик асти — ярадор

лар ортилган арава, пишқираётган от ва Пьер турган жой зах, қоронғи ва кўнғилсиз эди.

Луужи шиб кетган солдат қўшиқ айтаётган ошлик аскарларга хўмрайиб қараркан:

— Буларнинг олифталигини қараю! — деди таъна қилиб.

Араванинг орқасида турган солдат маънос кулимсираб Пьерга деди:

— Солдатлар у ёқда турсин, бугун деҳқонларни ҳам ҳайдаб келишяпти. Бу деҳқон, бу солдат деган гап қошмади... Бутун халқни жангга солишмоқчи: Москва — ҳазиланам гап эмас. Бирёвлик қилшмоқчи. — Солдатнинг гаплари пойжа-пой бўлса ҳам Пьер унинг нима демоқчи бўлганини тушунди ва сўзини маъқуллаб, бош ирсаб қўйди.

Нихоят йўл очилди. Пьер йўлга тушиб жўнади.

Пьер таниш-билишларини ахтариб йўлнинг икки томонига қараб бораркан, фақат хилма-хил ҳарбий қисмларга мансуб бўлган нотаниш одамларни кўрар, бу одамлар Пьернинг оқ шляпа ва яшил фракига ажабланиб қарарди.

Тўрт чақиримча юргандан кейин Пьер бир таниш кишини учратди-да, сўзлаб унга сўз қотди. Бу одам армиядаги докторларнинг бошлиқларидан бири эди. У ёшгина бир доктор билан биргаликда бричкада ўтириб келмоқда эди, Пьерни кўриши биланоқ кучер ўрнида ўтирган казакни тўхтатди.

— Граф! Зоти олийларни бу ерда нима қилиб юрибдилар? — деб сўради.

— Ҳа, бир кўрайиб келган эдим...

— Дуруст-дуруст, кўришга арзийди...

Пьер экипаждан тушиб, доктор билан гаплашиб қолди ва жангга иштирок этиш нияти борлигини айтди.

Доктор Безуховга аъло ҳазрат — бошқўмондонга учрашишни маслаҳат берди.

— Уруш вақтида бунақа юриб бўлмайди, қаерга боришингизни ўзингиз ҳам билмайсиз, — деди доктор шериги билан кўз уриштириб олгач, — ҳарқандай аъло ҳазрат сизни танийдилар ва яхши қабул қилдилар. Шундай қилганингиз маъқул, зоти олий, — деди доктор.

Доктор чарчатган ва шонсизганга ўхшарди.

— Ҳали шундай денг... мен ҳали сиздан позициямиз қаерда эканлигини сўраб олмақчи эдим, — деди Пьер.

— Позициями? — деди доктор. — Лекин бу соҳага менинг алоқам йўқ. Татариноводан ўтганда кўрасиз: одамлар жуда кўп хандақ қазишяпти. Ўша ерда, тепаликка чиқсангиз кўринади, — деди доктор.

— Ўша ердан кўринади дейсизми?.. Агар еиз...

Бироқ доктор Пьернинг сўзини бўлиб, бричкага томон бурилди.

— Мен-ку сизни кузатиб қўярдим-а, лекин азбаройи худо, ишим бошимдан ошиб ётибди. Корпус командири ҳузурига кетяпман. Биласизми, аҳволимиз қандай? Эртага жанг бўлади, граф, юз минг аскардан кам деганда йигирма мингтаси ярадор бўлади; аммо биздаги замбил, каравот, фельдшер ва доктор олти минг кишига ҳам етмайди. Ўн мингта арава топдик, лекин фақат бу билан иш битмайди, нима қилишни билмай қолдим.

«Менинг шляпам ва фракимга кулиб, қизиқсиниб қараган ўша мингларча соғлом, ёш ва қари кишилардан наҳотки йигирма мингтаси ярадор бўлиш ва ўлишга маҳкум бўлса», деган ажиб бир фикр Пьерни ҳайратга солди.

«Улар балки эртага ҳалок бўлишади, нега ўлимни ўйламасдан, бошқа нарсаларни ўйлашади?» Фикрларнинг бир-бирига боғланиши туфайли тўсатдан Можайск тепалигининг ён бағрини, ярадор ортилган аравалар, черков жомининг садолари, қуёшнинг қия нури ва отлиқ аскарларнинг қўшиғи унинг тасаввурида жонланиб кетди.

«Отлиқ аскарлар жангга боришяпти, ярадорларга дуч келганда, ҳолимиз нима бўларкин, деб бир дақиқа ҳам ўйлашмайди, аксинча, уларга кўз қисиб, бепарво ёнларидан ўтиб кетишди. Ваҳоланки булардан йигирма минг ўлимга маҳкум. Тағин улар менинг шляпамга қараб таажжубланишади-я! Қизиқ!» — Пьер Татариновога қараб бораркан, шуларни хаёлидан кечирар эди.

Ўйнинг чап томонида, бир помешчикнинг ҳовлиси олдида экипажлар, фургонлар, бир гала деншчик ва қорувуллар турар эди. Аъло ҳазрат шу ерда тўхтаган экан. Лекин Пьер келган вақтда аъло ҳазрат ҳам, штаб ходимларидан ҳам деярли ҳеч ким йўқ эди. Ҳамма черковда муножот қилмоқда эди. Пьер тўхтамасдан олға қараб кетди.

Тепаликка чиқиб, қишлоқнинг кичкина бир кўчасига киргандан сўнг биринчи мартаба деҳқонлардан тузилган халқ лашкарларини кўрди; улар телпаklarига крест

таққан, эгниларида оқ кўйлак, ғовур кўтариб, хохлашиб йўлнинг сўл томонида, ўт босиб кетган каттакон тепаликда терга пишиб ишлаётган эдилар.

Бири белкурак билан тепаликни қазир, иккинчиси замбилғалтакни тахта устидан юргизиб тупроқ ташир, учинчиси бекор турар эди.

Икки офицер тепаликда уларга амр-фармон бериб турар эди, Ўзларининг янги ҳарбий вазиятларидан хурсанд бўлаётгандай кўринган бу деҳқонларни кўргач, Пьер яна Можайск йўлида учратган ярадор солдатларни эслади ва солдатнинг *бутун халқни жанега солишмоқчи* деган сўзининг маъносини англади. Ғалати қўпол этик кийган, бўйинлари терлаган, баъзи бирларининг очик ёқасидан офтобда қорайган ўмров суяклари кўриниб турган бу серсоқол деҳқонларнинг жанг майдонида ишлаётгани Пьерга ҳозирги дақиқанинг улугворлиги, муаззамлиги ҳақида шу маҳалгача эшитган ва кўрганларидан кўра кўпроқ таъсир қилди.

XXI

Пьер экипаждан тушди-да, ишлаётган халқ лашкарларининг ёнидан ўтиб тепаликка чиқди, докторнинг айтишига кўра жанг майдони шу ердан кўринар эди.

Эрта билан соат ўн бир. Офтоб сўлроқда, Пьернинг орқароғида бўлиб, унинг нурлари соф ва беғубор ҳавода буюк амфитеатр шаклида юксала бораётган ердаги манзарани ёритиб турарди.

Шу амфитеатрнинг юқорироғи, сўл томонини кесиб ўтган катта Смоленск йўли тепаликдан беш юз қадам нарироқда, пастда ётган оқ черковли қишлоқдан (бу Бородино эди) иланг-биланг бўлиб ўтиб кетарди. Бу йўл қишлоқ яқинидаги кўприкдан ўтар, паст-баландликлардан илон изи шаклида юқорига кўтарилиб, олти чақирим масофадан кўриниб турган Валуев қишлоғига кириб кетарди (Наполеон шу ерда турган эди). Йўл Валуев қишлоғидан чиққач, уфқда сарғайиб кўринган ўрмонзорга кириб, кўздан юйиб бўларди, Қайин ва арча ўсган бу ўрмонзорда, йўлнинг ўнг томонида, Колоцкий монастырининг крест ва жомхонаси узоқдан қуёш нурида ирқираб турарди. Мана шу уфқ билан туташган кўм-кўк майдонда, ўрмон ва йўлнинг ўнг-сўлида, ҳар ер-ҳар ерда

тутаб турган гулханлар, бизгами, душмангами тааллуқли эканини билиб бўлмайдиган гуруҳ-гуруҳ қўшинлар кўриниб турар эди. Колоча ва Москва дарёларининг ўнг томони дара ва тепаликдан иборат эди. Даралар орасидан узоқдан Беззубово, Захарьино қишлоқлари кўзга чалиниб турар эди. Чап томон бир қадар текислик бўлиб, буғдойзорлар, ўт қўйилган ва ҳанузгача тутаетган битта қишлоқ — Семёновская қишлоғи кўриниб турар эди.

Ўнг ва сўл томонда кўзга ташланиб турган майдон Пьерга шу қадар ноаниқ кўринардикки, на ўнг томон, на сўл томон унинг тасаввурига тўғри келмас эди. Жанг майдонини кўрмоқчи бўлиб келган Пьер ҳамма ерда далалар, ўтлоқлар, қўшинлар, ўрмонлар, гулханларнинг тутуни, қишлоқлар, тепаликлар, сойларни кўрди, Пьер нақадар диққат билан қарамасин, кўз олдидаги майдонда у ҳеч қандай позициядан асар тополмади, ҳатто қўшинларимизни душман қўшинидан ажратолмади.

Пьер: «Биладиган одамлардан сўраш керак» деб ўйлади ва ўзининг йўғон, ҳарбийларнинг қоматига ўхшамаган сумбатига қизиқсиниб қараётган офицерга юзланди:

— Мумкинми, — деди Пьер офицерга қараб. — Ҳу анави қайси қишлоқ?

— Бурдиноми, нима эди? — деди офицер ҳамроҳига қараб.

Ҳамроҳи унинг хатосини тузатиб:

— Бородино, — деди.

Офицер гаплашгани одам топилиб қолганидан суюниб кетди шекилли, Пьерга яқинроқ келди.

— Ҳу анавилар бизникиларми? — деб сўради Пьер.

— Ҳа, нарироқда турганлар эса французлар, — деди офицер, — ҳу, ана, кўриниб турибди.

— Қани, қани? — деб сўради Пьер.

— Дурбинсиз баҳузур кўриш мумкин. Ҳу, ана! — офицер дарёнинг сўл томонидан чиқаётган тутунга ишора қилди ва унинг юзи шу он жиддий қаҳрли тусга кирди. Пьер учратган одамларнинг авзойи шунақа эди.¹

— Ие, французлар шуларми? Ана улар-чи? — Пьер сўл томондаги тепаликни кўрсатди: у ерда қўшинлар турган эди.

— Булар бизникилар.

— Э, бизникиларми! Ана улар-чи? — Пьер азим туп дарахт ўсган бошқа бир узоқ тепаликни кўрсатди, дарадан кўриниб турган қишлоқнинг ёнидаги бу тепалик-

дан ҳам тутун чиқиб турар ва алланималар қорайиб кўринар эди.

— Булар ҳам *ўшалар*,— деди офицер (бу Шевардино истеҳкоми эди).— Кеча бизники эди, бугун уларга ўтди.

— Ахир бизнинг позициямиз қаёқда қолди?

— Бизнинг позициямизми? — деди офицер мамнуният билан жилмайиб.— Мен буни сизга батафсил гапириб беришим мумкин, чунки истеҳкомларимизнинг деярли ҳаммасини ўзим қурганман. Мана, кўряпсизми, марказимиз бу ерда — Бородинода,— у оқ черкови кўринаётган рўпарадаги қишлоққа ишора қилди.— Колоча дарёсининг кечуви ана шу ерда. Мана бу ерда, кўряпсизми, пичан тахлаб қўйилган пастликда кўприк бор. Шу ер бизнинг марказимиз бўлади. Ўнг флангимиз эса ана у ерда (у ўнг томонга, узоқдан кўринаётган дарага ишора қилди). Москва дарёси ўша ердан ўтади ва биз у ерда учта кучли истеҳком қурганмиз. Сўл қанотимиз...— офицер қандай қилиб тушунтиришни билмай тўхтаб қолди.— Биласизми, буни сизга тушунтириш қийин... Бизнинг сўл қанотимиз кеча Шевардинода эди, ҳу ана, дуб дарахтини кўряпсизми, ўша ерда — Шевардинода эди; ҳозир чап қанотимизни орқароққа қайирдик, сўл флангимиз ана у ерда, тутун чиқаётган қишлоқни кўряпсизми? Бу Семёновская қишлоғи (у Раевский тепалигини кўрсатди), чап флангимиз ҳозир шу ерда. Лекин жанг шу ерда бўлишига ақлим бовар қилмайди. Наполеон қўшинини шу ерга олиб келди дейишларига ишонмайман; бу бир алдов; у Москва дарёсининг ўнг томонидан айланиб ўтса керак. Гапнинг қисқаси шуки, уруш қаерда бўлмасин эртага жуда кўп кишининг ёстиғи қурийдми...— деди офицер.

Сухбат вақтида офицер олдига келган кекса унтер-офицер, бошлиғининг гапи тамом бўлишини кутиб индамай турган эди, бироқ сухбат шу ерга етганда, офицернинг сўзи унга маъқул бўлмади шекилли, гапини бўлди.

— Тупроқ тўлдирган саватлар тамом бўлди, бориб олиб келиш керак,— деди жиддий тарзда.

Офицер эртага неча кишининг ёстиғи қуришини ўйлаш мумкин бўлса ҳам бу ҳақда гапириш ошнқча эканлигини ишглаб хижолат чеккандай бўлди.

— Ҳа, майли, тагин учинчи ротани юбора қол,— деди офицер шошиб.

— Сиз ким бўласиз, докторми?

— Йўқ, мен шундай, ўзим,— деди Пьер.— У ишлаётган халқ лашкарлари ёнидан ўтиб пастликка тушиб кетди.

Пьернинг кетидан келаётган офицер ишлаётган деҳқонларнинг олдидан бурнини беркитиб, югуриб ўтаркан:

— Ҳе, лаънатилар! — деди.

— Ана улар!.. Олиб келишяпти... Ана... Ҳозир чиқшади...— деган товушлар эшитилди-ю, офицерлар, солдатлар ва халқ лашкарлари олдинга югуришди.

Вородинодан бошланган диний юриш маросими тепалик этагидан чиқиб келмоқда эди. Ҳаммадан олдин, чанг йўлдан пиёда аскарлар саф тортиб келмоқда, улар шапкаларини бошларидан олган, милтиқларининг оғзини ерга қаратган эди. Пиёда аскарларнинг орқасидан черков ҳофизларининг товуши эшитилиб турарди.

Шапкаларини бошларидан олган халқ лашкарлари билан солдатлар Пьердан ўзиб, намоёнчиларга қараб югуришди.

— Биби Марям онамизни олиб келяптилар! Пушту паноҳимизни олиб келяптилар!.. Иверскаядаги иконани олиб келяптилар!

— Смоленскдаги Биби Марямни! — деб бири унинг хатосини тузатди.

Қишлоқда ва тўп олдида ишлаётган халқ лашкарлари, белкуракларини отиб юбориб, диний маросим истиқболга югуришди. Чанг йўлдан келаётган батальоннинг кетидан заррин ридо кийган поплар, кулоҳ кийган бир чол, бир неча руҳоний ва ҳофизлар эргашган. Буларнинг кетидан солдат ва офицерлар юзи қоп-қора қилиб чизилган Биби Марямнинг каттакон суратини кўтариб келмоқда. Бу икона Смоленскдан олиб чиқилган бўлиб, ўшандан бери уни армиянинг кетидан кўтариб юришарди. Суратнинг кетида, олдида, атрофида югуриб келаётган бош яланг ҳарбий кишилар икки букилиб таъзим қилмоқда эди.

Тепаликка чиққандан сўнг икона кўтарганлар тўхтади. Уни сочиқ билан ушлаб келаётган кишилар алмашинди; дьячоклар яна исриқдон ёқишди; ибодат бошланди. Қуёшнинг иссиқ шуъласи тик тушиб турар, майин шабада бош яланг кишиларнинг сочини, иконани безаган ленталарни ҳилпиратар, ибодатхона ҳофизларининг хониши очиқ ҳавода сал-пал эшитиларди. Офицер, солдат ва халқ лашкарларидан иборат катта оломон иконани қуршаб олганди. Поп ва дьячокнинг орқасида мансабдорлар турарди. Попнинг орқасида, бўйнига геор-

гий нишони таққан бир тепакал генерал чўқинмасдан (немис бўлса керак) еабр қилиб ибодат тамом бўлишини кутарди, афтидан, у рус халқининг ватанпарварлик ҳиссини уйроғмоқ учун ибодатга қулоқ солишни зарур деб биларди. Вошқа бир генерал роз туриб, қўлини кўкси устида силкитар ва атрофга қараб қўярди. Деҳқонлар орасида турган Пьер бу мансабдорлар ичида танишларини кўриб қолди, лекин уларга эътибор қилмади; унинг бутун диққат-эътибори Биби Марямнинг суратига ихлос билан қараётган солдат ва халқ лашкарларининг жиддий юзларида эди. Мажоллари қолмаган дьячоклар (улар йигирманчи муножотни ўқиётган эди) эриниб ва одатдагича ҳафсаласизлик билан: «Бандаларингга нажот бер, Биби Марям» деб бошлаши билан оқ поп ва дьякон: «Биз фақат сенга сизинамиз, ўз паноҳингда сақла» деб жўр бўлишарди, яна ҳамма юзларда бу ҳодисанинг муаззамлигига тан бераётган ифода пайдо бўлди (шу ифодани Пьер Можайск тепалигига чиқаётганда, шу бугун эрталаб учратган кўп кишиларнинг юзида кўрган эди); борган сайин бошлар қуйи эгилди, сочлар ҳурпайди, оҳу воҳ ва кўкракка урилаётган крестларнинг садоси эшитила бошлалади.

Иконани қуршаб олган халойиқ тўсатдан икки томонга чекиниб, Пьерни қисиб қўйди. Одамларнинг шошиб-пишиб йўл бўшатганига қараганда жуда мўътабар бўлган бир киши икона олдига келаётган эди.

Бу одам Кутузов эди, у позицияни айланиб юрган эди. Татарини қишлоғига қайтаётиб Кутузов ибодат қилаётганларнинг олдига келди. Пьер дарҳол Кутузовни таниди, чунки унинг гавдаси бошқа кишиларнинг гавдасидан бошқача эди. Катта ва йўғон гавдасига узун сюртук кийган, хиёл букчайган, оппоқ боши очик, юзи шишинқираган, оқиб тушган кўзи оқариб кўринган Кутузов, одатдагича лапанглаб, энгашиброқ қадам ташлаб, давра ичига кирди-да, поппнинг орқасига бориб турди. У одат бўлиб қолган бир ҳаракат билан чўқиниб, қўлларини ерга тегизди ва оғир хўрсиниб, сочлари оппоқ бошини эгди. Кутузовнинг кетида Бенигсен ва мулозимлар турар эди. Бутун олий рутба эгаси бўлган кишиларнинг диққатини жалб қилган бошқўмондон шу ерда турган бўлса ҳам халқ лашкарлари билан солдатлар унга қарамасдан ибодат қилар эдилар.

Ибодат тамом бўлгандан сўнг Кутузов икона олдига келди, гурс этиб тиз чўкиб ерга бош эгди ва гавдасининг

оғирлиги ҳамда дармони йўқлигидан, ҳарчанд уринса ҳам ўрнидан туролмади. Кучанишдан унинг оппоқ боши қалтирар эди. Ниҳоят ўрнидан турди-да, маъсум гўдакдай лабини чўзиб, иконани ўпди ва яна қўллари ерга теккунча энгашиди. Ундан кейин генераллар икона ўпишди; улардан кейин офицерлар, булардан сўнг халқ лашкарлари билан солдатлар, бир-бирларини босиб, итариб, ҳансираб, ҳаяжонланиб икона томон интилишди.

XXII

Пьер тиқилинча ўзини ҳар ёққа ташлаб атрофга қаради.

— Граф, Петр Кирилич! Бу ерда нима қилиб юрибсиз? — деган бир овоз эшитилди. Пьер қайрилиб қаради.

Борис Друбецкой, тиззасини қўли билан арта-арта табассум билан (иконани ўпаман деб тиз чўкиб, ифлос қилган бўлса керак) Пьернинг олдига келди. Борис башанг кийинган, у походдаги ботирлар қиёфасида эди. У Кутузовга ўхшаб узун сюртук кийган, қамчининг тасмасини елкасига ташлаб олган эди.

Бу орада Кутузов қишлоққа етди ва кираверишдаги бир уйнинг олдида, сояда тўхтади. Бир казак югуриб скамейка олиб келди, бошқа бири шошиб-пишиб скамейка устига гилам ташлади. Кутузов ўтирди. Бир тўда ҳашаматли мулозимлар бошқўмондонни қуршаб олишди.

Оломон икона кўтариб, олға қараб юрди. Пьер Кутузовдан ўттиз қадамча берида Борис билан гаплашиб қолди.

Пьер жангга қатнашиш ва позицияни бориб кўриш ниятида эканлигини Борисга айтди.

— Жуда яхши, — деди Борис, — *Te vous ferai les honneurs du camp*¹. Сиз граф Бенигсен турган жойга борсангиз ҳамма ёқни баҳузур кўрасиз. Мен унинг ҳузурида хизмат қиламан. Сизнинг тилагингизни унга айтаман. Агар позицияни кўрмоқчи бўлсангиз, биз билан юринг: биз ҳозир сўл флангга боряпмиз. Қайтиб келгандан сўнг меникига ташриф буюринг, тунаб қоласиз, бирга қарта ўйнаймиз. Сиз Дмитрий Сергеевич билан танишсиз-а? У киши мана шу ерда. — Борис тепаликдаги учинчи ҳовлига ишора қилди.

— Аммо мен ўнг флангни кўрмоқчи эдим, жуда мус-

¹ Мен лагерни томоша қилдираман.

тахкам фланг дейишади,— деди Пьер.— Мен Москва дарёсидан бошлаб бутун позицияни айланиб чиқмоқчи эдим.

— Буни кейин кўрсангиз ҳам бўлади, муҳими сўл фланг...

— Маъқул, маъқул. Князь Болконскийнинг полки қардайкин, билмайсизми? — деб сўради Пьер.

— Андрей Николаевичми? Биз унинг ёнидан ўтиб кетамиз, мен сизни олдига олиб кираман.

— Сўл фланг қай аҳволдайкин? — деб сўради Пьер.

— Гапни ростини айтсам, *entre nous*¹ сўл фланг қай аҳволда эканлигини худонинг ўзи билади,— деди секин Борис сирини айтаётгандай.— Граф Бенигсеннинг мўлжали тамоман бошқача эди. У ҳу анови кўриниб турган тепаликни мустаҳкамлаш ниятида эди... бироқ,— Борис елкасини қисди,— аъло ҳазрат кўнмадилар, ё у кишига бўлмаган гапларни бориб айтишгандир. Ахир...— Борис сўзини тамомламади, чунки шу пайт Кутузовнинг адъютанти Қайсаров Пьернинг олдига келди.— А! Паисий Сергеич,— деди Борис бетакаллуф табассум-ла Қайсаровга юзланиб.— Мен позицияни графга тушунтиряпман. Қандай қилиб аъло ҳазрат французларнинг ниятидан воқиф бўлганларига ажабланасан киши!

— Сўл флангни айтяпсизми? — деди Қайсаров.

— Балли, балли. Сўл флангимиз ҳозир жуда-жуда мустаҳкам.

Ҳамма ортиқча кишиларни Кутузов штабдан ҳайдаган бўлса ҳам Борис йўлини топиб, Кутузов амалга оширган ўзгаришлардан сўнг ҳам штабда қолди. У граф Бенигсеннинг қўл остида хизмат қиларди. Граф Бенигсен ёш князь Друбецкойни баҳоси йўқ одам деб биларди (Борис кимнинг қўл остида ишламасин ҳамма уни бебаҳо одам деб биларди).

Армияга раҳбарлик қиладиган кишилар орасида бири-бирдан ажралиб турадиган икки муайян гуруҳ бор эди, бири Кутузов гуруҳи, иккинчиси штаб бошлиғи Бенигсен гуруҳи эди. Борис мана шу сўнгги гуруҳга мансуб эди. Борис лаганбардорлик қилиб, Кутузовни кўкларга кўтаришга ҳам уста, хонаси келганда, чол ҳеч балони билмайди, ҳамма ишни Бенигсен қилиб юрибди, деб уни камситишга ҳам моҳир эди. Ҳозир жангнинг ҳал қилувчи пайти келган.

¹ Орамызда қолсин-ку.

Бу жанг ё Кутузовни ер билан яксон қилиб, ҳокимиятни Бенигсен қўлига топшириши керак, ёки Кутузов ютиб чиққан тақдирда, ҳамма ишчи Бенигсен бажарган қилиб кўрсатиш керак эди. Ҳар ҳолда, эртаги кун учун катта мукофотлар берилиши ва кўп янги кишилар юзага чиқиши аниқ эди. Шунинг учун ҳам Борис куни бўйи ўзини қаерга қўйишини билмай жонсарак бўлиб юрди.

Пьернинг олдига Кайсаровдан кейин бир неча таниш кишилари келди ва Москва ҳақида саволлар ёғдира бошлашди. Пьер улар берган сон-саноксиз саволларга жавоб қайтаришга ҳам, айтаётган гапларига қулоқ солишга ҳам улгурмай қолди. Ҳамманинг юзида ташвиш ва ҳаяжон ифодаси бор эди. Бироқ Пьернинг назарида баъзи бир кишиларнинг юзидаги ҳаяжон шахсий обрў қозонишга интилишнинг ифодасидай кўринди, бошқа одамларнинг юзида кўрган ҳаяжони ифодаси Пьернинг кўз ўнгидан сира кетмасди, у шахсий ҳаётлари эмас, балки умумий ҳаёт-мамот масаласидан ташвишланаётганларидан дарак берар эди. Кутузов Пьерни, унинг олдида тўпланган одамларни кўриб қолди.

— Чақиринг уни бу ёққа, — деди Кутузов. Адъютант аъло ҳазрат уни кўришни истаётганини айтди. Пьер Кутузов ўтирган скамейка томон йўл олди. Бироқ Пьердан олдин Кутузов ҳузурига халқ лашкарларидан бири етиб келди, бу одам Долохов эди.

— Бу қаердан пайдо бўлди? — сўради Пьер.

— Бу шундай учарки, юлдузни бенарвон уради! — дейишди унга. — Офицерлик унвонидан уни маҳрум қилинган эди, энди йўлини топиб мансабга минмоқчи. Аллақандай лойиқалар тавсия қилиб юрибди, кечаси душман ўрнашган жойни билиб қайтиб келди. Лекин доврак йигит!..

Пьер шляпасини бошидан олиб Кутузовга эҳтиром билан бош эгди.

— Мен шу қарорга келдимки, агар сиз, аъло ҳазратга маълум қилсам, мени ҳайдаб юборишингиз, ёки нима демоқчи эканлигингни биламан дейишингиз мумкин, унда мен... — деди Долохов.

— Ҳм... ҳм...

— Агар сўзим рост бўлса, ватанга хизмат қилган бўламан, мен ватан йўлида ўз жонимни қурбон қилишга тайёрман.

— Ҳм... ҳм...

— Агар сиз аъло ҳазратга жонини аямайдиган киши керак бўлиб қолса, илтифот қилиб, мени эсланг... Балки сиз аъло ҳазратнинг хизматларига яраб қоларман.

— Ҳм... Ҳм — деди Кутузов кулгидан қисилиб кетган кўзлари билан Пьерга қараб.

Шу он Борис сарой аҳлларига хос бир чаққонлик билан катталарга яқинроқ ерга — Пьернинг ёнига бориб турди-да, бошлаган гапини давом эттираётгандай табиий бир оҳанг-ла Пьерга секин деди:

— Халқ лашкарлари ўлимга тайёр бўлиш учун тоза ва оқ кўйлак кийиб олишибди. Қаҳрамонликни кўринг-а, граф!

Борис, афтидан, бу сўзни аъло ҳазрат эшитсин деб айтган эди, Кутузов бу сўзга эътибор беришини Борис биларди: дарҳақиқат, аъло ҳазрат унга юзланди.

— Халқ лашкари ҳақида бир нима дедингми?

— Улар эртанги кунга, ўлимга ҳозирлик кўриб оқ кўйлак кийишибди, аъло ҳазрат.

— Ҳа!.. Ажойиб, мисли йўқ халқ! — деди Кутузов ва кўзларини юмиб, бош чайқади.— Мисли йўқ халқ! — деди у яна хўрсиниб.

— Порох ҳидини ҳидламоқчимисиз? — деди Пьерга.— Ҳм, хушбўй ҳид. Рафиқангизга мухлис бўлиш шарафига нойил бўлганман. Эсон-омонмилар? Менинг манзилгоҳимга ташриф буюрсинлар.— Кутузов худди қиладиган иши ва гапирадиган гапини унутиб қўйгандай, кексаларга хос паришонхотирлик билан атрофга жаланглади.

Сўнгра қидираётган нарсаси эсига тушди шекилли, ўз адъютантининг акаси — Андрей Сергеевич Қайсаровни имлаб чақирди.

— Ҳа, айтгандай, Мариннинг шеъри қанақа эди? Герарковга: «Қорпусга муаллим бўласан» деб ёзган эди-ку. Уқи, ўқиб бер,— деди Кутузов афтидан кулмоқчи бўлиб. Қайсаров ўқиб берди... Кутузов жилмайиб, шеър мақомига бошини қимирлатиб турди.

Пьер Кутузовнинг олдидан нарироқ кетганда Долохов унинг ёнига келиб, кўлидан ушлади. У бегона кишилар қараб турган бўлса ҳам, сира тортинмасдан, қатъият-билан дабдабали қилиб:

— Сизни бу ерда учратганимдан беҳад хурсандман, граф,— деди баланд овоз билан.— Шундай бир куннинг арафасида учрашяпмизки, қайси биримизга тирик қолиш насиб бўлганини худонинг ўзи билади, шу нарсани

сизга айтгани фурсат топилганидан мен хурсандман, орамизда юз берган ўша англашилмовчиликларга афсусланаман ва менга нисбатан кўнглингизда кек сақламаслигингизни истайман. Илтмос қиламан, мени кечиринг.

Пьер нима дейишини билмасдан Долоховга жилмайиб қараб турар эди. Кўзларига ёш олган Долохов Пьерни кучоқлаб ўпди.

Шу он Борис ўз генералига бир нима деб пичирлади, граф Бенигсен Пьерга юзланиб, фронт линиясини бирга айланиб келишни таклиф қилди.

— Бир кўриб қўйинг, — деди у.

— Ҳа, албатта, — деди Пьер.

Ярим соатдан сўнг Кутузов Татаринов қишлоғига жўнаб кетди, Бенигсен эса ўз мулозимлари билан бирга Пьерни ҳам олиб фронт линиясига жўнади.

XXIII

Бенигсен Горкадан катта йўл билан кўприкка тушди, бу кўприк офицер Пьерга тепаликдан туриб позициянинг маркази шу деб кўрсатган кўприк эди. Қирғоқда ўриб қатор қилиб ётқизиблиб қўйилган пичан ҳиди анқиб турган ўт ётарди. Кўприкдан ўтгач, улар Бородино қишлоғига қараб йўл олишди, у ердан сўлга бурилиб, сон-саноксиз қўшин ва тўпларнинг ёнидан ўтиб, тепаликка чиқишди, бу ерда халқ лашкари солдатлари хандақ қазимоқда эди. Бу жойга ҳали ном қўйилмаган, кейинчалик Раевский истехкоми ё тепалик батареяси деб ном олган истехком шу эди.

Пьер бу истехкомга унчалик эътибор қилмади. Бу жой Бородино жанг майдонидаги бошқа жойлардан кўра кўпроқ хотирида қолишини ҳали билмас эди. Кейин жарликдан ўтиб, Семёновский қишлоғига кетишди, бу ерда солдатлар уй ва омборларнинг сўнгги ёночларини олиб кетишмоқда эди. Улар қиямаликдан тушиб, тепаликка чиқишди, худди дўл ургандай ер билан битта бўлиб ётган қора бугдой ичидан юриб, батарея очган йўл орқали флешга¹ чиқишди, бу ҳам нариги истехком каби ҳали тайёр эмасди.

Бенигсен флешлар устида тўхтаб, олдинга — кеча бизники бўлган Шевардино истехкомига қаради. Истех-

¹ Ф л е ш — истехкомнинг бир тури.

Ком устида бир неча отлик юрган эди. Офицерларнинг гапига қараганда Наполеон ё Мюрат ўша ерда эди. Ҳамма диққат билан шу суворийларга қаради. Пьер ҳам қораси кўриниб турган бу кишиларнинг қайси бири Наполеон бўлса экан, деб синчиклаб қаради. Ниҳоят, суворийлар тепаликдан тушиб, кўздан юйиб бўлишди.

Бенигсен олдига келган бир генералга юзланиб, барча қўшинларимизнинг вазиятини тушунтира кетди. Пьер бўлажак жангнинг моҳиятини тушунмоқчи бўлиб Бенигсеннинг сўзларига бутун диққати билан қулоқ солди, бироқ зеҳний қобилияти бу масалага ожизлик қилишини сезиб, афсусланди. У ҳеч нарса англолмади. Бенигсен гапдан тўхтади, Пьернинг қулоқ солаётганини пайқаб, бирдан унга юзланди:

— Бу масаланинг сизга қизиғи бўлмаса керак,— деди.

— Билъакс, мен жуда қизиқаман,— деди Пьер гапи унчалик рост бўлмаса ҳам.

Флешдан улар қалин, лекин унчалик баланд бўлмаган қайинзорни кесиб ўтган иланг-биланг йўл билан юриб, яна сўлроққа бурилишди. Ўрмонзорнинг ўртасида қўнғир, оёқлари оппоқ бир қуён буларнинг олдида чиқиб қолди-ю, сон-саноксиз отларнинг дупуридан ҳуркиб, шу қадар гангиб қолдики, ҳамманинг диққатини жалб этиб ва кулгисини қистатиб, узоқ вақт йўл бўйлаб ирғишлаб кетди ва ниҳоят бир неча киши қийқиргандан сўнг ўрмонга уриб, кўздан юйиб бўлди. Ўрмон оралаб икки чақиримча юргандан сўнг улар бир ялангликка чиқишди, бу ялангликда Тучков корпусининг қўшинлари турган бўлиб, сўл флангни шулар ҳимоя қилиши керак эди.

Бенигсен бу ерда, сўл флангнинг четида тўхтаб, қизишиб узоқ гапирди. Пьернинг назарида, ҳарбий жиҳатдан муҳим бўлган амру фармонлар бераётгандек эди. Тучков ўз қўшинлари иш-ол қилган ернинг рўпарасида бир тепалик бўлиб, бу тепаликни қўшин иш-ол қилмаган эди. Бенигсен ҳамма ёқ қафтдай кўринадиган шундай тепаликни иш-ол қилмай, қўшинни унинг этагига жойлаштириш ақлга тўғри келмаган иш деб Тучковнинг хатосини баланд овоз билан танқид қилди. Баъзи бир генераллар Бенигсеннинг бу фикрини қувватладилар. Генераллардан бири ҳарбийларга хос қизгинлик билан бизни нақ ўлимга рўпара қилиб қўйишди, деди. Бенигсен ўз номидан қўшинларни тепаликка жойлаштиришни буюрди.

Пьер сўл франгда берилган бу фармонларни эшитиб

ҳарбий ишни англашга сира лаёқати йўқ эканлигига яна ҳам кўпроқ ишонч ҳосил қилди. У қўшинларнинг вазиятини танқид қилаётган Бенигсен билан генералларнинг сўзини эшитиб, уларнинг мақсадини англади ва фикрларига қўшилди; бироқ айни замонда қўшинларнинг тепалик этагига жойлаштирган кишининг бу тариқа шубҳасиз ва дағал хатога йўл қўйганини сира англай олмас эди.

Бироқ бу қўшинлар Бенигсен ўйлагандай позицияни мудофаа қилиш мақсадида эмас, балки ҳаракат қилаётган душманга қўққисдан ҳамла қилиш учун пистирма қилиб қўйилганини Пьер билмас эди. Бенигсен буни билмас эди, у бошқўмондонга маълум қилмасдан, бошқа бир мулоҳаза билан қўшинларни олға силжитди.

XXIV

25 августнинг бу мусаффо оқшомида князь Андрей ўз полки ишғол қилган мавқенинг флангида бўлган Князьково қишлоғида, бузилган бир омборхонада ёнбошлаб ётган эди. У омборнинг тирқишидан, девор бўйлаб қатор экилган ва пастки шохлари буталанган ўттиз яшар қайин дарахтларига, сули тарамлари қаторлашиб турган дала-ларга, солдат ошхонасининг тутуни кўринаётган бутазорга қараб ётарди...

Шу топда князь Андрейнинг назарига ҳаёти нақадар ошиқча, оғир ва ҳеч кимга кераксиз кўринса-да, бундан етти йил муқаддам Аустерлиц жанги арафасидаги сингари ҳаяжонли ва асабий ҳолатда эди.

Эртага бўладиган жанг ҳақида буйруқ берилган ва князь Андрей бу буйруқни олган. Унинг қиладиган бошқа иши йўқ. Бироқ энг оддий ва равшан бўлгани учун ҳам мудҳиш бўлган фикрлар унга тинчлик бермас эди. Эртага бўладиган жанг иштирок қилиб келган барча жангларидан мудҳишроқ бўлишини князь Андрей биларди. Умрида биринчи мартаба ҳалок бўлиш эҳтимоли, оддий тирикчиликка ҳеч бир алоқаси бўлмаган, бошқаларга қандай таъсир қилиши ҳақида ўйлаб ўтиришнинг кераги бўлмаган, фақат ўзига, ўз қалбига оид бир масаладай унинг тасавурида оддий ва мудҳиш тарзда гавдаланди. Шу дамгача уни қийнаган ва хаёлини банд қилган ҳамма нарса мана шу тасаввур чўққисидан оқ совуқ нур билан дафъатан ёришиб кетгандай, кўланкасиз, манзарасиз, белгисиз бир нарсага айланди қолди. Унинг бутун ҳаёти сеҳрли

фонусдай туюлди: шу дамгача у ҳаётини шу фонус ёруида кўриб келган экан. Энди кўз ўнгидан мана шу фонус тўсатдан йўқолди-ю, кун ёруида беўхшов ҳаёт манзарасини бутун борлигича кўрди. Ҳм, ҳм, мени ҳаяжонлантирган, мафтун этган, изтироб чектирган ўша сохта образлар мана шулар, дер эди князь Андрей сеҳрли фонус ёруида кўрган асосий ҳаёт манзараларини ўз тасавурида гавдалантираркан, уларга ўлим ҳақидаги равшан фикр билан қараб.— Мана, гўзал ва сирли бўлиб кўрилган ўша беўхшов кимсалар! Шўҳрат, жамиятдаги мавқе, хотин кишига бўлган муҳаббат, ватаннинг ўзи — буларнинг ҳаммаси ўз вақтида нақадар буюк кўринган, нақадар чуқур маънога эгадай туюлган эди! Буларнинг ҳаммаси мен учун бошланаётгандай кўринган бу тонгнинг оппоқ совуқ нурида нақадар оддий, рангсиз ва дағал бўлиб қолди! Князь Андрей ўз ҳаётида бошига тушган учта катта кунфат ҳақида ўйлаб кетди. Хотин кишига бўлган муҳаббати, отасининг вафоти, французларнинг бостириб кириши, Россиянинг ярмини забт этиши. «Муҳаббат!.. Менга сирли кучларни ўзида мужассамлаштиргандай кўринди бу қизча! Нима бўлиб унга шайдо бўлиб қолдим. Муҳаббатим, у билан бахтли ҳаёт қуришим ҳақида шойрона планлар тузган эдим-а! Оҳ, болагина! — деди ўзича князь Андрей ғазаб билан.— Наҳот шундай бўлса! Мен идеал бир севгининг борлигига ва бир йил кўрмай юрганымда ҳам унинг менга бўлган садоқатини шу севги муҳофаза қилишига ишонибман-а! Менинг фироқимда бу қиз масалдаги кабутардай болу паридан айрилиб қолади деб ўйлабман-а! Афсуски буларнинг ҳаммаси ҳаётда жўнгина бўлар экан... Ниҳоят даража жўн ва қабиҳ экан!

Отам ҳам Лисие Гориде иморатлар қурди, бу ер менинг ерим, бу тупроқ менинг тупроғим, бу ҳаво менинг ҳавом, бу мужиклар менинг мужигим деб ўйлаган эди, бироқ Наполеон келди-ю, шундай бир одам бормиди, йўқми деб суриштирмасдан йўлдаги чўп сингари уни олиб улоқтирди — унинг Лисие Горисидан ҳам, ўзидан ҳам номнишон қолмади. Княжна Марья эса бу худо томонидан юборилган имтиҳон дейди. Отамнинг ўзи бўлмагандан кейин бу имтиҳоннинг нима ҳожати бор? Қайтиб тирилмайди-ку! Тамом! Шундай бўлгандан кейин бу имтиҳоннинг кимга кераги бор? Ватан, Москва ҳалок бўлади! Эртага эса мени ўлдиришади, яна француз аскарлари эмас, кеча қулони остида милтиқ отган солдатга ўхшаган бир солдатимиз

ўлдирали; французлар келишади-ю, мени оёғим ва бошимдан олиб, сасиб кетмасин деб чуқурга улоқтиришади; сўнгра янги ҳаёт барпо бўлади, бошқалар ҳозиргидек бу ҳаётга ўрганиб қолишади, лекин мен буни билмайман, чунки менинг ўзим бўлмайман».

Князь Андрей узунасига қатор бўлиб кетган қайин дарахтларига, қимирламай турган сарғимтир-кўк япроқларига, қуёшда кумушдай ярқираётган оқ пўстлоғига қаради. «Мен ўлсам, эртага мени ўлдиришса, дунёдан кетсам... буларнинг ҳаммаси бўлса-ю, лекин мен бўлмасам...» Князь Андрей шу ҳаётдан кўз юмушини очикойдин тасаввур қилди. Қайин шохлари ҳам, уларнинг кўланкаси ва қуёшда ярқираши ҳам, кўкда сузиб юрган паға-паға булутлар ҳам, гулханлардан чиқаётган тутунлар ҳам, хуллас, атрофдаги ҳамма нарса бирдан назарида ўзгариб, қўрқинчли ва ваҳимали тусга кирди. Князь Андрейнинг эти жунжикиб кетди. У ирғиб ўрнидан туриб, омбордан чиқди-да, у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.

Омборнинг орқасидан товушлар эшитилди.

— Ким у? — деб сўради князь Андрей.

Долоховнинг собиқ рота командири, ҳозир эса командирлар етишмаганидан батальонга командир бўлган бурни қизил капитан Тимохин тортиниб-қимтиниб омборга кирди. Унинг кетидан адъютант билан полк хазиначиси кирди.

Князь Андрей дарров ўрнидан турди, офицерларнинг хизматга доир маълумотларини тинглади, уларга яна баъзи бир фармонлар бериб, энди жавоб бермоқчи бўлаётган чоғда, омборхона орқасида вишиллаб гапираётган таниш овозни эшитиб қолди.

— Que diable! — деди бир нимага оёғи тегиб қоқиб кетган киши.

Князь Андрей омборхонадан қараб, шу томонга келаётган Пьерни кўрди. Пьер йўлда ётган ходага қоқилиб, йиқила ёзган эди. Князь Андрей умуман ўз доирасидаги кишилар билан, айниқса Пьер билан учрашишни истамас эди; Пьер унга сўнгги дафъа Москвага борганида бошдан кечирган оғир дақиқаларни эслатар эди.

— Келсинлар, келсинлар! — деди у. — Қандай шамол учирди? Шу ерда кўришармиз деб ҳеч ўйламаган эдим.

Шу гапларни айтар экан, князь Андрейнинг кўзлари

¹ Оҳ, савил қолгур!

ва юзида нохушлик эмас, балки душманлик ифодаси пайдо бўлди, Пьер ҳам дарҳол буни пайқади. Омбор хонага яқинлашганда Пьернинг кайфи жуда яхши эди, ammo князь Андрейнинг авзойини кўриб, шашти қайтди ва ноқулай аҳволга тушиб қолди.

— Келганимнинг... биласизми... нима учун... келдим... Мен қизиқяпман,— деди Пьер шу бугуннинг ўзида бир неча мартаба ўринсиз такрорлаган сўзни, «қизиқяпман» деган сўзни такрорлаб.— Мен жангни кўрмоқ орзусидаман.

— Дуруст, дуруст, масон биродарлар уруш ҳақида нима дейишади? Қандай қилиб унинг олдини олиш керак экан? — деди князь Андрей истеҳзоли кулиб.— Хўш, Москвада нима гаплар бор? Бизникилар қалай? Москвага кўчиб келишимми ахир? — деб сўради у жиддий тарзда.

— Кўчиб келишибди. Жюли Друбецкаядан эшитдим. Мен боргандим, учратолмадим. Москва ташқарисидаги мулкларига кетишган экан.

XXV

Офицерлар хайрлашиб кетмоқчи бўлишган эди, бироқ князь Андрей худди ўз дўсти билан холи қолишни истамагандай, уларни чойга таклиф қилди. Скамейка келтириб қўйишди, чой олиб келишди. Офицерлар Пьернинг йўғон, барваста қоматига таажжуб билан қараб, унинг Москва тўғрисида, қўшинларимизнинг ишғол қилган мавқеи ҳақида айтаётган гапларига қулоқ солишарди. (бу мавқеи Пьер отлич айланиб чиққан эди). Князь Андрей индамай ўтирар эди. Унинг юзида шундай бир ёқимсиз ифода бор эдики, Пьер Балконскийдан кўра кўпроқ хушфеъл батальон командири Тимохинга қараб гапирар эди.

Князь Андрей унинг сўзини бўлиб:

— Сен қўшинлар ишғол этган мавқеини шундай тушундингми? — деди.

— Ҳа, бўлмаса қандай тушуниб керак? — деди Пьер.— Ҳарбий киши бўлмаганим учун ҳаммасига тушундим деб айтолмайман, лекин ҳарқалай, қўшинларнинг умумий мавқеини англадим.

— Eh bien, vous êtes plus avancé que qui cela soit¹,— деди князь Андрей.

¹ Демак, сен бошқалардан кўпроқ билар экансан.

— Э! — деди Пьер ҳайрон бўлиб, кўзойнак орқали князь Андрейга қараркан.— Хўш, Кутузовни бошқўмондон қилиб тайинлашларига нима дейсиз?

— Мен у кишининг бошқўмондон бўлишидан кўп хурсандман, бошқа ҳеч нарса деёлмайман,— деди князь Андрей.

— Ҳа, хўп, Барклай де Толли ҳақида қандай фикрдасиз? Москвада унинг ҳақида ҳар хил гаплар юрибди. Сиз унга қандай баҳо берасиз?

Князь Андрей офицерларга ишора қилиб:

— Бу саволни мана буларга бер! — деди.

Пьер илтифотли табассум ва савол назари-ла Тимохинга қаради, ҳамма беихтиёр унга шу хилда қарар эди.

— Аъло ҳазрат ишни қабул қилдилару, бизнинг орқамизга офтоб тегди, тўрам,— деб Тимохин ўз полқ командирига тортинчоқлик билан қараб-қараб қўйди.

— Нега бундай бўлди? — деди Пьер.

— Лоақал ўтин ва ем-хашак масаласини олайлик. Биз Свенцияндан бошлаб орқага чекинамиз, бирон ерда чўпга, ем-хашакка ва ё бошқа нарсага текканимиз йўқ. Ахир биз кетгандан кейин буларнинг ҳаммаси *унга* қолмайдими, тўрам? — деб Тимохин ўз князига мурожаат этди.— Аммо бизга рухсат этмадилар. Полкимизда икки офицерни шу масала юзасидан судга бердилар. Бироқ аъло ҳазрат қўмондонликни қабул қилишлари билан бу масала ҳал бўлди-қолди. Орқамизга офтоб тегди...

— Нега энди Барклай буни ман қилган эди?

Тимохин бу саволга нима деб жавоб қайтаришни билмасдан, изза тортгандай бўлиб, атрофга қаради. Пьер шу саволни князь Андрейга берди.

— Биз душманга ташлаб чиққан жойлар хароб бўлмасин, деб шунақа қилишди,— деди князь Андрей заҳарханда билан.— Бунинг боиси бор: талон-торож этмоққа рухсат бермоқ, қўшинларни талончиликка ўргатмоқ ярамайди. Смоленск масаласига келганда ҳам тўғри иш қилди, французлар бизга чап бериб ўтади, чунки уларнинг кучи катта, деб ўйлаган эди. Аммо биз рус тупроғи учун биринчи мартаба жанг қилаётганимизни, қўшинларнинг руҳи мен кўрмаган даражада баланд эканлигини, биз икки кун муттасил французларнинг ҳужумини қайтарганимизни, бу муваффақият бизнинг кучимизга ўн карра куч қўшганини у билолмас эди,— деб тўсатдан князь Андрей чинқириб юборди.— У орқага чекинишга амр берди-ю, бизнинг

кўрсатган жонбозлигимиз ва берган талафотимиз бекорга кетди. У хиёнат қилишни ўйламаган эди, иложи борича ҳамма ишни яхшироқ қилишга ҳаракат этди, чунки ҳаммасини ўйлаб чиққан эди; лекин шунинг учун ҳам у қўмондонликка ярамайди. У немисларга хос асосли равишда пухта ўйлаб иш қилгани учун ҳам ярамайди. Буни қандай қилиб сенга тушунтирсам экан... Фараз қилдикки, отангининг бир немис лакейи бор, у жуда яхши лакей ва отангининг барча эҳтиёжини сендан кўра минг мартаба яхшироқ бажаради, шундай бўлгандан кейин, майли, хизмат қилиб юраверсин, лекин отанг ўлим тўшагида ётган чоғда сен бу лакейни ҳайдаб, нўноқ қўлларинг билан ўзинг отанг хизматини бажо келтирсанг, эпчил бўлса ҳам бегона бўлган кишидан кўра унга кўпроқ тасалли берасан. Барклайни ҳам мана шундай қилишди. Россия соғ бўлган маҳалда бегона киши унинг хизматини қилиши мумкин эди ва ўшанда Барклай тенги йўқ министр эди; аммо Россия хавф-хатар остида қолган маҳалда унга ўз кишиси, ўз қадрдони керак бўлиб қолди! Сизларнинг клубларингда эса унинг ҳақида бўлмағур гапларни тарқатишибди, уни хиёнаткорга чиқаришибди! Хиёнаткор деб унга бўҳтон қилган кишилар сўнгра ўз бўҳтонларидан мулзам бўлиб, уни хоин демай, бирдан қаҳрамон деб эълон қилади ё доҳий қилиб кўтаради, бу яна ҳам адолатсизроқ бўлади. У ҳалол ва пухта немис...

— У жуда моҳир саркарда ҳам дейишади,— деди Пьер.

— Моҳир саркарда деганинг нима, мен бунга тушунмайман,— деди князь Андрей истехзоли кулиб.

— Моҳир саркарда дегани шуки,— деди Пьер,— ҳалиги, ҳамма тасодифларни олдин кўра биладиган, душманнинг ниятини англайдиган киши.

— Бу мумкин бўлмаган иш-ку,— деди князь Андрей худди аллақачонлар ҳал бўлган масала устида гап кетаётгандай.

Пьер таажжуб билан унга қаради.

— Ахир уруш шахмат ўйнига ўхшайди деб айтишадими-ку,— деди Пьер.

— Тўғри, ўхшайди, лекин шахмат ўйинидан бунинг жиндай фарқи бор: шахмат ўйинида сен ҳар гал юришдан олдин истаганингча ўйлашинг мумкин, вақт-фурсат деган гап билан ишинг йўқ, тағин шуниси ҳам борки, шахмат ўйинида от пиёдадан кучлироқ, икки пиёда ҳаммиша бир

пиёдадан кучлироқ бўлади, урушда эса баъзан бир батальон дивизиядан кўра кучлироқ, баъзан бир ротадан кучсизроқ бўлиши мумкин. Қўшинларнинг нисбий кучини ҳеч ким билолмайди. Дўстим,— деди князь Андрей,— иш штабларнинг амру фармониға боғлиқ бўлганда, мен штабда ўтириб фармон ёзар эдим, мана кўриб турибсан, бунинг ўрниға бу ерда мана бу жаноблар билан бирға хизмат қилиб юрибман, мен сенға айтсам, эртаға бўладиган жангнинг оқибати уларға эмас, бизға боғлиқ. Муваффақият ҳеч қачон позицияға, яроғ-аслаҳаға, ҳатто қўшинларнинг миқдорига боғлиқ бўлган эмас, шундай бўлгандан кейин позициянинг аҳамияти ўз-ўзидан маълум.

— Бўлмаса нимаға боғлиқ?

— Менинг, унинг,— у Тимохинға ишора қилди,— ва ҳар бир солдатнинг сезгисига боғлиқ.

Князь Андрей Тимохинға назар ташлади, Тимохин ҳам қўрқа-писа, таажжуб билан ўз командириға қараб турган эди. Князь Андрей аввалги вазминлиги, камсуханлигига хилофан ҳозир ҳаяжонлангандай кўринарди. Афтидан, тўсатдан ақлиға келган фикрларни айтишдан ўзини тиёлмас эди.

— Ғолиб чиқаман деб қатъий аҳд қилган кишиларгина жангда ютади. Нима учун биз Аустерлиц яқинидаги жангда ютқиздик? Биз қанча талафот кўрсак, французлар ҳам тахминан шунча талафот кўрди, ammo биз элдан бурун ютқиздик деган сўзни оғизға олдик. Бу сўзни шунинг учун ҳам айтган эдикки, у ерда урушишнинг ҳожати йўқ эди, биз жанг майдонидан тезроқ чиқиб кетишни истар эдик. «Ютқизишға ютқиздикми, энди тезроқ қочиш керак!» — дедик ва қочдик. Кечгача шу гапни тилимизға олмаганимизда, худо билади, нима бўлар эди. Лекин эртаға бундай демаймиз. Сен позициямиз ундай-бундай, чап флангимиз кучсиз, ўнг флангимиз чўзилиб кетган дейсан,— деди князь Андрей,— буларнинг ҳаммаси бекорчи гап, бундай эмас. Эртаға бизни нима кутиб турибди? Ё улар, ё бизникиларнинг қочиши билан, унинг ёки бунинг ўлдирилиши билан ҳал бўладиган миллионларча мухталиф тасодифлар кутиб турибди; ҳозир бўлаётган ишларнинг ҳаммаси бир овунчоқ. Гап шундаки, позицияни сен билан бирға айланиб чиққан кишиларнинг ишнинг умумий боришиға нафи тегмайди, аксинча, халал беришади. Улар ўзларининг арзимас манфаатлари билан банд холос.

— Шундай бир вақтда-я? — деди Пьер энсаси қотиб.

— *Шундай бир вақтда*,— деди Князь Андрей такроран.— Улар бу фурсатдан фойдаланиб, кўпроқ нишон ва лентага эга бўлиш мақсадида душманга қарши урушган бўлишади. Мен эртаги кунни шундай тасаввур этаман: юз минг рус қўшини билан юз минг француз қўшини урушишга шайланган ва шу икки юз минг аскар бир-бири билан жанг қилади; кимики жон-жаҳди билан урушса ва ўзини аямаса ўша енгади. Мен сенга шуни айтиб қўяйки, нима бўлса-бўлсин, юқоридагилар ишни қанчалик чалкаштирмасин, эртаги жангда биз ютиб чиқамиз. Нима бўлса ҳам эртаги жангда биз ғалаба қозонамиз!

— Ҳақиқат — рост, тўрам,— деб қўйди Тимохин — Энди жонимизни аяб нима қиламиз! Ишонасизми, менинг батальонимдаги солдатлар ароқ ичмай қўйишди, ҳозир томоқдан ароқ ўтадим, дейишади.— Ҳамма жим бўлиб қолди.

Офицерлар ўрнидан туришди. Князь Андрей адъютантга сўнгги амр-фармонларни бериб, улар билан бирга ташқарига чиқиб, омборхонанинг орқасига ўтди. Офицерлар кетгандан кейин Пьер князь Андрейнинг олдига келиб, энди гап бошламоқчи бўлганида, омборхонадан сал нарироқдаги йўлдан уч отнинг туёқ товуши эшитилди, князь Андрей товуш келган томонга қараб, бир казак кузатиб келаётган Клаузевиц билан Вольцогенни кўрди. Улар ўзаро гаплашиб, буларнинг ёнгинасидан ўтиб кетишди ва Пьер билан князь Андрей шу сўзларни эшитиб қолди:

— Der Krieg muss im Raum verlegt werden. Der Ansicht kann ich nicht genug Preis geben¹,— деди бири.¹

Бунга жавобан иккинчиси бундай деди:

— O ja,— der Zweck ist nur den Feind zu schwächen, so kann man gewiss nicht den Verlust der Privat-Personen in Achtung nehmen.²

— O ja³,— деб тасдиқлади биринчи товуш.

Улар ўтиб кетгандан кейин князь Андрей ғазаб билан бурнини жийриб:

¹ Уруш кенг майдонга кўчирилиши керак эмиш. Мен бу нуқтаи назарни унчалик маъқул топмайман.

² Балли, модомики мақсад душманни мажолсизлантириш экан, аҳолининг қурбон бўлишига эътибор қилмаслик керак.

³ Тўғри.

— Ха, im Raum verlegen¹,— деб такрорлади. Im Raum² Лисие Гориди мөжинг отам, ўлим ва синглим қолган. Уига барибир. Мана, ҳали сенга айтмабмидим, бу немис жаноблар эртанги жангда ютиб чиқмайди, аксинча, қўлларида келганича ишни расво қилишади, чунки бу немисларнинг калласида палағда тухумга арзимайдиган фалсафадан бўлак гап йўқ, қалбида эса эртага керак бўладиган нарсадан, Тимохвнинг қалбида бўлган нарсадан асар ҳам топилмайди. Улар бутун Европани унга бериб қўйиб, энди бизга дарс бергани келишди — яхши муаллимлар! — деб чийиллаб гапирди у.

— Эртанги жангда биз ютиб чиқамиз деб ўйлайсизми? — деб сўради Пьер.

— Албатта, албатта, — деди князь Андрей паришонлик билан.— Агар ҳокимият менинг қўлимда бўлса эди, мен асир олмас эдим,— деб давом этди князь Андрей.— Асир олиш нима деган гап? Бу олижаноблик. Французлар мени хонавайрон қилишди, энди Москвани талон-торож этгани келишяпти, улар мени таҳқир этди ва ҳар бир дақиқа таҳқир этишади. Улар менинг ашаддий душманам, менимча, ҳаммаси жинояткор. Тимохин ҳам, бутун армия ҳам шу фикрда. Уларни қатл этиш керак. Модомики улар менинг душманам экан, Тильзитда қандай гаплашган бўлишмасин, барибир дўст бўлолмайди.

Пьер парпираган кўзлари-ла князь Андрейга қараб:

— Балли, балли, мен сизнинг фикрингизга қўшиламан! — деди.

Можайок тепалигидан башлаб куни бўйи Пьерни безовта қилган масала энди унга очиқ-ойдин ва узил-кесил ҳал бўлгандай кўринди. Энди у бу уруш ва бўлажак жангнинг маъно ва аҳамиятини тўлиқ англади. Шу бугун кўрган ҳамма нарсалар ҳам, кўзига чалинган одамларнинг жиддий ва маъноли юз ифоласи ҳам янги бир зиё билан ёритилди. Пьер бугун учратган кишиларда ботиний (физикада (latente) дейиладиган) ватанпарварлик ҳарорати борлигини англади ва бу ҳарорат бу одамлар нима учун ўлимга бунчалик хотиржам ва гўё енгилтаклик билан ҳозирлик кўраётганларини тушунтирди.

¹ Кенг майдонга кўчириш керак эмиш.

² Кенг майдонда эса.

Князь Андрей сўзида давом этди:

— Асир олмаслик керак. Шу нарсанинг ўзи бутун урушни ўзгартириб юборарди, камроқ қон тўкилишига сабаб бўларди. Энг ёмони шуки, биз «уруш-уруш» уйини ўйнаб келдик ва олижаноблик кўрсатяпмиз ва ҳоказо. Бу олижаноблик ва ҳассослик бузоқ сўйилаётганини кўриб ҳушдан кетган бойвучча хотиннинг олижаноблиги ва ҳас-сослигига ўхшайди. Бойвуччанинг кўнгли шу қадар бўш-ки, қонга қаролмайди, лекин бу бузоқнинг гўштини қайла билан пишириб берсанг иштаҳа билан ейди. Бизга уруш-нинг қонун-қоидалари, олижаноблик, элчибозлик, бахт-сизларга раҳм-шафқат ҳақида сафсата сотишади. Ҳаммаси бўлмаган гап. Мен олижаноблик ва элчибозликни 1805 йилда кўрганман: улар бизни алдашди, биз эсак уларни. Улар одамларни хонавайрон қилишади, қалбаки пуллар чиқаришади... энг ёмони шуки, менинг болаларимни, отамни ўлдиришади-ю, тагин урушнинг қонун-қоидалари ҳақида, душманга нисбатан олижаноб бўлиш ҳақида гап сотишади. Асир олмасдан ўлдирмоқ ва ўлимга бормоқ керак! Қимки мен каби изтироб чеккан бўлса, шу хуло-сага келади...

Смоленскни олгани каби Москвани ҳам оладими, йўқ-ми, менинг учун барибир, деб ўйлаган князь Андрей тўсат-дан томонига бир нарса тикилгандай товуши қал-тираб, бирдан гапдан тўхтади. Индамай бир неча дақиқа у ёқдан-бу ёққа юрди, аммо яна сўз бошлаганида унинг кўзлари ҳаяжондан парпирар, лаблари титрарди.

— Урушда ўринсиз олижаноблик бўлмаганда эди, биз ҳозиргидай ўлимга рўпара бўлишга арзигандагина урушга кирардик. Унда Павел Иванович Михаил Ивановични ранжитгани туфайли уруш бўлмас эди. Аммо уруш ҳозиргидай бўлганда ҳақиқий уруш бўлар эди. Унда қў-шинларнинг ижтиҳоди ҳам ҳозиргидай бўлмас эди. Унда Наполеон бошлаб келаётган барча бу вестфалликлар ва гессенликлар унинг кетидан Россияга эргшиб келмас эди ва биз ҳам сабабини ўзимиз билмаган ҳолда, Австрия ва Пруссияга урушгани бормас эдик. Уруш назокатли эканингни кўрсатиш деган гап эмас, балки ҳаётда энг қабиҳ нарсадир, шуни билмоқ керакки, уруш ўйинчоқ эмас! Бу мудҳиш заруратга қатъийлик билан жиддий ёндошмоқ лозимдир. Ҳамма гап шундан иборатки, риёни улоқтириб ташлаб, урушга ўйинчоқ деб эмас, уруш деб қарамоқ лозим. Уруш калтабин ва такасалтанг кишилар-

нинг қўлида эрмак-ўйинчоқ бўлиб қолди... Ҳарбий хизматчилар табақаси энг муҳтарам табақа ҳисобланади. Уруш нима, ҳарбий ишда муваффақият қозонмоқ учун нималар қилиш керак, ҳарбий хизматчиларнинг хулқу атвори қанақа? Урушдан мақсад одам ўлдиришдир, урушнинг қуроли — жосуслик, хиёнат, хонларни тақдирлаш; аҳолини юрат қилиш, уларни талаш, ёки армияни озиқ-овқат билан таъминлаш мақсадида уларнинг бор-йўқларини ўғирлаш, ҳарбий макр деб аталган ёлпончилик; ҳарбийлар табақасининг хулқу ахлоқи эрксизлик, яъни ҳарбий интизом, бекорчилик, жаҳолат, бағритошлик, фосиқлик ва ароқхўрликдан иборат. Лекин шундай бўлса ҳам бу юқори табақа, ҳамма уни иззат-эҳтиром қилади. Хитой подшосидан бўлак ҳамма подшолар ҳарбий мундир кийишади, кимки халқни кўпроқ ўлдирса, унга кўпроқ мукофот берилади... Бир-бирларини ўлдирмоқ учун эртага бўладиган уруш синғари, бир жойга тўпланишади, бир-бирларини ўлдиришади, ўнг мингларча одамни майиб қилишади-ю кейин эса шунча одамни ўлдиришгани учун (буни яна ҳам ортиқроқ қилиб кўрсатиб) шукронасига тоат-ибодат қилишади, қанча кўп одам ўлдиришган бўлса, хизматларини шунча катта қилиб кўрсатиб, ўзларини ёлиб деб эълон қилишади. Худо буларга қандай қараб ва бу гапларга қандай қулоқ солиб тураркин! — деб князь Андрей ингичка товуш билан чинқирди — Оҳ, дўстгинам. Сўнгги вақтларда яшамоқ менинг учун оғир юк бўлиб қолди. Керагидан ортиқроқ нарсани биладиган бўлиб қолдим. Маърифат дарахтидан эзгулик ва ёвузлик мевасини одам боласи татимаслиги керак... Ҳа, уйқинг келиб қолдими, менинг ҳам ётишим керак. Сен Горкига бора қол, — деди тўсатдан князь Андрей.

— Йўт-э! — деди Пьер князь Андрейнинг дардига ўртоқлашишни истагандек унга кўрқи-писа боқаркан.

— Бор, бор, жангдан олдин уйқуга тўйиш керак, — деди яна князь Андрей. У тез-тез юриб Пьернинг олди-га келди, уни қучоқлаб ўпди. — Хайр, бор энди! — деб қичқирди. — Яна кўришамизми, кўришолмаймизми... — у шошиб-пишиб бурилди-ю, омборхонага кириб кетди.

Қоронги тушиб қолган эди, шунинг учун ҳам Пьер князь Андрейнинг юзидаги ифодани ажратолмади; бу газабми, ё меҳр ифодаси эканлигини пайқолмади.

Пьер унинг орқасидан кирайми ё қайтиб кетаверайми, деб бир оз ўйланиб қолди. «Йўқ, киришим керакмас,— деди Пьер ўзича,— бу сўнгги учрашишимиз эканлигини ўзим билиб турибман». Пьер хўрсинди-да, қайтиб Горкига кетди.

Князь Андрей омборхонага қайтиб киргач, гиламга чўзилди-ю, бироқ ухлолмади.

У кўзини юмди. Хотиралар бирин-кетин хаёлидан кечаверди. Бу хотиралардан бири уни қувонтириб узоқ вақт кўз олдидан кетмади. Петербургда ўтказган бир кеча унинг ёдига келди. Гул-гул очилган ва ҳаяжонланган Наташа ўтган йили қўзиқорин тергани каттакон ўрмонга борганини ва адашиб қолганини унга ҳикоя қилиб берди. У ўрмондаги хилват жойларни ўз туйғуларини, ўрмонда учраб қолган бир асаларичи билан гаплашганини палапартиш айтиб бераркан, сўз орасида тез-тез: «Йўқ; мен келиштириб гапиролмаяпман, эплотмаяпман, сиз тушунмаяпсиз» деб қўяр; князь Андрей гарчи ҳаммасига тушуняпман, деб уни юпатаётган ва тушунаётган бўлса ҳам, Наташанинг кўнгли жойига тушмас эди. Наташа ўз сўзидан ўзи норози эди, у шу бугун қалбида пайдо бўлган ва изҳор этишни истаган эҳтиросли, шоирона туйғуларни ифода этишга ожизлик қилаётганини сезарди. «Жудаям аломат чол эди, ўрмон ҳам шу қадар қоронғи... чол шунақаям... йўқ, мен келиштириб айтолмаяпман», дерди Наташа қизариб ва ҳаяжонланиб. Князь Андрей ўшанда қувнаб Наташанинг кўзларига боқиб қандай жилмайган бўлса, ҳозир ҳам шундай жилмайиб қўйди. «Мен унинг сўзларига тушунардим,— деди ичида князь Андрей.— Тушуниш билан бирга мен унинг қалбидаги кучни, унинг самимийлигини, унинг очиқлигини, унинг жисмига сиғмай турган руҳини, қалбини севардим... жону таним билан севардим, бахтиёр эдим...» Бирдан севгиси нима билан тугагани эсига тушиб қолди. «Унга бу нарсалар керак эмас эди. У одам бу нарсаларни кўрмас ва англамас эди-ку. Наташанинг сиймосида у гўзал ва сўлим қизчани кўрди холос, тақдирини у билан боғлашни эса ўзига муносиб кўрмади. Мен-чи?.. У ҳали ҳам тирик, ҳали ҳам кайф-сафо қилиб юрибди».

Князь Андрей худди биров устига ўт ташлагандек сапчиб ўрнидан турди-да, яна омборхона олдида нари-бери юра бошлади.

25 август Бордино жанги арафасида французлар императори саройининг префекти m-g de Beaussset¹ Париждан, полковник Fabvier² Мадриддин император Наполеонинг Валуев қишлоғидаги қароргоҳига келишди.

Сарой мундири кийиб олган m-g de Beaussset императорга атаб олиб келган совғасини олдинроқ юбориб, Наполеон чодирининг биринчи бўлмасига кирди-да, император адъютантлари билан гурунглашиб қутини оча бошлади.

Fabvier ичкарига кирмасдан таниш генераллар билан чодир олдида гаплашиб қолди.

Император Наполеон ҳануз ётоқхонасидан чиққани йўқ; ўз туалетини тамомлаш олдида. Камердинер унинг аъзойи баданини счётка билан ишқамоқда, у пишқириб, ҳу-ҳувлаб гоҳ сергўшт орқасини, гоҳ жир босган қорнини ўгиради. Яна бир камердинер бармоғи билан шишани ушлаб туриб, императорнинг ялтираб турган баданига атир сепеди. Унинг афти, қаерига, қанча агир сепишни мендан бўлак одам билмайди, деб туради. Императорнинг калта ҳўл сочлари пешонасига ёпишган. Унинг кўнчиган ва заҳил юзидан жисму жони роҳат қилаётгани билиниб турибди. У елкаларини қисиб, томоғини қириб, счётка билан баданини ишқаетган камердинерга деди: «Allez ferme, allez toujours³. Кечаги урушда қанча асир олинганлиги ҳақида императорга маълумот бергани Наполеон ҳузурига кирган адъютант сўзини тугатиб, кетишга рухсат кутиб, эшик олдида турарди. Наполеон афтини буриштириб, ер остидан адъютантга қаради.

— Point de prisonniers — деди адъютантнинг сўзини такрорлаб. — Il se font démolir. Tant pis pour l'armée russe, — Allez toujours, allez ferme⁴, — деди бўйнини қисиб, сергўшт елкасини камердинерга тутаркан.

— C'est bien! Faites entrer m-r de Beaussset, ainsi que Fabvier⁵, — деди у адъютантга бош ирғаб.

— Oui, Sire⁶, — деб адъютант чодирдан чиқиб кетди.

¹ Жаноб Боссе.

² Фабвье.

³ Яна қаттиқроқ...

⁴ Асир ололмаямиз. Улар ўзларини қириб ташлашга мажбур қилишди. Рус армиясининг ўзига қийин. Қани, қаттиқроқ, қаттиқроқ...

⁵ Яхши. Айтинг, Боссе билан Фабвье иккаласи кирсин.

⁶ Бош устига, шаҳаншоҳ.

Икки камердинер зоти олийни дарров кийинтирдì. Наполеон кўк гвардиячи мундирда, тез-тез, шахдам қаддам ташлаб қабулхонага чиқди.

Шу пайт Боссе малика бериб юборган совғани императорнинг эшиги олдидаги икки стулга шошиб-пишиб қўймоқда эди. Аммо император шу қадар тезлик билан кийиниб чиқдики, Боссе совғани яхшилаб тахлаб қўйишга улгуролмади.

Наполеон буларнинг нима билан шуғулланаётганини дарҳол пайқади ва уларнинг ҳали тайёр эмаслигини билди. Наполеон уларни совғани тақдим этмоқ завқидан маҳрум этишни истамади. У жаноб Боссени кўрмаганга солиб, Фабвьени олдига чақирди. Наполеон қошларини чимириб, индамасдан Фабвьенинг сўзларига қулоқ солди. Фабвье Европанинг нариги томонида Саламанкада урушаётган қўшинларнинг қаҳрамонлиги ҳақида гапириб, уларнинг бирдан-бир орзуси ўз императорига муносиб аскар бўлиш, бирдан-бир қўрқуви императорига маъқул бўлмайдиган иш қилиб қўйишлик эканини айтди. Жангнинг натижаси кўнгилсиз эди. Наполеон Фабвье гапираётган чоғда бир неча мартаба кесатиб, ўзим йўқлигимда ишнинг оқибати бошқача бўлишига кўзим етмаган эди, деб қўйди.

— Энди бу хатони Москвада тузатишим керак, — деди Наполеон. — *A tantôt*¹, — деб илова қилди-да, де Боссени чақирди. Де Боссе шу чоқ совғаларни тайёрлаб қўйган эди: совғани стулларга қўйиб, устини каттакон рўмол билан беркитганди.

Де Боссе Бурбонларнинг кекса хизматкорларига хос бир тарзда — француз сарой таомилига мувофиқ икки букилиб таъзим қилди-да, Наполеоннинг қаршисида тўхтаб қўлидаги конвертни унга узатди.

Наполеон унга жилмайиб боқди ва қулоғидан тортиб қўйди. Унинг жиддий тусдаги чеҳраси бирдан ўзгариб, юзида меҳрибонлик аломати пайдо бўлди.

— Тез етиб келдингиз, мен кўп хурсандман. Қани, гапиринг, Парижда нима гап?

Де Боссе қай йўсинда жавоб қилиш лозим бўлса, шундай жавоб берди:

— *Sire, tout Paris regrette votre absence*².

¹ Кўришгунча, хайр.

² Шаҳаншоҳим, сизнинг йўқлигингиздан бутун Париж таассуфланмоқда.

Наполеон Боссе шу жавобни ва ё шунга ўхшаган бошқа бир жавобни беришни ҳам биларди, эс-ҳуши жойида бўлган дақиқаларида бу гаплар ҳақиқатдан йироқлигини ҳам биларди, лекин шундай бўлса ҳам, де Боссенинг оғзидан чиққан гап унга хуш ёқиб кетди. У янада илтифот қилиб, де Боссенинг қулоғидан чўзди.

— Je suis faché de vous avoir fait aïre tant de chemin¹,— деди Наполеон.

Унга жавобан де Боссе шундай деди:

— Sire! Je ne m'attendais pas à moins qu'à vous trouver aux portes de Moscou².

Наполеон жилмайиб қўйди-да, паришон ҳолда бошини кўтариб, ўнг томонга қайрилиб қаради. Адъютант енгил қадам ташлаб, олтин тамакидонни тутди. Наполеон уни қўлига олди.

— Яхши соатда келдингиз,— деди Наполеон очиқ тамакидонни бурнига тутиб.— Сиз саёҳатга ўчсиз, уч кундан кейин Москвани кўрасиз. Осиё пойтахтини кўриш хаёлингизга ҳам келмаган бўлса керак. Бу саёҳатдан жуда кўп баҳра оласиз.

Боссе саёҳатга бўлган (шу вақтгача ўзи ҳам билмаган) майлига бунчалик эътибор қилгани учун Наполеонга ташаккур билдиргандай таъзим қилди.

Бутун сарой аҳли усти рўмол билан ёпиб қўйилган бир нимага қараётганини кўриб Наполеон:

— Бу нима? — деб сўради.

Боссе сарой аҳлига хос бир чаққонлик билан орқасини ўгирмасдан, ёнбоши билан юриб, икки қадам орқага чекинди ва рўмолини тортиб тушираётиб:

— Маликадан зоти олийларига совға,— деди.

Бу рассом Жерар томонидан очиқ ранглар билан чизилган сурат — Наполеон билан Австрия императори қизидан бўлган ўғил боланинг сурати эди, негадир уни ҳамма Рим қироли деб атарди.

Сочлари жингалак, ўзи жуда дилбар, нигоҳи Сикстин Мадоннасидаги Исонинг нигоҳига ўхшаган бу бола бильбок³ ўйнаётган вазиятда тасвир этилганди. Бола ўйнаёт-

¹ Сизни шунчалик йўл босишга мажбур қилганимдан жуда афсусланаман.

² Ўзим ҳам сизни Москванинг дарвозасида кўрарман, деб умид қилган эдим, шаҳаншоҳим!

³ Бильбок—учи найзали таёққа узун ип билан боғланган шар. (ред.)

ган шар ер кўраси бўлиб, унинг иккинчи қўлидаги калтак гўё салтанат асоси эди.

Рим қироли деб аталган бу болани ҳасса билан ер кўрасини санчиб олганини тасвир қилиш билан рассом нима демоқчи эканлигига тушуниш унчалик осон бўлма-са ҳам, лекин бу мажозий сурат Париждагиларга ёққан ва равшан бўлиб кўрингани сингари Наполеонга ҳам маъқул бўлди ва равшанга ўхшаб кўринди.

Наполеон чиройли қўл ҳаракати-ла суратга ишора қилиб:

— Roi de Rome¹ — деди.— Admirable².

У юзига истаганича ифода бера оладиган италян-лар сингари суратнинг қаршисига келиб тўхтади-да, юзида ўйчан зариф ифода пайдо бўлди. У ҳозир нима демасин ва нима қилмасин, тарихга ёзилажagini биларди. Унга шундай туюлдики, ҳозир қўлидан келадиган энг яхши нарса — ўз буюклиги ила (ўғли у туфайли ер кўраси билан бильбок ўйнаётган эди) бу буюкликка тамоман қарама-қарши бўлган энг оддий оталик меҳрини кўрсатиш эди. Унинг кўзлари тинди. У хиёл олдинроққа бориб, ёнидаги стулга қаради. Дарҳол унга томон суриб қўйилган стулга, суратнинг қаршисига ўтирди, унинг бир қўл ҳаракати-ла ҳамма оёқ учида юриб, уйдан чиқиб кетди ва бу улуғ киши ўз туйғулари-ла ёлғиз қолди.

Бир оз ўтиргандан сўнг Наполеон суратнинг тадир-будур бетига беихтиёр қўл тегизиб кўриб, ўрнидан турди-да, яна Боссе билан навбатчини чақирди. У суратни ташқарига, чодир олдига қўйишни буюрди, ўз чодир олдида турган эски гвардияни валинеъмат шаҳаншоҳларининг валиаҳди — Рим қиролининг дийдорини кўрмоқ саодатидан маҳрум қилишни истамади.

Бирга таом емоқ шарафига нойил бўлган Боссе билан нонушта қилаётган вақтда суратни кўриш учун чодир олдига югуриб келган эски гвардиячи солдат ва офицерларнинг табрик садолари янгради.

— Vive l'Empereur! Vive le de Rome! Vive l'Empereur!³

Наполеон нонуштадан кейин Боссенинг олдида, армияга берадиган буйруғини айтиб туриб ёздирди.

¹ Рим қироли.

² Ажойиб.

³ Яшасин император! Яшасин Рим қироли! Яшасин император!

Наполеон ёздирган хитобномасини олиб, ҳеч тузатиш киргизмасдан ўқиб чиққач:

— Courte et energidue!¹— деди. Хитобномада шундай дейилган эди:

«Жангчилар! Шунча вақтдан бери кутган жангларнинг мана энди бошланди. Ғалаба ўзларингга боғлиқ. Бу ғалаба бизга жуда зарур, ғалабани қўлга киритсак, мурод-мақсадимизга етамиз, қулай манзилгоҳга ҳам эга бўламиз, ўз юртимизга ҳам тезроқ қайтамиз. Аустерлиц, Фридланд, Витебск ва Смоленск остонасида қандай иш кўрсатган бўлсанглар, шундай иш кўрсатинглар. Келажак авлод сизнинг бугунги қахрамонлигингизни ифтихор билан тилга олишсин. Ҳар бирингиз тўнрингизда, бу одам Москва остонасида бўлган улуғ урушда иштирок қилган эди, деб айтишсин!»

Наполеон:

— De la Moscou!²— деган сўзни такрорлади ва саёҳатни севадиган Боссени сайрга таклиф этиб, чодирдан чиқди ва эгарлаб қўйилган отларга томон юрди.

Боссе Наполеоннинг таклифига:

— Votre Majeste a trop de bonte³,— деб жавоб қайтарди; шу топда Боссенинг уйқуси келарди, бундан ташқари, у от минишни билмас ва от минишдан қўрқар эди.

Бироқ Наполеон сайёҳга бош ирғатди, Боссе бирга сайрга чиқишга мажбур бўлди. Наполеон чодирдан чиққанда ўзlining сурати қаршисида турган гвардиячилар яна қаттикроқ қичқиришди. Наполеон қошларини чимирди.

У зариф ва аини замонда улуғвор бир ҳаракат-ла суратга ишора қилиб деди:

— Уни олиб қўйинглар. Жанг майдонини кўришга ҳали ёшлик қилади.

Боссе кўзларини юмиб, бошини қуйи солганича чуқур хўрсиди, шу ҳаракат билан у императорнинг сўзини қанчалик қадрлагани ва тушунганини кўрсатди.

XXVII

Наполеон тарихчиларининг сўзига қараганда, 25 августда, куни бўйи отда юриб, жанг майдонини кўздан

¹ Қисқа ва шиддатли.

² Москва остонасида.

³ Сиз ниҳоят лутфкорсиз, шаҳрим.

кечирди, маршаллари тақдим этган планларни муҳо-
кама қилди, ўз генералларига шахсан буйруқлар берди.

Рус қўшинларининг Колоча дарёси бўйидаги биринчи
мудофаа линиялари француз қўшинлари томонидан ёриб
ўтилди ва шу линиянинг бир қисми, яъни русларнинг
сўл фланги — 24 августда Шевардино истеҳкоми қўлдан
кетиши оқибатида орқага сурилди. Линиянинг шу қисми
мустаҳкамланган эди, чунки уни тўсиб турадиган дарё
йўқ, олди очиқ ва яланглик эди. Французлар линиянинг
мана шу қисмига ҳужум қилиши ҳарбий бўлган ва ҳар-
бий бўлмаган ҳар бир кишига равшан эди. Бунинг учун
узоқ ўйлаб ўтириш, император ва унинг маршалларининг
бу қадар типирчилаб ташвиш тортиши, хусусан заковат
эгаси — генераллик деган юксак қобилият соҳиби бўлиш
ҳам сира керак эмасдай кўринарди (Наполеонни тарих-
чилари шундай заковат эгаси қилиб кўрсатишни яхши
кўришади); аммо бу воқеани кейинчалик ёзган тарихчилар
ҳам, ўшанда Наполеон теварагидаги шахслар ҳам, унинг
ўзи ҳам бошқача ўйлаган эди.

Наполеон отланиб, жанг майдонини айланаркан,
атрофга чуқур маъноли назар ташлар, ўзича маъқулла-
ган ё маъқулламагандек бош қимирдатар, чуқур маъно-
ли фикрлари ҳақида атрофидаги генералларга оғиз оч-
масдан, фақат сўнгги хулосаларнигина буйруқ шаклида
баён этар эди. Экмюль герцоги деб аталган генерал Даву,
русларнинг сўл флангини айланиб ўтиш керак, деб таклиф
қилганда Наполеон сабабини айтмасдан, бу таклифни рад
этди. Аммо флешга ҳужум қилиши керак бўлган генерал
Компанга ўз дивизиясини ўрмондан олиб ўтгани ижозат
берди, ваҳоланки Эльхинген герцоги деб аталган маршал
Ней ўрмондан ўтиш хавфли эканлигини, бу ҳаракат дивизия-
сини хароб қилиши мумкинлигини айтган эди.

Наполеон Шевардино истеҳкоми қаршисидаги май-
донни кўздан кечираркан, бир неча дақиқа ўйланиб қолди.
Кейин эртага русларнинг истеҳкомини тўпга тутадиган
икки батарея ўрнаштириладиган ва дала артиллерияси
қатор қилиб жойлаштириладиган ерни кўрсатди.

Наполеон шу ва шу каби буйруқларни бериб бўлгач,
ўз қароргоҳига қайтиб келди ва уруш диспозициясини ай-
тиб туриб ёздирди.

Француз тарихчилари зўр ифтихор билан, бошқа та-
рихчилар катта эҳтиром билан тилга олган ўша диспо-
зиция қуйидагича эди:

«Кечаси ялангликка ўрнатилган ва шаҳзода Экмюль қўл остидаги ҳар иккала янги батарея эрта саҳардан бошлаб душманнинг рўпарада турган икки батареясига қарши ўт очади.

Айни замонда 1-корпус артиллериясининг бошлиғи генерал Пернетти, Компан дивизиясининг 30-замбарағи, Дессе ва Фриан дивизиясининг барча гаубицалари билан олға силжиб ўт очади ва душман замбаракларини тўпга тутади, душман батареяларига қарши қўйидагилар ҳужум қилади:

Гвардия артиллериясининг 24 тўпи.

Компан дивизиясининг 30 тўпи.

Фриан ва Дессе дивизиясининг 8 тўпи.

Жами бўлиб... 62 тўп.

3-корпус артиллериясининг бошлиғи генерал Фуше 3- ва 8-корпуснинг барча, яъни 16 гаубицасини душманнинг чап истеҳкомини тўпга тутиши керак бўлган батареянинг икки томонига ўрнатади, шундай қилиб сўл истеҳкомга қарши 40 тўп ишга солинади.

Генерал Сорбье буйруқ берилиши биланоқ ўз гвардия артиллериясининг барча гаубицалари билан у ёки бу истеҳкомга қарши ташланишга шайланиб турмоғи даркор.

Тўпбозлик вақтида князь Понятовский қишлоққа, ўрмонга қараб ҳаракат қилади ва душман позициясини айланиб ўтади.

Генерал Компан биринчи истеҳкомни қўлга киритмоқ мақсадида ўрмон орқали ҳаракат қилади.

Шу йўсинда уруш бошлангандан сўнг душманнинг ҳаракатига қараб амру фармонлар берилажак.

Ўнг қанотдаги тўпларнинг садоси эшитилиши биланоқ сўл қанот ҳам ўт очади. Моран ва вице-қирол дивизияларининг мерганлари ўнг қанот ҳужумга ўтиши биланоқ шиддатли ўт очишади.

Вице-қирол қишлоқни¹ ишол қилиб, ўзи қурган уч кўприкдан ўтади, Моран ва Жерар дивизиялари билан баравар ҳаракат қилади, бу иккала дивизия ҳам вице-қиролнинг раҳбарлиги остида тўғри истеҳкомга қараб йўл олади ва армиянинг бошқа қўшинлари билан бир линияга киради.

¹ Бородинони.

Буларнинг ҳаммаси имкон борича қўшиларни резервда сақлаб, тартиб ва қондага мувофиқ бажарилиши керак (*Le toutsefera avec ordre et methode*¹).

Можайск яқинидаги император қароргоҳи, 6 сентябрь, 1812 йил».

Наполеоннинг даҳоси қаршисида хурофий даҳшатга тушмасдан, унинг фармойишига диққат билан разм солсақ, чалкаш ва ноаниқ ёзилган бу диспозиция тўрт моддани — тўрт фармонни ўз ичига олади. Бу фармонлардан биронтаси бажарилмади, бажарилиши ҳам мумкин эмасди.

Биринчидан, диспозицияда шундай дейилган: *Пернетти ва Фушонинг батареялари Наполеон томонидан маъқул топилган ерга ўрнатилган батареялар билан бирга, яъни бир юз иккита тўп ўт очиб, русларнинг флеш ва истеҳкомларига снаряд ёғдирилиши керак.* Аммо бу фармонни бажариш мумкин эмас эди, чунки Наполеон томонидан маъқулланган ердан отилган ўқлар русларнинг истеҳкомига етиб боролмас эди, бевосита раҳбарлик қилаётган бошлиқлардан бири, Наполеоннинг амрига хилоф равишда уларни олдинроққа силжитмаса бу бир юз икки тўп бекорга ўқ узиб ўтирар эди.

Иккинчи фармонига мувофиқ *Понятовский ўрмон орқали қишлоқ томон ҳаракат қилиб, русларнинг сўл қанотини айланиб ўтиши керак эди.* Бу фармонни ҳам бажариб бўлмас эди ва бажарилмади, чунки Понятовский ўрмон орқали қишлоққа томон ҳаракат қилаётган чоғида йўлини тўсиб турган Тучковга дуч келиб қолди, натижада русларнинг позициясини айланиб ўтиш имкониятидан маҳрум бўлди.

Учинчи фармонга мувофиқ *генерал Компан биринчи истеҳкомни қўлга киритиш учун ўрмонга томон ҳаракат қилиши керак эди.* Компаннинг дивизияси биринчи истеҳкомни эгалламади, балки унинг ҳужуми даф этилди, чунки ўрмондан чиқиши биланоқ русларнинг сочма ўқи остида саф тортиши керак эди, буни ҳам Наполеон назарда тутмаган эди.

Тўртинчидан, *вице-қирол қишлоқни (Бородинони) ишгол қилиши ва учала кўприкдан ўтиб Моран ва Фриан дивизиялари билан бир юксакликда ҳаракат қилиши (бу-*

¹ Ҳар бир нарса тартиб-қондага мувофиқ бажарилажак.

ларнинг қачон ва қайси томонга қараб ҳаракат қилиши ҳақида ҳеч нарса дейилмаган эди), бу дивизия унинг бошчилигида истеҳкомга томон йўл олиши ва бошқа қўшинлар билан бир линияга бостириб кириши лозим эди.

Бу бемаъни иборадан эмас, вице-қиролнинг фармони бажариш учун қилган уринишларидан шуни англаш мумкинки, у истеҳкомга Вородино орқали сўл томондан ҳаракат қилиши, айни замонда Моран ва Фрианнинг дивизиялари эса рўпарадан ҳужум қилиши керак эди.

Буларнинг ҳаммаси диспозициянинг бошқа моддалари сингари бажарилмади, бажариб ҳам бўлмас эди. Вице-қирол Бородинодан ўтгандан сўнг Колоча бўйида зарбага учради ва олға юролмай қолди; Моран ва Фрианнинг дивизиялари эса истеҳкомни ололмади, чунки руслар уларни улоқтириб ташлади, истеҳком жанг охирида суворийлар томонидан олинди (Наполеон буни кутмаган ва жаёлига ҳам келтирмаган бўлса керак). Шундай қилиб, диспозициянинг бирон фармони бажарилмади ва бажариб ҳам бўлмас эди. Аммо диспозицияда, жанг шу тариқа бошлангандан кейин душманнинг ҳаракатига қараб фармонлар берилади, деб қайд қилинган эди, бундан гўё Наполеон жанг давомида керакли фармонларни бериб туради, деб ўйлаш мумкин эди, бироқ бундай фармонлар берилмади, берилиши ҳам мумкин эмасди, чунки бутун жанг давомида Наполеон уруш майдонидан шу қадар узоқда эдики (бу кейинчалик маълум бўлди), жангнинг боришидан хабардор бўлиб туриши ҳам, жанг давомида унинг фармонини бажариш ҳам мумкин эмасди.

XXVIII

Кўп тарихчиларнинг сўзига қараганда французларнинг Бородино жангида ғалаба қилолмаганига Наполеоннинг тумов бўлиб қолгани сабаб бўлган эмиш, тумов бўлмаганда, жанггача ҳам, жанг вақтида ҳам берган фармонлари яна ҳам доҳиёна бўлиб, Россия ҳалок бўлар экан, *et la face du monde eut ete changee*¹. Россия бир кишининг, яъни Буюк Пётрнинг иродаси билан бунёдга келди, Франция бир кишининг, яъни Наполеоннинг иродаси билан республикадан империяга айланди, француз

¹ Ва оламнинг сиймоси ўзгарар эмиш.

қўшинлари бир кишининг — Бонапартнинг иродаси билан Россияга бостириб кирди, деб даъво қиладиган тарихчилар фикрича, Россия шунинг учун ҳам қудратли бўлиб қолдики, Наполеон 26-да тумов эди, деб ҳукм чиқариш табиий ва мантиқийдир.

Бородино жангини бошлаш ва бошламаслик, у ёки бу буйруқни бериш Наполеоннинг иродасига боғлиқ бўлганда эди, унинг иродасига таъсир этган тумов Россиянинг омон қолишига сабаб бўларди, 24-да Наполеонга сув ўтказмайдиган этикни беришни эсидан чиқарган камердинер эса Россиянинг халоскори бўлиб чиқарди. Шу нуқтага назардан қараганда Вольтернинг ҳам ҳазил тариқасида (кимдан кулаётганини ўзи ҳам билмасдан), Варфоломей кечаси Карл IX нинг меъдаси бузилганлиги туфайли юз берди деб хулоса чиқариши шубҳасиз, дуруст эди. Бироқ Россия давлатининг бунёдга келиши бир шахснинг — Пётр I хоҳиши билан бўлганини, Франция империясининг пайдо бўлиши ва Россияга қарши уруш бошлаши бир шахснинг — Наполеоннинг хоҳиши билан бўлганини тасаввур этолмайдиган кишилар учун бу фикр ёлғиз нотўғри ва номатқул эмас, балки бутун инсоннинг табиатига хилоф нарсага ўхшаб кўринади. Бу тарихий ҳодисаларнинг юз беришига нима сабаб бўлди деган саволга шундай деб жавоб қайтарса бўлади: оламдаги ҳодисалар тақдири азалда белгиланган, воқеаларнинг содир бўлиши шу воқеаларда иштирок этаётган кишилар иродасининг бир-бирига мос келишига боғлиқ, бу воқеаларнинг содир бўлишига Наполеоннинг таъсири фақат зоҳирий ва сохта таъсирдир холос.

Карл IX нинг буйруғига биноан юз берган Варфоломей кечаси Карлнинг ихтиёри билан юз бермади, фақат бу воқеа унинг амри билан бўлгандай кўринган, дейиш биринчи қарашда нақадар ажиб туюлмасин, саксоннинг кишининг ёстиғини қуритган Бородино жанги ҳам, гарчи Наполеон жанг бошлаш ҳақида ва жанг давомида буйруқлар бериб турган бўлса ҳам унинг хоҳиши билан бўлгани йўқ, фақат унинг назарида ўз амри билан бўлгандай кўринган, дейиш ҳам шундай ғалати туюлади, лекин бизнинг ҳар биримиз буюк Наполеондан ортиқ бўлсак бормизки, кам эмасмиз, дейдиган инсоний иззатнафс масалани шу тарзда ҳал этишни менга амр этади, бу мулоҳазани тарихий тадқиқотлар ҳам жуда кўп далил-исботлар билан тасдиқлайди.

Бородино жангида Наполеон ҳеч кимга ўқ отгани ва ҳеч кимни ўлдиргани йўқ. Ҳамма ишни солдатлар қилганлар. Демак, Наполеон одам ўлдиргани йўқ.

Бородино жангида француз армиясининг солдатлари Наполеоннинг буйруғи билан эмас, балки ўз хоҳишлари билан рус солдатларини ўлдиргани келишди. Бутун армия: французлар, италянлар, немислар, поляклар очьяланғоч қолиб, узоқ юришдан тинкалари қуриган эди, Москвага борадиган йўлни эса бошқа бир армия тўсиб турарди, улар шуни билишардики *le vin est tire et qu'il faut le boire*¹, Наполеон ҳозир уларга руслар билан урушни ман қилганда ҳам улар Наполеонни ўлдириб, руслар билан олишарди, чунки уларнинг аҳволи шуни тақозо қилар эди.

Улар бильбок таёқчаси билан ер куррасини санчиб олган боланинг суратини кўрганда: «*Vive l'Empereur!*»,²— деб қичқиришгани сингари, майиб ва ҳалок бўлганлари эвазига Наполеоннинг тасаллий тариқасида «Келажак авлод сизларнинг Москва яқинидаги урушга иштирок қилганларингни ифтихор билан тилга олади», деб берган буйруғини эшитганда ҳам «*Vive l'Empereur*» деб қичқиришган эди; улар Наполеонга тааллуқли ҳар қанақа бемаъни сўзни эшитганда ҳам «*Vive l'Empereur*» деб қичқиришлари муқаррар эди. Уларнинг «*Vive l'Empereur*» деб қичқиришдан, қолиб келиб овқат топиш ва дам олиш учун урушиб Москвага бостириб киришдан бўлак чоралари йўқ эди. Демак улар ўзларига ўхшаган кишиларни, Наполеоннинг буйруғига кўра ўлдиришгани йўқ.

Бородино жангини Наполеон идора қилгани йўқ, чунки унинг диспозициясидан биронтаси ҳам амалга ошмади, жанг давомида олдинда нималар бўлаётганидан у хабардор ҳам эмасди. Демак, бу одамлар қай йўсинда бир-бирини ўлдиргани Наполеоннинг ихтиёри билан эмас, балки бу жангда иштирок этган юз мингларча кишининг ихтиёри билан бўлган. Фақат Наполеонга ҳамма иш унинг иродаси билан бўлгандай *туюлган* эди холос. Шунинг учун ҳам Наполеоннинг тумов бўлгани ва бўлмагани тарих учун сўнгги фуршат солдатнинг тумов бўлгани-бўлмагани сингари аҳамиятсиз бир нарсадир.

¹ Вино шишасининг тиқини очилган, уни ичиш керак.

² Яшасин император!

Наполеоннинг 26 августда тумов бўлганлиги аҳамиятсиз нарсадир, баъзи ёзувчилар эса Наполеон тумов бўлгани туфайли илгаригидай яхши диспозиция тузолмади ва жанг давомида илгаригидай буйруқлар беролмади деб даъво қилишади, лекин бу мутлақо нотўғри гап.

Юқорида зикр этилган диспозиция илгари ғалабани таъмин этган диспозициялардан яхши бўлса яхши эдики; ёмон эмасди. Жанг вақтида тусмол билан берилган буйруқлар ҳам аввалги буйруқлардан кам эмас, айнан ўшалардай эди. Лекин Бородино жанги Наполеоннинг ғалаба қозонмаган биринчи жанги бўлгани учун ҳам бу диспозиция ва буйруқлар илгариги диспозиция ва буйруқлардан ёмонроққа ўхшаб кўринади. Жанг ютқазилгандан сўнг энг ажойиб, пухта ўйлаб тузилган диспозиция ва буйруқлар ҳам жуда нободдай кўринади, ҳар бир ҳарбий олим ўзини доно кўрсатиб, бу диспозиция ва буйруқларни танқид қилади, лекин жангда ғалаба қозонилса, ҳар қандай ёмон диспозиция ва фармон ҳам яхшидай кўринади ва туппа-тузук одамлар том-том китоблар ёзиб, бу ёмон диспозициянинг афзаллигини исботлайди.

Аустерлиц жангида Вейротер тузган диспозиция бу қабил диспозицияларнинг энг мукаммали эди. Лекин барибир уни қоралашади, мукаммаллиги ва батафсил ёзилганлиги учун қоралашади.

Наполеон Бородино жангида ҳокимият вакили сифатида ўз бурчини илгариги жангларга нисбатан яхши ва ҳатто яхшироқ бажарди. Жангнинг боришига зиён етказадиган бирон хатти-ҳаракат ундан содир бўлгани йўқ; ақлга мувофиқ фикрларни маъқуллади; ишни чалкаштирмади, бир-бирига зид ҳаракатлар қилмади, ваҳимага тушмади, жанг майдонидан қочмади, балки ўз ролини — ўз назарида саркардалик ролини ҳарбий тажрибага суяниб тартиб билан муносиб равишда бажарди.

XXIX

Наполеон ташвиш тортиб, фронт линиясини иккинчи мартаба айланиб келгач:

— Шахмат доналари териб қўйилди, ўйин эртага бошланади,— деди.

У пунш келтиришни буюриб, Боссени ўз ҳузурига чақирди ва у билан Париж ҳақида *maison de l'empereur*

гиле¹ киргизмоқчи бўлган баъзи бир ўзгаришлар ҳақида гапириб ўз саройидаги муносабатларнинг ипидан игна-сигача билганлиги билан префектни ҳайратга солди.

Наполеон бўлар-бўлмас нарсаларга қизиқар, Боссе-нинг саёхатга ишқибозлигини гапириб ҳазил қилар ва оғзига келганини гапирарди; унинг валақлаши, бемор каравотга боғланаётган чоғда егини шимариб, пешгир тутиб гап сотаётган, ўз ишига моҳир, ўз маҳоратига амин бўлган машҳур хирургнинг валақлашига ўхшарди: «Ҳам-маси менинг қўлимда ва миямда, бу ишни мен беш бармо-ғимдай биламан. Иш бошлаш керак бўлган чоғда ўзим шундай боплаб ташлайманки, ҳеч ким менинг олдимга тушолмайди, аммо ҳозирча ҳазил-мутойиба қилишим мум-кин, мен қанча кўп ҳазил-мутойиба қилсам ва хотиржам бўлсам, сизлар менинг заковатимга шу қадар ишонасиз-лар, хотиржам бўласизлар ва ҳайратда қоласизлар.

Наполеон икки стакан пуншни ичиб бўлгандан сўнг, гўё эртага жиддий иш қиладиган одамдек дам олмоқчи бўлиб, ичкарига кирди.

Эртага бўладиган жангга у шу қадар қизиқардики, ҳатто ухлолмади ва оқшом салқиндан кучайган тумови-га қарамасдан, кечаси соат учда бурнини қаттиқ-қаттиқ қоқиб, чодирнинг катта бўлмасига чиқди. Руслар кет-гани йўқми, деб сўради. Унга душман томонида кўрин-ган ўтлар ҳамон ўша жойда, деб жавоб беришди. Напо-леон маъқуллаб бош иргатди.

Навбатчи адъютант чодирга кирди. Наполеон ундан:

— Eh bien, Rapp, croyez-vous, que nous ferons de bonnes affaires aujourd'hui?²— деб сўради.

— Sans aucun doute, Sire³,— деди Рapp.

Наполеон унга қаради:

— Vous rappelez-vous, Sire, ce que vous m'avez fait l'honneur de dire à Smolensk, le vin est tiré, il faut le boire⁴,— деди Рapp.

Наполеон қошларини чимирди ва пешонасини ушлаб, бошини қуйи солганича, узоқ ўтирди.

Сўнгра, бирдан бошини кўтариб деди:

¹ Маликанинг саройи ҳайъатига.

² Хўш, Рapp, айтинг-чи, бугун омадимиз келармикин?

³ Бунга ҳеч қандай шубҳа йўқ, шаҳаншоҳим.

⁴ Шаҳаншоҳим, Смоленскда менга айтган сўзларингиз ёдингизда-ми? Вино шишасининг оғзи очик, уни ичмоқ керак; деган эдингиз.

— Cette pauvre armée, — деди у бирдан, — elle a bien diminué depuis Smolensk. La fortune est une franche courtisane, Rapp; je le disais toujours, et je commence à l'éprouver. Mais la garde, Rapp, la garde est intacte?¹

— Oui, Sire², — деди Рапп.

Наполеон пастиладан олиб оғзига солди ва соатга қаради. Унинг уйқуси қочган, тонггача ҳали анча бор эди; вақтни ўтказиш учун бирон амру фармон ҳам бериб бўлмас эди, чунки ҳамма буйруқлар берилган, энди фақат уларни бажариш қолган эди, холос.

Наполеон жиддий тарзда:

— A-t-on distribue les biscuits et le riz aux regiments de la garde³, — деб сўради.

— Oui Sire⁴.

— Mais le riz⁵.

Рапп шаҳаншоҳнинг гуруч ҳақида берган буйруғи етказилганлигини айтди, бироқ Наполеон худди буйруқнинг бажарилганлигига ишонмагандай, норози тарзда бош чайқади. Хизматкор пунш олиб кирди. Наполеон Раппга ҳам бир стакан пунш беришни буюрди ва ўзи индамасдан қўлидаги стакандан ҳўплай бошлади.

— На таъмини биламан, на ҳидини, — деди стаканни ҳидлаб. — Бу тумов жонимга тегди. Тагин медицинани мақташади. Битта тумовни тузата билмагандан кейин, медицинаси нима? Бу пастилкани Корвизор берган эди, ammo бир қақалик фойдаси тегмади. Улар нимани муолижа қила олишаркин? Муолижа қилиб бўлмайди. Notre corps est une machine à vivre. Il est organisé pour cela, c'est de nature; laissez-y la vie à son aise, qu'elle s'y défende elle même: elle fera plus que si vous la paralysez en l'encombrant de remèdes. Notre corps est comme une montre parfaite qui doit aller un certain temps; l'horloger n'a pas la faculté de l'ouvrir, il ne peut la manier qu'à tâtons et les yeux bandés. Notre corps est une machine à vivre, voilà

¹ Шўрлик армия, Смоленскдан кейин жуда камайиб қолди. Толе ёр бўлмаса лш пачава, Рапп. Мен ҳамиша шу ақидада эдим ва ҳозир шунини бошдан кечираяпман. Лекин гвардия омонми, Рапп?

² Омон, шаҳаншоҳ!

³ Гвардиячиларга сухари билан гуруч берилдими?

⁴ Ҳа берилди, шаҳаншоҳим.

⁵ Гуручни-я?

tout¹.— Тариф-тавсифни, défintiions-ни яхши кўрадиган Наполеон худди янги бир таъриф топгандай деди: — Ҳарбий санъат нима эканлигини биласизми, Рапп? Ҳарбий санъат маълум пайтда душмандан кучли бўла билиш демакдир. Voila tout².

Рапп ҳеч нима демади.

— Demain nous aïlons avoir affaire a Koutouzoff³,— деди Наполеон.— Кўрамиз! Эсингиздами, Браунауда армияга қўмондонлик қилганда, у уч ҳафтагача бир марта ҳам от миниб истеҳкомни бориб кўргани йўқ. Кўрамиз!

У соатга қаради. Соат энди тўрт бўлган эди. Ухлай деса, уйқуси келмас, пуншни ичиб бўлган, қиладиган бирон иш ҳам қолмаган. У ўрнидан туриб, у ёқдан-бу ёққа юра бошлади, кейин иссиқ сюртук билан шляпасини кийиб, чодирдан чиқди. Тун қоронғи ва рутубатли, шудринг тушаётгани хиёл билиниб турарди. Француз гвардиясининг яқин орадаги гулханлари ғира-шира кўзга чалинар, рус аскарларининг ловиллаб ёнаётган гулханлари эса узоқдан, тутун орасидан кўриниб турар эди, ҳамма ёқ жимжит, позиция ишғол қилишга киришган француз қўшинларининг ювур-ғувури ва тапир-тупури барала эшитиларди.

Наполеон чодир олдида бир оз юриб, гулханларга назар ташлади, қўшинларнинг тапир-тупурига қулоқ солди, чодирининг олдида посбонлик қилаётган ва императорни кўриш биланоқ қора сим ёғоч каби юз туриб, честь бераётган узун бўйли, пахмоқ шапкали гвардиячининг олдидан ўта туриб, унинг рўпарасида тўхтади ва ўзига одат бўлиб қолган сохта жиддият ва сохта меҳрибонлик билан:

— Нечанчи йилдан бери хизмат қиласиз? — деб сўради. Солдат унга жавоб берди.

— Ah! un des vieux⁴. Полкда гуруч беришдими?

¹ Бизнинг танамиз ҳаёт машинасидир. У шунинг учун ҳам яратилган. Танадаги жонни безовта қилманг, тинч қўйинг, ўзи ўзини мудофаа қилсин, сиз дорн-дармон билан унга халал бермасангиз, у ўз-ўзига кўпроқ кўмак беради. Бизнинг аъзойи баданимиз муайян вақтгача юрадиган соатга ўхшайди: соатсоз уни очолмайди, балки пайпаслаб ва кўзи боғлиқ ҳолда уни идора қилади. Бизнинг жасадимиз ҳаёт машинасидир холос.

² Гап шу.

³ Эрта Кутузов билан ҳарбу зарб қиламиз!

⁴ Шундайми! Эскилардан экансиз-да!

— Олдик, аъло ҳазрат.
Наполеон бош ирғаб, ўтиб кетди.

Соат беш яримда Наполеон от миниб, Шевардино қишлоғига йўл олди.

Кун ёриша бошлади, ҳаво очилди. Кун чиқиш томонда бир парчагина булут осилиб турарди. Ташлаб кетилган гулханлар тонгнинг ира-шира ёруғида ёниб кул бўлмоқда эди.

Ўнг томондан гумбурлаб тўп овози эшитилди-ю, унинг садоси атрофга ёйилиб, сукунат ичига сингиб кетди. Бир неча дақиқа ўтди. Кейин яна икки мартаба тўп садоси янграб, еру кўкни ларзага келтирди; тўртинчи ва бешинчи тўп садоси эса яқинроқдан, чап томондан дабдаба билан гумбурлади.

Дастлабки отилган тўпнинг гумбурлаши босилмасдан бир-бирига қўшилиб, бир-бирининг садосини босиб яна бир неча мартаба тўп овози янгради.

Наполеон ўз мулозимлари билан Шевардино истеҳкомига келиб, отдан тушди. Жанг бошланиб кетди.

XXX

Пьер князь Андрей ҳузуридан Горкига қайтиб келди-ю, берейторига отни эгарлаб, тонг пайтида мени уйғот, деб тайинлади-да, ўзи парда орқасига — Борис бўшатиб берган тўшакка кирди-ю, ўша замон уйқуга кетди.

Эртасига эрталаб Пьер уйғонганда уйчада ҳеч ким қолмаган эди. Уйчанинг кичкина деразалари дириллаб турар эди.

Пьерни уйғотишга, афтидан, кучи етмаган берейтор унга қарамай, ҳадеб елкасига туртар ва:

— Тўрам, тўрам, тўрам... — деб уйғотар эди.

— Нима? Бошландими? Турайми? — деди Пьер уйғониб.

— Отишмани эшитяпсизми, тўрам, — деди собиқ солдат-берейтор. — Ҳамма жаноблар чиқиб кетдилар, жаноби олийнинг ўтиб кетганларига ҳам анча бўлди.

Пьер наридан-бери кийиниб, эшикка чиқди. Ҳаво очиқ, салқин, ҳамма ёққа шабнам тушган, кишининг баҳри очилар эди. Эндигина қора булут қўйнидан қутулиб чиққан қуёш нури рўпарадаги кўчанинг томлари оша шабнам тушган сертупроқ кўчага, уй ва кўчаларнинг де-

ворига, Пьернинг эшикда турган отларига тушиб турарди. Ташқаридан тўпларнинг гумбурлаши барала эшитиларди. Адъютант ўз казаги билан кўчадан от қўйиб ўтиб кетаётган эди.

— Тез бўлинг, граф, тез бўлинг! — деб қичқирди адъютант.

Пьер отини орқасидан олиб боришни буюриб, ўзи пиёда тепаликка — кеча жанг майдонини кузатган тепаликка қараб кетди. Тепаликда ҳарбийлар йиғилган, штаб офицерларининг француз тилида сўзлашаётгани эшитилар, Кутузовнинг оппоқ калласи кўриниб турар эди. Кутузовнинг бошида қизил гардишли оқ фуражка, гарданидаги оппоқ сочлари кифтига тушиб турарди. Бошқўмондон дурбин билан рўпарадаги катта йўлни кўздан кечиар эди.

Пьер зинадан тепаликка чиқди-ю, қаршисидаги чиройли манзарага маҳлиё бўлиб қолди. У кеча шу тепаликка чиқиб бу ажойиб манзарани томоша қилган эди, аммо ҳозир бу ер қўшинлар билан, отилган ўқларнинг тутуни билан тўлиб кетган, орқадан, Пьернинг чапроидан кўтарилаётган қуёш бу ерга, мусаффо тонг ҳавосига қийирхон, қизғиш нур сочиб, узун-узун қора кўланкалар ташлаб турарди. Бу манзаранинг орқа томонидаги узоқдаги ўрмон худди аллақандай қимматбаҳо сарғимтир-яшил тошдан йўниб ишланганга ўхшар, унинг кунгирадор чўққиси уфқдан кўриниб турарди, ўрмонлар орасида, Валуевнинг у томонида мўрмалахдай қўшин босиб ётган катта Смоленск йўли узала тушиб ётарди. Берироқда, олтиндай далалар ва чакалакзорлар қуёш нурида товланиб турар эди. Ҳамма жойда — ўнгда, сўлда қўшинлар кўзга ташланарди. Буларнинг ҳаммаси завқ билан тўлган, салобатли ва ҳориқулудда эди; бироқ Пьерни кўпроқ ҳайратга солган нарса жанг майдони, Бородино ва Колоча дарёсининг иккала томонидаги пастқамлик бўлди.

Колоча дарёси, Бородино ва унинг икки томонини, айниқса чапрои, Войнанинг Колочага қуйиладиган ботқоқ соҳилини қуёш чиқиши билан эриб, ёйилиб кетадиган туман қоплаган эдики, бу туман пардаси остидаги нарсалар ажойиб бир рангда товланиб, равшан кўриниб турарди. Тўплардан чиққан тутун шу туманга қўшилиб кетган, унинг орасидан ҳар ер-ҳар ерда — гоҳ сувда, гоҳ шабнамда, гоҳ дарё соҳили ва Бородинода тўпланган қўшинларнинг найзаларида қуёш нури чақмоқ каби ялт-юлт ётарди. Шу

туман пардаси орасидан оқ черков, Бородино қишлоғидаги баъзи уйларнинг томи, унда-бунда тўпланган солдағлар, кўк яшиқлар ва тўплар кўзга чалинарди. Буларнинг ҳаммаси қимирлаб турарди, ё шундай туюларди, чунки бутун фазони чулғаб олган туман билан тутун аста-секин сузиб юрмоқда эди. Бородино атрофидаги туман босган пастқамликлардан ҳам, унинг ташқарисидан ҳам, юқори-роқ ва айниқса фронт линиясининг сўл томонидан ҳам, дарахтзорлар, далалар, пастқамликлардан ҳам, тепаликларнинг чўққисидан ҳам ўз-ўзидан гоҳ яккам-дуккам, гоҳ устма-уст, гоҳ сийрак, гоҳ тез-тез отилган тўпларнинг тутуни ҳавога кўтарилар, чўзилиб, тобора кўпаяр, буралиб-буралиб, бир-бирига қоришиб, ҳамма ёққа ёйилиб кетар эди.

Қизини шуки, отилган ўқларнинг тутуни билан садоси бу манзаранинг чиройига чирой қўшар эди.

Бирдан «пуф» этиб юмалоқ, қуюқ, сур, бинафша тусга кириб товланадиган сутдай оппоқ тутун кўринади-ю, бир лаҳзадан сўнг бу тутуннинг садоси гумбурлаб эшитилади.

Гоҳ қўшалоқ тутун «пуф» этиб, бир-бирини суриб, бир-бирига қўшилиб, ҳавога кўтарилади ва «гум-гум» этган товуш бу манзарани кўзингиз кўриб турганини тасдиқлайди.

Пьер биринчи тутун пайдо бўлган ерга қараб қолди, бошда қуюқ, копток шаклида бўлган бу тутун энди бир нечта думалоқ шарга айланиб, бир томонга чўзилиб кетмоқда эди, унинг кетидан «пуф-пуф» этиб учинчи, тўртинчи тўпнинг тутуни ҳавога кўтарилди; ҳар гал «пуф-пуф» деган товуш эшитилганда ўша тартибда «гум-гум» этиб, чиройли, кучли садолар янграб кетарди. Гоҳ бу тутунлар чошиб кетаётгандай кўринар, гоҳ булар бир жойда тўхтаб турибди-ю, буларнинг ёнидан ўрмонлар, далалар ва ярқираб турган найзалар чошиб кетаётгандай туюларди. Чап томондан, дала ва чакалакзорлар орасидан кетма-кет тутун чиқиб, тантанали тарзда гумбурлаб кетар; яқинроқдан, пастқамлик ва ўрмонзордан эса милтиқларнинг тутунлари юмалоқ шаклга киришга улгурмасдан ҳавога кўтарилар, улар ҳам ўзларига яраша паст акс садо беради. Милтиқлар гарчи устма-уст қарсиллаётган бўлса ҳам, лекин тўпнинг садоси сингаримунтазам, кучли эмас эди.

Пьер тутун чиқаётган, найзалар ярқираётган, ҳаракат

бошланган, «гум-гум» садолар чиқаётган ерга боришни иетаб қолди. У ўз таассуротини бошқаларнинг таассуротига солиштирмоқчи бўлиб, Кутузов ва унинг мулозимларига қаради. Назарида уларнинг ҳаммаси ҳам айнан шу ҳолатни бошдан кечириб олға, жанг майдонига тикилаётганга ўхшарди. Ҳамманинг юзида Пьер кеча кўрган ва князь Андрей билан ҳамсуҳбат бўлгандан кейин маъносига мукамал тушунган ўша *ботиний илиқ ҳис* (chaleur latente) барқ уриб турган эди.

Кутузов кўзларини жанг майдонидан олмай, ёнида турган генералга:

— Бор, азизим, бор, худо ёр бўлсин,— деди.

Генерал бошқўмондоннинг амрини тинглаб, Пьернинг ёнидан ўтди-да, тепаликдан тушиб кетди.

Штаб офицерларидан бири қаерга боряпсиз, деб сўраганда, генерал совуққина қилиб жиддий тарзда:

— Кечувга! — деб жавоб берди.

Пьер ўз-ўзига «мен ҳам, мен ҳам» деб генералга эргашди.

Генерал казак етаклаб келган отга минди. Пьер отларни ушлаб турган берейтори олдига келди. Қайси бири ювошлигини сўрагач, отга минди-да, ёлидан маҳкам ушлаб этигининг пошнаси билан отнинг қорнига ниқтади, кўзойнаги тушай-тушай деяётганини сезиб, қўллари билан отнинг ёли ва юганига маҳкам ёпишиб олганича, генерал кетидан от қўйиб кетди; тепаликда турган штаб офицерлари унинг важоҳатига жилмайиб қараб қолишди.

XXXI

От чоптириб бораётган генерал тепаликдан тушгач, отини чапга қайирди, Пьер уни йўқотиб қўйиб, олдинда бораётган солдатларнинг орасига от қўйиб кирди. У отини гоҳ олдинга, гоҳ ўнгга, гоҳ сўлга буриб, солдатлар орасидан чиқишга уринди, бироқ илож бўлмади: ҳамма ёқ бошига катта ташвиш тушгани афтидан билиниб турган солдатлар билан тўлган эди. Улар негадир оти билан солдатлар орасига босгириб кирган оқ шляпали бу семиз кишига савол назари-ла, норози тарзда қарарди.

— Батальон орасида нима қиласан?! — деб бир солдат бақариб берди. Бошқа бир солдат қўндоқ билан Пьернинг отини туртди. Пьер эгар қошига маҳкам ёпишга-

нича ҳуркиб кетган отининг бошини зўрға тортиб, солдатлар орасидан чиқди-да, олдинга ўтиб олди.

Олдинда кўприк бор эди, кўприк олдида бошқа солдатлар милтиқ отмоқда эди. Пьер уларнинг олдига от қўйиб келди, ўзи ҳам билмаган ҳолда Горки билан Бородино орасидаги Колоча кўпригига яқин бориб қолган эди. Французлар жангнинг биринчи даврида, Бородинони ишғол қилгандан сўнг, шу кўприкка ҳужум қилаётган эди. Пьер қаршисида кўприк борлигини, кўприкнинг иккала томонида, кеча кўзи тушган ўша пичан гарамлари орасида, тутунда солдатлар алланима қилаётганини кўриб турган эди, лекин тинимсиз отишма бўлаётган бўлса ҳам жанг майдони шу эканлигини сира хаёлига келтирмаган эди. У атрофда визиллаётган ўқлар товушини ҳам эшитмас, боши оша отилаётган снарядларни ҳам пайқамас, кўприкнинг нариги томонида турган душманни ҳам, ярадор ва ҳалок бўлган солдатларни, гарчи кўпи кўз ўнгида йиқилаётган бўлса ҳам узоқ вақт кўрмади. Пьер лабидан аримайдиган ўша табассум билан аланглаб атрофга қаради.

Кимдир яна унга:

— Фронт линияси олдида бало борми! — деб бақирди.

— Сўлга, ўнгга бур! — деб қичқиришди унга.

Пьер отини ўнгга буриб, қўққисдан бир танишига рўбарў бўлиб қолди. Бу одам генерал Раевскийнинг адъютанти эди. Адъютант ҳам жаҳл билан Пьерга қараб бақирмоқчи эди, бироқ уни таниб, бош ирғади.

— Бу ерда нима қилиб юрибсиз? — деди-да, адъютант отини чоптириб олға қараб кетди.

Пьер бу ерда ортиқча эканини ва бекор юрганини сезиб, яна биронтасига халал беришдан қўрқиб адъютантнинг кетидан от чоптириб кетди.

— Бу ерда нима бўляпти? Сиз билан борсам майлими? — деб сўради Пьер.

— Ҳозир, ҳозир,— деди адъютант, сўнгра майсазорда турган семиз генералнинг ҳузурига от қўйиб бориб, бир нимани унга узатди ва шундан кейин Пьерга юзланди:

— Сиз бу ерга нечук келиб қолдингиз, граф? — деди жилмайиб.— Ҳеч қўймас экансиз-да!

— Ҳа,— деди Пьер. Бироқ адъютант, отининг бошини буриб, олға қараб кетди.

— Бу ер-ку, худога шукур, бир нав,— деди адъю-

тант, — лекин Багратион турган чап флангамизда қиёмат қойим бўляпти.

— Ростданми? Чап флангимиз қаерда ўзи? — деб сўради Пьер.

— Истасангиз, юринг, тепаликка чиқайлик, ўша ердан кўринади. Аммо бизнинг батареямиз баҳарнов, — деди адъютант. — Нима қилдик, кетдикми?

Пьер ўз берейторини ахтариб атропога жаланглаб қараркан: — Майли, бора қолай, — деди ва шунда биринчи мартаба эмаклар бораётган ва замбилда олиб кетилаётган ярадорларни кўрди. Қеча ўтиб кетган жойида — қатор ўриб қўйилган хушбўй пичанлар орасида, боши бир томонга қийшайиб, шапкаси тушиб қетган бир солдат узала тушиб қимирламай ётарди. Пьер: — Бунга нега олиб кетишмабди, — деб сўрамоқчи бўлди-ю, бироқ ўша томонга қараган адъютантнинг юзидаги жиддий ифодани кўриб, индамай қўя қолди.

Пьер ўз берейторини тополмади ва адъютант билан бирга, пасткамликдан Раевский турган тепалик томон кетди. Пьернинг оти адъютантнинг отидан орқада қолиб силкиниб борар эди.

— Граф, сиз минишни ўрганмаганга ўхшайсиз, а? — деб сўради адъютант.

— Аҳамияти йўқ, лекин бу қурғур силкиниб жуда безовта қияпти, — деди Пьер таажжубланиб.

— Э-э!.. Бечора ярадор бўлибди-ку, — деди адъютант, — олдинги ўнг оёғи, тиззасидан юқориси. Ўқ теккан бўлса керак. Табриклайман, граф, — деди адъютант, — *le baptême du feu*¹.

Улар тутунда олға сурилган ва қулоқларни қоматга келтириб гумбурлаётган артиллериянинг орқасидан, олтинчи корпуснинг орасидан ўтиб, кичкина ўрмонзорга киришди. Ўрмон салқин ва соқит бўлиб, ҳамма ёқдан куз ҳиди келиб турар эди. Пьер билан адъютант отдан тушиб, тепаликка йўл олишди.

Адъютант тепаликка чиққач:

— Генерал шу ердами? — деб сўради.

— Ҳозир шу ерда эдилар, ана у ёққа кетдилар, — дейишди ўнг томонга ишора қилиб.

Адъютант худди бу одамни нима қилсамикин деяётгандай Пьерга қаради.

¹ Биринчи ўқ тегибди.

— Ташвиш тортманг,— деди Пьер.— Тепаликка чиқсам майлими?

— Ҳа, боринг, у ердан ҳаммаси кўринади, кейин унчалик хавфли ҳам эмас. Мен кейин орқангиздан бораман.

Пьер батарея томон кетди, адъютант йўлида давом этди. Улар иккинчи учрашмади, Пьер анчадан кейин, ўша куни бу адъютант бир қўлидан айрилибди, деб эшитди.

Пьер чиққан бу тепалик (кейинчалик руслар орасида тепалик батареяси ё Раевский батареяси, французларда *са la grande redoute, la fatale redoute la redoute du centre*¹ деб ном чиқарган) ўша машҳур тепалик бўлиб, бу ерда ўн мингларча кишиларнинг жасади қолиб кетган ва французлар бу тепаликни позициянинг муҳим пункти деб ҳисоблаган эдилар.

Бу истехком уч томондан хандақ қазилган тепаликдан иборат эди. Хандақларга тинмай ўт очиб турган ўнта замбарак ўрнатилган бўлиб, уларнинг қувури хандақ тўсиғининг тешигидан чиқиб турган эди.

Тепаликнинг икки томонида ҳам замбараклар ўрнатилган бўлиб, бу замбараклар муттасил ўқ узмоқда эди. Замбараклардан сал орқароқда пиёда аскарлар турган эди. Пьер бу тепаликка чиққанида кичик-кичик хандақларга ўрнатилган бир нечта замбарак ўт очаётган бу ер жангда энг муҳим жой эканини сира тасаввур этмаган эди.

Пьерга, аксинча, бу жой (ўзи шу ерда тургани учун ҳам) урушнинг энг аҳамиятсиз еридай кўринди.

Тепаликка чиққандан кейин Пьер батареяни ихота қилган хандақнинг охирига бориб ўтирди ва беихтиёр кулимсираб, атрофида бўлаётган ишларни кузатди. Гоҳ-гоҳ, лабида ҳамон ўша табассум билан ўрнидан турар, тўпларга ўқ-дори жойлаётган ва ўрнидан силжиётган, сумка ва ўқ кўтариб тинимсиз ёнидан ўтаётган солдатларга халал бермасликка уриниб, тўплар орасида юрарди. Бу батареянинг замбараклари қулоқларни битириб, ҳамма ёқни порох тутунига тўлдириб, кетма-кет ўқ узмоқда эди.

Буларни ҳимоя қилиб турган пиёда аскарлар ваҳимага тушган бўлса, бу ерда, батареяда, аксинча, умумий бир жўшқинлик ҳукм суларди, чунки ўз иши билан банд

¹ Катта истехком, машъум истехком, марказий истехком

бўлган ва сон жиҳатдан оз бўлган бу одамлар хандақ билан бошқалардан ажралган бўлиб, ўзларини бир оила аъзоси каби ҳис қилишарди.

Граждан кийими, оқ шляпа кийган Пьернинг пайдо бўлиши бошда буларга ёқимсиз туюлди ва ажаблантирди. Солдатлар унинг ёнидан ўтаркан, ҳайрон бўлиб, ҳатто хавотир олиб хўмрайиб қарашарди. Юзи чўтир, бўйи баланд, оёқлари узун старший артиллерия офицери чеккадаги тўпнинг ўқ узишини кўрмоқчи бўлиб Пьернинг олдига келди ва қизиқсиниб уни кўздан кечира бошлади.

Ихтиёридаги икки замбаракка зўр ғайрат билан бошчилик қилаётган, ҳарбий мактабни афтидан эндигина тамомлаб чиққан, кулча юзли, жуда ёш, ҳатто бола деса ҳам бўладиган бир офицерча Пьерга жиддий равишда:

— Жаноб, мумкин бўлса йўлдан чиқиб турсалар,— деди,— бу ерда туриш ярамайди.

Солдатлар Пьерга қараб, бу ерда унга бало борми, дегандек бош чайқашарди. Бироқ оқ шляпали бу одам ҳеч қандай номаъқул иш қилмаётганини, хандақ бўйида жимгина ўтирганини, гоҳ ювошгина жилмайиб, одоб билан солдатларга йўл берганини, ўт очаётган батареянинг олдидан худди бульварда айланиб юргандай бемалол юрганини кўриб, уларнинг муносабати ўзгарди, улар кўз олайтириб эмас, балки ўз жониворлари: итлари, хўрозлари, эчкилари, умуман ҳарбий бўлинмалар қошидаги жониворларга қандай қарашса, Пьерга ҳам айнан ўша тарзда меҳрибонлик билан ҳазил аралаш қарай бошлашди. Солдатлар ўша он Пьерни хаёлан ўз оилаларига қабул қилиб, унга лақаб беришди. Улар Пьерга «бизнинг хўжа» деб ном қўйишди, орқасидан уни суюб гапиришадиган бўлишди.

Пьердан икки қадам нарига бир снаряд тушиб, ерни ўйиб юборди. Пьер устига тушган тупроқни кийимидан қоқар экан, жилмайиб атрофига боқди.

Қип-қизил юзи баркашдай бир солдат оппоқ ва мустаҳкам тишларини кўрсатиб илжайаркан, Пьерга қараб:

— Хўжам, нечук сиз ҳеч қўрқмайсиз-а! — деди.

— Нима, сен қўрқасанми? — деди Пьер.

— Бўлмасам-чи? — деди солдат. — Ўқ одамни аяб ўтирмайди. Ичак-чавоғингни а-дариб ташлайди. Қўрқмасдан бўлар эканми,— деди солдат кулиб.

Бир неча солдат очиқ чехра билан кулимсираб Пьернинг қаршисида тўхташди. Улар худди бу одам бошқа-

лар сингари гапиради деб ўйламагандай, бу кашфиётдан суюниб кетишди.

— Биз-ку солдатмиз. Лекин бу тўрамнинг юрагига қойил бўлиш керак. Қойил!

Ёшгина офицер Пьернинг олдида тўпланган солдатларга қараб:

— Жой-жойларингга боринглар! — деб қичқирди.

Бу ёш офицер ўз вазифасини биринчи ё иккинчи марта бажараётганга ўхшар эди, чунки солдат ва бошлиқларга айрим расмият билан, барча қонун-қоидаларга мувофиқ мурожаат этар эди.

Бутун жанг майдонида, айниқса Багратионнинг истеҳкоми жойлашган сўл томонда тўпларнинг гумбурлаши ва милтиқларнинг қаср-қусури кучайиб кетди, лекин ҳамма ёқни тутун босгани учун ҳам Пьер турган ердан ҳеч нарсани кўриб бўлмас эди. Бундан ташқари, Пьернинг бутун диққати бошқалардан ажралиб турган бир оила каби аҳил бўлиб, батареяда хизмат қилаётган кишилар билан банд эди. Илк дафъа жанг майдонини кўрган ва тўп садоларини эшитган маҳалда қалбида уйғонган шуурсиз-қувноқ кайфият энди, айниқса ўтлоқда яқка-ёлғиз узала тушиб ётган солдатни кўргандан кейин бошқа туйғу билан алмашинди. У хандақдан чиққан тупроқнинг ён бағрида ўтираркан, атрофидаги кишиларга разм солди.

Соат ўнларда батареядаги кишилардан йигирматачасини олиб кетишди, икки тўп ишдан чиқди ва батарея турган жойга устма-уст снарядлар келиб тушаверди, узоқдан отилган ўқлар визиллаб, чийиллаб, солдатларнинг боши оша ўтаверди. Бироқ батареяда хизмат қилаётган кишилар гўё буларни пайқамас, ҳар томондан уларнинг қувноқ товушлари ва ҳазил-мутойибалари эшитилиб турар эди.

Солдатлардан бири визиллаб келаётган тўп ўқиға қараб:

— Акаси жонидан! Бу ерга эмас! — деб қичқирди. Тўп ўқи орқада турган пиёда аскарлар устига бориб тушганини кўриб бошқаси:

— Пиёда аскарлар устига! — деб хохолаб кулди.

Яна бири устидан ўтаётган ўқнинг визиллашини эшитиб энгашган қишлоқига:

— Ҳа, танишингми? — деб гап отди.

Бир нечта солдат пастда нима бўлаётганини томоша

қилмоқчи бўлиб, уйиб қўйилган тупроқ устига йиғилди ва солдатлар цепига қараб:

— Кўряпсанми, орқага чекинишяпти, — дейишди.

Кекса унтер-офицер уларга:

— Ўз нишларингни қилсаларинг-чи! — деб ўшқирди. — Керак бўлгандирки, орқага чекинишяпти! — Унтер-офицер шуни деб, бир солдатни елкасидан ушлаб, кетига тиззаси билан урди. Кулги кўтарилди.

Батарейанинг нариги томонидан:

— Бешинчи тўпни суринглар! — деган ҳайқириқ эшитилди..

Кейин замбаракни сураётган солдатларнинг:

— Қани, сур, бурлакчасига! — деган қувноқ ҳайқириклари эшитилди.

Икки юзи қип-қизил ҳазилкаш солдат илжайиб Пьерга ишора қилди-да:

— Эй, хўжамизнинг шляпасини учуриб кетишига оз қолди, — деди. — Эҳ, номард! — деди, тилдирак орасига тушиб, бир солдатнинг оёғига теккан снарядга хўмрайиб, қараб.

Яна бир солдат ярадорларни олиб кетмоқчи бўлиб, батарея олдига энгашиб келган халқ лашкарларини калака қилиб:

— Ҳой тулкилар! — деб кулди.

Солдатлар оёғини снаряд олиб кетган солдатнинг олдида ивирсиб қолган халқ лашкарларини калака қилиб:

— Ҳа, бўтқа бемаза эканми? Нега анқайиб ўтириб-сизлар, ола қарғалар! — деб қичқиришди.

Қишлоқиларни масхара қилиб:

— Ҳой шоввозлар, сабр қилсаларинг-чи! — деди.

Пьер ҳар бир тўп ўқи келиб тушган ва ҳар бир солдат сафдан чиққан сари умумий жонланиш кучайганини пайқади.

Худди яқинлашиб келаётган қора булутлардан чақнаётган чақмоқ каби бу одамларнинг юзида ҳам (худди рўй бераётган ҳодисани даф этаётгандай) ботиний бир ўт тез-тез ва тобора ёруроқ шувъла сочиб турар эди.

Пьер энди жанг майдонига қарамас ва у ерда нима бўлаётгани билан қизиқмас эди: унинг бутун диққати тобора ловиллаб ёнаётган ўтда бўлиб, назарида айнан шундай ўт унинг қалбида ҳам шу йўсинда ловиллаётгандай бўлар эди.

Соат ўнларда батареянинг олдида — буталар орасида ва Каменька сойида турган пиёда аскарлар орқага чекинишди. Улар ярадорларни милтиқ устига қўйиб, батарея ёнидан югуриб ўтгани тепаликдан кўриниб турар эди. Бир генерал ўз одамлари билан телаликка чиқди ва полковник билан гаплашиб бўлгач, Пьерга хўмрайиб қаради, батареянинг орқасида турган пиёда аскарларга хавфсизроқ ерга ётишни буюриб, пастга тушиб кетди. Ўша оннинг ўзида, батареянинг чапронидан, пиёда аскарлар сафидан дўмбира ва команда товуши эшитилди-ю, батарея олдидаги пиёда аскарлар сафининг олға юргани кўринди.

Пьер тупроқ уюми устига чиқиб қараб турган эди. Бир офицер унинг диққатини жалб этди. Бу ёш офицер, ранг-қути ўчган ҳолда, қиличини осилтириб, қўрқа-писа, атрофга аланглаб қараб, солдатлар кетидан бормоқда эди.

Пиёда аскарлар сафи тутун ичига кириб кўздан юйиб бўлди, энди уларнинг узлуксиз ҳайқириклари ва милтиқларининг устма-уст қарсиллаши эшитиларди холос. Бир неча дақиқадан сўнг у ердан бир тўда ярадорни суяб ва замбилга солиб олиб ўтишди. Батарея устига борган сари кўпроқ тўп ўқи келиб туша бошлади. Бир неча ярадор ерда ётарди. Замбараклар атрофидаги солдатлар аввалгидан кўра чаққонроқ ва серҳаракат бўлиб қолишди. Энди ҳеч ким Пьерга эътибор қилмай қўйди. Йўлда тургани учун бир-икки мартаба унга ўшқириб беришди. Старший офицер, қош-қовоғини солиб, ҳали у тўпнинг, ҳали бу тўпнинг олдига югуриб борар эди. Кичкина офицерча аввалгидан ҳам баттар қизариб, серҳафсалалик билан солдатларга команда бера бошлади. Солдатлар ўқ узатиб туришар, тўпларни ўқлашар ва ўз ишларини зўр кунт билан бажаришарди. Улар ирғишлаб чопишар эди. Қора булутлар яқинлашди ва Пьер ҳамма юзларда ёниб турган ўша ўтнинг ёлқинлаб кетганини кўрди. Пьер старший офицернинг ёнида турган эди. Ёшгина офицерча, қўлини шапкасининг соябонига қўйиб, старший офицернинг олдига югуриб келди-да:

— Жаноб полковник, маълумингиз бўлсинки, саккизтагина ўқ қолди, ўт очишни давом эттираверайликми? — деб сўради.

Тупроқ уюми устидан жангни назорат этаётган старший офицер, кичкина офицернинг саволига жавоб бермасдан:

— Сочма ўқ! — деб қичқирди.

Тўсатдан бир ҳодиса юз берди, офицерча «оҳ» деди-ю, тўлганиб худди учиб кетаётганда ўқ еган қушдай ерга ўтириб қолди. Пьернинг назарида ҳамма нарса ўзгариб кетгандай, кўзлари хиралашиб қоронғида қолгандай бўлди.

Тўп ўқлари бирин-кетин визиллаб, тупроқ уюми, тўп ва солдатлар устига келиб тушмоқда эди. Пьер бу садоларни олдин эшитмаган эди, энди эса булардан бошқа қулоғига ҳеч нарса кирмай қўйди. Солдатлар батареянинг ёнидан, ўнг томондан «ура!» деб югуриб ўтишди, аммо Пьернинг назарида улар олға эмас, орқага қараб югураётгандай эди.

Тўп ўқи Пьер турган жойга, тупроқ уюмининг бир четига келиб тушди-ю, ҳамма ёқни чангитиб юборди ва Пьернинг кўзига қора бир копток кўришиб, ўша оннинг ўзида бир нарса шалоплаб кетди. Батареяга томон келаётган халқ лашкарлари орқага қараб чопишди.

— Сочма ўқ билан! — деб қичқирди офицер.

Унтер-офицер югуриб старший офицер олдига борди-да (овқат маҳалида сўралаётган вино йўқлигини хўжасига маълум қилаётган мулозимдай), қўрқа-писа шивирлаб, ўқ-дори қолмаганини айтди.

— Қароқчилар! Нима қилишяпти? — деб офицер Пьерга томон қараб қичқирди. Старший офицернинг терга пишган юзи қизарган, хўмрайган кўзлари чақнар эди. У Пьерга ўшшайиб қараб қўйди-да, ўз солдатига буюрди:

— Югуриб бориб, эҳтиёт аскарлар олдидан бир яшик ўқ-дори олиб кел!

— Мен бораман,— деди Пьер.

Офицер унга жавоб бермасдан, катта-катта қадам ташлаб бошқа томонга кетди.

— Ўқ отилмасин... мўлжалга олиб турилсин! — деб қичқирди офицер.

Ўқ-дори олиб келгани бораётган солдат Пьерга тўқнашиб қолди:

— Э, тўрам, бу ер сизнинг жойингиз эмас,— деди-да, пастга қараб югурди.

Пьер ёшгина офицерча ўтирган ердан айланиб ўтиб солдатнинг кетидан югурди.

Бирин-кетин бир неча ўқ Пьернинг боши устидан ўтиб, олдига, орқа томонга, ёнига келиб тушди. Пьер пастга қараб чопди. У кўк яшиклар олдига борганида бирдан «Қаёққа кетяпман» деб ўйлаб, олға боришини ҳам, ор-

қага қайтишини ҳам билмай, туриб қолди. Нохосдан дахшатли бир туртки уни орқага улоқтириб ташлади. Шу чоқ каттакон бир ўтнинг ёлқини ҳамма ёқни ёритди, шу лаҳзада еру кўкни ларзага солиб, қулоқни қоматга келтириб, бир нарса гумбурлаб кетди.

Пьер ўзига келиб, кўзини очиб қараса, қўлларини тираб, ерда ўтирибди; у ҳали кўрган кўк яшик энди йўқ; қовжираб қолган ўт устида куйган кўк тахталар ва латта-путталар ётибди, бир от шотини ерга судраб қочмоқда, бошқа бири, худди Пьер каби ерга ётиб олиб, чинқириб кишнамоқда эди.

XXXII

Пьер қўрққанидан эс-ҳушини йўқотиб, ирғиб ўридан турди-ю, батарея гўё атрофидаги барча дахшатлардан асровчи бирдан-бир бошпана бўлгандай, ўзини орқага, ўша ёққа урди.

У окопга тушаётган чоғда батареядан ўқ узилмаётганини пайқайди, лекин кимлардир батарея атрофида бир нима қилаётган эди. Булар кимлар эканлигини англашга Пьер фурсат тополмади, старший полковник орқасини Пьерга ўгириб, худди окопнинг ичидаги бир нимага қараётгандай тупроқ уюми устида узала тушиб ётганини, бир неча киши унинг эътиборини тортган бир солдатнинг қўлидан ушлаб турганини ва бу солдат қочиб қутулишга интилиб «Биродарлар!» деб бақираётганини ва яна алланечук ғалати нарсаларни кўрди.

Бироқ узала тушиб ётган полковник ўлик эканини, «Биродарлар!» деб қичқирган солдат асир эканини, кўз олдида бошқа бир солдат орқасидан найза еб ўлганини фаҳмлаб олишга Пьер ҳали улгуролганича йўқ эди. У окопга югуриб кириши биланоқ, эгнида кўк шинель, ўзи озгин, рангги заҳил, афт-башараси терга пишган бир одам қўлида қилич билан алланималар деб қичқириб унга ташланди. Пьер беихтиёр ўзини зарбадан сақлаб (чунки улар бир-бирини кўрмасдан тўқнаш келиб қолган эди), қўлларини олға чўзди-да, бир қўли билан бу одамнинг (француз офицерининг) елкасидан ушлаб, иккинчи қўли билан томоғидан бўғиб олди. Офицер қиличини қўйиб юбориб, Пьернинг гирибонига ёпишди.

Иккаласи ҳам ваҳимага тўлган кўзлари билан бир неча дақиқа бир-бирининг башарасига қараб қолди, чунки

иккаласи ҳам нима қилаётганини ва нима қилиш кераклигини билмай, ҳангу манг бўлиб қолган эди. Иккови ҳам ўзича: «мен асир тушдимми, ё бу мени асир олди-ми?» деб ўйлар эди, лекин француз офицери асир тушганига кўпроқ ишонганга ўхшарди, чунки Пьернинг жон ҳалпида кучга кирган қўллари унинг бўғзини борган сари маҳкамроқ бўлмоқда эди. Француз бир нима демоқчи бўлган эди, бироқ шу чоқ буларнинг боши оша тўп ўқи чийиллаб ўтди ва француз офицери шу қадар тезлик билан бошини эгдики, Пьернинг назарида унинг калласи танидан жудо бўлгандай туюлди.

Пьер ҳам офицерни қўйиб юбориб, бошини эгди. Француз ким кимга асир тушганлиги ҳақида бош қотириб ўтирмасдан, орқага, батареяга қараб югурди, Пьер эса ўлган ва ярадор бўлганларга қоқиниб-суртиниб (назарида булар оёғидан тортаётгандай эди), тепаликдан пастга қараб югурди. Бироқ у тепаликдан тушар-тушмас, қаршисидан аралаш-қуралаш, қоқиниб-суртиниб, қий-чув кўтариб батареяга томон чопқиллаб келаётган рус солдатларига рўбарў келиб қолди. (Ермолов бу ҳужумни мен бошладим, бу қаҳрамонлик фақат менинг жасоратим ва толеимнинг баландлиги соясида муяссар бўлди, деб лоф урган эди, шу ҳужумда Ермолов гўё чўнтагидаги георгий нишонларини олиб тепаликка сочган эмиш.)

Батареяни босиб олган французлар қочиб кетишди. Бизнинг аскарларимиз «ура!» деб қичқириб французларни батареядан шу қадар узоққа улоқтириб ташлашдики, уларни тўхтатиш амри маҳол эди.

Асирларни, шу жумладан, ярадор бўлган ва офицерлар қуршаб олган француз генералини батарея олдидан олиб кетишди. Пьерга таниш ва нотаниш бўлган, жон азобида афти башаралари ўзгарган рус ҳамда француз солдатлари батарея олдидан ўтиб кетишди, юришга мажоли етадиганлар ўзи судралиб борар, мажоли қолмаганларни замбилга солиб кўтариб олишган эди. Пьер бир соатдан кўпроқ вақтини ўтказган тепаликка чиқди, уни ўз оилалари аъзосидек қабул қилган жангчилардан номнишон тополмади. Тепаликда Пьер танимайдиган ўликлар жуда кўп эди. Лекин Пьер буларнинг баъзисини таниди. Ёшгина офицерча ҳамон қўнишиб, тупроқ уюми устида, окоп четида қонга беланиб ўтирган эди. Юзи қип-қизил солдат ҳамон жон бермоқда, лекин уни олиб кетишга ҳали улгурганлари йўқ.

Пьер пастга қараб югурди.

У жанг майдонидан олиб кетилаётган қатор-қатор замбиялар орқасидан эргашиб бораркан, ўз-ўзига: «Йўқ, энди улар бас келишади, энди ўз қилмишларидан ўзлари даҳшатга тушади», — дер эди.

Бироқ юзини тутун қоплаб олган қуёш ҳали хийла баланд, олдинда, айниқса сўлда, Семеновское тепалигида тутун ичида қандайдир бир нарса жўш уриб қайнамоқда, милтиқларнинг қасир-қусури, тўп-тўпхоналарнинг гумбурлаши босилиш у ёқда турсин, балки, худди сўнгги кучини йиғиб, жони борича қичқираётган киши сингари борган сари кучайиб, авжига чиқмоқда эди.

XXXIII

Бородинода бўлган энг зўр жанг Бородино қишлоғи билан Багратион истеҳкоми орасидаги минг саржинлик жойда воқе бўлди. (Қиём пайтида бошқа бир жойда руслар бир томондан Уваров кавалериясини ишга солиб намоёйиш ўтказишди, иккинчи томондан Утица дарёсининг нарёнида, Понятовский билан Тучков орасида тўқнашув юз берди; аммо уруш майдонининг қоқ ўртасида бўлаётган жангга нисбатан булар айрича кичик жанглар эди холос.) Энг муҳим жанг Бородино билан истеҳком орасидаги майдонда, ўрмоннинг четида, иккала томондан кўриниб турган ялангликда юз берди ва бу хийла-найрангсиз, оддий жанг бўлди.

Жанг иккала томондан юзларча тўплардан ўт очилиши билан бошланган эди.

Жанг майдонини бошдан-оёқ тутун қоплаб олгандан сўнг тутун ичида ўнгдан (французлар томонидан) икки дивизия, Дессе дивизияси билан Компани дивизияси истеҳкомга қараб, сўлдан эса вице-қиролнинг полки Бородинога қараб ҳужум қилди.

Наполеон турган Шевардино истеҳкоми билан флешлар ораси бир қақирим келар, Шевардино билан Бородино ўртасидаги тўғри йўл эса икки қақиримдан ортиқроқ эди, шунинг учун у ерда нима бўлаётганини Наполеон кўролмас эди, бунинг устига, яна тўплардан чиққан тутун туманга қўшилиб, ҳамма ерни беркитиб турар эди. Флешларга қараб ҳужум қилаётган Дессе дивизиясининг солдатлари пастқамликка тушмасдан бурун кўриниб турар эди, аммо пастқамликка тушгандан сўнг кўздан ғойиб

бўлишди. Улар пастқамликка тушишлари биланоқ, флешлардаги тўп ва милтиқлардан чиққан тутун шу қадар қуюқлашдики, пастқамликнинг нарёидаги баландликни қоплаб олди. Тутун орасида қора бир нарса (одамлар бўлса керак) кўзга чалинар, баъзан найзалар йилтиллаб кетар эди. Бироқ Шевардино истеҳкомидан буларнинг юраётганини ҳам, бир жойда турганини ҳам, булар французларми ё русларми эканини ҳам билиб бўлмас эди.

Уфқдан қалқиб чиққан қуёшнинг қия нурлари қўлини соябон қилиб флешларга қараётган Наполеоннинг кўзига тушиб турар эди. Флешлар олдини тутун қоплаган, қараган кишига гоҳ тутун юраётгандай, гоҳ қўшинлар ҳаракат қилаётгандай бўлиб кўринарди. Тўп, милтиқ товушлари орасидан баъзан одамларнинг фарёди эшитилар, лекин улар нима қилаётганини билиб бўлмасди.

Наполеон тепаликда туриб дурбиндан қарар, дурбиннинг кичкина кўзидан тутун ва одамларни, баъзан ўз аскарлари, баъзан русларни кўрар эди; лекин дурбинсиз қараганида дурбинда кўрган нарсалар қаерда эканлигини ажрата билмасди.

У тепаликдан тушиб у ёқдан-бу ёққа юра бошлади.

У ҳар замонда бир тўхтаб, отишмага қулоқ солар ва жанг майдонига назар ташлар эди.

Наполеон турган пастликдан эмас, энди унинг баъзи бир генераллари турган баландликдан ҳам, ҳатто дам руслар, дам французлар қўлига ўтаётган, ўлик-тириклар, ярадор бўлган, ўтакаси ёрилган ва эсини йўқотиб қўйган солдатлар турган флешлардан ҳам қараганда у ерда нима бўлаётганини билиб бўлмас эди. Бир неча соатдан бери тинмасдан гумбураётган ва қарсиллаётган тўпу милтиқ садолари орасида бу ерда дам руслар, дам французлар, дам пиёда ва дам суворий аскарлар пайдо бўлиб қолар, кўзга кўринишлари билан йиқилар, ўқ отар, тўқнашиб бир-бирларини нима қилишни билмай қолар, қичқиришар ва орқага қараб қочишарди.

Наполеон юборган адыютантлар, маршалларининг ординарецлари от чоптириб келиб урушнинг бориши ҳақида жанг майдонидан маълумотлар келтиришар; бироқ бу маълумотларнинг ҳаммаси ҳақиқатдан йироқ эди, чунки қизғин жанг кетаётган маҳалда шу дақиқада нима бўлаётганини айтиш ҳам қийин, иккинчидан, адыютантларнинг кўпчилиги ўзи бевосита жанг майдонига бормасдан, бошқалардан эшитган хабарларни келтиришарди.

бориб кўрган тақдирда ҳам икки-уч чақирим йўлни босиб Наполеон ҳузурига келгунча вазият ўзгарар ва у олиб келган маълумот эскириб қолар эди. Чунончи, вице-қиролнинг адъютанти от чоптириб, Бородино ишғол қилинди, Колоча дарёсининг кўприги французлар қўлига ўтди, деб хабар келтирди. Адъютант Наполеондан аскарларнинг нариги томонга ўтишига ижозат берасизми? — деб сўради. Наполеон дарёнинг нариги томонига ўтиб саф тортиб, фармонимни кутинглар деб амр берди; бироқ Наполеон бу фармонни бераётган чоғда эмас, балки бундан бурун адъютант Бородинодан жўнаган вақтдаёқ руслар кўприкни қайтариб олиб, ёндириб юборишган эди, бу воқеа жангнинг бошида, Пьер иштирок этган тўқнашувда юз берган эди.

Ранг-қути ўчган адъютант flesh томондан от қўйиб келиб Наполеонга, ҳужумимиз қайтарилди, Компан ярадор бўлди ва Даву ҳалок бўлди, деб хабар келтирган вақтда fleshлар французлар томонидан яна қайтариб олинган, Даву ҳалок бўлмаган ва фақат енгилгина контузия бўлган эди. Наполеон шу тариқа нотўғри маълумотлар асосида амру фармонлар берар, бу фармонлар вазиятнинг тез-тез ўзгариб туриши оқибатида ё олдиндан бажарилган бўларди ёки бажарилиши мумкин бўлмаганидан бажарилмай қоларди.

Жанг майдонига хийла яқин турган, лекин Наполеон сингари жангга бевосита иштирок этмасдан, онда-сонда ўт ичига кириб турган маршал ва генераллар, Наполеондан ижозатсиз фармонлар беришар, фалон ердагилар фалон ерни ўққа тутишсин, отлиқлар у томонга, пиёда аскарлар бу томонга қараб югурсин, деб буйруқ қилишарди. Лекин буларнинг буйруғи ҳам Наполеоннинг буйруғи сингари, жуда камдан-кам ва ярим-ёрти бажариларди. Кўп вақт улар берган буйруқнинг акси бўларди. Олға юриш амрини олган солдатлар сочма ўққа учраб, орқага қараб қочишар; турган жойларингдан жилманг деб буйруқ олган солдатлар, тўсатдан қаршиларида пайдо бўлиб қолган русларни кўриб, гоҳ қочар, гоҳ олдинга қараб югуришар, отлиқлар эса ҳеч қандай буйруқ бўлмаган ҳолда қочиб бораётган русларни таъқиб этарди. Шу тариқа, икки полк отлиқлар Семёнов пастқамлигига қараб от қўйишди ва тепаликка чиққач, бирданига қайрилиб, орқаларига қарамай қочишди. Пиёда аскарлар ҳам шу зайлда ҳаракат қиларди: баъзан боринг деб айтил-

ган томонни қўйиб, ҳеч керак бўлмаган жойга қараб югуришарди. Тўпларни қачон ва қаёққа суриш, ўт очиш учун, пиёдаларни, рус пиёда аскарларини топташ учун суворийларни қачон юбориш ҳақидаги амру фармонларни уруш майдонига яқин турган қисмларнинг командирлари беришар, улар Наполеон тугул, ҳатто Ней, Даву ва Мюратдан ҳам рухсат сўрашмас эди. Улар берилган буйруқларни бажармаслик, ё ўзбошимча, мустақил фармон беришдан қўрқмасдилар, чунки жангда кишининг кўзига жондан бўлак нарса кўринмайди, баъзан шу ширин жонни сақламоқ учун орқага қочмоқ керак бўлса, баъзан олдинга югурмоқ керакдай кўринади, шунинг учун ҳам жанг тўполони ичидаги кишилар ҳар бир дақиқанинг ўзига, вазиятга қараб иш кўришади. Ҳамма гап шундаки, бу олдинга ва орқага қараб ҳаракат қилишлар на қўшиннинг аҳволини енгиллаштирар ва на вазиятни ўзгартирар эди. Бу тарзда югуриб-елишдан, пешоналарини бир-бирларининг пешоналарига уриб олишдан солдатлар ҳеч қанча зарар кўрмас эди, зарар етказётган, ўлдираётган ва майиб қилаётган нарса — одамлар югуриб юрган жойга ёнилаётган тўп ва милтиқ ўқлари эди. Бу одамлар тўп ва милтиқ ўқлари ёнилаётган ердан четга чиқишлари биланоқ орқароқда турган командирлари дарров уларни тўплаб саф торттирар, тартиб-интизомга бўйсундираар ва шу тартиб-интизомнинг таъсири остида уларни яна ўтга ташлар, улар эса тартиб-интизомни бузиб, жон ҳалпида бошлари оққан томонга қараб чопишарди.

XXXIV

Тўп ва милтиқ ўқлари ёнилаётган жанг майдонига яқин жойда турган ва ҳатто баъзан бу майдонга кирган Наполеоннинг генералларидан Даву, Ней ва Мюрат бир неча мартаба талай мунтазам қўшинни жангга ташладилар. Бироқ, аввалги жангларда содир бўлган ҳодисаларнинг акси бўлди, душман тумтарақай бўлиб қочди, деган хабар ўрнига, урушга солган мунтазам қисмлар тўзиб, ваҳимага тушиб қайтар эди. Генераллар уларни яна тартибга солар, бироқ одамлар борган сайин камайиб борар эди. Мюрат қиёмдан сўнг кўмак сўраб, ўз адъютантини Наполеон ҳузурига юборди.

Адъютант от қўйиб келганда Наполеон тепалик этагида пунш ичиб ўтирган эди; Мюрат ўз адъютантидан

агар аъло ҳазрат яна бир дивизия берсалар руслар мағлуб бўлади, деб айтиб юборган эди.

Наполеон узун, қора сочлари Мюратнинг сочлари сингари жингалақ, чиройли ўғлон — адъютантнинг юзига тикилиб туриб, худди унинг сўзига тушунмагандай, таажжуб-ла:

— Кўмак? — деб сўради. — «Кўмак эмиш!» — деди ўзича Наполеон. — «Русларнинг истехкомсиз, заиф бир қанотига қарши қўйилган армиянинг ярми уларнинг қўлида бўлган ҳолда яна қанақа ёрдам керак экан!»

— *Dites au roi de Naples qu'il n'est pas midi et que je ne vois pas encore clair sur mon échiquier. Allez...*¹ — деди Наполеон жиддий тарзда.

Сочлари узун, чиройли ўғлон — адъютант қўлини шляпасидан олмай, чуқур хўрсинди ва хунрезлик бўлаётган томонга қараб от чоптириб кетди.

Наполеон ўрнидан туриб, Коленкур ва Бертъени ҳузурига чақирди ва улар билан жангга алоқаси бўлмаган ишлар ҳақида гаплаша кетди.

Наполеонни қизиқтира бошлаган суҳбатнинг ўртасида Бертъенининг кўзи навкарлар қуршовида, терга пишган от миниб тепаликка томон учиб келаётган генералга тушди. Бу Бельяр эди. У отдан тушиб, шитоб билан император олдига келди, баланд товуш билан кўмак заруратини дадил исбот эта бошлади. У ўз номусим билан онт ичаманки, император яна бир дивизия берсалар, русларнинг ҳалокати муқаррардир, деди.

Наполеон елкасини қисиб қўйди-да, жавоб қайтармасдан, у ёқдан-бу ёққа юраверди. Бельяр, атрофини қуршаган ўз генераллари билан шангиллаганича қизишиб гапира бошлади.

— Сиз жуда тезсиз, Бельяр, — деди Наполеон яна генералнинг олдига келиб. — Бундай вазиятда хато қилиш ҳеч гап эмас. Бориб ўз кўзингиз билан кўринг, ана ундан кейин менинг олдимга келинг.

Бельяр кўздан юйиб бўлар-бўлмас, жанг майдонидан юборилган яна бир чопар иккинчи томондан от қўйиб келди. Наполеон худди безовта қила берганларидан безор бўлган киши каби:

¹ Неапол қиролига бориб айтишгани, ҳали туш вақти бўлгани йўқ мен шахмат доналарининг вазиятини дурустроқ кўролмаяпман. Боринг...

— Eh bien, qu'est ce qu'il y a?¹— деди.

— Sire, le prince²,— деб гап бошлади адъютант.

— Кўмак сўрайдимиз? — деди Наполеон жаҳл билан.

Адъютант тасдиқ маъносида бош ирғаб вазият ҳақида маълумот бера бошлади; бироқ император ундан юз ўғирди-да, икки қадам юргач тўхтади, кейин орқасига қайтиб Бертъени чақирди.— Ёрдам юбориш лозим бўлиб қолди,— деди у қўлларини кериб қўйиб.— Кимни юборсак экан, нима дейсиз? — деб Наполеон Бертъегга мурожаат этди, кейинчалик у тўғрисида гапириб, *oison que j'ai fait aigle*³ деган эди.

— Шаҳаншоҳим, Клапаред дивизиясини юборайликми? — деди Бертъе. У барча дивизия, полк ва батальонлари ёддан биларди.

Наполеон унинг гапини маъқуллаб бош ирғади.

Адъютант Клапаред дивизиясига томон от чоптириб кетди. Бир неча минутдан сўнг тепалик орқасида турган ёш гвардия ўз жойидан қўзғалди. Наполеон индамай, ўша томонга қараб турар эди.

— Йўқ,— деди у тўсатдан Бертъегга қараб.— Клапаредни юборолмайман, Фриан дивизиясини юбора қолинг,— деди у.

Клапаред дивизияси ўрнига Фриан дивизиясини юборишнинг ҳеч қандай афзалияти бўлмаса-да, жангга отланган Клапаред аскарларини тўхтатиб, Фриан дивизиясини жўнатиш ишни бирмунча кечиктирса-да, Наполеоннинг буйруғи дарҳол айтганидан ортиқ бажарилди. Наполеон ўз қўшинларига нисбатан дори-дармони билан беморни безор қиладиган докторга ўхшаганини билмасди, ваҳоланки, унинг ўзи бу нарсани яхши тушунар ва қоралар эди.

Фриан дивизияси ҳам бошқа дивизиялар сингари жанг майдонига кирди-ю, тутун ичида кўздан ғойиб бўлди. Ҳар томондан ҳамон адъютантлар от чоптириб келишар, худди тил бириктиргандай бир масала ҳақида гапиришар эди. Ҳамма кўмак сўрар, руслар ўз мавқеида мустаҳкам турганини, уларнинг *un feu d'en fer*⁴ француз қўшинлари тутдай тўкилаётганини айтишар эди.

¹ Ҳа, тағин нима гап?

² Шаҳаншоҳ, герцог...

³ Буни ғозлик даражасидан шунқорлик даражасига кўтардим.

⁴ Дўлдай ёғдирган ўтларидан.

Наполеон буклама стулда ўйга толиб ўтирар эди.

Саёҳатни севадиган ва эрталабдан бери туз татимаган m-g de Beausset император ҳузурига келди ва журъат эгиб эҳтиром-ла аъло ҳазратни нонуштага таклиф қилди.

— Аъло ҳазратни энди зафар билан табрикласам бўлар,— деди у.

Наполеон индамай йўқ деган маънода бош чайқаб қўя қолди. M-g de Beausset Наполеоннинг йўқ дейиши нонуштага эмас, зафарга тааллуқли деб гумон қилди-ю, ҳазил аралаш ҳурмат билан овқатланиш имкон бўлган чоғда унга моне бўладиган ҳеч бир сабаб йўқдир, деди.

Наполеон бирдан қош-қовоғини солди-да:

— *Allez vous,*¹— деб юзини ўгирди.

Жаноб Боссенинг юзида таассуф, пушаймонлик ва мафтунликни ифода этадиган бир табассум пайдо бўлди, у лапанглаганича бошқа генераллар олдига кетди.

Наполеоннинг юрагига қил сиғмас эди: унинг ҳолати ўртага катта-катта пул ташлаб, ҳамиша ютиб келган ва тўсатдан ўйиндаги барча тасодифларни назарда тутган ҳолда, ҳар бир юришни қанча пухта ўйласа ютқазини шунча кўпроқ сезаётган қиморбознинг ҳолатига ўхшарди.

Қўшинлар ҳам аввалги қўшинлар эди, генераллар ҳам аввалги генераллар эди, тайёргарлик ҳам аввалгидай эди, диспозиция ҳам аввалгидай эди, прокламация ҳам аввалгидай *proclamation courte et énergique*², унинг ўзи ҳам ўша илгариги Наполеон эди, буни ўзи биларди, ҳатто илгаригидан кўра ҳозир тажрибалироқ ва моҳирроқ эканини ҳам биларди, ҳатто душман ҳам ўша Аустерлиц ва Фридляндда рўпара бўлган ўша душман эди; бироқ даҳшатли зарба билан кўтарилган қўли сеҳрланган каби бўшашиб пастга тушмоқда эди.

Ҳамиша яхши натижа берадиган ўша аввалги усуллар қўлланмоқда: тўпу тўпхоналарни бир нуқтага тўплаш, фронт линиясини ёриш учун эҳтиёт қисмларни ҳужумга юбориш, *des hommes de fer*³ суворийларни жангга солиш каби усулларнинг ҳаммаси ишга солинган эди, бироқ, ғалабадан дарак йўқ, хушхабар ўрнига ҳар томондан генералларнинг ўлгани ва ярадор бўлгани ҳақида хабарлар келар, ёрдам зарурлиги, русларнинг ўз мав-

¹ Кўзимдан йўқолинг.

² Қисқа ва кескин ёзилган эди.

³ Темир кишилардан иборат.

қеиларидан нари суришнинг иложи йўқлиги, қўшиннинг бузғунликка учраётгани ҳақида хунук хабарлар келмоқда эди.

Илгариги жангларда икки-уч буйруқ, икки-уч оғиз сўздан сўнг маршал ва адъютантлар шоду хуррам от ўйнатиб келиб, муборакбод қилишар, қанча асир ва ғанимат олганини, *des raiſceaux de drapſaux et d'aigles ennemis*¹ ва қанча тўпу тўпхона, юк араваси қўлга тушганини маълум қилишар, Мюрат эса фақат душманнинг юк араваларини қўлга киритиш учун отличларнинг юборилишинигина сўрар эди холос. Лоди, Маренго, Арколем, Иена, Аустерлиц, Ваграм ва яна кўп ерларда шундай бўлган эди. Энди эса унинг қўшинларидан омад кетганга ўхшар эди.

Флешлар олинганлиги ҳақида маълумот келган бўлса ҳам Наполеон бу нусрат илгариги жангларда қўлга киргизган нусратга сира ўхшамаслигини биларди. Ўзи ҳис этиб турган бу туйғу атрофидаги кишилар — жангда зўр тажриба орттирган одамларнинг ҳам кўнглидан кечаётганини Наполеон кўриб турарди. Ҳамманинг чеҳраси маънос, ҳамма бир-бирининг кўзига қаролмасди. Юз берган воқеанинг моҳиятига фақат Боссе тушунмаслиги мумкин эди холос. Урушда суяги қотган Наполеон саккиз соат мобайнида, шунча куч ва ғайрат сарф қилиб, неча дафъа ҳамла қилиб зафар топмасликнинг оқибати қандай бўлишини яхши биларди. Наполеон бунинг маълумият эканлигини биларди. У билардики, жангнинг таноби таранг бўлиб, узилай-узилай деб турганда, кичкина бир тасодиф ҳам уни, ҳам қўшинларини маҳв этиши мумкин.

Французлар Россияга бостириб киргандан бери бирон жангда қўли баланд бўлмаган, икки ой давомида на бир байроқ, на бир тўп, на бир корпус аскар асир олинмаган эди, шу ғалати рус уруши хаёлидан бирма-бир ўтганда, атрофидаги кишиларнинг юзидаги яширин қайғу ифодасига назар солганда, руслар ҳали ҳам маҳкам туришибди, деган маълумотга қулоқ солганда, Наполеон ёмон туш кўраётган кишидек ваҳимага тушар, ўзини ҳалок қилиши мумкин бўлган барча фалокатлар хаёлига келарди. Руслар унинг чап қанотига ҳужум қилишлари ҳам мумкин, қўшиннинг ўртасини ёриб ўтишлари ҳам мумкин,

¹ Душманининг қанча-қанча туғ ва байроғи.

биронта дайди ўқ унинг ўзига келиб тегиши ҳам мумкин. Бу фалокатларнинг барчаси эҳтимолдан йироқ эмас эди. Илгариги жангларда у фақат муваффақият қозонганда юз берадиган тасодифларни ўйларди, энди эса сон-саноксиз фалокатлар унинг хаёлидан нари кетмас ва фалокат бўлишини ҳар он кутар эди. Дарҳақиқат, бу бир босинқирашга ўхшарди: тушида бир ялмоғиз одамга ҳужум қилганда одам бор кучи билан қулочкашлаб унга қақшатғич зарба бериб, ўзининг қўлидан дармон кетиб, латтадек шалвираб қолса, ожиз кишидек ўлим ваҳимасига тушади.

Руслар француз армиясининг чап флангига ҳужум қиляпти, деган хабар келганда Наполеонни шундай ваҳима босди. У қўрғон тагида тирсагини тиззасига қўйиб, бошини қўйи солганича, индамай буклама стулда ўтирарди. Бертъе унинг олдига келиб, иш қай вазиятда эканлигидан хабардор бўлиш учун жанггоҳни айланиб келишни таклиф этди.

— Нима? Нима дедингиз? — деб сўради Наполеон. — Майли, айтинг, от олиб келсинлар.

Наполеон отга миниб Семёновскка йўл олди.

Наполеон ўтиб бораётган ерларда, аста-секин тарқалаётган порох тутуни ичида, от ва одамлар баъзан гуж бўлиб, баъзан якка-якка ҳолда, қонга беланиб ётарди. Наполеоннинг ўзи ва унинг генераллари ҳалигача бундай даҳшатни, кичкинагина ерда бу қадар кўп одам нобуд бўлганини кўрмаган эди. Ун соат муттасил гумбуллаб қулоқларни битирган тўпбозлик (музыка жонли ҳаёт манзараларининг таъсирини орттиргани каби) бу манзарага ҳайбатли тус берар эди. Наполеон Семёновск тепалигига чиқди ва тутун ичидан кўзи ўрганмаган рангдаги мундир кийган кишилар сафини кўрди. Булар руслар эди.

Руслар зич саф тортиб Семёновск тепалиги ва қўрғоннинг орқасида туришар, уларнинг тўпу тўпхоналари эса тинимсиз равишда гумбуллаб, тутуни бурқсир эди. Бу жанг эмас, балки русларга ҳам, французларга ҳам манфаати бўлмаган давомли хунрезлик эди. Наполеон отини тўхтатди ва боя Бертъе келиб сўз қотганда қандай хаёл суриб ўтирган бўлса, яна ўша хаёл оламига нарқ бўлди; Наполеон кўз олдида ва атрофида бўлаётган, гўёки унинг иродаси ва ихтиёри билан амалга ошаётган бу ишни тўхтатишга ожиз эди ва муваффақиятсизликка учрагани учун илк дафъа бу иш кўзига ортиқча ва мудҳишдек кўринди.

Наполеон қошига келган генераллардан бири журъат этиб эски гвардияни ишга солишни таклиф қилди. Наполеоннинг ёнида турган Ней билан Бертъе бир-бирларига қараб, генералнинг бу бемаъни таклифига ҳақоратомуз тиржайиб қўйишди.

Наполеон бошини қўйи солиб, анчагача жим ўтирди.

— A huit cent vieux de France ja ne ferai pas demolir ma garde¹, — деди-да, отининг бошини буриб, Шевардино томонга қараб кетди.

XXXV

Кутузов сочлари оқарган бошини қўйи солиб, эрта билан Пьер кўрган жойда, устига гилам ташланган скамейкада зил чўкиб ўтирар эди. У ҳеч қандай фармон бермас, фақат тақдим этилган таклифларни ё қабул қилар, ё рад этарди.

У турли-туман таклифларга: «Хўп, хўп, шундай қилинг», деб жавоб берар, мулозимларидан дам униси, дам бунисига қараб: «Ҳа, ҳа, шундай қилгин, чироғим, кўриб келгин, ёки йўқ, керакмас, сабр қилганимиз маъқул», — дер эди. У келтирилган маълумотларни тинглар, ўзига тобе бўлган шахслар талаб қилганда амру фармонлар берар; бироқ берилаётган маълумотларга қулоқ солганда айтилаётган сўзларнинг мазмунига эмас, балки сўзлаётганларнинг юзларидаги ифодага, уларнинг гапларидаги оҳангга кўпроқ диққат қилаётгандай кўринар эди. У кўп йиллик ҳарбий тажрибаси ва кекса ақли билан ўлим-ла олишаётган мингларча кишига бир киши раҳбарлик қилолмаслигини билар ва тушунар эди, урушнинг тақдирини на бошқўмондон берган фармон, на қўшинларнинг турган ери, на тўпу тўпхонанинг сони ва ўлганларнинг адади эмас, балки қўшинларнинг аҳволи руҳияси деб аталадиган кўзга кўринмас куч ҳал қилади, у одамларнинг чеҳрасидан мана шу кучни излар, имкони борича унга раҳбарлик қилар эди.

Кутузовнинг юзидаги ифода унинг ниманидир чуқур ўйлаётганини кўрсатар, унинг заиф ва кекса вужуди бу фикр-хаёллар оғирлигига зўра бардош бериб турар эди.

Эрталаб соат ўн бирда французлар ишол қилган

¹ Франциядан 3200 чақирим йироқда мен хос гвардияни тор-мор қилдиргани йўл қўймайман.

флешлар қайтариб олинди, бироқ князь Багратион ярадор бўлди деган хабар келди. Кутузов уҳ тортиб бошини чайқади.

У адъютантлардан бирига қараб:

— Князь Пётр Ивановичнинг олдига бориб аниқ билиб кел-чи, нима бўлибди, — деди, кейин орқасида турган шаҳзода Виртембергскийга юзланиб:

— Иккинчи армия қўмондонлигини зоти олийлари ўз зиммаларига олсалар қалай бўларкин, — деди.

Шаҳзода жўнаб кетиши биланоқ ҳали Семёновскоеге етар-етмас адъютанти қайтиб келди ва аъло ҳазратга шаҳзода аскар сўраётганини арз этди.

Кутузов афтини буриштирди-да, иккинчи армия қўмондонлигини қабул қилиш тўғрисида Дохтуровга буйруқ юборди. Шаҳзодага эса, шу муҳим пайтларда сиз ёнимда бўлишингиз керак, деб қайтиб келишини сўради. Мюратнинг асир олинганлиги ҳақида хабар олинганда қароргоҳдагилар Кутузовни қутлашди. Кутузов эса жилмайиб:

— Шошманглар, жаноблар, — деди у. — Жангда устун келганимиздан кейин Мюратнинг асир тушиши хориқулдда иш эмас. Лекин ҳозирча хурсандлик қилишга ошиқмайлик. — Аммо шундай деган бўлса ҳам бу хабарни қўшинларга эълон қилиш учун адъютантини юборди.

Сўл флангдан Шчербин от қўйиб келиб, французлар флешни ва Семёновскоени забт этдилар деганда Кутузов жанг майдонидан келаётган садолардан ва Шчербиннинг авзойидан аҳвол ёмонлигини англади-да, оёғини ёзмақчи бўлгандай ўрнидан турди ва Шчербинни тирсагидан ушлаб, четроққа олиб борди.

— Бўтам, бориб кўр-чи, аҳволни англаб бўлмасмикин, — деди Ермоловга қараб.

Кутузов Горкида, рус қўшинлари позициясининг марказида эди. Наполеоннинг сўл қанотимизга қилган ҳужуми бир неча мартаба даф этилди. Марказда французлар Бородинодан бир қадам нари силжий олмадилар. Уваровнинг суворийлари сўл қанотдан ҳужум қилиб, французларни қочишга мажбур этди.

Соат учларда французларнинг ҳужуми тўхтатилди. Кутузов жанг майдонидан келган кишиларнинг ҳам, атрофида юрган одамларнинг ҳам чеҳрасида зўр найрат аломатини кўрар ва бугунги кутилганидан ортиқ муваффақиятга беҳад қувонар эди. Бироқ мўйсафид чол куч-

қувватдан кетмоқда эди. Бир неча мартаба қалласи худди тушиб кетаётгандай осилиб, пинакка кетди. Унга овқат келтиришди.

Йўлда, князь Андрейнинг олдидан ўтиб кетаётганда урушни *im Raum verlegen*¹ зарур деб айтган ва Багратионнинг ашаддий душмани бўлган флигель-адъютант Вольцоген овқат маҳалида Кутузов олдига келди. У сўл қанотимиздаги аҳвол тўғрисида Барклай юборган маълумотни олиб келган эди. Эҳтиёткор Барклай де Толли қочиб бораётган тўп-тўп ярадорларни, қўшиннинг орқа сафидаги парокандаликни кўргач ҳамда вазиятни чамалаб чиққач, жангни ютқиздик, деган фикрга келди ва суйган мулозимини бошқўмондон ҳузурига юборди.

Кутузов қовурилган товуқ гўштини зўра чайнаб ўтирган эди, Вольцогенни кўргач, кўзларини қисиб, жилмайганича унга тикди.

Вольцоген лабида истехзоли табассум-ла, беистихола оёқларининг чигиллини ёзиб, қўлини шапкасининг соябонига сал-пал тегизганича бошқўмондон олдига келди.

Вольцоген аъло ҳазрат билан бир қадар сохта этиносизлик билан муомала қилар, шу билан, мен юқори таҳсил кўрган ҳарбий кишиман, шарти кетиб, парти қолган бу чолни руслар кўкларга кўтарадиган бўлса кўтараверишсин, лекин бу одам қанақалигини мен ўзим биламан, демоқчи бўларди. Вольцоген: «*Der alte Herr* (немислар Кутузовни ўзаро шундай дейишарди) *macht sich ganz bequem*²,— деб ўйлади ва Кутузовнинг олдида турган товоқларга хўмрайиб қаради-да, кекса жанобга сўл қанотдаги аҳвол тўғрисида Барклай қандай буюрган ва ўзи қандай кўрган ва тушунган бўлса, шу тарзда гапириб берди.

— Позициямизнинг барча нуқталари душман қўлида, қайтариб олиш имконсиз, чунки аскар йўқ; аскарларимиз пароканда бўлиб қочмоқда, уларни тўхтатиб бўлмаяпти,— деди Вольцоген.

Кутузов оғзидаги овқатни чайнашдан тўхтади ва худди Вольцогеннинг гапига тушунмаётгандай, ҳайратланиб унга тикилиб қолди. Вольцоген кекса жанобнинг ҳаяжонланганини кўргач, жилмайиб деди:

¹ Кенг майдонга кўчирмоқ.

² Кекса жаноб энди ўз жойини топибди.

— Ўз кўзим билан кўрган нарсани, сиз, аъло ҳазратдан махфий тутишга ҳаддим сиғмади... Аскарларимиз парокандаликка учради.

Кутузов қовоғини солиб сапчиб ўрnidан турди-да, Вольцогеннинг олдига ўда-айлаб келиб:

— Ўз кўзингиз билан кўрдингизми? Ўзингиз кўрдингизми? — деб бақирди. — Бу гапни айтгани... қандай тилингиз борди!.. — деб дўқ урди Кутузов қалтираётган қўлларини пахса қилиб. — *Менга* шу гапни айтишга қандай ҳаддингиз сиғди, тақсири олам. Ҳеч нарсадан сизнинг хабарингиз йўқ. Генерал Барклайга бориб айтинг, у кишининг юборган маълумоти нотўри, жангнинг вазиятини ундан кўра мен — бошқўмондон яхшироқ билман.

Вольцоген бир нима деб эътироз билдирмоқчи бўлиб эди, бироқ Кутузов унинг сўзини бўлди.

— Душманнинг сўл қанотимизга қилган ҳужуми қайтарилди, ўнг қанотимизда ҳам унга шикаст етказилди. Дуруст кўролмаган бўлсангиз, тақсири олам, билмаган нарсангизни сўзламанг. Марҳамат қилиб генерал Барклай ҳузурига боринг ва эртага душманга ҳужум қилмоқ ниятим борлигини етказинг, — деди Кутузов зарда билан. Ҳамма жим турар, фақат ғазабдан қони қайнаган кекса генералнинг оғир-оғир нафас олиши эшитиларди. — Душман ҳужуми ҳамма ерда даф этилди, бунинг учун мен аввало худога шукур қиламан, шижоатли қўшинларга таҳсин айтаман. Душманни енгдик, эртага уни муқаддас рус тупроғидан ҳайдаймиз, — деди Кутузов чўқиниб; кейин, бирдан ўпкаси тўлиб, кўзига ёш келди. Вольцоген елкасини қисиб, лабларини буриб, *des alten Herrn*¹, ҳайрон бўлгандек, индамай бир чеккага чиқиб турди.

— Мана, менинг азаматим келди, — деди Кутузов шу он тепаликка чиқиб келаётган қора соч, семиз ва чиройли генералга қараб. Бу одам кун бўйи Бородино уруш майдонининг энг шиддатли жойида туриш берган Раевский эди.

Раевский аскарларимиз жойларида маҳкам турибдилар, французлар энди ҳужум қилишга ботинолмайдилар, деб хабар қилди.

Кутузов унинг сўзини тинглаб бўлгач, французчалаб деди:

¹ Кекса жанобнинг бў қилинига.

— Vous ne pensez donc pas *comme les autres* que nous sommes obligés de nous retirer?¹

Унга жавобан Раевский шундай деди:

— Au contraire, votre altesse, dans les affaires indécises c'est toujours le plus opiniâtre qui reste victorieux, — et mon opinion...²

— Кайсаров! — деб қичқирди Кутузов ўз адъютантига. — Утир, эртаги кунга буйруқ ёз. Сен эса, — деди яна бир адъютантига, — фронт линияларини айланиб чиқиб, эртага ҳужум қилишимизни эълон қил.

Кутузов Раевский билан суҳбатлашиб, буйруқни ёздириб бўлгунча Вольцоген Барклай олдига бориб келди ва генерал Барклай де Толли фельдмаршал оғзаки берган буйруқни ёзма тариқасида тасдиқлаб юборилишини сўрайди, деди.

Кутузов Вольцогеннинг афтига қарамасдан, собиқ бошқўмондон масъулиятни ўз бўйнидан соқит қилмоқ учун қилган ўринли талабини қабул этиб, буйруқни ёзиб беришни амр этди.

Бутун армияни бир кайфиятда сақлаб турадиган ва армиянинг руҳи деб аталган ҳамда унинг жон томири бўлган номаълум сирли бир ип воситаси билан Кутузовнинг сўзи, унинг эртаги ҳужум ҳақида берган буйруғи бирпасда бутун армия орасига ёйилди.

Кутузовнинг айтган сўзлари ва берган буйруғи бу ипнинг охиригача айнан бориб етган эмасди. Армиянинг турли бўлақларида оғиздан оғизга ўтиб тарқалиб бораётган миш-миш гаплар Кутузов айтган сўзларга сира ўхшамас эди, бироқ, у айтган сўзларнинг мазмуни ҳаммага маълум бўлди, чунки Кутузов айтган гаплар қувлик мулоҳазалари билан айтилган сўзлар бўлмай, ҳар бир рус кишининг дилида жўш уриб турган ҳис-туйғулар натижаси эди.

Қийналган ва тараддудда қолган кишилар эртага душманга қарши ҳужум қилишимиз тўғрисидаги хабарни эшитиб ва бу хабар қўшиннинг юксак доирасидан тасдиқланганини билиб, кўнгиллари жойига тушди, руҳлари кўтарилди.

¹ Демак сиз бошқалар сингари, чекинишимиз керак деган фикрда эмассиз.

² Аксинча, аёло ҳазрат, аҳвол ўзгариб турганда ким кўпроқ сабот кўрсатса, зафар ўшанга ёр бўлади ва менимча...

Князь Андрейнинг полки резервда бўлиб, соат бирдан ошганда ҳам Семёновскоенинг орқа томонида, душман артиллериясининг шиддатли ўти остида бекор ўтирарди. Соат бирдан ўтгандан кейин икки юздан ортиқроқ солдатдан айрилган полк олға силжитилди ва Семёновское билан қўрғон батареясининг орасидаги пайҳон бўлган сулипояга келтирилди; бу ерда шу куни мингларча киши ҳалок бўлган эди, чунки душман соат бирдан ошгандан кейин бу ерга қараб юзларча тўпдан шиддатли ўт очмоқда эди.

Полк бир қадам олға силжимасдан, битта ҳам ўқ узмасдан яна солдатларнинг учдан бирини йўқотди. Рўпарадан, айниқса ўнг томондан, бурқсиб чиқаётган тутун орасидан тўплар гумбурламоқда, олдиндаги очиқ жойни чулғаб олган сеҳрли тутун орасидан тўп ўқлари билан гранаталар визиллаб, чийиллаб ёғилмоқда эди. Баъзан худди дам бераётгандай тўп ўқлари ва гранаталар чорак соатгача ҳеч кимга зиён етказмай, полк устидан ўтиб кетар, баъзан эса, ҳатто бир минут ичида бир неча кишини сафдан чиқарарди, ўликларни тинмай тупроқ остидан тортиб олишар, ярадорларни кўтариб, кетишарди.

Ҳар бир тўп ва граната гумбурлаганда ҳануз тирик бўлган кишиларнинг ҳаёти шунча кўп таҳлика остида қолар эди. Полк батальон-батальон бўлиб уч юз қадам масофани эгаллаб турган бўлса ҳам, унинг барча солдатлари бир кайфиятда эди. Полкдагиларнинг ҳаммаси хомуш ва тунд эди. Баъзи-баъзида сафлардан гурунг эшитилар, бироқ душман ўқи келиб тегиши ва «Замбил!» деган қичқириқ эшитилиши билан бу товуш кесилиб қоларди. Полк одамлари кўпинча бошлиқларнинг амрига мувофиқ ерда ўтиришарди. Бири бошидан киверини¹ олиб, нижимини ёзар, яна буклаб қўяр; бири кесакни ҳовучида майдалаб, найзасини тозалар, бири қайишини эзгилаб камарини тортиброқ боғлар; яна бири пойафзални ечиб, пайтавасини ҳафсала билан ўрарди. Баъзи бир хиллари экинзордаги ўт-ўландан уйча ясар ёки ангинада ётган буғдой поялардан саватча тўқир эди. Ҳамма гўё шу иш билан банд эди. Ўқ тегиб биров ўлганда ҳам, ярадор бўлганларни замбилга солиб олиб кетганда ҳам, бизникилар орқага қайтганда ҳам, тутун орасидан сон-

¹ Кивер—жиға тақилган бош кийими.

саноқсиз душман кўзга чалинганда ҳам ҳеч ким заррача эътибор бермас эди. Аммо тўплар ва суворийлар олдинга ўтиб кетганда ва пиёда аскарларимиз олға қараб ҳаракат қилганда ҳар тарафдан маъқуллаган товушлар эшитиларди. Бироқ уларнинг диққатини ҳаммадан кўп жалб этган нарса — жангга сира алоқаси бўлмаган воқеа бўлди. Маънавий жиҳатдан эзилган бу одамлар гўё шу оддий, кунда учрайдиган воқеани кўриб роҳатланарди. Артиллерия батареяси полкнинг олдидан ўтиб кетмоқда эди. Артиллерия яшикларидан биридаги шатакка қўшилган от постромкадан чиқиб кетди. Буни кўриб бутун полк қичқирди: «Ҳой, шатак қайишини тўғрилаб қўй!.. От босиб йиқилади!.. Ҳай аттанг, кўрмаяпти!» Бир дафъа думини кода қилиб чопиб бораётган сариқ кучукча ҳамманинг диққатини ўзига жалб қилди, қайси гўрдан пайдо бўлиб қолган бу кучукча сафлар олдидан жон-жаҳди билан югуриб бораётган эди, тўсатдан ёнгинасига келиб тушган тўп ўқидан қўрқиб, вангиллаб юборди ва думини қисиб, ўзини бошқа томонга урди. Бутун полк қийқириқ кўтарди. Бироқ бу тарздаги вақтичоғлик бир минутча давом этди, чунки ўлимнинг битмас-туганмас даҳшати остида саккиз соатдан бери туз тотмасдан, бекор ўтирган, рангидан ранг қолмаган одамларнинг чеҳралари борган сари оқарар, қовони солинган чеҳраларнинг борган сари қовони қайларди.

Князь Андрей ҳам бутун полк одамлари каби қошқондан осилган ва ранги кетган ҳолда, бошини қуйи солганча, қўлини орқасига қилиб, сулипоянинг у увотидан бу увотига бориб келарди. Унинг қиладиган иши ҳам, берадиган фармони ҳам йўқ. Ҳамма иш ўз йўли билан бормоқда. Ҳалок бўлганларни фронт орқасига жўнатишар, ярадорларни олиб кетишар, сафлар жипслашарди. Мабодо солдатлар четга чиқиб кетишса ўша оннинг ўзида жойларига қайтаришарди. Князь Андрей бошқа солдатларга қалбида мардлик туйғусини уйғотмоқ ва уларга намуна кўрсатмоқни ўз бурчи ҳисоблаб, сафлар орасида юрди; кейин бу нарсани уларга ўргатишнинг ҳожати йўқлигига ишонч ҳосил қилди. Ҳар бир солдат каби унинг бутун маънавий қуввати ғайри шуурий тарзда бир нарсага қаратилган, у ҳам бўлса ҳозирги аҳволнинг даҳшатини кузатишдан ўзини тийиб туриш эди. Князь Андрей ўтларни шитирлатиб, чанг қўнган этигига қараб, оёғини судраб борар, гоҳ ўроқчилар қолдирган изга оёқ

қўймоқчи бўлиб, катта-катта одим отар, гоҳ қадамини санаб, бир чақирим юриш учун неча мартаба бу увотдан у увотгача бориб келиш кераклигини ҳисоблаб чиқар, гоҳ увотда ўсиб ётган шuvoқ ўтнинг гулини чимдиб олар ва уни кафтида эзаркан, ўткир хушбўй ҳидини ҳидлаб кўрар эди. Унинг кечаги фикрларидан ном-нишон ҳам қолмаган эди. У ҳеч нарсани ўйламас эди. У отишмадан қоматга келган қулоқлари билан ўша илгариги садоларга қулоқ соларкан, ўқ отилганда гумбурлаган овоздан ўқларнинг сувиллаб ўтишини ажратар, кўравериб кўзи ўрганиб қолган биринчи батальон солдатларига қарар ва кутар эди. У тутун бурқсаб турган ердан шувиллаб келаётган тўп ўқига қулоқ соларкан: «Ана... бизга томон келяпти. Бир! Икки! Яна! Тушди...» — деб ўйларди. У тўхтаб, солдатлар сафига қаради. «Йўқ, ўтиб кетди. Лекин буниси тушди». У ўн олти қадамда нариги увотга етишни мўлжаллаб, катта-катта одим отиб, яна юра бошлади.

Яна тўп ўқи ҳуштак чалиб келиб ерга тушди-ю, портлади. Князь Андрейдан беш қадам нарида тўп ўқи ерни ёриб, тупроққа кириб кетди. Унинг эти беихтиёр жимирлаб кетди. У яна сафларга қаради. Тўп ўқи кўп кишини олиб кетганга ўхшарди; 2-нчи батальоннинг олдига жуда кўп одам йирилган эди.

— Жаноб адъютант! — деб қичқирди князь Андрей. — Айтнинг, тўпланишмасин. — Адъютант буйруқни бажариб, князь Андрейнинг олдига келди. Нариги томондан батальон командири ҳам отлиқ келди.

Шу он бир солдат чўчиган товуш-ла:

— Қоч! — деб бақирди ва бир граната, худди тез суръат билан ҳушт-ҳуштлаб парвоз этиб, бирдан ерга қўнган қуш каби, князь Андрейдан икки қадам берида, батальон командирининг оти ёнига келиб тушди. Ҳаммадан илгари от, қўрққанини ошкор қилиш яхши-ёмонлигини бировдан сўрамасдан, пишқирганича, майорни йиқитаёзиб, олдинги икки оёғини осмонга кўтарди ва ўзини бир томонга отди. Отнинг қўрққанини пайқаб одамлар ҳам қўрқиб кетди.

Ерга қапишиб олган адъютант:

— Ётилсин! — деб қичқирди. Князь Андрей ётишни ҳам, ётмасликни ҳам билмасдан, тикка туриб қолди. Граната князь Андрей билан ерга қапишиб ётган адъютантнинг орасида, экинзор билан ўтлоқнинг четида, шу-

воқ, ўт олдида пилдироқ каби тутаб айланаётган эди.

Князь Андрей қора коптокдай гир айланаётган гранатадан бурқсаб чиқаётган тутунга, майсага, шuvoқ ўтга тамоман янги кўз билан — ҳасад кўзи билан қараркан, «Наҳотки ажалим етган бўлса?» деб ўйлади. «Йўқ, мен ўлишни истамайман, мен ўлмоқчи эмасман. Мен ҳаётни, шу ўт-ўланни, шу тупроқни, шу ҳавони яхши кўраман...» Князь Андрей шу нарсаларни хаёлидан кечираркан, айна замонда ҳамма унга қараб турганини эсдан чиқармаган эди.

У адъютантга қараб:

— Жаноб офицер, уялмайсизми? Сиз шунақа... — У гапини тамом қилолмади. Шу оннинг ўзида бир нарса портлади, худди дераза ойнаси қарсиллаб сингандай бўлди. Ҳамма ёқни нафасни қайтарадиган порох ҳиди босиб кетди ва князь Андрей сапчиб ўрнидан кўзғалиб кетди ва қўлини кўтарганича, кўкраги билан ерга йиқилди.

Бир неча офицер югуриб унинг олдига келди. Қорнининг ўнг томонидан ўт устига қон кетаётган эди.

Чақирилган кўнгиллилар замбил кўтариб келиб, офицерларнинг орқасида тўхташди. Князь Андрей ўтга юзини қўйиб ётар, хириллаб оғир-оғир нафас оларди.

— Нега қараб турибсизлар, берироқ келсаларинг-чи!

Мужиклар князь Андрейнинг тепасига келишди, оёғи ва елкасидан ушлаб кўтаришди, бироқ князь Андрей инграб юборгандан кейин мужиклар бир-бирига қараб олгач, яна ерга қўйишди.

Кимдир қичқириб:

— Кўтараверинглар, энди барибир! — деди. Яна елкасидан кўтариб замбилга солишди.

— Ё раббим! Ё раббим! Буни қаранг-а! Қорнига тегибди! Энди умид йўқ! Ё тангрим, — дейишарди ўзаро офицерлар. — Қулоғимнинг тагидан ғувиллаб ўтиб кетди-я! — деди адъютант. Мужиклар замбилни елкаларига қўйиб олгандан кейин, ўзлари келган йўлдан яра боғлайдиган пунктга қараб тез-тез юриб кетишди.

Офицер баравар қадам ташламай, замбилни силки-тиб бораётган кўнгиллиларнинг елкасидан ушлаб тўхтади-да:

— Ҳой мужиклар, баравар қадам ташласаларинг-чи! — деб ўшқирди.

— Хведор, ҳой Хведор, — деди олдиндаги кўнгилли, — оёғингни тўғрила.

— Ана энди дуруст бўлди, — деди орқада бораётган мужик барабар оёқ ташлаётганига суюниб.

Югуриб келган Тимохин замбилга қараб, қалтироқ товуш билан:

— Тўраммисиз? А? Князми? — деди.

Боши паст тушиб кетган князь Андрей кўзларини очиб, бу гапни айтган кишига замбил оша бир қаради-ю, яна кўзларини юмди.

Кўнгиллилар князь Андрейни от-аравалар турган ва яра боғлайдиган пункт жойлашган ўрмонга олиб келишди. Яра боғлайдиган пункт четлари қайтариб қўйилган уч чодирдан иборат бўлиб, қайинзорнинг бир четига жойлашган эди. Чакалакзорда от-аравалар турган эди. Отлар бошларига осиб қўйган тўрвадан ем ейишарди, чумчуқлар учиб келиб, ерга сочилган донларни теришарди. Қон ҳидини сезиб қолган қарғалар, бетоқатлик билан қағиллаб, қайиндан қайинга қўнишарди. Чодирлар атрофида, икки десятинадан ортиқроқ ерда, қонга беланган турли-туман кийимдаги кишилар ётишар, ўтиришар, баъзилари тикка туришарди. Замбилкаш солдатлар маъюс ҳолда пешоналарини тириштириб ярадорлар атрофини ўраб олишган, буйруқ бериб юрган офицерлар, бу ердан кетинглар, деб уларни ҳайдашса ҳам кетишмасди. Солдатлар офицерларнинг гапига қулоқ солмасдан, замбилларга суюниб туришаркан, худди бу манзаранинг оғир моҳиятига тушунмоқчи бўлаётгандай кўз олдиларида бўлаётган ишга диққат билан синчиклаб қарашар эди. Чодирлардан гоҳ оҳу воҳ, гоҳ инграган овозлар эшитилиб турар эди. Ҳар замон-ҳар замонда фельдшерлар югуриб сувга чиқар ва фалон ярадорни чодирга олиб кириб деб ишора қилишарди. Чодир олдида навбат кутиб ўтирган ярадорларнинг баъзиси хириллар, баъзиси оҳу воҳ қилар, баъзиси йиғлар, баъзиси фарёд қилар, баъзиси сўкинар, баъзиси ароқ сўрарди. Бир хиллари алаҳлаб ётарди. Князь Андрейнинг эса, полк командири бўлганидан, яралари ҳали боғламаган ярадорларнинг орасидан олиб ўтиб, бир чодирнинг олдига қелтириб қўйишди ва буйруқ кутиб, тўхтаб туришди. Князь Андрей кўзини очиб, узоқ вақт нима бўлаётганини англолмади. Ўтлоқ, шувоқ ўт, экинзор, гир айланаётган қора копток, ўзининг ҳаётга бўлган эҳтиросли муҳаббати эсига тушди. Князь Андрейдан икки

қадам нарида, боши боғланган, узун бүйли, қора соч ва келишган бир унтер-офицер дарахтнинг шохиға суяниб турар ва қаттиқ-қаттиқ гапириб, ҳамманинг диққатини ўзига тортар эди. Унинг бошиға ҳам, оёғиға ҳам ўқ теккан эди. Ярадор ва замбилкашлар унинг атрофиға йиғилишиб, сўзларини жон қулоғи билан тинглашарди.

Унтер-офицер ҳаяжондан порлаган тимқора кўзлари-ла атрофға аланглаб қараб, баланд товуш билан:

— Биз уни шундай боладикки, тумтарақай бўлиб кетди, королини тутиб келдик! — дер эди. — Ўша пайтда резерв келиб қолса борми, ундан ном-нишон қолмасди.

Князь Андрей ҳам унтер-офицерни қуршаб олган кишилар сингари парпираган кўзлари билан унга қараркан, кўнгли хийла таскин топди. «Энди барибир эмасми, — деди ўзича. — У ерда нима бўларди-ю, бу ерда нима бўлган эди? Нима учун мен ҳаётдан кўз юмишни истамаган эдим? Бу ҳаётда мен англамаган ва англамаётган бирон нарса бўлса керак».

XXXVII

Фартуғи ва кичкина қўллари қонға беланган бир доктор қўлидаги сигараға қон тегмаслиги учун уни чинчилоғи ва бошмалдоғи билан ушлаб чодирдан чиқди. У бошини кўтариб, ярадорлар оша атрофға кўз югуртирди. Афтидан, у озроқ дам олиш ниятида эди. Бир неча дақиқа бошини ўнг-сўлга бургандан сўнг у хўрсинди-да, ерга қаради. Князь Андрейни кўрсатиб, ишора қилган фельдшерға:

— Хўп, ҳозир, — деди-ю, ярадорни чодирға олиб киришни буюрди.

Навбат кутиб ўтирган ярадорлар шовқин кўтаришди:

— У дунёда ҳам хўжайишлар кун кўради шекилли, — деди бири.

Князь Андрейни олиб келиб, фельдшер ҳозиргина ниманидир сидириб ташлаган ва ювиб тозаланган столға ётқизишди. Князь Андрей чодирда нималар борлигини аниқ билмади. Ҳар томондан эшитилаётган оҳу воҳ, сонн, қорни ва белининг дарди унинг хаёлини банд қилган эди. Атрофидаги ҳамма нарса унинг назарида қип-яланғоч, қонға беланган инсон вужуди шаклида гавдаланди. Бу қонға беланган вужуд бир неча ҳафта бурун август ойининг айни иссиқ кунида Смоленск йўлидаги ифлос ҳо-

вузни қандай тўлдирган бўлса, бу пастак чодирни ҳам гўё шундай тўлдириб турган эди. Балли, бу ўша бадан, ўша chair а сапон¹ эди, князь Андрей ўшанда бу баданни кўриб ҳозир рўй берган воқеани олдидан сезгандай даҳшатга тушган эди.

Чодирда учта стол бор эди. Иккитаси банд эди, учинчисига князь Андрейни ётқизишди. Бир неча минут ҳеч ким князь Андрейнинг ёнига келмади, беихтиёр, ёнидаги столларда нима бўлаётганлигига кўзи тушди. Берироқдаги столда бир татар йигит ўтирар, ёнида ётган мундирига қараганда казакка ўхшар эди. Тўрт солдат уни ушлаб турар, кўзойнакли доктор унинг сарғиш, бақувват елкасини операция қилмоқда эди.

Татар йигит ҳирқираб:

— Уҳ, уҳ-уҳ, — деб инқилламоқда эди, тўсатдан қо-
рамағиздан келган япалоқ ва бурни пучуқ юзини кўтарди ва оппоқ тишини тишига босиб, ўзини юлиб-юлқиб тўлғанди-да, қулоқни қоматга келтириб чинқира бошлади. Бирмунча киши ўраб олган иккинчи столда бар-
васта бир одам бошини орқага ташлаб, чалқанча ётар эди (жингалак сочи, унинг туси ва калласининг шакли князь Андрейга негадир танишдай кўринди). Бу одамни бир нечта фельдшер кўкрагини босиб, ушлаб турарди. Унинг каттакон сергўшт оппоқ оёғи безгаги тутаётгандай қалт-қалт қилиб турар эди. Бу одам титраб-қақшаб ин-
рар ва ҳиқиллаб йиғларди. Икки доктор (бирининг ранги оқарган, ўзи титрар эди) индамасдан бу одамнинг қипқизил иккинчи оёғи устида бир нима қилаётган эди. Кўзойнакли доктор татар йигитни саришталаб бўлгач, (йигитнинг устига дарров шинел ташлашди) қўлини арта-арта князь Андрейнинг олдига келди.

У князь Андрейга бир қараб олгач дарров юзини бурди-да, фельдшерга қараб:

— Ечинтириш керак! Нега қараб ўтирибсизлар? — деб ўшқирди.

Фельдшер енгларини шимариб, шоша-пиша князь Андрейнинг тугмаларини бўшатиб, кийимларини ечаркан, князь Андрей аллақачонлар ўтиб кетган болалик даврини эслади. Доктор энгашиб ярага қаради, уни ушлаб кўрди-ю, оғир хўрсинди. Кейин кимгадир ишора қилди. Князь Андрей яраланган қорнининг оғригига чидолмай

¹ Тўп еми.

Хушдан кетди. Хушига келгандан кейин қараса, сонидан синган суякларини тортиб олиб, осилиб турган гўштини кесиб ташлабдилар ва ярасини боғлаб қўйибдилар. Унинг юзига сув сепишди. Князь Андрей кўзини очган замон доктор энгашиб, индамасдан унинг лабларидан ўпиб қўйди-да, шошиб-пишиб нари кетди.

Князь Андрей бошдан кечирган бу азоб-уқубатдан сўнг шундай роҳат қилдики, кўпдан бери бундай ҳузур-ҳаловатни кўрмаган эди. Ҳаётида кўрган барча саодатли дақиқалар, айниқса гўдаклик даври, уни ечинтириб беланчакка солганлари, момоси ухлатмоқчи бўлиб аллалагани, боши ёстиққа ботиб, дунёга келганидан ўзини бахтиёр сезгани ўтмишдай эмас, балки шу чоқ бўлаётгандай тасавурида жонланди.

Боши князь Андрейга танишдай кўринган ярадорнинг атрофида докторлар типирчилаб қолишди, улар ярадорни кўтаришар, унга тасалли беришар эди.

Ярадорнинг қўрқа-писа оғриқ азобига чидаб, йиғи аралаш:

— Қани, менга кўрсатинглар... Оҳҳ! оҳҳҳ! — деб инграётган товуши эшитилиб турар эди. Бу оҳ-нолани эшитиб князь Андрейнинг йиғлагиси келди. Шон-шуҳратсиз оламдан ўтиб кетаётгани учунми, ҳаётдан кўз юмгиси келмаётгани учунми, қайтиб келмайдиган гўдаклик хотироти учунми, ўзи ҳам, бошқалар ҳам изтироб чекаётгани учунми, қаршисида ётган бу одамнинг нолишидан юраги эзилаётгани учунми, ишқилиб, гўдакдай чин юракдан деярли маза қилиб йиғлагиси келди.

Ярадорга этикдаги кесилган, қони қотиб қолган оёқни кўрсатишди.

Ярадор:

— О! Ооо! — деб хотин кишидай ҳўнгради. Олдида турган доктор ярадорнинг юзини тўсиб, нари кетди.

— Ё тапгрим! Бу нимасикин! Бу ерда у нима қилади? — деди ўзича князь Андрей ярадорни таниб.

Ҳозиргина оёғини кесиб ташлаган, дармони қуриган бу шўрлик Анатолий Курагин эканини князь Андрей таниди. Анатолий орқасидан ушлаб туришар ва стакандан унга сув беришар, у эса, шисинқираган ва титраётган лабини стаканга олиб боролмас эди. Анатолий ўксиб-ўксиб йиғлаётган эди. «Ҳа, бу ўша, ҳа, бу одам билан менинг орамда оғир бир яқинлик бор, — дер эди ўзича князь Андрей олдида нима турганини ҳали дуруст уқмасдан. —

Менинг гўдаклигим, менинг ҳаётимга бу одамнинг қандай алоқаси бор?» — деб ўз-ўзидан сўрар ва бунга жавоб топмас эди. Бирдан унинг тасаввурида гўдаклик ва соф севги оламининг хотиралари гавдаланди. У Наташани илк дафъа 1810 йилда, балда кўрганини эслади; ўшанда Наташа бўйни ингичка, қўллари нозик, ҳар нарсага мафтун, хушнуд бир қизча эди; шуларни эслаганда князь Андрейнинг қалбида Наташага нисбатан меҳру муҳаббат ва қайноқ севги туйғулари илгаригидан кўра кучлироқ уйғонди. Шунда шишинқираган ва ёшга тўлган кўзлари билан қараб турган бу одам билан ўзининг орасида бўлган барча муносабатларни эслади. Эслади-ю, унинг саодатли қалби бу одамга нисбатан тараҳҳум ва муҳаббат туйғуси билан тўлди.

Князь Андрей энди ўзини тутолмай, ўзининг ва бошқаларнинг аҳволига, уларнинг ва ўзининг адашганига меҳр-муҳаббат тўла кўз ёшларини тўкиб йиғлади.

«Марҳаматли бўлгин, одам боласини севгин, сени севганларни, сени кўргани кўзи бўлмаганларни, душманларингни севгин, ҳа, худонинг ўзи ер юзида шундай севгини тартиб қилган ва шундай севгин деб княжна Марья менга таълим берган эди: мен уқмаган муҳаббат мана шу муҳаббат эди: мана, нима учун ҳаётдан кўз юмишни истамаганим энди маълум бўлди, агар тириқ қолсам шу ҳис-туйғу билан яшар эдим: Аммо афсуски, энди фурсат ўтди. Мен буни билиб турибман!»

XXXVIII

Ярадор ва ўликларнинг жасади билан қопланган жанг майдонининг даҳшатли манзараси, калласининг оғирлашгани, таниш генераллардан йигирматаси ярадор ва ҳалок бўлганлиги ҳақида келган шум хабар, илгарилари кучли бўлган қўлидан дармон кетаётганини сезиш туйғуси билан қўшилиб, Наполеонга фавқулодда қаттиқ таъсир қилди. У ўзининг маънавий кучини синаш учун (ўзи шундай ўйлар эди) ярадор ва ҳалок бўлганларни томоша қилишни севарди. Жанг майдонининг бугунги мудҳиш манзараси унинг маънавий кучини мағлуб этди. У хизматим ва буюклигим мана шу маънавий кучимда деб билар эди. Наполеон дарҳол жанг майдонидан жўнаб Шевардино қўрғонига келди. Ранги сарғайиб, юзи шишинқираган, боши оғирлашган, кўзларининг нури кетган,

бурни қизарган ва товуши хириллаб қолган Наполеон буклама стулда ўтираркан, кўзларини ердан олмай, беихтиёр отишма садосига қулоқ берар эди. У ўзига дахлдор деб билган, лекин тўхтатишга ожиз бўлган бу ишнинг охирини сабрсизлик билан орзиқиб кутарди. Шахсий инсоний туйғу шунча йил сиғинган сунъий ҳаёт кўланкасидан бир лаҳзагина бўлса ҳам устунлик қилди. У ўзининг жанг майдонида азоб-уқубат чеккан ва ўлимга гирифтор бўлган кишилар ўрнига қўйиб кўрди. Бошидаги оғирлик ва кўкрагининг қисиб оғриши унинг ўзи ҳам азоб-уқубат ва ўлимга гирифтор бўлиши мумкинлигини эслатди. Шу топда Москвадан ҳам, шон-шуҳратдан ҳам (яна қанақа шон-шуҳрат керак эди унга) унинг ҳафсаласи совиди. Ҳозир унинг бирдан-бир тилаги: истироҳат, осойишталик ва эркинлик эди. Бироқ Наполеон Семёновск тепалигига борганида артиллерия бошлиғи Князьково қишлоғи орқасида тўпланган рус қўшинларига қарши ўтни кучайтириш учун шу тепаликка яна бир нечта батарея қўйилиши кераклигини айтди. Наполеон унга рухсат берди ва бу батареяларнинг қандай таъсир қилгани ҳақида хабар беришларини буюрди.

Адъютант келиб, императорнинг амрига мувофиқ русларга қарши икки юз замбаракдан ўт очилганлиги ва рус қўшинлари ҳамон илгаригидай ўз жойида турганлиги ҳақида хабар келтирди.

— Тўпларимизнинг ўтидан рус аскарлари тутдай тўкилаётган бўлса ҳам, лекин орқага чекинишмаяпти,— деди адъютант.

Наполеон хириллаган товуш билан:

— *Ils en veulent encore!*...¹— деди.

Адъютант унинг гапини англолмай:

— *Sire?*² — деб яна Наполеонга мурожаат этди.

Наполеон қовонини солиб, яна хириллаган товуш билан деди:

— *Ils en veulent encore!*³.

Буйруқсиз ҳам унинг истаги бажо келтирилаётган эди, у эса, менинг буйруғимга қараб ўтиришибди, деб ўйлагани учунгина фармон берди. У яна илгариги буюклик хулёсининг сунъий оламига кўчди ва яна (юқоридан

¹ Уларга бу озлик қилаётгандир-да!

² Лаббай, шаҳаншоҳ.

³ Уларга бу камлик қилаётган бўлса, ўтни яна ҳам кучайтиринг.

Ўзи гилдираб тўшаётган аравани мен тортыпман деб ўйлаган от қаби) ўзининг қисмати бўлган шафқатсиз, кўнгилсиз, қайғули, ғайри инсоний ролни бажара бошлади.

Юз бераётган бу ҳодисанинг бутун оғирлигини шу ишга қатнашган бошқа кишилардан кўра кўпроқ ўз гарданига олган бу шахснинг ақли ва виждони фақат шу соат, шу кун хира бўлгани йўқ: бу одам умрининг охиригача эзгулик, гўзаллик, ҳақиқат нима эканини ҳам билиши мумкин эмас, эзгулик ва ҳақиқатга батамом қарама-қарши бўлган ўз қилмишларининг моҳиятига ҳам тушуниши мумкин эмас эди, чунки унинг қилмишлари инсонга лойиқ ишлардан жуда йироқ эди. У дунёнинг ярми мақтаётган ишларидан воз кечолмас эди, шунинг учун ҳам ҳақиқат ва эзгуликдан, барча инсоний фазилатларидан юз ўгириши керак эди.

Наполеон ҳалок бўлган ва шикастланганлар билан (булар гўё унинг хоҳиши билан ўлган ва шикастланган эди) тўлиб кетган жанг майдонини айланиб, қонга беланган кишиларни фақат шу бугун томоша қилган эмас, бир французга нечта рус тўғри келишини санаркан, ўзини алдаб, бир французга бешта рус тўғри келар экан, деб фақат шу бугун суюнган эмас деди. Парижга юборган мактубида фақат шу бугунгина *le champ de bataille a été superbe*¹,— деб ёзмаган эди (чунки жанг майдонида эллик минг кишининг жасади ётган эди): авлиё Елена оролида якка-ёлғиз умр кечириб юрган вақтларида ҳам мен бўш вақтларимни буюк-оламшумул ишларимни ёзиш ишига бағишламоқчиман, деган ва шундай ёзган эди.

«La guerre de Russie a dû être la plus populaire des temps modernes: c'était celle du bon sens et des vrais intérêts, celle du repos et de la sécurité de tous; elle était purement pacifique et conservatrice.

C'était pour la grande cause, la fin des hasards et le commencement de la sécurité. Un nouvel horizon, de nouveaux travaux allaient se dérouler, tout plein du bien-être et de la prospérité de tous. Le système européen se trouvait fondé; il n'était plus question que de l'organiser.

Satisfait sur ces grands points et tranquille partout, j'aurais eu aussi mon *congrès* et ma *sainte alliance*. Ce sont des idées qu'on m'a volées. Dans cette réunion de grands

¹ Жанг майдони жуда ажойиб эди.

souverains, nous eussions traités de nos intérêts en famille et compté de clerc à maître avec les peuples.

L'Europe n'eût bientôt fait de la sorte véritablement qu'un même peuple, et chacun, en voyageant partout, se fût trouvé toujours dans la patrie commune. J'eus demandé toutes les rivières navigables pour tous, la communauté des mers, et que les grandes armées permanentes fussent réduites désormais à la seule garde des souverains.

De retour en France, au sein de la patrie, grande, forte, magnifique tranquille, glorieuse, j'eusse proclamé ses limites immuables; toute guerre future, purement *défensive*; tout agrandissement nouveau *antinational*. J'eusse associé mon fils à l'empire; ma *dictature* eût fini, et son règne constitutionnel eût commencé...

Paris eût été la capitale du monde, et les Français l'envie des nations!..

Mes loisirs ensuite et mes vieux jours eussent été consacrés, en compagnie de l'impératrice et durant l'apprentissage royal de mon fils, à visiter lentement et en vrai couple campagnard, avec nos propres chevaux, tous les recoins de l'Empire, recevant les plaintes, redressant les torts, semant de toutes parts et partout les monuments et les bienfaits»¹.

¹ «Рус уруши янги давринг энг машхур уруши бўлиши керак эди, бу уруш соғлом ақл ва ҳақиқий манфаат, осудалик ва амният уруши эди; бу том маъноси билан айтганда, сулҳпарварлик ва муҳофазакорлик уруши эди.

Бу уруш улур мақсадларга эришмоқ, тасоифларга хотима бермоқ учун, тинчлик ва амният учун олиб борилган уруш эди. Бу урушнинг оқибатида ҳамманинг фаровон ва хушбахт ҳаёт кечириши учун янги имкониятлар, янги меҳнат соҳалари очиларди. Европа системасининг асоси бунёдга келган бўлар эди, фақат уни таъсис этиш масаласи қолганди.

Бу олий мақсадга эришган ва ҳар томондан тинчиганимдан сўнг мен ўз *конаресс* ва *муқаддас иттифоқимга* эга бўлар эдим. Менинг шу фикрларимни ўғирлаб ўзлариники қилиб олишди. Биз мана шу подшолар йиғинида, бир оила каби баҳс—мунозара этган ва мирзо хўжаси билан қандай бамаслаҳат иш қилса, биз ҳам халқ билан шундай бамаслаҳат иш тутган бўлар эдик.

Шу йўсинда Европа тез фурсат ичида ҳақиқатда бир халқдан иборат ўлка бўларди ва киши унинг қаерида саёҳат қилмасин, ўзини ўз элида юргандай сезарди.

Ўшанда мен дарёлар ҳамманинг кемаси учун очиқ бўлсин, денгизлар умумий бўлсин, катта-катта доимий армиялар шаҳаншоҳлар гвардияси миқдорига камайтирилсин, дер эдим.

Халқлар жаллоди каби кўнгилсиз ролни ўйнашга азалдан маҳкум этилган бу одам менинг қилмишларим халқ бахту саодати йўлига қаратилган эди, миллионларча кишининг тақдири менинг қўлимга топширилган эди ва мен ҳокимият йўли билан эзгулик қилмоқчи эдим, деб ўзини ишонтирмоқчи бўларди.

Россия уруши ҳақида гапириб туриб у яна қуйидагиларни ёзган эди:

«Des 400 000 hommes qui passèrent la Vistule, la moitié était Autrichiens, Prussiens, Saxons, Polonais, Bavaois, Wurtembergeois, Mecklembourgeois, Espagnols, Italiens, Napolitains. I, armée impériale, proprement dite, était pour un tiers composée de Hollandais, Belges, habitants des bords du Rhin, Piémontais, Suisses, Génevois, Toscans, Romains, habitants de la 32-e division militaire, Brême, Hambourg, etc.; elle comptait à peine 140 000 hommes parlant français. L'expédition de Russie coûta moins de 50 000 hommes à la France actuelle; l'armée russe dans la retraite de Wilna à Moscou, dans les différentes batailles, a perdu quatre fois plus que l'armée française; l'incendie de Moscou a coûté la vie à 100 000 Russes, morts de froid et de misère dans les bois; enfin dans sa marche de Moscou à l'Oder, l'armée russe fut aussi atteinte par l'intempérie de la saison; elle ne comptait à son arrivée à Wilna que 50 000 hommes, et à Kalisch moins de 18 000»¹.

Мен Францияга, ўзимнинг буюк, қудратли, шонли, гўзал ва тинч элимга қайтиб келгач, унинг чегараларини ўзгармас чегара, бўлажак ҳар қанақа урушни *мудофаа уруши* деб эълон қилардим; ҳар қанақа янги тажовузни миллатга қарши иш ҳисоблардим; ўз ўғлимни империяни идора қилиш ишига жалб этардим; менинг *диктаторлигим* хотима тошиб, унинг конституцион идора-усули бошланарди...

Париж жаҳон пойтахти бўларди, барча миллатлар французларга ҳасад қиларди!..

Мен бўш фурсатларим ва сўнги кунларимни, маликанинг ёрдами-ла, ўғлимнинг шоҳона тарбиясига сарф қилардим, ҳамда соф қишлоқи бир эр-хотин каби отларимизга миниб мамлакатнинг ҳамма бурчакларини кезардик, одамларнинг арзини эшитардик, адолатсизликка барҳам берардик, ҳамма ёққа илму урфон ва эзгулик уруғини сепарлик».

¹ «Вислани кечиб ўтган 400 000 кишидан ярми австрияликлар, пруссияликлар, саксонлар, поляклар, баварияликлар, виртембергликлар, мекленбургликлар, испанлар, италянлар ва неаполитанлар эди. Императорнинг шахсий армиясини, ростини айтганда, учдан бирини голландияликлар, бельгияликлар, Рейн соҳилларининг аҳолиси, пьемонтликлар, швейцарияликлар, женеваликлар, тосканликлар, римлянлар, 32-ҳарбий дивизиядаги Бремен, Гамбургнинг аҳолиси ва ҳоказолар

Наполеон Россияга қарши бўлган уруш менинг иродам билан бошланди, деб хаёл қилар ва юз берган воқеанинг даҳшати унга руҳий азоб бермас эди. Бу воқеанинг барча масъулиятини у тап тортмай бўйнига олар ва хиралашган ақли юз минглаб қурбон бўлган кишилар орасида французлар гессенликлар ва баварияликларга қараганда озчиликни ташкил қиларди, деб уни оқлар эди.

XXXIX

Жаноб Давидовлар ва подшоликка қарашли деҳқонларнинг экинзор ва ўтлоқларида, Бородино, Горки, Шевардино ва Семёновское қишлоқларининг деҳқонлари юз йиллардан бери ҳосил йиғиб, мол боқиб юрган ўша экинзор ва ўтлоқларда турли-туман мундир кийган ўн мингларча ўлик ҳар хил вазиятда ётган эди. Яра боғлайдиган пунктда бир десятина ернинг ўт ва тупроғи қонга ботган эди. Ҳар хил командаларга мансуб бўлган ярадор ва соғ солдатлар, ўтакалари ёрилиб, гуруҳ-гуруҳ бўлиб, бир томондан орқага, Можайскка қараб ўрмалашса, иккинчи томондан, Валуевга қараб чекинишарди. Баъзи бир гуруҳлар, оч-яланғоч ва тинкалари қуриган ҳолда, бошлиқларнинг етакчилигида олға қараб ҳаракат қилишарди. Яна бир хиллари турган жойидан қўзғалмай ўқ узмақда эди.

Қуёш нурида ялтираган найзалардан ва тўпу тўпхонанинг тутунидан эрталаб гўзал кўринган жанг майдонини ҳозир рутубат ва тутун босган, ҳар томондан селитра билан ачимсил қон ҳиди келиб турар эди. Қора булут йиғилиб, ўликлар, ярадорлар, ўтакаси ёрилган, ҳолсизланиб қолган ва иккиланиб турган одамлар устига ёмғир томчилай бошлади. Ёмғир гўё: «Ҳой одамлар, бас, бас энди. Бўлди... Кўзларингни очинглар. Нима қиляписизлар?» дер эди.

ташкил қилар эди, буларнинг орасида француз тилида гапирадиганларни, кўп бўлса, 140 000 киши эди холос.

Россия экспедицияси Францияга 50 000 кишига тушди холос; рус армияси Вильнодан Москвага чекиганида ва турли-туман жангларда французларга нисбатан тўрт ҳисса ортиқ талафот берди; Москва ёнинида ҳалок бўлганлар, ўрмонларда оч-яланғочликдан ўлганларнинг сони 100 000 кишига етади; рус армияси ҳам, ниҳоят, Москвадан Одерга қараб йўл олганда ва Одердан ўтганда, қаҳратон қишда, жуда кўп талафот берди; Вильнога етиб келган чоғда рус армиясининг сони 50 000 киши бўлса, Калишага етиб келганда эса 18 000 кишидан ҳам оз эди».

Туз тотмай, дам олмай, азоб-уқубат чекаётган ҳар иккала томон одамлари бир-биримизни ўлдираверишнинг ҳожати борми, деб шубҳалана бошладилар. Ҳамнинг юзида иккиланиш аломати пайдо бўлди, ҳамма қалбларда бир савол туғилди: «Нима учун, ким учун мен одамларни ўлдирипман ва ўзимни қурбон қиляпман? Истаганингизни ўлдираверинг, хоҳлаганингизни қилаверинг, мен тўйдим, бас!» Шу фикр кечга томон ҳаммининг қалбида пишиб етилди. Бу одамларнинг ҳаммаси қилаётган ишларидан ҳар лаҳзада даҳшатга келишлари, қўлларидаги яроғларини ташлаб, бошлари оққан томонга қараб қочишлари мумкин эди.

Бироқ жангнинг охирида одамлар қилмишларининг барча даҳшатини сезсалар-да, бу ишнинг хотима топишини зориқиб кутаётган бўлсалар-да, англаб бўлмайдиган сирли бир куч ҳамон уларга йўлбошчилик қилар, терга пишган, порох ва қонга беланган, ҳар уч кишидан биттаси қолган тўпчилар, чарчаганликларидан қоқиниб ва ҳарсиллаб, яна ўқ-дори ташишар, тўпларни ўқлашар, нишонга тўғрилашар, пиликни ёқишарди; тўп ўқлари иккала томондан ҳамон илгаригидай тез ва шафқатсизлик билан ғизиллаб, яна одамларни тилка-пора қилар, инсон иродаси билан эмас, балки бутун бани-башар ва еру кўкни идора қиладиган кучнинг иродаси билан юз берган ўша мудҳиш иш давом этарди.

Рус армиясининг орқадаги пароканда бўлган сафларига қараган киши французлар жиндаккина зўр берсалар рус армиясидан ном-нишон қолмайди деса, французларнинг орқа сафларига қараган киши руслар озгина зўр берсалар, француз армияси ҳалок бўлади, дер эди. Бироқ французлар ҳам, руслар ҳам астойдил ҳаракат қилмади, жанг алангаси аста-секин ёниб сўна бошлади.

Русларнинг астойдил зўр бермаганларининг сабаби шу эдики, ҳужум қилган улар эмас, французлар эди. Жанг бошланганда улар Москва йўлини тўсиб, унинг устида турган бўлса, жангнинг охирида ҳам улар ўша жойдан бир қарич жилишгани йўқ эди. Аммо русларнинг мақсади французларни улоқтириб ташлаш бўлганда ҳам улар бу сўнгги марта зўр беришга ожизлик қилишарди, чунки бутун рус армияси шикастланган бўлиб, жангда зарар кўрмаган биронта қисм йўқ эди, руслар ўз жойларидан жилмасдан туриб, ўз қўшинларининг ярмини йўқотган эдилар.

Ўн беш йил муттасил ғалаба қозонган Наполеоннинг энгилмаслигига ишонган, жанг майдонининг бир қисмини қўлга киритган, қўшиннинг фақат тўртдан биринигина йўқотган ва яна жангга кирмаган йигирма минг кишилик гвардиялари борлигини биладиган французларга яна бир зўр бериш ҳеч гап эмас эди. Рус армиясини мавқеидан суриб юбориш учун ҳужум қилган французлар шундай ҳаракат қилишлари керак эди, чунки руслар жанг бошланмасдан олдин Москва йўлини қандай тўсиб ётган бўлса, ҳали ҳам шундай тўсиб турар, французлар кўзлаган мақсадларига эришмаган эди, уларнинг барча саъйи-ҳаракат ва талафоти бекор кетган эди. Лекин французлар бу сўнгги ҳужумга журъат этолмадилар. Баъзи бир тарихчилар Наполеон ўзининг жангга кирмаган эски гвардиясини берса, ютиб чиқарди, деб даъво қилишади. Наполеон ўз гвардиясини берганда андоғ бўларди дейиш ҳам куз баҳорга айланса бундоғ бўларди, дегандай бир гап. Наполеоннинг ўз шахсий гвардиясини бериш-бермаслиги унинг хоҳишига боғлиқ эмасди, бундай қилиш мумкин эмасди. Француз армиясининг барча генерал, офицер ва солдатлари бундай қилиш имкониятдан йироқлигини билишарди, чунки қўшинларнинг руҳи тушганлиги бунга имкон бермас эди.

Даҳшатли зарба учун кўтарилган қўл, ёмон тушдаги сингари дармондан кетиб, пастга тушаётганини фақат Наполеон эмас, балки барча генераллар, француз армиясининг жангда қатнашган ва қатнашмаган барча солдатлари ҳам сезарди, уларнинг ҳаммаси бурунги жангларда орттирган шунча тажрибадан кейин (у жангларда бундан ўн қисса кам куч сарф қилганда душман жанг майдонидан қочарди) қўшиннинг ярмини йўқотса ҳам аввалгидай даҳшат солиб турган душман қаршисида бир хилда ваҳимага тушарди. Ҳужумкор француз армиясининг маънавий кучи тугаган эди. Русларнинг Бородино атрофида қўлга киритган ғалабаси ёғоч учига тикиб, байроқ деб аталадиган бир парча латтани ўлжа қилиб олиш, қўшинлар ишғол этган ва ҳамон ўша ерда турган майдонни олиш билан ўлчанадиган ғалаба эмас, балки маънавий ғалаба эди, бу ғалаба душманга ганими маънавий жиҳатдан устун эканлигини, ўзи заифлашиб қолганлигини иқрор қилдирадиган ғалаба эди. Француз истилоси, забти билан келаётиб ҳалокатли зарбага йўлиққан йиртқич ҳайвон сингари ўз ҳалокатини сезаётган эди; бироқ икки баравар

заиф бўлган рус қўшини бир четга силжимаслиги мумкин бўлмагани каби, француз армияси ҳам юришдан тўхтаётган эмас эди. Шундай зарбадан сўнг француз қўшини думалаб Москвага бориши мумкин эди, ammo у ерда руслар энди ҳаракат қилмасалар ҳам Бородинода еган ҳалокатли зарбадан қонга беланиб ҳалок бўлиши мумкин эди. Бородино жангининг бевосита оқибати шу бўлдики, Наполеон ҳеч қандай сабабсиз Москвани ташлаб, эски Смоленск йўли билан қайтди, унинг беш юз минг кишидан иборат бошқинчи армияси ҳалокатга учради, биринчи мартаба Бородинода маънавий жиҳатдан ниҳоят даража кучли бўлган душмanning зарбасига учраган Наполеон Францияси хароб бўлди.

УЧИНЧИ ҚИСМ

I

Ҳаракатнинг мутлақ узлуксиз бўлишини англашга инсон ақли ожизлик қилади. У ва ё бу ҳаракат қонунини англамоқ учун инсон шу ҳаракатни истаганича айри-айри бўлакларга бўлиб, ҳар бир бўлакни алоҳида олиб кўргандагина тушунади. Лекин шу билан бирга одамлар томонидан йўл қўйилган хатоларнинг аксарияти мана шу узлуксиз ҳаракатни, истаганларича, алоҳида, узук-узук ҳаракатларга бўлиш оқибатида юз берган.

Қадимги замон одамларининг сафсатадан иборат қўидаги даъвоси ҳаммага машҳурдир; Ахиллес гарчи олдинда бораётган тошбақадан ўн ҳисса тезроқ юрса ҳам ҳеч қачон унга етолмас экан, Ахиллес тошбақа билан ўзи орасидаги масофани босиб ўтиши биланоқ, тошбақа унинг олдидаги масофанинг ўндан бирини босиб ўтар экан; Ахиллес бу масофанинг ўндан бирини босиб ўтгунча тошбақа юздан бирини босиб қўяркан ва бу ҳаракат интиҳосиз давом этаркан. Бу масала қадимги замон одамларига ҳал қилиб бўлмайдиган бир муаммо бўлиб кўринган. Ахиллес ҳеч қачон тошбақага етолмайди, деган бемаъни хулоса фақат узлуксиз ҳаракатни истаганларича узук-узук бўлакларга бўлиш оқибатидагина вужудга келган, ваҳоланки Ахиллеснинг ҳаракати ҳам, тошбақанинг ҳаракати ҳам узлуксиз давом этган.

Ҳаракатнинг тобора кичик бўлакларга бўлиш мумкинлигини қабул қилишимиз билан биз фақат масаланинг ҳаллига яқинлашамиз холос, аммо ҳеч қачон уни ҳал қилолмаймиз. Фақат бениҳоя кичик бўлган миқдорни ва ўша миқдордан бошлаб ўндан бирга қадар кўна-

ядиган прогрессиянинг мавжудлигини фараз қилсак ва шу геометрик прогрессиянинг йиғиндисини олсак, масаланинг ҳаллига эришишимиз мумкин. Математиканинг янги соҳаси, ниҳоят даража кичик бўлган миқдорлар билан иш олиб бориш санъатини эгаллаб олгач, ҳаракатнинг бундан ҳам мураккаброқ бўлган ва ҳал қилиб бўлмайдиган, муаммодай кўринган бошқа масалаларига ҳам эндиликда жавоб бермоқда.

Математиканинг қадимги одамларга номаълум бўлган бу соҳаси, ҳаракат масаласини ўрганишда ниҳоят даража кичик бўлган миқдорлардан фойдаланишга имкон беради, чунки ҳаракатнинг асосий шартини бўлмиш мутлақ узлуксизлик шу бениҳоя кичик бўлақлардан вужудга келади, шу билан узлуксиз ҳаракат ўрнига ҳаракатнинг айрим бўлақларини ўрганаркан инсон ақли йўл қўймасликка ожизлик қиладиган муқаррар хатони тузатади.

Тарихий ҳаракат қонунларини ўрганиш масаласи ҳам айнан шундай.

Инсоннинг сонсиз-саноқсиз истак-орзулари вужудга келтирган кишилик жамиятининг ҳаракати ҳам узлуксиз тарзда юз беради.

Тарихнинг вазифаси шу ҳаракат қонунларини ўрганишдан иборатдир. Бироқ барча инсонларнинг истак-орзулари йиғиндисидан вужудга келган узлуксиз ҳаракат қонунларини ўрганмоқ учун инсон ақли уни ўз истагича алоҳи-алоҳида бўлақларга бўлишга йўл қўяди. Тарих фанининг биринчи усули шундан иборатки, бир қанча узлуксиз ҳодисаларни олиб, уларни бошқа ҳодисалардан айирган ҳолда ўрганади, ваҳоланки ҳеч қандай ҳодисанинг ибтидоси бўлмайди ва бўлиши ҳам мумкин эмас, бир воқеа узлуксиз равишда иккинчи воқеадан келиб чиқади. Тарихнинг иккинчи усули шундан иборатки, бир шахс, бир шоҳ, бир саркарданинг фаолиятини одамларнинг истак-орзулари йиғиндиси деб билади, ваҳоланки одамлар истагининг йиғиндиси ҳеч қачон бир тарихий шахснинг фаолиятида ифода топган эмас.

Тарих фани тобора кичик бир воқеани тадқиқот мавзуи сифатида қабул қилади ва шу йўл билан ҳақиқатга яқинлашгани интилади. Бироқ тарих қабул қиладиган алоҳида воқеалар қанчалик кичик бўлмасин, биз шунини сезамизки, бир бўлақни бошқа бўлақдан ажратиб олиш у ва ё бу воқеанинг *ибтидоси* шу деб даъво этиш ва ҳамма одамларнинг истак-орзулари бир тарихий шахснинг

фаолийятида ифода топади, деб ўйлаш тамомила янглиш фикрдир.

Танқид текшириш учун жуда катта ва ё жуда кичик бўлган бир воқеани мавзу қилиб олганлиги туфайли тарихнинг ҳар қанақа хулосасини осонгина чиппакка чиқаради, танқид шундай қилишга ҳамиша ҳақли, чунки олинган айрим тарихий воқеа доимо асоссиздир.

Кузатиш учун чексиз кичик миқдорни — тарих дифференциалини, яъни одамларнинг бир хилдаги майллари олиб интеграллаштириш (шу чексиз кичик бўлган миқдорларнинг йиғиндисини олиш) ҳунарини ўзлаштиргандан сўнг биз тарих қонунларини уқиб олишга ишончимиз комил бўлиши мумкин.

XIX асрнинг биринчи ўн беши Европада миллионларча кишилар фавқулодда жунбишга келган палла эди. Бу вақтда одамлар кундалик касбу корини тарк этиб, Европанинг у чеккасидан бу чеккасига қараб ҳаракат қилади, бир-бирини ғорат қилади, бир-бирини ўлдиради, тантана қилади, ноумид бўлади ва шу тариқа фалакнинг гардиши бир неча йилгача ўзгариб туради-да, бошда кучая бориб, зўр ҳаракатга айланади, пировардида сусайиб қолади. Инсон ақли бу фавқулодда ҳаракатнинг сабаби нима, ёки бу ҳаракат қанақа қонунга мувофиқ юз берди? — деб сўрайди.

Тарихчилар, бу саволга жавобан Париж шаҳрининг бир биносида ўнларча киши томонидан ирод этилган нутқлар ва қилинган ишларни баён қилишади, бу нутқлар ва ишларни инқилоб деб аташади; кейин Наполеоннинг, унга тарафдор ва душман бўлган шахсларнинг таржимаи ҳолини муфассал тарзда баён қилишади, шу шахсларнинг бир қисми бошқа бир қисмига таъсир этганини гапириб, бу ҳаракат мана шу нарсанинг оқибатида келиб чиқди, унинг қонуни ҳам шу, дейишади.

Аммо инсоннинг ақли бу гапга ишониш у ёқда турсин, балки тарихни бу йўсинда изоҳлаш тамомила нотўғри эканлигини рўй-рост айтади, чунки бу тариқа изоҳлашда анчайин ҳодисалар зўр ҳодисаларнинг сабаби қилиб кўрсатилади. Инқилобни вужудга келтирган ва Наполеонни Наполеон қилган нарса инсонларнинг орзу ва истакларининг мажмуидир, фақат мана шу истакларнинг мажмуу уларга чидаш берди ва уларни ер билан яксон қилди.

«Лекин фатҳ ҳеч қачон фотиҳсиз бўлгани йўқ; давлат

тўнтариши ҳеч қачон буюк кишисиз бўлган эмас»,— дейишади тарихчилар. Дарҳақиқат, дейди инсон ақли, ҳар гал фотиҳлар майдонга келганда уруш бўлган, лекин бу нарса урушларнинг сабабчиси фотиҳлар эканлигини исботлаб беролмайди, уруш қонунларини айрим шахснинг фаолиятига боғлаш мумкин эмас. Мен ҳар гал соатимга қараб, унинг мили ўнга келиб етганини кўрганимда қўшни ибодатхонада жом чалинаётганини эшитаман, лекин ҳар дафъа соат мили ўнга етганда жом чалиниши билан мен жомнинг ҳаракатга келишига соат милининг вазияти сабаб бўлди, деган хулоса чиқаришга ҳақли эмасман.

Мен ҳар гал паровознинг ҳаракатга келганини кўрганимда ҳуштак товушини эшитаман, клапанларнинг очилиб-ёпилишини, филдиракларнинг айланаётганини кўраман; бироқ бу нарсадан мен паровознинг ҳаракатига сабаб бўлган нарса ҳуштак ва филдиракларнинг ҳаракатидир, деган хулоса чиқаролмайман.

Деҳқонларнинг айтишига қараганда, кеч кўкламда совуқ шамол эсишининг сабаби шу эмишки, дуб дарахти куртак ёзармиш, ҳақиқатан ҳам ҳар кўклам дуб куртак ёзаётганда совуқ шамол эсади. Лекин дуб куртак ёзаётганда совуқ шамол эсишининг сабаби менга номаълум бўлса ҳам, мен деҳқонларнинг совуқ шамолга дубнинг куртак ёзиши сабаб деган фикрига қўшилолмайман, чунки шамолнинг кучи дубнинг куртагига боғлиқ эмас. Мен бу ерда фақат ҳар бир ҳаётий ҳодиса рўй берадиган шароитларнинг бир-бирига мос келганини кўраман холос, соат милини, паровознинг клапан ва филдирагини, дубнинг куртагини қанча ва нақадар муфассал кузатсам-да, барибир ибодатга чалинган жом, паровознинг ҳаракати ва кўклам шамолининг сабабини тополмайман. Бу нарсани билиш учун мен ўз кузатиш нуқтамини буткул ўзгартиришим, буғ, жом ва шамолнинг ҳаракат қонунларини ўрганишим керак. Тарих ҳам айнан шундай қилиши даркор ва бу йўлда унча-мунча уринишлар ҳам бўлган.

Биз тарих қонунларини ўрганмоқ учун кузатиш объектимизни мутлақо ўзгартиришимиз керак, шоҳлар, вазирлар ва генералларни безовта қилиб ўтирмасдан, оммани идора қиладиган ва ниҳоят даража кичик бўлган бир хил унсурларни ўрганмоғимиз даркор. Шу йўл билан тарих қонунларини қай даражада англаш мумкинлиги ҳақида ҳеч ким бир нима деёлмайди; балки тарихий қонунларни

шу йўлдангина бориб топиш мумкин бўлса керак. Инсон ақли тарихчиларнинг турли-туман подшолар, саркарда ва вазирларнинг қилган ишларини тасвирлашга ва бу ишлар ҳақида ўз мулоҳазаларини баён қилишга сарф этган ўша уринишларининг миллиондан бирини ҳам шу йўлга сарф қилмаганлиги аниқ.

II

Европанинг ўн икки тилда гапирадиган кучлари Россияга бостириб киради. Россия қўшинлари билан Россия аҳолиси, душманга рўпарў келишдан қочиб, Смоленсккача, кейин Смоленскдан Бородиногача чекинади. Француз қўшинлари борган сари кучайиб бораётган суръат билан ўзининг туб мақсади бўлган Москвага қараб бормоқда. Юқоридан тушган жисмнинг шиддати ерга яқинлашган сари кучайгандек, душманнинг олға интилиш суръати ҳам мақсадга яқинлашган сайин зўраяди. Оч ва душман мамлакатнинг мишғларча чақирим тупроғи орқада қолиб кетган, олдинда — маррага етмоқ учун бир неча ўн чақирим масофа қолган. Бунини Наполеон армиясининг ҳар бир солдати сезади ва ҳужум ўз-ўзидан, фақат ўз эпкини билан давом этади.

Чекинган сари рус қўшинларининг кўксига душманга қарши адоват ўти алангаланаяди, чекинган сари бу руҳ йиғилиб кучая боради. Бородино атрофида душман билан тўқнашув юз беради. Бу тўқнашувда рус қўшини ҳам, француз қўшини ҳам тўзиб кетмайди, лекин бир соққа тез думалаб келаётган бошқа бир соққага урилиб орқага думалаб кетгандай, рус қўшинлари ҳам бу тўқнашувдан сўнг бевосита орқага тисарилади; француз армияси ҳам шиддат билан келаётган бояғи соққадай (тўқнашувда бутун кучини йўқотган бўлса ҳам) эпкини билан яна бир-мунча жойгача думалаб боради.

Руслар бир юз йиғирма чақирим орқага, Москванинг парёнига чекинади; французлар Москвага етиб келиб, шу ерда тўхташади. Шундан сўнг беш ҳафтагача бирон марта ҳам жанг бўлмайди. Французлар ўринларидан қимирлашмайди. Улар қаттиқ ярадор бўлиб, қонига беланган ва ярасини ялаётган йиртқич ҳайвон сингари, нима қилишларини билмай, беш ҳафта Москвада туриб қолишади, кейин бирдан, ҳеч сабабсиз орқага қараб қочишади, ўзларини Калуга йўлига уришади ва (талабадан сўнг, чунки

Малоярославец атрофида бўлган жангдан кейин яна жанг майдони уларнинг қўлида қолган эди) бирон мартаба ҳам дурустроқ жанг қилмасдан, жадал билан орқага — Смоленскка, Смоленскдан Вильнога, Вильнодан Березинага, Березинадан нарёққа қараб қочишади.

26 августда кечга бориб Кутузов ҳам, бутун рус армияси ҳам Бородино жангида ютиб чиқдик, деган қаноатга келди. Кутузов подшога шу мазмунда хат ёзди. Кутузов ҳолдан тойган душманни батамом мажаклаб ташлаш учун янги жангга ҳозирлик кўрилсин деб фармон берди, бировни алдаш учун эмас, балки жангнинг ҳар бир иштирокчиси сингари Кутузов ҳам душманнинг мағлубиятга учраганига ишонгани учун шу фармонни берди.

Бироқ ўша кечанинг ўзида ҳам, эртасига ҳам қўшиннинг мисли кўрилмаган талафоти, армиянинг ярми нобуд бўлганлиги ҳақида маълумотлар кетидан маълумот кела бошлади ва янги жанг бошлашнинг ҳеч иложи қолмади.

Жанг бошлаш мумкин эмас эди, чунки ҳали ҳамма маълумотлар қўлга кирмаган, ярадорлар йиғиштириб олинмаган, тўп ўқлари келтирилмаган, ўликлар ҳисоблаб чиқилмаган, ҳалок бўлган бошлиқлар ўрнига янги бошлиқлар тайинланмаган, одамлар қорнини тўйғизиб, уйқусини олмаган эди. Аммо шу билан бирга, бевосита жангдан сўнг, эртасига эрталаб француз қўшинлари (масофа қисқарган сари ортган шиддат билан) рус қўшинларига қарши ҳамла қилади. Кутузов эртасига французларга қарши атака қилмоқчи эди, бутун армия ҳам шуни хоҳларди. Бироқ ҳужум қилмоқ учун ёлғиз хоҳишнинг ўзи кифоя қилмайди: буни амалга ошириш учун имконият керак, имконият эса йўқ эди. Бир манзил, кейин икки, кейин яна *шу тарзда* уч манзил орқага чекинишга тўғри келди, ниҳоят, 1 сентябрда, армия Москвага яқинлашиб қолганда, армия сафларидаги руҳ баланд бўлишига қармасдан вазият қўшинларнинг Москвадан нарига чекинишни талаб қилади. Шундай қилиб қўшинлар яна сўнгги манзилга чекинишди ва Москвани душманга беришди.

Саркардалар ҳам уруш ва жанглар планини ҳар бимиз каби ўз кабинетида ўтириб, харитага қараб тузади, деб ҳукм чиқаришга ўрганиб қолган кишилар, мен бўлсам фалон жангда ундай қилардим, писмадон жангда бундай қилардим, деб ўйлайдилар, нима учун Кутузов чекинаётган вақтда ундай қилмади, бундоқ қилмади, нима учун Филидан олдинги мавқени ишғол қилмади, нима

учун³ Москвани қолдириб кетиш биланоқ тўғри Калуга йўлига қараб чекинмади ва ҳоказо деган саволларни бердилар. Бу хилда муҳокама юргизишга ўрганиб қолган кишилар⁴ ҳар қанақа бошқўмондоннинг фаолияти ҳамиша қандай муқаррар шароитда ўтишини ё билишмайди ва ё унутиб қўйишади. Олдимизда харита, кабинетимизда бамайлихотир ўтириб маълум бир кампанияни таҳлил қиламиз, ҳар иккала томондан иштирок этган қўшинларнинг сон-санояи ҳам, жанг майдони ҳам бизга маълум, биз урушни маълум бир моментдан бошлаб таҳлил қиламиз, лекин бошқўмондон тамоман бошқа шароитда иш олиб боради, унинг фаолияти бизникига ўхшамайди. Бошқўмондон ҳеч қачон воқеанинг *ибтидосида* бўлмайди. Бошқўмондон ҳамиша юз бераётган воқеаларнинг марказида бўлади ва шунинг учун ҳам бу воқеаларнинг моҳиятини ўйлашга ҳеч қачон фурсат тополмайди. Воқеалар билинар-билинмас, дамба-дам ўз моҳиятини намоён этади ва мана шу тарзда воқеаларнинг моҳияти биринкетин, муттасил очилаётган бир вақтда бошқўмондон мураккаб фитна-фасодлар, тобелилик, ҳукмронлик, ташвиш-таҳликалар, лойиҳалар, маслаҳатлар, дўқ-пўписалар, ёлгонларнинг марказида бўлади, аксари бир-бирига қарама-қарши бўлган сон-саноксиз саволларга жавоб қайтариш зарурати билан банд бўлиб қолади.

Ҳарбий олимлар жиддий тарзда бизга, Кутузов ўз қўшинларини Филида мавқе ишғол қилишдан олдинроқ Калуга йўлига суриши керак эди ва ҳатто кимдир шундай бир лойиҳани таклиф ҳам қилган эди, деб айтадилар.

Бироқ бошқўмондон ихтиёрида, айниқса оғир дақиқаларда бир эмас, балки бирданига ўнлаб лойиҳалар бўлади. Стратегия ва тактикага асосланган бу лойиҳаларнинг бири иккинчисига зид бўлади. Бошқўмондоннинг вазифаси шу лойиҳалардан бирини танлаб олишдангина иборатга ўхшаб кўринади. Аммо бошқўмондон шуни ҳам қиллолмайди. Бунга воқеалар ҳам, вақт ҳам фурсат бермайди. Фараз қилдикки, ойнинг 28 ида бошқўмондонга Калуга йўлига чиқишни таклиф қилишади, бироқ шу он Милорадович олдидан адъютант от қўйиб келади-да, ҳозир французлар билан жанг қилайликми, ё чекинайликми, деб сўрайди. Бошқўмондон ҳозир шу дақиқанинг ўзида унга жавоб бериши керак. Чекинишга буйруқ берилса бу буйруқ бизни Калуга йўлига қараб ҳаракат қилишимизга тўсиқ бўлади. Адъютантдан кейин озиқ-овқатни

қаерга олиб бориш керак, деб интендант сўрайди, ҳарбий касалхоналар бошлиғи эса ярадорларни қаёққа олиб боришни сўрайди; Петербургдан келган чопар эса Москвани душманга қолдириш мумкин эмаслиги ҳақида подшодан мактуб келтиради, бошқўмондоннинг тирноғи остидан кир қидириб юрган рақибни эса (бундайлар ҳамма вақт бўлади, тагин бир эмас, бир неча) Қалуга йўлига чиқиш планига батамом қарама-қарши бўлган янги лойиҳани таклиф этади; бошқўмондон бўлса чарчаган, у ухлаб дам олиши ва ўзига келиши керак: мукофотдан қуруқ қолган муҳтарам генерал эса шикоят қилгани келади; аҳоли эса паноҳ сўраб ёлворади; мавқени кўриб келгани юборган офицер, қайтиб келиб, ундан олдин юборилган офицернинг сўзига тамомила зид бўлган гапларни айтади; айноқчи ҳам, асир ҳам, разведка қилган генерал ҳам душман армияси турган жойни ҳар хил тасвир қилади. Ҳар қанақа бошқўмондоннинг фаолияти шундай шароитда ўтишини билмайдиган ва ё бу нарсани унутиб қўядиган кишилар эса, масалан, қўшиннинг Филида турган вазиятини бизга тасвирлаб, бошқўмондон 1 сентябрда Москвани ташлаб кетиш ё мудофаа қилиш масаласини баҳузур ҳал этиши мумкин эди, деган фикрни олға суришади, ваҳоланки рус қўшинлари Москвадан беш чақирим нарида турган вақтда бундай масалани ҳал этиб бўлмас эди. Бўлмаса бу масала қачон ҳал қилинди? Бу масала Дриссада, Смоленск бўсағасида, айниқса 24 да Шевардино атрофида, 26 да Бородино атрофида, ҳар кун, ҳар соат, Бородинодан Филига қараб чекинган дақиқаларда ҳал бўлган эди.

III

Рус қўшинлари Бородинодан чекиниб, Филига келиб тўхташди. Қўшинларимиз ишғол қилган позицияни кўрган Ермолов фельдмаршал ҳузурига келди.

— Бу позицияда жанг қилишнинг иложи йўқ,— деди у.— Кутузов ҳайратланиб унга қаради ва айтган сўзини такрорлашга мажбур этди. У гапини тугатгандан кейин Кутузов қўлини чўзиб:

— Қўлингни бер-чи,— деди ва томирини ушлаб кўриш учун унинг кафтини ағдараркан.— Сен сиҳат эмассан, бўтам. Гапирган гапингни бир ўйлаб кўр-а,— деди.

Кутузов Дорогомилово дарвозасидан олти чақирим бериди. Поклонная тепалигида экипаждан тушди ва йўлнинг четига скамейкага ўтирди. Бир тўда генераллар уни қуршаб олишди. Москвадан келган граф Раstopчин ҳам шуларга қўшилди. Бир неча гуруҳга бўлинган бу олий рутба шахслар позициянинг қулай-ноқулайлиги, қўшинларнинг вазияти, қилинадиган ишларнинг режаси, Москванинг аҳволи, умуман урушга доир масалалар ҳақида ўзаро гапира кетишди. Бу йиғилиш ҳарбий кенгаш деб аталмаган, бу шахслар бу масала юзасидан чақирилмаган бўлса ҳам ҳамма бунинг ҳарбий кенгаш эканлигини сезар эди. Суҳбат умумий масала атрофида бормоқда эди. Агар бирон киши ўзига тааллуқли янги бир хабарни айтса ё суриштирмоқчи бўлса, шивирлаб гаплашар ва ўша ондаёқ яна умумий масалага ўтар эди; ҳазил-мутойиба, табассум, кулги бу одамларнинг юрагига сизмас эди. Афтидан, ҳамма ўзини бу жиддий вазиятга мос қилиб кўрсатишга уринар эди. Тўда-тўда бўлиб турган бу одамлар ўзаро суҳбатлашиб, бошқўмондонга яқинроқ келишга уринар (Кутузовнинг скамейкаси гуруҳларнинг ўртасида турар эди) ва унга эшиттириб сўзлашар эди. Бошқўмондон буларнинг сўзига қулоқ солар, гоҳ-гоҳ атрофдагилар айтган баъзи бир сўзларни қайтадан сўрар, аммо ўзи на гапга аралашар ва на бирон фикр баён этарди. У бирон гуруҳнинг суҳбатига қулоқ соларкан, булар кўпинча эшитишни орзу қилган нарса ҳақида эмас, бошқа нарса ҳақида гапирётганлари учун ҳафсаласи пир бўлгандай, юзини ўгирар эди. Бири танланган позиция ҳақида гапириб, позициянинг ўзидан кўра уни танлаган кишиларнинг ақлу фаросатини кўпроқ танқид қилар; иккинчиси хатога илгарироқ йўл қўйилганлигини, жанг уч кун бурун бўлиши кераклигини исботлар; учинчиси ҳозиргина келган испан мундиридаги Кросар исмли француз ҳикоя қилган Саламанка уруши ҳақида гапирар эди. (Бу француз рус армиясида хизмат қилиб юрган бир немис шахзодаси билан Сарагос муҳосирасини таҳлил этаркан, Москвани ҳам айнан шу тарзда мудофаа этишини маслаҳат берар эди.) Тўртинчи гуруҳда граф Раstopчин мен Москва дружиналари билан пойтахтимнинг девори остида жон беришга тайёрман, аммо лекин бир нарсага, аҳволдан бутунлай беҳабар қолганимга таассуф билдирмай иложим йўқ, бу ҳодисадан олдинроқ огоҳ бўлганимда иш бошқача бўлар эди, дер эди... Бешинчиси

Ўзининг стратегик мулоҳазаси нақадар чуқурлигини кўрсатиб, қўшинлар қайси томонга ҳаракат қилиши кераклиги тўғрисида баҳслашарди. Олтинчиси бутунлай беҳуда бир фикрни олға сурарди. Кутузовнинг борган сайин ташвиш ва қайғуга тушаётгани юзидан билиниб турар эди. Барча бу баҳс ва мунозаралардан Кутузов фақат бир нарсани англади: Москвани мудофаа этишга том маъноси билан *ҳеч қандай имконият йўқ*, яъни аҳвол шу даражага етганки, агар мабодо бирон телба бошқўмондон жанг қилиш ҳақида буйруқ берса борми, иш чалкаш бўлади, лекин жанг бўлмайди; шунинг учун ҳам бўлмайдики, барча олий рутба бошлиқлар бу позиция жангга ярамайди дейиш билан бирга бу позициядан шубҳасиз воз кечгандан сўнг рўй берадиган нарсалар ҳақидагина баҳслашар эдилар. Бошлиқлар яроқсиз деб ҳисоблаган жанг майдонига қандай қилиб ўз қўшинларини бошлаб боришлари мумкин? Унвони паст бўлган бошлиқлар, ҳатто солдатлар ҳам (уларнинг ҳам калласи бор) бу мавқени яроқсиз деб топишар, шунинг учун ҳам албатта душманга устун келамиз, деган ишонч билан жангга киролмас эдилар. Агар Бенигсен шу мавқени мудофаа қилиш керак деб қаттиқ туриб олган бўлса ва бошқалар бу масалани музокарага қўяётган бўлса, бунинг ҳеч қандай аҳамияти йўқ, бундан мурод баҳс-мунозара ва фитнес-фасодни давом эттиришдир холос. Кутузов бунга тушунар эди.

Шу мавқени танлаган Бенигсен, рус ватанпарварлигини кўз-кўз қилиб (Кутузов унинг ватанпарварона сўзларини ижирғанмасдан эшитолмас эди), Москва мудофаа этилишини талаб қиларди. Кутузов Бенигсеннинг мақсадига жуда яхши тушунарди: Москва мудофааси муваффақиятсизликка учраган тақдирда ҳамма айбни қўшинларни Воробьёв тепалигигача жангсиз олиб борган Кутузовга тўнкаш, муваффақият қозонганда эса, бу ишни ўз хизмати қилиб кўрсатиш, Кутузов рад этган тақдирда эса Москвани душманга қолдириш каби жиний ишни бўйнидан соқит қилиш эди. Бироқ кекса бошқўмондон ҳозир бу тариқа фитнес-фасодлар ҳақида бош қотираётгани йўқ эди. Унинг бутун фикру зикри бир мудҳиш масала билан банд эди. Лекин бу мудҳиш масалага у ҳеч кимдан жавоб эшитолмади. Унинг олдида турган бирдан-бир савол шундан иборат эди: «Наҳотки Наполеонни Москвагача бостириб келишига йўл қўйган бўлсам? Қачон мен бу ишни қилиб қўйдим? Наҳотки кеча чекиниш ҳақида Пла-

товга буйруқ юборган чоғимда ёки уч кун олдин, кечкурун фармонбардорликни Бенигсенга топшириб, ўзим пинакка кетган вақтимда қилиб қўйган бўлсам? Ё ундан ҳам олдинроқмикин?.. Ахир қачон, қачон бу мудҳиш ҳол рўй берди? Москвани душманга ташлаб чиқиш керак. Қўшинлар чекиниши даркор, бу ҳақда буйруқ бериш керак». Мана шу мудҳиш буйруқни бериш, унинг назарида армия қўмондонлигидан воз кечиш демак эди. У ҳукмронликни севиши у ёқда турсин, бунга ўрганиб қолган (Туркияда князь Прозоровскийнинг қўл остида хизмат қилиб юрган чоғларида унинг эъзоз-икром қилишларини кўриб ҳаваси келган эди), Кутузов Россияни қутқариш менинг пешонамга ёзилган деган қаноатда эди, фақат шунинг учун подшонинг хоҳишига қарши, халқ истаги билан бошқўмондон қилиб сайланган эди. Кутузов шундай оғир шароитда армияга фақат мен бош бўла олишим мумкин, оламда фақат мен қўрқмасдан енгилмас Наполеонни ўзганим деб билишга қодирман, деган қаноатда эди; шундай бўлса ҳам берадиган амрини ўйлаганда ўзи даҳшатга тушар эди. Аммо бирон қарорга келиш, атрофида бўлаётган ва ниҳоят даражада ҳаддан ошиб кетаётган майдачуйда гапларга хотима бериш керак эди.

Кутузов олий рутба генералларни ҳузурига чақирди.

— *Ma tête, fut-elle bonne ou mauvaise, n'a qu'à s'aider d'elle même*¹, — деб скамейкадан турди ва Филига, экипажлари турган ерга қараб кетди.

IV

Деҳқон Андрей Савсстьяновнинг кенг ва энг яхши хонасида соат иккида ҳарбий кенгаш йиғилди. Каттакон деҳқон оиласининг аъзолари — эркаклар, хотинлар ва болалар даҳлизнинг нарёғидаги қоп-қоронғи уйчада тиқилишиб ўтирарди. Фақат Андрейнинг Малаша деган олти яшар невараси катта хонада, печка устида қолди. Чой ичаётганда аъло ҳазратнинг ўзи қизчани суюб, унга бир чақмоқ қанд берди. Малаша печка устида ўтираркан, бирин-кетин уйга кириб, тўрда иконалар остидаги кенг скамейкага ўтираётган генералларнинг нишонлари ва

¹ Салоҳиятлиманми, йўқми, барибир мандан бошқа ҳеч ким эплалмайди.

мундирларига қўрқа-писа суюниб қарар эди. Малаша ўзича бобо деб атаган Кутузов булардан четроқда, печканинг орқасида, қоронги бурчакда ўтирар эди. У буклама креслога ботиб ўтираркан, ҳадеб томоғини қирар ва тугмаси ечилган бўлса ҳам худди томоғидан бўғаётгандай скуртугининг ёқасини ечиб қўяр эди. Уйга кетма-кет кириб келаётган кишилар фельдмаршал олдига борар; уларнинг баъзиси билан у қўл бериб кўришар, баъзисига бош ирғаб қўя қолар эди. Адъютант Қайсаров Кутузовнинг рўпарасидаги деразанинг пардасини суриб қўймоқчи бўлган эди, лекин Кутузов жеркиб қўл силтади. Қайсаров бундан аъло ҳазрат юзини бошқаларга кўрсатишни истамаганини англади.

Арчадан ясалган ва устида харита, план, қалам-қоғозлар ётган деҳқонча столнинг атрофида шу қадар кўп киши йиғилган эдики, денщиклар стол олдига яна бир скамейка келтириб қўйишди. Бу скамейкага ҳозиргина келган Ермолов, Қайсаров ва Толь ўтиришди. Тўрда, санамларнинг остгинасида бўйнига георгий нишони таққан, ранг-рўйи заҳил, кенг пешонаси тепакал боши билан қўшилиб кетган Барклай де Толли ўтирар эди. У икки кундан бери иситма чиқарар, шу топда ҳам эти увушиб, аъзойи бадани зирқираб оғримоқда эди. Унинг ёнида ўтирган Уваров қўлини тез-тез қимирлатиб, бошқалардек паст товуш билан Барклайга алланималар дер эди. Кичкина ва дум-думалоқ Дохтуров қошларини кериб, қўлларини қорни узра қовуштирганича диққат билан тингшаб ўтирар эди. Столнинг нариги томонида кўзлари чақнаётган, юз ифодаси жасоратидан дарак берувчи граф Остерман Толстой тирсакланиб, каттакон калласини кафтига қўйиб ўтираркан, хаёл дарёсига ғарқ бўлгандай кўринар эди. Қиёфасидан тоқати тоқ бўлгандай кўринган Раевский одат бўлиб қолган бир ҳаракат билан чаккасидаги қора сочларини бураб ўтираркан, гоҳ Кутузовга, гоҳ эшикка қарар эди. Қоновнициннинг салобатли, чиройли ва пок юзида латиф ва муғомбирона бир табассум жилваланарди. У кўзи Малашанинг кўзига тушганда имо қилган эди, қизча жилмайиб қўйди.

Ҳамма Бенигсенни кутар, у эса янги позицияни кўриб келмоқ баҳонаси билан маза қилиб овқатланиб ўтирар эди. Соат тўртдан олтигача уни кутишди ва кенгашни бошламасдан, паст товуш билан у ёқ-бу ёқдан гаплашиб ўтиришди.

Бенигсен уйга киргандан кейингина Кутузов ўтирган еридан кўзғалиб столга яқин келиб ўтирди, лекин столга келтириб қўйилган шам юзини ёритадиган даражада яқинлашмади.

Бенигсен кенгашни: «Россиянинг муқаддас ва қадимги пойтахтини жангсиз ташлаб кетамизми, ё уни мудофаа қиламизми» деган савол билан очди. Узоқ вақт ҳеч кимдан садо чиқмади. Ҳамманинг қош-қовоғи осилиб кетди, сукунат ичида фақат Кутузовнинг жаҳл билан томоғини қиргани ва йўталгани эшитилар эди. Ҳамма кўзлар унга тикилди. Малаша ҳам бобога қарар эди. Қизча Кутузовга яқинроқ ўтирган эди, шунинг учун ҳам унинг юзи буришганини барала кўрди: Кутузов худди йиғламоқчи бўлганга ўхшарди. Бироқ бу ҳол узоққа чўзилмади.

— *Россиянинг қадимий муқаддас пойтахтини!* — деб Кутузов тўсатдан ғазабли товуш билан сўз бошлаб Бенигсеннинг гапини такрорлади ва шу билан бу сўзлар сохта бир оҳанг-ла айтилганига ишора қилди. — Ижозат беринг, зоти олийлари, шуни сизга айтиб қўяйки, рус кишиси учун бу масаланинг ҳеч қандай аҳамияти йўқ (у оғир гавдасини олдинга ташлади). Масалани бундай қўйиб бўлмайди, масалани бундай қўйиш беҳудадир. Мен бу жанобларни бу масала учун эмас, ҳарбий масала юзасидан чақиртирган эдим. Масала бундай: «Россиянинг нажоткори армиядир. Бас, шундай экан, таваккал қилиб жанг бошлаб, ҳам армия, ҳам Москвани йўқотиб қўйиш дурустми, ё Москвани жангсиз бериб, армияни сақлаб қолиш дурустми? Мен мана шу масалада сизларнинг фикрларингни билмоқчи эдим. (Кутузов ўзини креслонинг суянчиғига ташлади.)

Музокара бошланди. Бенигсен ҳали иш қўлдан кетмаган деб ҳисоблар эди. Барклай ва бошқаларнинг Фили ёнида мудофаа жанги бошлаш мумкин эмаслиги ҳақидаги фикрларига эътироз билдирмасдан, у рус ватанпарварлиги ва Москвага бўлган муҳаббати жўш уриб, кечаси қўшинни ўнг қанотдан чап қанотга кўчириб, эртасига французларнинг ўнг қанотига ҳамла қилишни таклиф қилди. Икки хил фикр туғилди. Баъзилар бу таклифга қўшилди, баъзилар қарши чиқди. Ермолов, Дохтуров ва Раевскийлар Банигсеннинг фикрини ёқлашди. Москвани ташлаб кетишдан олдин қурбон бериш керак, деган туйғуга берилибми, ё бошқа бирон шахсий мулоҳаза биланми, ишқилиб, ҳозирги кенгаш вазиятни ўзгартиришга

қодир эмаслигини, Москва аллақачон қўлдан кетиб бўлганини бу генераллар гўё англагилари келмас эди. Бошқалар буни англашар, Москва масаласини қўя туриб, чекиниш вақтида қўшинлар қайси йўл билан юриши кераклиги ҳақида гапиришарди. Малаша, қаршисида бўлаётган нарсалардан кўз узмай ўтираркан, бу кенгашни бошқача тушунар эди. Унинг назарида «бобо» билан «узун этакли» (Бенигсенга Малаша шундай лақаб қўйган эди) киши орасида шахсий зиддият бор эди холос. Булар бир-бири билан гаплашганда, ғазабга келганини Малаша кўриб турар ва ичида бобонинг томонини олар эди. Сухбат вақтида Малаша бобонинг Бенигсенга ялт этиб қараганини, шундан сўнг бобо узун этаклига алланима деб унинг шаштини қайтариб қўйганини кўрди-ю, ич-ичидан суюнди. Бенигсен бирдан қизариб кетди ва аччиқланиб, уйда нарибери юра бошлади. Бенигсеннинг, у ёқ-бу ёғидан ўтиб кетган нарса Кутузовнинг мулойим ва паст товуш билан баён қилган фикрлари эди: Кутузов унинг кечаси қўшинларни ўнг қанотдан чап қанотга кўчириб, французларнинг ўнг қанотига ҳамла қилиш ҳақидаги таклифининг фойда ва зарари тўғрисида гапираётган эди.

— Жаноблар, — деди Кутузов, — мен графнинг планини маъқуллай олмайман. Душманнинг кўз олдида қўшинларни қўзғатиш ҳар вақт хавфли бўлган ва жанг тарихи бу мулоҳазани тасдиқлайди... Ҳа, масалан... (Кутузов соддадиллик билан Бенигсеннинг афтига қараб, худди мисол қидираётгандай ўйланиб қолди.) Ақалли Фридланд жангини олайлик, граф эсларидан чиқармаган бўлсалар керак... Бу жанг қўшинларимиз душманга яқин масофада янги мавқе ишғол қилгани учунгина муваффақият қозонмаган эди... — Бир дақиқа жимлик чўкди, лекин бу бир дақиқа ҳаммага жуда узоқдай туюлди.

Музокара яна давом этди, лекин сухбат тез-тез узилар, айтиладиган гап қолмаганлиги сезилиб турар эди.

Яна бир гал шундай жимлик чўкканда Кутузов худди гапирмоқчи бўлгандай оғир хўрсинди. Ҳамма унга қаради.

— Eh bien, messieurs! Je vois que c'est moi qui payerai les pots cassés¹, — деди у ва аста-секин ўрнидан туриб стол олдига келди. — Жаноблар, мен сизларнинг фикр-

¹ Синдирилган хурмачанинг товонини мен тўлайдиганга ўхшайман, жаноблар.

ларингни эшитдим. Баъзилар гапимни маъқуллашмас. Лекин мен (у бир лаҳза тўхтади) шаҳаншоҳим ва ватаним берган ҳуқуқдан фойдаланиб, чекинишни буюраман.

Шундан сўнг генераллар худди дафн маросимидан сўнг тарқалиб кетаётгандай сукут сақлаб дабдабали юриш билан тарқалиб кетишди.

Генераллардан баъзи бирлари кенгашдагидек баланд овоз билан эмас, балки бутунлай бошқа бир оҳангда, секин товуш билан бошқўмондонга бир нималар дейишди.

Кечки овқатига кечиккан Малаша орқасини ўгириб, ялангоч оёқларини печканинг ништига қўйди-да, аста ерга тушди ва генералларнинг оёғи орасидан ўтди-ю, лип этиб эшикдан чиқиб кетди.

Кутузов генералларга жавоб бериб юборганидан сўнг столга тирсакланиб узоқ ўтирди. Ҳамон ўша даҳшатли савол миясидан кетмас эди: «Москвани ташлаб кетиш масаласи қачон, қачон ҳал бўлди экан? Нима бўлиб бу шундай бўлди экан ва бунга ким айбдоркин?»

— Мен бундай бўлишини сира-сира кутмаган эдим,— деди Кутузов ярим кечада олдига кирган адъютант Шнейдерга.— Бундай бўлишини кутмаган эдим! Бундай бўлади деб ўйламаган эдим!

— Аъло ҳазрат, сиз дам олишингиз керак,— деди Шнейдер.

Кутузов адъютантнинг сўзига жавоб қайтармасдан, думалоқ мушти билан столга уриб қичқирди:

— Йўқ! Бундай бўлиши ҳеч мумкин эмас! Турклардек уларга ҳам от гўшти егизаман! Улар ҳам фақат...

V

Айни замонда армиянинг урушсиз чекинишидан кўра муҳимроқ бўлган бир воқеага — Москвани жангсиз ташлаб чиқиш ва унга ўт қўйиш воқеасига раҳбарлик қилаётгандай кўринган Растопчин Кутузов қилаётган ишларга тамоман тескари иш қилмоқда эди.

Москвани ташлаб чиқиш ва унга ўт қўйиш масаласи ҳам қўшинларнинг Бородино жангидан сўнг урушмасдан Москванинг нарёғига чекиниши сингари зарурий бир ҳодиса эди.

Ҳар бир рус фикрий хулосалар эмас, балки биз ва

бизнинг ота-боболаримиз қалбида ётган туйғуга асосланиб, бу воқеанинг содир бўлишини олдинроқдан сезиши мумкин эди.

Смоленскдан бошлаб рус элининг барча шаҳар ва қишлоқларида, граф Растопчининг иштирокисиз ва афишасисиз Москвада содир бўлган ҳодисалар юз бермоқда эди. Халқ душманни бепарволик билан кутаркан, ғалаён қилмас, ҳовлиқмас, ҳеч кимни бурдалаб ташламас, балки вазминлик билан қисматини кутар, энг оғир лаҳзада нима қилиш кераклигини билар ва бунинг учун ўзининг қодирлигини сезар эди. Душман яқинлашиши биланоқ аҳолининг бой табақаси молу мулкни ташлаб кетар, камбағаллар эса, шаҳарда қолиб, бойлар ташлаб кетган нарсаларга ўт қўйиб, йўқ қилиб юборишар эди.

Ҳар бир рус кишиси, шундай қилиши керак, ҳамиша шундай қилинган деган бир фикр билан яшар ва яшамоқда эди. Бу ҳам, Москва қўлдан кетади деган фикр ҳам 12 йилдаги Москва жамоатчилигининг кўнглида ётар эди. Июль ойи ва августнинг бошларидаёқ Москвадан кўча бошлаган кишилар шу воқеа содир бўлиши аниқлигини сезаётганликларини кўрсатишди. Ҳовли-жойларини ва мол-мулкларининг ярмини ташлаб, фақат кучлари етадиган нарсаларнигина олиб кетаётган кишилар бу ишни сўз билан эмас, ватаннинг нажоти йўлида болаларини қурбон қилиш ва ҳоказо тайри табиий ҳаракатлар билан эмас, балки билинтирмасдан, соддагина, узвий равишда ифода этиладиган ва шунинг учун ҳам қаттиқ таъсир қиладиган бир ботиний (latent) ватанпарварлик туйғуси билан қилмоқда эди.

«Хавф-хатардан қочиш шармандалик, фақат қўрқоқлар Москвадан қочади» дейишарди уларга. Растопчин ўзининг бетаъсир афишаларида Москвадан кетиш уят бўлишини уларга талқин этмоқда эди. Қўрқоқ деган номни олиш уят бўлса ҳам, кетиш айб бўлса ҳам, улар ҳарқалай, шундай қилиш кераклигини билиб туриб кетишмоқда эди. Нимага улар кетаётган эди? Растопчин уларни Наполеон забт этган ерларида қилаётган ваҳшатлар билан қўрқитиб қўйди деб ўйлаш мумкин эмас. Лекин ҳамма кетмоқда, биринчи навбатда бойлар, ўқимишли кишилар, Вена ва Берлин Наполеон забт қилганда бу шаҳарлар омон қолганини, аҳолиси дилкаш французлар билан, ўша вақтларда рус эркаклари, айниқса рус хонимларини маҳлиё қилган дилкаш французлар билан вақтичоғлик қилиб

юрганини жуда яхши биладиган кишилар Москвадан кетишмоқда эди.

Улар шунинг учун жўнаб кетишмоқда эдики, рус кишиси учун Москвада, французларнинг ҳукмронлиги остида ҳаёт яхши бўладими, ёмон бўладими, деган саволнинг туғилиши мумкин эмасди. Французларнинг ҳукмронлиги остида қолиш мумкин эмас, рус кишиси учун бундан ёмони йўқ эди. Улар мудофаага ҳозирланинг, деб чиқарилган хитобномаларга ҳам эътибор қилмасдан, Москва бошқўмондони Иверск иконасини кўтариб чиқиб, душманга қарши ҳамла қилиш ниятида эканлигини билдирганига қулоқ солмасдан, французларни ҳалокатга дучор қиладиган ҳаво шарлари осмонга кўтарилади деган гапларга ҳам аҳамият бермасдан, Растопчин ўз афишаларида ёзаётган барча ўша бўлмағур гапларга ҳам қарамасдан, Бородино жангигача ҳам жўнаб кетишмоқда эди. Бородино жангидан сўнг яна ҳам жадалроқ кета бошлашди. Улар қўшин душман билан олишиши кераклигини ҳам билар, агар олишишнинг уддасидан чиқмаса, ойимқизлар ва қароллар билан Три Горага бориб Наполеон билан жанг қилишнинг иложи йўқлигини ҳам билар, шунинг учун молу мулким деб ўтирмасдан жўнаш кераклигини англашарди. Улар кетишаркан, аҳолиси тарк этиб, ўтга қурбон қилинаётган (ёночдан бино бўлган ва аҳолиси ташлаб кетган бу азим шаҳар куйиб кул бўлиши керак эди) бу бой, азим пойтахтнинг улуғвор аҳамиятини ўйлашмас; буларнинг ҳар қайсиси, ўзича кетар, бироқ шу билан бирга, фақат улар шаҳарни тарк этишлари оқибатида шундай бир улуғ ҳодиса юз бердики, бу ҳодиса рус халқининг энг мумтоз шон-шухрати сифатида мангу қолажак. Июнь ойидаёқ мэн Бонопартнинг малайи эмасман, деган мубҳам фикр билан ўз зашжилари ва қизиқчиларини олиб, Растопчиннинг буйругига мувофиқ йўлда тўхтатишларидан қўрқиб, Саратов губерниясидаги қишлоғига қараб йўл олган ўша ойимбека Россияни халос этган буюк ишни жўнгина ва самимият билан амалга ошириб қўйган эди. Граф Растопчин эса гоҳ Москвадан чиқиб кетаётганларни уялтирар, гоҳ идораларни кўчиртирар, гоҳ ҳеч балога ярамайдиган яроғ-аслаҳани маст-аласт оломонга улашиб берар, гоҳ иконаларни кўчага кўтартириб чиқарар, гоҳ азиз-авлиёлар ва санамларни шаҳардан кўчиртиришни Августинга ман этар, гоҳ Москвадаги барча хусусий араваларни тортиб олар, гоҳ Лепних ясаётган ҳаво шарини бир юзу

ўттиз олти аравага орттириб жўнатар, ҳали Москвага ўт қўйиб юбориш нияти борлигига ишора қилар, ҳали ўзининг ҳовли-жойига ўт қўйиб, кейин бу ҳақда французларга хитобнома юбориб, болалигим ўтган уйимни ғорат қилдиларинг деб таитанали тарзда уларга таъна этганини гапириб берар, ҳали Москвага ўзим ўт қўяман деб гердаяр, ҳали бундан тонар, ҳали ҳамма жосусларни ушлаб келинлар деб халойиққа буйруқ қилар, ҳали бундай қилганлари учун одамларни мазаммат этар, гоҳ барча французларни Москвадан бадарға қилар, гоҳ Москвада яшайдиган барча француз аҳолисининг марказини ташкил қилган Обер-Шальме хонимни қолдириб, ҳеч гуноҳи бўлмаган муҳтарам ва мўйсафид почта мудири Ключаровни ушлаб бадарға этишни буюрар, гоҳ французлар билан жанг қиламиз деб халқни Три Горага йиғар, ҳали бу халқдан қутулиш учун ўлдиришлар, деб унинг қўлига бировни тутқизиб, ўзи орқа эшикдан чиқиб ғойиб бўлар; гоҳ Москванинг бошига қора кунлар келгани уни адоий-тамом қилишини гапирар, гоҳ бу ишга иштироки борлиги ҳақида альбомларга француз тилида шеърлар ёзарди,¹ лекин бу одам содир бўлаётган ҳодисанинг моҳиятига тушунмас эди, ўзи бирон нима қилишни, кимнидир ҳайратда қолдиришни, бирон ватанпарварона-қаҳрамонона иш қилишни истар, Москвани ташлаб кетиш ва унга ўт қўйиш каби улугвор ва рўй бериши зарур бўлган воқеани ёш бола сингари эрмак ўрнида кўрар, ўзини ҳам бирга оқизиб бораётган буюк халқ оқимини кичик қўллари билан гоҳ рағбатлантирмоқчи бўлар, гоҳ тўхтатм оқчи бўлар эди.

VI

Элен сарой аҳли билан Вильнодан Петербургга қайтиб келгач, жуда оғир бир аҳволга тушиб қолди.

Петербургда Элен олий давлат вазифасини ишғол қилиб келаётган бир тўранинг махсус ҳимояти остида эди. Вильнода эса у ажнабий ёш принц билан дўстлашиб қолди. Элен Петербургга қайтиб келганида принц ҳам, тўра ҳам Петербургда эди, иккаласи ҳам ошначиликни

¹ Je suis ne Tartare. Je voulus être Romain. Les Français m'appelerent barbare. les Rusess—Georges Dandin. Яъни: мен онадан татар тутилганман. Ўзим румолик бўлмоқчи эдим. Французлар мени варвар деб атадилар. Руслар—Жорж Данден деб.

давом эттирмоқчи бўлди. Элен ўз карьерасида ҳали янги бўлган масалани, унисини ҳам, бунисини ҳам ранжитмасдан иккаласи билан яқин муносабатда бўлиш масаласини ҳал қилиши керак эди.

Бошқа хотин учун қийин, ҳатто имконсиз бўлиб кўринган бу иш графиня Безуховани бирон мартаба ҳам ўйлантириб қўймади, ростдан ҳам оқила хотин деб ном чиқаргани бежиз эмас эди. Агар Элен кирдикорини яшириб, бу қалтис аҳволдан айёрлик билан қутулса эди, шу иши билан ўз гуноҳига иқдор бўлиб, ўзини расвоий жаҳон қилиб қўяр эди: лекин Элен, билъакс, нимаики хоҳласа, амалга оширишга қодир бўлган буюк киши сингари иш тутиб, ўзини ҳаққа, қолганларнинг ҳаммасини ноҳаққа чиқарар ва бунга ўзи ҳам чин кўнгилдан ишонарди.

Ёш ажнабий принц илк дафъа журъат этиб, Элендан ўпкалаганда, Элен чиройли бошини виқор билан кўтарди-да, шаҳзодага қиё боқиб, кескин тарзда деди:

— *Voilà l'égoïsme et la cruauté des hommes! Je ne m'attendais pas à autre chose. La femme se sacrifie pour vous, elle souffre, et voilà sa récompense. Quel droit avez vous, Monseigneur, de me demander compte de mes amitiés, de mes affections? C'est un homme qui a été plus qu'un père pour moi!*

Ёш принц бир нима демоқчи бўлган эди, Элен унинг сўзини озгидан олди.— *Eh bien, oui,— деди Элен,— peut être qu'il a pour moi d'autres sentiments que ceux d'un père, mais ce n'est pas une raison pour que je lui ferme ma porte. Je ne suis pas un homme pour être ingrate. Sachez, Monseigneur, pour tout ce qui a rapport à mes sentiments intimes, je ne rends compte qu'à dieu et à ma conscience²,— Элен баланд кўкрагига қўлини қўйиб, осмонга қараркан, сўзини тугатди.*

— *Mais écoutez moi, au nom de Dieu.*

¹ Эркаклар шунақа худбин ва бағритош бўлади-да! Ўзим ҳам шуни кутган эдим. Ўзини сизга бағишлаган, изтироб чеккан аёлнинг ажри шуми! Зоти олийлари, менинг бошқалар билан бўлган алоқам ва дўстлик муносабатим ҳақида ҳисоб сўрашга сизнинг нима ҳақингиз бор? У одам менга отамдан ҳам зиёдроқ.

² Эҳтимол, унинг менга бўлган меҳри оталик меҳри ҳам эмасдир, лекин бунинг учун мен уни ўз даргоҳимдан маҳрум қилолмайман-ку. Мен эркак эмасманки, яхшиликка ёмонлик қилсам! Зоти олийлари шуни билиб қўйсинларки, мен қалбимдаги туйғуларим ҳақида фақат худо ва виждонимга ҳисоб бераман.

— Epousez moi, et je serai votre esclave.

— Mais c'est impossible.

— Vous ne doignez pas descendre jusqu'à moi, vous...¹ — деди Элен йиғлаб.

Ёш принц Эленга тасалли бера бошлади; Элен эса йиғлаб (худди ўзини унутгандай), эрга тегишига ҳеч нарса халал бера олмаслигини, бунақа ишлар бўлганини (ўша вақтда бунақа воқеалар кам эди, Элен Наполеон ва бошқа олий рутба шахсларнинг номини тилга олди!) ўз эрига ҳеч қачон хотин бўлмаганини, Пьерга қурбон этилганини гапириб берди.

— Ахир қонун, дин... — деди бўшашиб шахзода.

— Қонун, дин... Агар дин, қонун шу масалани ҳал қилолмаса, нимага керак экан! — деди Элен.

Шундай оддий фикр ўзининг хаёлига келмаганига ёш принц ҳайрон қолди ва маслаҳат сўрагани Исавийлар Иттиҳодиясининг пирларига (булар билан яқин алоқаси бор эди) мурожаат этди.

Шу воқеадан сўнг бир неча кун ўтгач, Эленнинг Каменний Островдаги боғида дилхушлик билан ўтадиган зиёфатларнинг бирида сочлари қордай оппоқ, чақнаб турган кўзлари қоп-қора, ўрта яшар, дилкаш m-g de Jobert, un Jésuite à robe courte²-ни Эленга таништиришди: бу одам боғда, ранг-баранг чироқлар шуъласида, мусиқа садоси остида Элен билан худо, Исо, Биби Марямнинг қалбига бўлган муҳаббати, бу дунёда ҳам, охиратда ҳам тасалли берадиган бирдан-бир дин — католик дини эканлиги ҳақида узоқ суҳбатлашди. Эленга бу сўзлар қаттиқ таъсир қилди. Бир неча бор ҳам унинг, ҳам m-g Jobertнинг кўзига ёш келди ва товуши титради. Эленни рақсга таклиф қилгани келган кавалери унинг келажакда directeur de conscience³ бўладиган киши билан бўлаётган суҳбатини бўлди; лекин эртасига m-g de Jobert ўзи ёлғиз Элен олдида ташриф буюрди ва шундан кейин тез-тез келадиган бўлиб қолди.

Шу одам бир куни графиняни католикларнинг ибодатхонасига бошлаб борди. Элен меҳроб қаршисида тиз

¹ — Худо ҳаққи, аввал гапимга қулоқ солинг.

— Аввал менга уйланинг, ундан кейин қулингиз бўлай.

— Ахир бу мумкин эмас-ку.

— Менга уйланишни сиз ўзингизга эп кўрмайсиз, сиз...

² Қисқа кийим кийган жаноб Жобер.

³ Пири муршиди.

чўқди. Ёши анчага бориб қолган жозибали француз қўлини Эленнинг бошига қўйди, шунда Эленнинг ўз гапига кўра унинг қалбига ёқимли бир шабада эсгандай бўлди. Бу нарса *la grace*¹ дейишди унга.

Кейин Эленнинг олдига *a robe longue*² аббатни бошлаб келишди, Элен гуноҳларини унга айтиб тавба қилди, аббат унинг гуноҳини худодан тилаб дуо ўқиди. Эртасига Эленнинг уйига табаррук нарсалар солинган бир қутини олиб келишди ва шу табаррук нарсалардан еб юрасиз деб ташлаб кетишди. Бир неча кундан сўнг Элен ҳақиқий католик динига кирганини, бугун-эрта папанинг ўзи бундан хабардор бўлишини ва Эленга атаб алланечук қоғоз юборишини эшитиб суюниб кетди.

Бу муддат ичида унинг атрофида юз бераётган ва ўзи бошдан кечираётган нарсалар, шунча ақлли кишиларнинг унга жуда ёқимли ва ҳаддан ташқари мулойимлик билан муомала қилиши, ҳамда ўзининг кабутардай бегуноҳ бўлиб юрганлиги (шу кунлари Элен оқ кўйлак кийиб, оқ лента тақиб юрган эди) унга завқ бағишламоқда эди; ammo завқ олиш билан у ўз ниятини бирон дақиқа ҳам кўздан қочирмас эди. Айёрликда аҳмоқ одам ҳаммиша ўздан ақллироқ кишиларга панд бериб кетганидек, барча бу сўзлар ва ғамхўрликларнинг замирида уни католик динига киргизиб, иезуит муассасаларининг (бунга шама қилишган эди) фойдасига кўпроқ пул ундириш каби бир мақсад ётганига Элен тушунди ва пул беришдан олдин турли тadbир ва чораларни кўриб, эридан қутулишга фатво толиб беришларини талаб қилди. Унинг ақидасига кўра, ҳар бир диннинг туб мақсади инсоний талабларни қондиришда муайян одоб-муошаратга риоя қилишдан иборат эди. Шу мақсадни кўзда тутиб Элен пири муршиди билан қилган суҳбатларининг бирида, никоҳ қай даражада мени боғлаб қўяди, сиз шу саволга жавоб берасиз, деб қаттиқ туриб олди.

Улар меҳмонхонада, дераза олдида ўтиришарди. Қош қорайган, деразадан гулларнинг хушбўй ҳиди келиб турарди. Эленнинг эгнида ҳарир кўйлак, кўйлак остидан кўкрак ва елкалари кўринарди. Сўқимдай боқилган, момикдай соқоли яхшилаб қирилган, лаб-даҳани бежирим аббат Эленга яқин ўтираркан, унинг ҳусн-жамолига маҳ-

¹ Неъмат илоҳий.

² Узун либос кийган.

лиё бўлиб, оппоқ қўлларини тиззаларига қўйган ҳолда хиёл жилмайиб, иккаласининг фикрини банд қилган ма-сала устида ўз мулоҳазасини баён қиларди. Элен унинг жингалак сочлари, соқоли яхшилаб қирилган ва ўрни қо-райиб кўринган лўппи юзига тоқати тоқ бўлиб жилмайиб қараб ўтираркан, суҳбат мавзунининг ҳар он ўзгариб қо-лишини кутмоқда эди. Бироқ аббат ҳамсуҳбатининг ҳусн-латофатидан завқланиб ўтирганга ўхшаса ҳам, лекин ўз ишини зўр маҳорат билан бажаришга тиришар эди.

Пири муршид шундай муҳокама юргизмоқда эди. Қи-лаётган ишининг маъносига тушунмасдан сиз биров-нинг аҳди-никоҳига кириш ва унга ҳалол жуфт бўлишга ваъда бергансиз, сизни ўз никоҳига олган киши бўлса никоҳнинг диний моҳиятига тушунмасдан шаккоклик қилган. Бу никоҳни тарафайн розилиги-ла бўлган никоҳ деб бўлмайди. Лекин бундан қатъи назар, берган ваъдан-гиз сизни боғлаб қўйган. Фараз қилдикки, сиз берган ваъдангиздан қайтдингиз. Шу қилмишингиз билан қан-дай гуноҳга қолдингиз? *Pèché veniel* ёки *peche mortel*? *Pèché veniel*,¹ чунки сиз бу ишни ёмон ниятда қилганин-гиз йўқ. Агар сиз ҳозир фарзанд учун бошқатдан биров-нинг никоҳига кирсангиз, гуноҳингиз афв этилиши мумкин. Лекин масаланинг икки томони бор: биринчидан...

Бу гаплардан зерикиб кетган Элен ўша фусункор та-бассум билан тўсатдан ҳамсуҳбатининг сўзини бўлди:

— Аммо менимча, ҳақиқий динни қабул қилганимдан кейин ботил дин бўйнини қўйган бурч қўл-оёғимни боғ-лаб қўёлмас керак.

*Directeur de conscience*² масаланинг бу тариқа, Ко-лумб ва тухум ҳикоясидагидек оддий ҳал қилинишидан ҳайратда қолди. У шогирдининг бу қадар тез муваффа-қият қозонганидан суюниб кетди, лекин шундай бўлса ҳам ўз ақли меҳнати билан бунёдга келтирган далил-лардан воз кеча олмас эди.

— *Entendens nous, comtesse*³, — деди кулимсираб, кейин ўз муридининг мулоҳазаларини чиппакка чиқара бошлади.

¹ Афв этиб бўладиган гуноҳ қилдингизми ёки афв этиб бўлмайди-ганми?

² Пири муршиди.

³ Ўйлаб кўрамиз, графиня.

Диний нуқтаи назардан қараганда бу масала жуда жўн ва осон эканлиги ҳам, раҳнамолари бу ишни мансабдорлар қандай баҳо бераркин деб қўрққанларидан масалани чигаллаштираётганини ҳам Элен биларди.

Мана шунинг учун Элен киборлар оламини бу ишга тайёрламоқчи бўлди. У кекса тўранинг рашкини қўзғатиб, биринчи хушторига айтган гапларни, яъни сизгагина содиқ бўлишимни хоҳласангиз мени хотин қилиб оласиз, деган масалани қўйди. Кекса муҳтарам зот ёш шаҳзода сингари бу таклифни, яъни эри бўла туриб бошқа эрга тегиш тўғрисидаги гапни эшитиб, даставвал ҳангу манг бўлиб қолди; бироқ Эленнинг, бу — қиз боланинг эрга тегишидай оддий ва табиий бир масала, деб ишонтириши унга ҳам таъсир қилмай қўймади. Агар Элен хиёл истиҳола қилса, озгина бўлса ҳам ҳижолат чекса ва тортиниб-қимтиниб турса, бу ишни бой берган бўлар эди: истиҳола қилиш, хижолат чекиш у ёқда турсин, аксинча, Элен ўзининг яқин дўстларига (бутун Петербург унга яқин эди) оқ кўнгиллик ва соддалик билан шаҳзода ҳам, тўра ҳам менга тегинг деб таклиф қиляпти, иккаласи ҳам менга ёқади, шунинг учун икковидан бирини ранжитиб қўйишдан қўрқиб юрибман, деб гап тарқатиб юрди.

Бутун Петербургга Элен эридан ажралармиш деган овоза эмас (шундай овоза тарқалганда жуда кўп кишилар бу ғайри қонуний ишга эътироз билдирган бўлар эди), бошқа бир хабар: бечора гўзал Элен икки жазмандан қайси бирига тегишни билмасдан, бош қотириб юрган эмиш деган овоза тарқалди. Энди гап бу масаланинг қай даражада мумкинлиги устида эмас, балки бу икки жазмандан қайси бирига тегиш маъқуллиги, сарой бунга қандай баҳо беришлиги устида кетар эди. Бироқ бу ишда никоҳ ақди таҳқирланади дейдиган, масаланинг маъзани чақишга ақли ожизлик қиладиган, фикри қотиб қолган баъзи бир кимсалар ҳам топилар эди; лекин бу қабилдаги одамлар кўп эмас, булар ҳам лом-мим демас эди, кўпчилик эса Эленнинг бошига давлат қуши қўнганига ажабланар, иккала жазмanning қайси бирига тегса яхши бўларкин, деб бош қотирар эди. Аммо эри тирик бўла туриб бошқа эрга тегаётганининг яхши-ёмонлиги ҳақида ҳеч ким оғиз очмас эди, чунки бу масалани биздан кўра ақллироқ кишилар аллақачон ҳал қилган бўлса керак

дейишарди, бу масаланинг шундай ҳал бўлишига шубҳа кўзи билан қараш ўз аҳмоқлигинг ва киборлар жамиятида яшай билмаслигингни кўрсатиб қўйиш демакдир, деб ўйлашарди.

Шу ёз ўғилларидан бири билан кўришмоқ учун Петербургга келган Марья Дмитриевна Ахросимовагина ўзининг кибор жамоатчилиги фикрига зид бўлган фикрнини шартта айтишга журъат этди. Марья Дмитриевна Эленни балда кўриб қолиб, залнинг ўртасида тўхтатди, буни кўриб ҳамма жим бўлиб қолганда, ўзининг йўғон овози билан:

— Бу ерда одамлар эри тирик бўла туриб бошқа эрга тегаётган эмиш. Сен бу ишни мен ўйлаб топдим деб гумон қилиб юрма тагин? Йўқ, она қизим, сен кечикибсан. Бу аллақачонлардан бери бор. Ҳамма... шундай қилади,— деди. Шу сўзларни айтиб Марья Дмитриевна ўзига хос бир кескин ҳаракат-ла кенг енгларини шимариб, атрофга хўмрайиб қараганича залдан чиқиб кетди.

Петербургда гарчи Марья Дмитриевнадан ибo қилишса ҳам, лекин унга тасқара деб қарашарди, шунинг учун унинг сўзини бир сассиқ гап деб топишди ва айтган гапларининг бутун маъноси шу сассиқ гапдан иборат бўлгандай, ўша сўзни бир-бирларига шивирлаб қайтаришди.

Князь Василий айниқса сўнги вақтларда айтган гапларини тез-тез унутиб қўядиган, бир сўзни минг карра қайтарадиган бўлиб қолган эди. У ҳар гал қизини кўрганда уни бир чеккага чақирар ва енгидан тортиб дерди.

— *Hélène, j'ai un mot à vous dire. J'ai eu vent de certains projets relatifs à... Vous savez. Eh bien, ma chère enfant, vous savez que mon coeur de père se réjouit de certains projets relatifs à... Vous savez. Eh bien, ma enfant... ne consultez que votre coeur. C'est tout ce que je vous dis¹.*

Шуни деб, ҳаммиша бирдек ҳовлиқиб юрадиган князь ўз ҳаяжонини яширарди-ю, юзини қизининг юзига босиб, нари кетарди.

¹ Элен, сенга айтадиган гапим бор. Баъзи гаплар қулоғимга чалиниб қолди... Ўзинг биласан... Қизгинам, ўзинг биласанки, отангининг шодлиги сенинг... Шунча бардош қилдинг. Лекин қизгинам... Қўнглинг истаган ишни қилавер. Менинг сенга берадиган маслаҳатим шу.

Энг ақлли киши деб ном чиқарган, шуҳратни ҳали қўлдан бермаган ва Эленнинг бегараз дўсти бўлган Билибин (юксак мавқедаги аёлларнинг ҳамиша эркак зотидан шундай дўсти бўлади ва булар ҳеч қачон ошиқ родини ўйнай олмайди) бир куни *petit comite*¹ ўтирганларида дўсти Эленга бу масала ҳақида ўз фикрини баён этди.

— *Ecoutez, Bilibine* (Элен Билибин қабилидаги кишиларни ҳамиша фамилиясини айтиб чақирарди),— Элен узуклар тақилган оппоқ қўлини фрак кийган Билибиннинг енгига тегизди: — *Dites moi comme vous diriez a une soeur, que dois — je faire? Lequel des deux?*²

Билибин пешонасини тириштирди ва жилмайганича ўйлаб қолди.

— *Vous ne me prenez pas en расплох, vous savez,— деди у.— Comme véritable ami j'ai pensé et repensé à votre affaire. Voyez vous. Si vous épousez le prince,— (бу ёш йигит эди) Билибин бармоғини букди,— vous perdre pour toujours la chance d'épouser l'autre, et puis vous mécontentez la Cour. (Comme vous savez, il y a une espèce de parenté.) Mais si vous épousez le vieux comte, vous faites le bonheur de ses derniers jours, et puis comme veuve du grand... le prince ne fait plus de mésalliance en vous épousant*³— Билибиннинг пешонасидаги ажинлари ёзилиб кетди.

Хурсандликдан гул-гул очилиб кетган Элен яна Билибиннинг енгига қўл тегизиб деди:

— *Voilà un véritable ami! — Mais c'est que j'aime l'un et l'autre, je ne voudrais pas leur faire de chagrin. Je donnerais ma vie pour leur bonheur à tous deux*⁴.

¹ Кичкина уйда.

² Менга қаранг, Билибин, сиз ўз синглингизга қандай маслаҳат берардингиз, айтинг, икковидан қай бирини танлай?

³ Сиз мени гафлатда қолдирилмайсиз, буни ўзингиз яхши биласиз. Ҳақиқий дўст сифатида сизнинг бу ишингизни кўпдан бери ўйлаб юрибман. Гап бундай: бордию принцга тегсангиз, бошқа эрга тегиш имкониятидан абадий маҳрум бўласиз, бунинг устига, яна сарой бу ишни номақбул топади (ўзингиздан қолар гап йўқ, бу ерда қариндошлик масаласи бор). Агар кекса графга тегсангиз, умрининг охирида уни бахтиёр қиласиз, ҳам кейин... принц туранинг тул қолган хотинига уйланишдан ор қилмаса керак.

⁴ Мана, ҳақиқий дўст бундай бўлади! Лекин мен ҳар иккаласини ҳам яхши кўраман ва унисини ҳам, буинисини ҳам ноумид қилмоқчи эмасман. Иккаласининг бахтини деб ўз ҳаётимни қурбон қилишга тайёрман.

Билибин худди бундай қайғуга ҳатто мен ҳам ҳамдард бўлишга ожизлик қиламан, дегандай елкасини қисди.

«Une maîtresse-femme! Voilà ce qui s'appelle poser carrément la question. Elle voudrait épouser tous les trois à la fois¹,— деди ўзича Билибин.

— Лекин эрингиз бу масалага қандай қараркин? — деб сўради Билибин, у ўз мавқеи мустақамлигига амин бўлгани учун бундай беҳуда саволни беришдан қўрқмай.— У киши рози бўлармикин?

— Ah! Il m'aime tant,— деди Элен. Негадир назарида Пьер ҳам уни яхши кўрадиганга ўхшарди.— Il fera tout pour moi².

Билибин mot³ қидираётгандек, пешонасини тириштирди.

— Même le divorce⁴,— деди Билибин.

Элен кулиб юборди.

Бу иш қонуний бўлаётганига шубҳа қилаётган кишилар орасида Эленнинг онаси, княгина Курагина ҳам бор эди. У доим қизига ҳасад қилар эди. Энди қалбига энг яқин бўлган нарса ҳасадини келтирганда княгиня ўзини қаерга қўйишини билмай қолди. Эри тирик бўлган ҳолда ундан ажралиш ва бошқа эрга тегиш қай даражада мумкинлиги ҳақида рус попи билан маслаҳатлашиб кўрди, поп бу нарса мумкин эмаслигини айтиб, княгиняни суюқтирди ва инжилдан бир оят келтирди, бу оят (попнинг назарида) тирик эрни қўйиб бошқа эрга тегишни сўзсиз рад этарди.

Княгина рад этиб бўлмайдигандай кўринган бу далил-исботлар билан қуролланиб, қизини холи топмоқ мақсади-ла эрталаб унинг уйига қараб жўнади.

Элен онасининг эътирозларини эшитиб бўлгач, мулойимгина қилиб истеҳзо аралаш жилмайиб қўйди.

— Ахир очиқ-ойдин қилиб ёзиб қўйилган: кимки эридан ажралган хотинга уйланса...— деди кекса княгина.

¹ «Ана хотин деган мана шундай бўлади! Масалани узил-кесил қўйишини қаранг-а! Бирдан уч кишининг хотини бўлмоқчи-я».

² Вой! У мени шундай севадики, асти қўйинг! Оғзимдан чиққани тилладан битади.

³ Ўтқир ибора.

⁴ Ҳатто қўйиб юборишга ҳам тайёр денг.

— Ah, maman, ne dites pas de bêtises. Vous ne comprenez rien. Dans ma position j'ai des devoirs¹, — деди Элен русчадан французчага ўтиб. Назарида унинг масаласини рус тилида изоҳлаб бўлмас эди.

— Лекин, жон дўстим...

— Ah, maman, comment est-ce que vous ne comprenez pas que le Saint Père, qui a la droit de donner des dispenses...²

Шу чоқ Эленнинг уйда яшайдиган хоним — доимий улфати кириб қолди ва зоти олийлари залда ўтирибдилар, сиз билан кўришмоқчи, деди.

— Non, dites lui que je ne veux pas le voir, que je suis furieuse contre lui, parce qu'il m'a manqué perole.³

— Comtesse, a tout peche misericorde⁴, — деди юзи чувак, бурни узун, сочи малла ранг ёш йигит уйга кираркан.

Кекса княгина эҳтиром-ла ўрнидан туриб яна ўтирди. Ёш йигит унга қиё ҳам боқмади. Княгина қизига бош ирғади-ю, эшикка томон йўрғалади.

Зоти олийга кўзи тушиши биланоқ кекса княгинанинг барча ақидаси барбод бўлди. У каретага чиқиб ўтираркан: «Йўқ, қизим ҳақли, — деб ўйлади. — Қизим ҳақли; аммо нега биз ўзимизнинг қайтиб келмайдиган ёшлик чоғимизда бунақа нарсаларнинг фаҳмига бормабмиз! Бу нарса жуда жўн эди-ку», — деди ичида.

Августнинг бошларида Эленнинг масаласи батамом ҳал бўлди, у эрига хат ёзиб (назарида Пьер ҳам уни жуда яхши кўрар эди) NNга тегмоқчи бўлиб юрганини, ҳақиқий динни қабул қилганини айтиб, ундан ажралиш учун зарур бўлган барча расмиятларни шу хатни топширувчи киши айтганидай қилиб бажо келтиришни илтимос қилди.

«Sur ce je prie dieu, mon ami, de vous avoir sous sa sainte et puissante garde. Votre amie Héléne»⁵.

Бу мактуб Пьернинг уйига келганда у Бородино жанг майдонида юрган эди.

¹ Оҳ, ойижон, бекорчи гапларни қўйинг. Сиз ҳеч нарсага тушунмайсиз. Менинг ўрним бошқа, менинг бурчим бор.

² Оҳ, ойижон, наҳотки шуни билмасангиз, бандаларини гуноҳдан пок этишга қодир бўлган пири муршид.

³ Йўқ, айтинг, мен у кишининг дийдорини кўришга тобим йўқ, ихлосим қайтди, чунки у киши берган ваъдасига вафо қилмади.

⁴ Графиня, ҳар қанақа гуноҳ учун ҳам лутф-карам бор.

⁵ «Кейин, худога ёлвориб сўрайманки, дўстим, ҳамиша сизни у ўз лутф-марҳамати соясида асрасин. Дўстингиз Елена».

Пьер Бородино жангининг охирида Раевский тўпхонаси турган ердан иккинчи мартаба қочиб, солдатлар оломони билан бирга жарликдан Князьково қишлоғига қараб йўл олди, яра боғлайдиган пунктга етганда, қонни кўриб, оҳ-воҳларни эшитиб, дарҳол яна солдатлар оломонига қўшилди-ю, бу ердан нари кетди.

Ҳозир Пьер бутун вужуди билан бир нарсани орзу қиларди, у ҳам бўлса кунни бўйи бошидан кечиргани шу мудҳиш таассуротлардан қутулиб, ўзининг кундалик ҳаётига қайтиш ва ўз уйида, ўз тўшагида тинчгина ухлаш эди. Назарида ўзини ҳам, кўрган ва кечирганларини ҳам фақат оддий ҳаёт шароитида тушуниб олишга қодир эканини сезар эди. Аммо ҳеч қаерда бундай оддий ҳаёт шароити йўқ эди.

Бу ерда, Пьер кетаётган йўлларда милтиқ ва тўп ўқлари ғувуллаб ўтаётган бўлмаса ҳам, лекин теварак-атроф айнан жанг майдонига ўхшар эди. Изтироб чекаётган, чарчаган ва баъзан ҳамма нарсага лоқайд, кишини ҳайратлантирувчи юзлар, ўша қон, ўша солдатча шинел, узоқдан бўлса ҳам ҳануз кишини ваҳимага соладиган ўша отишма садоси эшитилмоқда; бунинг устига ҳамма ёқ чанг-тўзон, ҳаво дим эди.

Катта Можайск йўлидан уч чақиримча юргандан кейин Пьер четга чиқиб ўтирди.

Қош қорая бошлади, тўп-милтиқларнинг садоси тинди. Пьер ерга тирсакланиб чўзилди ва қоронғида ёнидан кўланка каби ўтиб кетаётган кишиларга анчагача қараб ётди. Назарида тўп ўқлари ваҳимали тарзда ғувиллаб, ҳадеб устига келиб тушаётгандай бўлар, у сесканиб кетар, ўрнидан қўзғалар эди. Шу вазиятда қанча ётганини билмади. Ярим кечада учта солдат шох-шабба кўтариб келиб унинг ёнига ўтиришди ва гулхан қалашди.

Солдатлар Пьерга хўмрайиб қараб қўйиб ўт ёқишди, устига солдатча қозонларини осиб, ичига қоқ нон тўғрашди ва чўчка мойи солишди. Мазали ва ёғли овқатнинг ҳиди тутун ҳидига қоришиб кетди. Пьер ўрнидан қўзғалиб, хўрсиниб қўйди. Солдатлар (улар уч киши эди) Пьерга эътибор бермасдан, ўзаро гаплашиб овқат ейишга киришди.

Улардан бири тўсатдан Пьерга қараб:

— Ҳой, менга қара, сен қайси тоифадансан? — деб сўради. Шу саволи билан афтидан у Пьер ўйлаган нарсани, яъни оч бўлсанг қорнингни тўйғизамиз, фақат шуни айтгинки, сен тўғри одаммисан, демоқчи эди.

Пьер солдатларга яқин бўлиш, уларнинг ишончини қозониш учун иложи борича ўзининг ижтимоий мавқеини кичикроқ қилиб кўрсатиш зарурлигини пайқади.

— Менми? Менми?.. — деди Пьер. — Мен асли халқ лашкари офицери бўламан, фақат менинг дружинам бу ерда эмас; мен жангга келган эдим, ўз одамларимни йўқотиб қўйдим.

— Буни қара-я! — деди солдатлардан бири.

Бошқаси бош чайқаб қўя қолди.

Биринчи солдат ёноч қошиқни ялаб Пьерга узатаркан:

— Ма, егинг келса қовурдоқдан егин! — деди.

Пьер гулханга яқинроқ келиб ўтирди-да, котелокдаги қовурдоқдан ея бошлади. Назарида бундай мазали овқатни умрида емаган эди.

У котелок устига энгашиб, очкўзлик билан қошиқни тўлдириб устма-уст оғзига солар ва апил-тапил чайнаб ютаркан, гулханнинг шуъласи унинг юзини ёритар, солдатлар эса, индамай уни томоша қилишар эди.

— Сен ўзинг қаёққа бормоқчи эдинг? Айта қол! — деб сўради яна бир солдат.

— Можайскка бормоқчи эдим.

— Демак сен хўжайинлардан экансан-да?

— Балли.

— Отинг нима?

— Пётр Криллович.

— Юр бўлмаса, Пётр Криллович, бизлар сени боориб қўямиз.

Зимзиё қоронғи тунда солдатлар Пьер билан Можайскка қараб йўл олишди.

Хўрозлар бир қичқирганда улар Можайскка етиб келишди ва шаҳар жойлашган тик тепаликка чиқа бошлашди.

Пьер ўз карвон саройи тепаликнинг этагида қолганини ҳам буткул унутиб, солдатлар билан кетаверди. Тепаликнинг ярмига чиққанда берейторини учратмаса, карвон сарой сира эсига тушмас эди (унинг хотири шу қадар паришон эди). Берейтор хўжасини қидириб шаҳарга чиққан ва энди карвон саройга қайтиб келаётган

эди. У қоронғи тунда Пьерни оқариб кўринган шляпасидан таниди.

— Зоти олийлари,— деди берейтор,— биз бутун умидимизни узган эдик. Нега пиёда кетяпсиз? Қаёққа?

— Э, ҳа, дарвоқе,— деди Пьер.

Солдатлар тўхташди.

— Ҳа, одамларингни топдингми? — деб сўради солдатлардан бири.

— Хайр, омон бўл! Пётр Криллович, шунақамиди отинг? Хайр, Пётр Криллович! — деди бошқа бир товуш.

— Саломат бўлинглар! — деди Пьер ва ўзи берейтор билан карвон саройга қараб кетди.

Пьер «Буларга бир нима бериш керак» деб қўлини чўнтагига солган эди, бир товуш: «қўй, керак эмас,» — деди.

Карвон саройнинг ҳужраларида жой йўқ, ҳаммаси одамга лиқ тўла эди. Пьер ҳовлига чиқди ва бошини буркаб экипажига чўзилди.

IX

Пьер бошини ёстиққа қўйиши биланоқ кўзи уйқуга кетаётганини сизди; бироқ тўсатдан, худди ҳақиқатда бўлаётгандай, тўп садолари гумбурлаб кетди, оҳу воҳ, ҳайқириқ садолари эшитилди, тўплардан отилган ўқлар ерга шалоплаб тушди, димоғига порох ва қоннинг ҳиди урилди, уни қўрқув ва ўлим ваҳимаси босди. У ўти ёрилгудай бўлиб кўзларини очди ва шинель остидан бошини чиқарди. Ҳовли жимжит эди. Фақат бир денчшик дарвозахонада фаррош билан гаплаша-гаплаша, шалоплаб лой кечиб келмоқда эди. Пьер ўрнидан қўзғалганда тепасида, тахта бостирманинг қоронғи бўғотида ётган каптарлар қанот қоқиб қўйди. Бутун ҳовлини шу чоқ Пьерга хуш ёқадиган ва осойишталикни эслатадиган ҳид — хашак, гўнг, арава мойи ва карвон саройнинг ўткир ҳиди босиб кетган эди. Қорайиб турган икки бостирманинг орасидан мусаффо осмон, чақнаб турган юлдузлар кўриниб турар эди.

«Худога шукур, тинчлик экан,— деди ўзича Пьер яна бошини буркаб.— О, қўрқув нақадар даҳшатли нарса, бунчалик қўрқиш шармандалик-ку! Улар-чи . . . улар ҳамма вақт, жангнинг охиригача бардам, осуда эди...» деб ўйлади Пьер. Улар деганда Пьер солдатларни, батарея ёнида юрган, унинг қорнини тўйғизган, иконага

сажда қилган солдатларни кўзда тутаетган эди. Улар, яъни бу ғалати, шу маҳалгача у кўрмаган одамлар, унинг тасавурида бошқа одамлардан тамоман ажралиб турар эди.

Пьер кўзи уйқуга кетаркан, ўйларди: «Солдат бўлишинг, оддий солдат бўлишинг керак! Бутун вужудинг билан бу умумий ҳаётга шўнғиб киришинг, уларни шундай қилган нарсани тушуниб олишинг керак. Бироқ барча бу ортиқча шайтоний нарсалар, бу зоҳирий инсон қиёфасидан қандай қутулиш мумкин? Бир вақтлар мен шундай бўла олишим мумкин эди. Отамнинг қўлидан қочишим мумкин эди, шундай ниятим ҳам бор эди. Долохов билан бўлган дуэлдан кейин мени солдатликка юборишлари мумкин эди». Пьернинг тасавурида клубда бўлган зиёфат шу зиёфатда Долоховни дуэлга чақиргани, Торжокда учратган пири муршиди бир лаҳзагина гавдаланди. Мана, Пьер масонларнинг тантанали йиғилишига киради. Бу йиғилиш инглиз клубида ўтмоқда. Столнинг нариги четиде Пьерга яқин, меҳрибон ва азиз дўст бўлган бир киши ўтирибди. Ҳа, бу ўша киши! Менинг пирим! «Ие, у киши вафот этган эдилар-ку? — деди ўзича Пьер.— Ҳа, у киши вафот қилувдилар, лекин мен у кишининг тирик эканлигини билмабман. У кишининг вафот этганларига жуда-жуда афсусланган эдим, тирик эканлиқларини билиб қувониб кетдим!» Столнинг бир томонида Анатолий, Долохов, Несвицкий, Денисов ва шулар қабалидаги одамлар (Пьер уйқусида ҳам улар деб атаган кишилар тоифаси каби бу қабилдаги кишиларни ҳам очиқ-ойдин ажрата олар эди) ўтирар, булар: Анатолий билан Долохов бақриб гапирар, ашула айтар эди; лекин бу қий-чувлар орасидан тинмасдан гапираётган пирининг овози барала эшитилиб турар, унинг товуши жанг майдонининг садоси сингари узлуксиз ва таъсирли, лекин шу билан бирга, ёқимли ва кишига тасалли берар эди. Пьер ўз пири нима деяётганини англай олмади, лекин яхши билардики, (тушида ҳам унинг фикрлари равшан эди) пири эзгулик ҳақида, *улардай* бўлиш мумкинлиги ҳақида гапирмоқда эди. *Улар*, яъни тўпори, меҳрибон ва матонатли кишилар пири муршидини ҳар томондан ўраб олишди. Лекин улар шафқатли бўлсалар-да, Пьерга қарамадилар, уни танимадилар. Пьер уларнинг диққатини жалб этиш ниятида бир нима демоқчи бўлди. У ўрнидан қўзғалди, бироқ шу он оёқларининг усти очилиб, совқотиб қолди.

Пьер уялиб кетди ва қўллари билан оёқларини беркитди, ростдан ҳам оёғи шинель остидан чиқиб қолган экан. Пьер оёқларини беркитаркан, бир лаҳзагина кўзини очди-ю, яна ўша бостирма, устун, ҳовлини кўрди, лекин булар энди кўкимтир, оқишроқ бўлиб, устларига шабнамми, қировми тушган эди.

«Тонг ёришмоқда, — деди ўзича Пьер. — Лекин бу мен истаётган нарса эмас. Мен пири муршиднинг гапларини охиригача эшитишим ва ўқиб олишим керак». У яна шинелни бошига тортди, лекин масонлар йиғилиши ҳам, пири муршид ҳам энди кўзига кўринмади. Энди фақат сўз билан очиқ-ойдин ифодалаб бўладиган фикрлар бор эдики, буларни ё биров унга айтган, ё ўзи ўйлаб толган эди.

Пьер бу фикрларни кейинчалик эслаб (гарчи бу фикрлар ўша кундаги таассуротлар н атижасида вужудга келган бўлса ҳам), бу сўзларни кимдир менга айтган эди, деган қаноатга келди. Назарида ҳеч қачон ўнгида бундай ўйлашга ва ўз фикрини бу тарзда ифодалашга қодир эмасдай кўринар эди.

Ғойибдан келган бир товуш Пьерга: «Уруш инсон эркини худонинг қонунларига куч билан итоат қилдирадиган нарса. Соддалик худога бўйин эгиш демакдир; худодан қочиб қутулиш мумкин эмас. Улар содда кишилардир. Улар ғиринг демай иш қилишади. Айтилган сўз кумуш, айтилмаган сўз олтин. Инсон ўлимдан қўрқар экан, ҳеч нарсага эришолмайди. Кимки ўлимдан қўрқмаса, ҳамма нарсага эришади. Изтироб деган нарса бўлмаганда инсон ўз ҳад-ҳудудини билмас эди, ўзини танимас эди. Энг қийин иш (Пьер тушида ўйлар ва ё ғойибдан эшитар эди) жами нарсаларнинг моҳиятини ўз қалбингда бирлаштира билишдир. «Хаммасини бирлаштира билиш? — деди ўзича Пьер. — Йўқ, бирлаштириш эмас. Фикрни бирлаштириб бўлмайди, уларни бир-бирига қўшиш керак. Балли, шундай қилиш керак! Ҳа, қўшиш керак, қўшиш керак!» — деди Пьер ботиний бир севинч билан шу сўзларни такрорлар экан, назарида ифодаламоқчи бўлган фикрини шу сўзлар билан, фақат шу сўзлар билан ифодалаш мумкин эди, шу билан уни қийнаётган масала ҳам ҳал бўлар эди.

— Балли, қўшиш керак, тезроқ қўшиш керак.

— Қўшиш керак, тезроқ қўшиш керак, тўрам! Тў-

рам! — деб такрорлади бошқа бир товуш,— қўшиш керак, вақт бўлди...

Бу Пьерни уйғотаётган берейторининг товуши эди. Қуёш Пьернинг юзига тушиб турар эди. Пьер ифлос карвон саройга кўз ташлади: солдатлар ҳовлининг ўртасидаги қудуқдан ориқ отларини сугоришмоқда, аравалар дарвозадан чиқиб кетмоқда эди. Пьер нафратланиб юзини ўгирди-да, кўзини юмиб, дарров ўзини экипажининг ўриндиғига ташлади. «Йўқ, мен бундан безорман, мен буни кўришдан, эшитишдан ҳам тўйдим, мен ўша тушимда аён бўлган нарсаларни уқиб олмоқчиман. Тагин бир лаҳза уйғонмаганимда ҳаммасини ўқиб олар эдим. Энди нима қилсамикин? Қўшиш керак, лекин ҳаммасини қандай қўшиб бўлади? Пьер уйқусида кўрган ва ўйлаган нарсаларнинг бутун аҳамияти барбод бўлганини англаб даҳшатга тушди.

Берейтори билан аравакаши Пьерга бир офицер келиб, французлар Можайска қараб ҳаракат қилмоқда, бизнинг қўшинларимиз чекинмоқда, деган хабар келтирганини айтиб беришди.

Пьер ўрнидан турди, экипажини қўшиб, орқасидан етиб олишларини буюриб, ўзи пиёда шаҳар орқали кетди.

Қўшинлар ўн мингча ярадорни ташлаб, шаҳардан чиқиб кетмоқда эди. Бу ярадорлар ҳовлилардан, уйларнинг деразаларидан кўриниб турар, кўчалар тиқилишиб кетган эди. Ярадорларни ортиб кетмоқчи бўлиб келган араваларнинг атрофидан бақирган, уришган, сўкишган кишиларнинг товушлари эшитилмоқда эди. Пьер орқасидан етиб келган экипажини бир таниш генералга берди-ю, ўзи Москвагача ўша генерал билан бирга борди. Йўлда Пьер қайниси ва князь Андрейнинг ўлганини эшитди.

X

Пьер ойнинг 30 ида Москвага қайтиб келди. У шаҳар дарвозаси олдида граф Ростопчиннинг адъютантини учратди.

— Сизни қидирмаган жойимиз қолмади,— деди адъютант.— Граф сизни йўқлаяптилар. Тезроқ етиб борма-сангиз бўлмайди, бир муҳим иш юзасидан сиз билан гаплашмоқчилар.

Пьер уйига кирмасдан, бир извошга тушиб тўғри бошқўмондон хузурига жўнади.

Граф Растопчин Соколникадаги чорвоғидан шу бугун эрталаб Москвага келган экан. Графнинг даҳлизи ва қабулхонаси амалдорлар билан лиқ тўла эди: буларнинг ҳаммаси ё графнинг талабига мувофиқ, ё амру фармонсўраб келган кишилар эди. Васильчиков ва Платов аллақачон граф билан учрашиб, Москвани мудофаа этиш имкониятдан ташқари эканлигини ва Москва душман қўлига ўтиши аниқлигини унга гапириб беришганди. Бу хабар аҳолидан сир тутилаётган бўлса ҳам, лекин граф Растопчин сингари амалдорлар, турли-туман идора бошлиқлари Москва душман қўлига ўтишини билишарди; булар фақат масъулиятни ўз гарданларидан соқит қилиш учунгина, ихтиёримиздаги қисмларни нима қилайлик, деган савол билан бошқўмондон ҳузурига келишган эди.

Пьер қабулхонага кираётган маҳалда армиядан келган чопар графнинг ҳузуридан чиқди.

Чопар қабулхонада ўтирган кишиларнинг берган саволига қўл силтаб, залдан ўтиб кетди.

Пьер ўз навбатини кутиб қабулхонада ўтираркан, ҳорғин кўзлари билан уйдаги ёш ва қари, ҳарбий ва ғайри ҳарбий, катта ва кичик амалдорларни кўздан кечирди. Буларнинг ҳаммаси норози ва нотинч кўринарди. Пьер бир гуруҳ амалдорларнинг орасида танишини кўриб, унинг олдига борди. Амалдорлар Пьер билан салом-алик қилиб бўлгач яна суҳбатларини давом эттиришди.

— Ҳозирча одамларни чиқариб юборсак, яна лозим бўлганда қайтарсак, ҳечқиси йўқ, ammo бу вазиятда ҳеч нарсага жавобгар бўлолмайсан киши.

— Мана, қаранг, нима деб ёзибди,— дерди бошқаси босмахонада босилган бир қоғозга ишора қилиб.

— Бу бошқа гап. Бу нарса халойиққа керак,— деди биринчиси.

— Нима экан? — деб сўради Пьер.

— Янги чиққан афиша.

Пьер афишани олиб ўқий бошлади.

«Аъло ҳазрат князь ёрдамга келаётган қўшинлар билан тезроқ қўшилиш учун Можайскдан ўтиб, душман қўққисдан ҳамла қилолмайдиган жойга келиб маҳкам ўрнашиб олди. Аъло ҳазратга бу ердан қирқ саккизта тўп ва ўқдори жўнатилди, аъло ҳазрат бир томчи қоним қолгунча Москвани мудофаа этаман ва унинг кўчаларида ҳам душман билан олишишга тайёрман, деб айтибдилар. Биродарлар, сизлар идораларнинг ёпилганига эътибор қил-

манглар: ишларни тартибга солмоқ даркор, биз ўзимиз, бадкирдорнинг адабини берамиз! Мавруди келганда менга шаҳарлик ва қишлоқлик йигитлар керак бўлади. Ўшанда мен икки кун бурун жар солдираман, аммо ҳозирча керак эмас, шунинг учун жим ўтираман. Душманга қарши курашмоқ учун болта кўтариб чиқилса яхши бўлади, дастаси узун найза бўлса яна ҳам яхшироқ, лекин энг қулайи паншаха: француз бир боғ похолдан оғир эмас. Эртага, тушдан сўнг мен Иверск санамини Екатерина ҳарбий касалхонасига, ярадорлар олдига кўтариб бораман. У ерда сувни табаррук қиламиз, токи ярадорлар тезроқ тузалсин; мен ҳозир сиҳат-саломатман: кўзим оғриган эди, ҳозир иккаласи ҳам яхши кўради».

— Лекин ҳарбий кишиларнинг гапига қараганда,— деди Пьер,— шаҳарда жанг қилишнинг иложи йўқ экан, позиция...

— Ҳа, биз ҳам шуни айтяпмиз-да,— деди биринчи амалдор.

— Кўзим оғриган эди, ҳозир иккаласи ҳам яхши кўради, дегани нимаси? — деб сўради Пьер.

— Графнинг кўзига говмичча чиққан эди, — деди адъютант кулимсираб, — халойиқ келиб аҳволингизни сўради, деб айтганимда граф хийла ташвишланган эди.— Адъютант тўсатдан Пьерга қаради ва жилмайиб сўради:— Граф, тинчликми, бошларига оилавий мусибат тушибди деб эшитдим. Гўё графиня, сизнинг рафиқангиз...

— Ҳеч нарсадан хабарим йўқ, — деди Пьер лоқайдлик билан.— Хўш, сиз нима эшиттингиз?

— Қўйинг, одамлар кўпинча бўлмаган гапларни тўқиб юришади. Шунақа бир гап қулоғимга чалинган эди.

— Нима чалинган эди?

— Миш-мишларга қараганда,— деди адъютант ҳамон ўша табассум билан,— графиня, сизнинг хотинингиз чет элга кетаётган эмиш. Балки бекорчи гапдир...

— Эҳтимол,— деди Пьер паришонлик билан атрофга назар солиб.— Бу киши ким? — деб сўради ва ўрта бўйли, озода, узун кўк чакмон кийган, каттакон соқоли билан қошлари қордай оппоқ, бети қип-қизил бир кекса кишини кўрсатди.

— Бу кишимиз? Бир савдогар, яъни майхоначи Верешчагин. Варақа ҳақидаги гапларни эшитган бўлсалар керак?

— Э, ҳали Верешчагин шу денг! — деди Пьер мўйсафид савдогарнинг бардам ва хотиржам юзига тикилиб ундан хиёнат ифодасини қидираркан.

— Бу одам унинг ўзи эмас. Варақа чиқарган кишининг отаси бўлади, — деди адъютант. — Ёш Верешчагин зиндонда ётибди, иши чатоқ бўлса керак.

Гаплашиб ўтирган кишиларнинг олдига юлдуз таққан бир мўйсафид билан бўйнига крест осган немис амалдор келди.

— Биласизми, бу жуда чалкаш воқеа. Бу варақа икки ой муқаддам пайдо бўлган эди. Графга хабар беришди. Граф текшириб чиқилсин деб буйруқ қилди. Гаврило Иванович бу иш билан шуғулланди, варақа роса олтмиш уч кишининг қўлидан ўтган экан. Бирининг олдига бориб: Сиз кимдан олдингиз? — деб сўраса, фалончидан дебди. Унинг олдига бориб: Сиз кимдан олдингиз? — деб сўраса, писмадончидан дебди, шундай қилиб Верешчагингача борибди... бу савдогарвачча ҳали тажрибасиз, ёр эмасми, — деди адъютант кулимсираб. — Ундан сен буни кимдан олдинг? — деб сўрашади. Ҳамма гап шундаки, бу варақани у кимдан олганлиги бизга маълум. Почта мудиридан бошқа ҳеч ким бу варақани унга бериши мумкин эмас. Лекин булар тил бириктириб олган бўлса керак; Верешчагин ҳеч кимдан олганим йўқ, ўзим ёздим деб жавоб беради. Дўқ-пўписа ҳам қилиб кўришади, у бўлса йўқ, ўзим ёздим, деб туриб олади. Бу воқеани графга маълум қилишади. Граф ўша одамни олиб келинглар деб буюради. «Бу варақани сен кимдан олдинг?» — «Ўзим ёздим». Ўзингиздан қолар гап йўқ, графни биласиз! — деди адъютант такаббурлик билан жилмайиб. — Ҳаззаби қайнаб кетади; ўзингиз ўйлаб кўринг, наҳотки одам шунчалик безбет, ёлғончи ва қайсар бўлса!..

— Э, энди тушундим! Граф Верешчагиндан, бу варақани Ключаровдан олдим деган гапни эшитишни истаяган, — деди Пьер.

— Йўқ, бундай эмас, — деди адъютант чўчиб. — Бусиз ҳам Ключаровнинг гуноҳи кўп эди, шунинг учун у сургун қилинди. Гап шундаки, граф жуда ҳаззабланган эди. «Сен нечук ёздинг? — деб сўради граф ва стол устида турган Гамбург газетасини олди. — Мана, Сен бу варақани ёзганинг йўқ, балки таржима қилгансан, тагин расво қилиб таржима қилгансан, чунки сен, хомкалла, французчани ҳам билмайсан». Нима деб жавоб бериб-

ди денг? «Йўқ, мен ҳеч қанақа газетани ўқиганим йўқ, ўзим ёздим» дебди.— «Шундай бўлса, сен хиёнаткорсан, мен сени судга бераман, сени дорга осишади. Ростини айт, кимдан олдинг?» «Мен ҳеч қанақа газетани кўрганим йўқ, ўзим ёздим». Масала шундайлигича қолди. Граф унинг отасини чақирди; ўғли ўз сўзидан қайтмади. Кейин судга беришди, суд каторгага ҳукм қилди шекилли. Энди отаси афв сўраб келибди. Лекин у бўлмагур бола! Биласизми, бу олифта, бузуқи, ярамас савдогарвачча қаердадир лекция эшитибди-ю, энди менга тенг келадиган одам йўқ деб ҳовлиқиб қолибди. Муттаҳамлигини кўринг! Отасининг Каменный мост кўчасида майхонаси бор, шу майхонада халлоқи оламнинг бир қўлида салтанат ҳасаси, иккинчи қўлида олтин крестлик шар ушлаб турган каттакон сурати бор эди. Бу ярамас бола шу суратни бир неча кунга уйига олиб борибди. Нима қилибди денг? Битта аблаҳ рассомни топибди...

XI

Бу янги гап тамом бўлмасдан Пьерни бошқўмондон ҳузурига чақиришди.

Пьер граф Растопчиннинг кабинетига кирди. У кирганда Растопчин афгини буриштириб, пешона ва кўзини қўли билан ишқаётган эди. Ўрта бўйли бир киши нима тўғридалир гапирётган эди. Пьер кириши биланоқ гапини чала қолдириб, уйдан чиқиб кетди.

— Келсинлар! Салом, буюк жангчи! — деди Растопчин ҳалиги киши чиқиб кетгандан кейин. — Сизнинг *prousses*¹ эшитдим, лекин гап бунда эмас. *Mon cher, entre nous*², сиз масонсиз, а? — деди граф Растопчин, худди масон бўлиш ёмон бир ишу, лекин у афв этишга тайёрдай жиддий оҳангда. Пьер индамади, — *Mon cher, je suis bien informé*³, лекин масон билан масон ўртасида фарқ борлигини биламан ва умид қиламанки, сиз инсониятга нажот бермоқ баҳонаси билан Россияни ҳалокатга гирифтор қилмоқчи бўлган масонлар тоифасидан эмассиз.

— Балли, мен масонман, — деди Пьер.

¹ Таърифга лойиқ қаҳрамонлигини ангизни.

² Орамизда қолсин-ку, дўстим.

³ Мен ҳамма гапдан воқифман, суюкли дўстим.

— Гап бундай, азиз дўстим. Сиз жаноб Сперанский билан Магницкий тегишли жойга юборилганлигидан хабардор бўлсангиз керак деб ўйлайман; жаноб Ключарев ҳам шундай қилинди, Сулаймон маъбадини барпо қиламиз деган баҳона билан ўз ватанларининг маъбадини хароб қилмоқчи бўлган бошқа шахсларнинг ҳам қисмати шу бўлади. Сиз билиб қўйингки, бундай тadbир кўришимга важ бор, почта мудирлари зарарли киши бўлмаса, мен уни сургун қилолмас эдим. Сиз унга шаҳардан чиқиб кетиши учун ўз экипажингизни берганингиздан ҳам, ҳатто эҳтиёт қилиб қўйинг деб баъзи бир қоғозларини сизга топширганидан ҳам воқифман. Мен сизни яхши кўраман ва сизга ёмонликни раво кўрмайман. Фақат сиз мендан икки баробар ёш бўлганингиз учун мен ота сифатида, сизга бир тоифа шахслар билан ҳеч қанақа оғайнигарчилик қилмаслигингизни маслаҳат бераман ва имкони борича бу ердан тезроқ жўнаб кетишингизни сўрайман.

— Ахир айтинг, граф, Ключаревнинг гуноҳи нимадан иборат экан? — деб сўради Пьер.

— Унинг гуноҳи нимадан иборатлигини билиш менинг ишим, буни сўрашга сизнинг ҳаққингиз йўқ! — деб ўшқирди РаSTOPчин.

Наполеоннинг варақаларини тарқатган одам шу деб уни гуноҳкор қилган бўлсалар, буни исботлаш керак, — деди Пьер РаSTOPчиннинг афтига қарамасдан, — Верешчагинни ҳам...

РаSTOPчин тўсатдан қовоғини солиб, Пьернинг гапини бўлди-да, аввалгидан ҳам кўра қаттиқроқ товуш билан бақирди:

— Nous y voila¹, Верешчагин хонин ва сотқиндир. У ўз гуноҳига яраша жазо тортади, — деди разаб билан РаSTOPчин худди ҳақоратланганини эслаб қони қайнаган кишидек, — шуни билиб қўйингки, мен ишларимни муҳокама қилиш учун сизни чақирганим йўқ, балки сизга маслаҳат бергани, борингки, буйруқ қилгани чақирганман. Сўрайман, Ключарев қабалидаги шахслар билан муносабатингизни узинг ва бу ердан жўнаб кетинг. Мен мияси айниб қолган одамларни, ким бўлса бўлсин, эс-ҳушини жойига келтириб қўяман. — Афтидан бегуноҳ Безуховга бекордан-бекорга бақиргани эсига тушди шекилли, Пьернинг қўлини ушлаб, дўстона тарзда де-

1 Исбот қилинган.

ди: — Nous sommes à la veille d'un désastre publique, et à n'ai pas le temps de dire des gentillesses à tous ceux qui ont affaire à moi.— Баъзан бошинг гаранг бўлиб қолади! — Eh bien, mon cher, qu'est ce que vous faites, vous personnellement?¹.

Юзида ҳамон ўша ўйчанлик ифодаси бўлган Пьер: — Mais rien²,— деди кўзини ердан олмай.

Граф қовоғини солди.

— Un conseil d'ami, mon cher. Décampez et au plutôt, c'est tout ce que je vous dis. A bon entendeur salut!³ Хайр, азиз дўстим. Э, айтгандай, менга қаранг! — деб қичқирди Пьерга эшик оғзида туриб,— графиня des saints pères de la Société de Jésus⁴ қўлига тушибди деб эшитдим, ростми?

Пьер индамади ва қош-қовоғини солиб, жаҳл билан Растопчин ҳузуридан чиқиб кетди; ҳеч ким шу вақтгача Пьерни шундай ёмон кайфиятда кўрмаган эди.

Қош қорайган пайтда у уйга етиб келди. Шу кеча унинг олдига саккизгача ҳар хил одам келди. Булар комитетнинг мирзаси, ўз батальонининг полковниги, ишбошқарувчиси, эшик оғаси ва арз билан келган ҳар хил одамлар эди. Ҳаммасининг Пьерга иши бор ва Пьер бу ишларни тўғрилаб бериши керак эди. Аммо Пьернинг қулоғига ҳеч нарса кирмас ва бу ишлар уни қизиқтирмас эди. У берилган саволларга фақат шу одамлардан тезроқ қутулиш учун жавоб қайтарар эди холос. Ниҳоят у ёлғиз қолганидан кейин, хотинидан келган хатни очиб ўқиди.

«Улар — батарея олдидаги солдатлар, князь Андрей ҳалок бўлди... чол... соддалик худога итоат демакдир. Жафо чекмоқ даркор... ҳамма нарсанинг маъноси... қўшиш даркор... Хотиним эрга чиқяпти... Унутмоқ ва англамоқ керак...». У тўшаги олдига келди-ю ечинмасдан ўзини ташлади ва ўша он уйқуга кетди.

Эртасига эрталаб уй-онганида эшикоғаси келиб, граф Растопчин атайлаб полиция маъмурини юборганини, полиция граф Безухов кетдиларми, ё кетяптиларми, деб сўраётганини айтди.

¹ Биз умумий фалокат арафасида турибмиз ва мен учрашадиган кишиларимнинг ҳаммаси билан ширин муомала қилишга вақт тополмайман. Хўш, азиз дўстим, сиз ўзингиз шахсан қандай тadbир кўрмоқчисиз?

² Ҳеч қандай.

³ Дўстона маслаҳатим шу. Айтганимни қилиб, тезроқ бу ердан жўнаб қолинг. Гапга кирадиган барака топади.

⁴ Исавийлар тариқатининг пири муршидлари.

Пьернинг олдига иш билан келган ўнча ҳар хил одам меҳмонхонада кутиб ўтирар эди. Пьер шошиб-пишиб кийимини кийди-ю, кутиб ўтирган кишиларнинг олдига чиқиш ўрнига, орқа томондаги зинага қараб юрди ва ўшанақаси дарвозадан чиқиб кетди.

Ўшандан бери то Москва душман қўлидан қайғариб олингунча Пьернинг ҳовлисидаги кишилардан биронтаси Безуховни кўрмади ва шунча қидирса ҳам унинг дарагини тополмади.

XII

Ростовлар биринчи сентябргача, яъни душман Москвага бэстириб киришига қадар шаҳарда қолдилар.

Петя Оболенскийнинг казак полкига кириб, Белая Церковга (бу полк ўша ерда ташкил топаётган эди) жўнаб кетганидан кейин графинянинг юрагига гулгула тушди. Иккала ўглининг урушда эканлиги, иккаласи ҳам қаноти остидан чиқиб кетгани, улардан бири бугунми, эртами, ёки бир танишининг уч ўғли сингари иккови бир кунда ҳалок бўлиши мумкин, деган мудҳиш фикр шу ёз биринчи дафъа унинг хаёлига келди. У Николайни армиядан чақириб олмоқчи, ўзи Петя олдига бормоқчи, уни Петербургда бирон жойга ишга жойлаштириб қўймоқчи бўлди, аммо унис ҳам бўлмади, буниси ҳам бўлмади. Петя фақат ўз полки билан бирга қайтиб келиши, ё ҳаракатдаги бошқа полкка ўтиш йўли билан келиши мумкин эди. Николай қаердадир армияда эди, у княжна Марья билан учрашганини батафсил ёзган хатидан кейин хат ёзмай қўйган эди. Графиня кечалари ухламас, кўзи уйқуга кетганда ўғиллари ҳалок бўлганини кўрарди. Граф кўп одамлар билан гаплашиб, маслаҳатлашиб кўрганидан кейин, ниҳоят графиняни тинчитиш учун бир йўл топди. У Петяни Оболенскийнинг полкидан Безуховнинг Москва яқинида ташкил топаётган полкига ўтказди. Петя ҳарбий хизматда қолган бўлса ҳам, лекин бошқа полкка ўтганидан графинянинг кўнгли хийла таскин топди: чунки ҳеч бўлмаса битта ўғли қаноти остида эди, ундан кейин графиня Петяни ўзидан йироқлаштирмасликка ва жангга қатнашмайдиган қисмларга хизматга қўйишга ишонар эди. Фақат Nicolas хавф-хатар остида юрган маҳалда графиня бошқа ҳамма болаларидан катта ўғлини яхши кўрадиганга ўхшарди ва буни ҳатто ношукурчилик ҳисобларди, бироқ

Ўқишга ҳафсаласиз, уйда қўлига тушган нарсани синдириб юрадиган ва ҳамманинг жонига теккан кичик, шўх ўгли Петя — бу бурни пучуқ, қора кўзлари кулиб турадиган, икки ёноғи қип-қизил, мўйлови энди сабз ураётган Петя ерда *нимагадир* жанг қилаётган ва бу ишдан қандайдир завқ олаётган ваҳимали, бағритош катта одамлар орасига тушиб қолганидан кейин графиня уни ҳаммадан ҳам кўпроқ яхши кўраман деб ўйларди. Ҳаммани интизор қилган Петянинг Москвага қайтиб келиши қанчалик яқинлашса, графинянинг хавотири шунча ошар эди. Графиня ўғлининг дийдори ҳеч қачон менга nasib бўлмас деб ўйлар эди. Соняпигина эмас, балки сеvimли қизи Наташани, ҳатто эрини кўришга ҳам графинянинг тоқати йўқ эди. «Нима қиламан мен уларни, менга Петядан бошқа ҳеч ким керак эмас» дер эди графиня.

Августнинг охирларида Ростовлар Николайдан иккинчи мактуб олишди. Мактубни Николай Воронеж губерна-сидан ёзган, бу ерга у от олиб келиш учун юборилган эди. Бу мактуб графинянинг кўнглига таскин бермади. Бир ўгли хавф-хатардан йироқлигини билиб, Петядан яна ҳам кўпроқ хавотир торта бошлади.

Ростовларнинг ҳамма ёр-ошналари 20 августдан бери Москвадан кетаётган бўлса-да, иложи борича тезроқ кўчиш керак деб ҳамма графиняни йўлга солаётган бўлса-да, графиня нуридийдам, суюкли Петям қайтиб келмагунча ҳеч қаёққа кетмайман деб туриб олди. 28 августда Петя келди. Онасининг ҳаддан ташқари меҳрибонлик билан қарши олиши ўн олти яшар офицерга унча ёқмади. Графиня ўғлини энди ўз қаноти остидан чиқармасликка қасд қилганини яшираётган бўлса ҳам Петя онасининг мақсадини фаҳмлади, тантиқ ва хотинчалиш бўлиб қолишдан (ўзинча у шундай ўйлар эди) қўрқиб, онаси билан совуққина муомала қилди, ундан ўзини опқочиб юрди ва Москвада бўлган кунлари ўз вақтини кўпроқ Наташа билан суҳбатда ўтказди; Петя умуман ўз онасига жуда меҳрли эди.

Графнинг одатдаги беғамлиги орқасида 28 августда ҳам кўчишга ҳеч қандай ҳозирлик кўрилмаган эди, рўзгор буюмларини олиб кетиш учун Рязань ва Москва губерниясидаги қишлоқлардан келиши керак бўлган отуловлар фақат ойнинг 30 ида келди.

28 дан 31 августгача бутун Москва ташвиш-тахлика ва ҳаракатга тушиб қолди. Ҳар куни Бородино жангида

ярадор бўлган мингларча кишиларни Дорогомилов дарвозасига олиб келишар, у ердан Москвага тарқатишарди, одам ва лаш-луш ортган мингларча арава шаҳарнинг бошқа дарвозаларидан чиқиб кетар эди. Растопчин чиқарган афишалардан қатъи назар, ё шулар туфайли шаҳарда бир-бирига тамоман зид бўлган ҳар хил ғалати гаплар тарқалмоқда эди. Бири шаҳардан чиққани ҳеч кимга рухсат берилмайди деса, бошқаси, билъакс, церковлардан барча иконаларни кўтариб чиқиб, одамларни зўрлик билан Москвадан ҳайдашяпти, деган овозани тарқатар, бири Бородино жангидан сўнг яна жанг бўлибди, бу жангда французлар тор-мор келтирилибди дер; бошқа бири, аксинча, бутун рус қўшини емирилибди, деб гапирар; бири Москва халқ лашкари, руҳонийларни олдига солиб, Три Горага борармиш, деган гапни айтар; бири шивирлаб Августинга шаҳардан чиққани ижозат берилмабди, хоинлар қўлга туширилибди, мужиклар исён кўтарибди ва шаҳардан чиқиб кетаётган кишиларни ғорат қилишяпти ва ҳоказо дер эди. Бироқ булар фақат миш-миш эди, ҳақиқатда эса чиқиб кетаётганлар ҳам, Москвада қолаётганлар ҳам (ҳали Филида ҳарбий кенгаш бўлмаган ва Москвани ташлаб чиқиб кетиш ҳақида қарор қабул қилинмаган бўлса ҳам) ҳамма бировга оғзидан чиқармаса ҳам, Москва қўлдан кетиши аниқлигини, иложи борича тезроқ жўнаб қолиш ва мол-мулкни қутқариш кераклигини сезмоқда эди. Одамларнинг назарида бирданига зўр бир портлаш юз бериб, ҳамма нарса ўзгарадигандай эди, бироқ 1 сентябрь келса ҳамки, ҳеч нарса ўзгармади. Ҳалимига олиб кетилаётган гуноҳкор бирпасдан кейин ҳалок бўлишини билса ҳам, лекин у ёқ-бу ёғига қараб, қийшайиб турган шапкасини тузатиб қўйганидек, Москва ҳам риоя қилишга одатланиб қолган расм-русмларнинг бугун-эрта йўқ бўлиб кетишини билса ҳам, беихтиёр ўзининг кундалик ҳаётини давом эттирмоқда эди.

Москванинг асоратга тушишидан олдинги уч кун давомида Ростовлар хонадони ҳар хил ташвишлар билан банд эди. Оила бошлиғи, граф Илья Андреич экипаждан тушмай, турли-туман миш-мишларга қулоқ солиб шаҳар кезар, уйда кўчишга ҳозирлик кўриш ҳақида эса шошқалоқлик билан юзаки ва умумий амру фармонлар берар эди.

Графиня асбоб-анжомлар қандай йиғиштирилаётганини кўзатар, ҳаммадан норози эди, ҳалеб онасидан қочиб юрган Петянинг кетидан юрар, уни Наташадан қизганар

(чунки Петя бир дақиқа ҳам Наташадан ажралмас эди), кўчиш, нарсаларни тугиш-боғлаш ишига эса ёлғиз Соля бошчилик қилар эди. Бироқ Соля шу сўнгги кунларда ниҳоят даражада хафа ва хомуш эди. Nicolasнинг княжна Марья ҳақида ёзган мактуби келганда графиня Солянинг олдида суюниб кетган ва княжна Марья билан ўглининг учраб қолиши тақдири илоҳий деб айтган эди.

— Наташа Болконскийга унаштирилганда мен сира хурсанд бўлмаган эдим,— деди графиня,— Аммо Николинак княжна Марьяга уйланиши менинг орзуйим эди ва кўнглим ҳам шунга гувоҳлик бериб юрар эди. Шундай бўлса жуда соз бўларди!

Соля бу гап ҳақ эканини, Николай бой қизга уйланса, Ростовларнинг иши албатта ўнгланиб кетишини, шу жиҳатдан қараганда княжна Марья энг муносиб қиз эканини билар эди. Лекин бу нарса Соля учун жуда оғир эди. Соля, бошига тушган мусибатдан қатъи назар, ё шу мусибат туфайлими, бутун оғир ишларни: анжом ускуналарни йиғиш, жойлаштириш каби ишларни ўз бўйнига олиб, куни бўйи ишдан қўли бўшамас эди. Граф билан графиня бирон иш буюрадиган бўлгандагина унга мурожаат қилишарди. Петя билан Наташа ота-оналарига ёрдам қилиш у ёқда турсин, кўпинча уйдагиларга халал беришар, ҳаммани безор қилишар эди. Куни бўйи улар шовқин-тўполон кўтариб, у уйдан бу уйга югурар, бекордан-бекорга хохлаб кулишарди. Улар бирон сабаб бўлгани учун эмас, кўнгиллари хуш, кайфлари чоғ бўлгани учун кулишарди; шунинг учун ҳам ҳамма нарса уларнинг шодлигига, қаҳқаҳа уриб кулишларига баҳона бўларди. Уйдан кетганда ёш бола бўлган Петя улғайиб (ҳамма шундай дер эди) қайтиб келганидан шод-хуррам эди: ўз уйида юрганидан шод эди, Белая Церковдан (у ерда ҳали-вери жангга қатнашиш умиди йўқ эди) Москвага келиб қолганидан хурсанд эди, чунки бу ерда бугун-эрта душманга қарши жанг бўлиши керак эди; энг муҳими Наташанинг хурсандлигидан хурсанд эди. Чунки у ҳамиша опасининг кўнглига қараб иш қиларди. Наташа эса узоқ вақт ғамбода бўлиб, ҳозир ўша ғамгинлигини эслатадиган бирон нарса қолмаганидан, ўзининг соғайиб кетганидан хурсанд эди. У яна ҳали ҳам менга қойил бўладиган киши бор экан деб ҳам суюнар эди (бошқаларнинг унга мафтун бўлиши, машинанинг ғижирламаслиги учун керак бўлган нилдирак мойи каби бир нарса эди) ва Петя унга қойил эди.

Опа-ука хурсанд бўлиб юрганининг энг асосий сабаби уруш Москва атрофида бўлаётгани, шаҳар дарвозаси олдида жанг бўлиши, ҳаммага қурол берилиши, одамларнинг қочиб қаёққадир кетаётгани, кишига, айниқса ёш йигитга хурсандлик бағишлайдиган умумий фавқулодда бир ҳодисанинг юз бераётгани эди.

XIII

31 август, шанба куни Ростовларнинг ҳовлиси худди остин-устун бўлиб кетгандай эди. Ҳамма эшиклар очик, мебелларнинг ҳаммаси ё ташқарига чиқарилган, ё бошқа жойга қўйилган, тошойналар ва суратлар деворлардан олинган. Уйларда сандиқлар турар, каноп, нарса ўрайдиган қоғоз ва хашаклар сочилиб ётарди. Кўчларни кўтариб чиқаётган деҳқон ва қароллар паркет полда гурсиллаб юрмоқда. Ташқарида мужик аравалар тикилишиб ётарди, буларнинг баъзи бирига юк ортиб, арқон билан боғлаб қўйилган, баъзиси ҳали бўш эди.

Бир тўда қароллар ва арава олиб келган деҳқонларнинг гала-говур ва қадам товуши уйни ҳам, ҳовлини ҳам тўлдириб юборганди. Граф эрталаб қаёққадир жўнаган. Гала-говур ва одамларнинг югура-югуридан боши оғриб қолган графиня бошига сирка билан намланган латтани қўйиб, янги истироҳат бўлмасида ётарди. Петя уйда йўқ (бир ўртонининг олдига кетган, ўша ўртон билан халқ лашкаридан чиқиб, ҳаракатдаги армия сафига ўтмоқчи эди). Соня залда биллур ва чинни асбобларни сандиққа жойлаётган кишиларнинг тепасида турарди. Наташа қўлида илк дафъа Петербург балига кийиб борган ва энди модадан тушиб қолган ўша бал кўйлаги билан остин-устун бўлиб кетган уйда ҳар ёққа улоқтириб юборилган кўйлак, лента, шарфлар орасида, полда, иккала кўзини ердан узмасдан ўтирарди. Наташа бошқалар иш билан банд бўлган вақтда ўзи бекор ўтирганидан хижолат бўлар ва эрталабдан бошлаб бирон иш қилишга уринар эди: лекин бу ишлар кўнглига ёқмас, агар у бирон ишга қўл урса жону дили билан қилар, қўл учида қилишни ёмон кўрар эди. Наташа ёрдам қилсаммикин, деб чинни асбобларни сандиққа жойлаётган Сонянинг тепасида бир оз турди, лекин дарров бу ишни қўйди-ю, ўз бўлмасига кириб, нарсаларини йиғиштирмоқчи бўлди. Бошда у кўйлак ва ленталарини оқсоч қизларга улашиб ўзини овутди, лекин

қолганларини йиғиштириш керак бўлганда ишга ҳафсаласи қолмади.

— Дуняша, ўзинг йиғиштириб қўя қолсанг-а, жонгинам? Нима дединг? Хўпми?

Дуняша ҳаммасини жон деб йиғиштиришга ваъла бергандан кейин Наташа полга ўтирди, моладан чиқиб кетган бал кўйлагини қўлига олди-да, ҳозир ҳаёлини банд қилиши керак бўлган нарса ҳақида эмас, балки буткул бошқа нарса ҳақида ўйлаб кетди. Қизларнинг оқсочлар хонасидан эшитилаётган ғала-товури ва уларнинг уйдан чиқиб, орқа томондаги эшикка қараб илдам қадам қўяётган оёқ товушлари Наташани бу ўй-хаёллар гирдобидан халос этди. Наташа ўрнидан туриб деразага қаради. Кўчада ярадорлар ортилган аравалар қатор бўлиб турар эди.

Хизматкор қизлар, малайлар, тавонхоначи, момо, ошпазлар, аравакашлар, чавандозлар, ошпаз шогирдлари ярадорларга қараб дарвозахонада турар эдилар.

Наташа бошига рўмолчасини ташлади-да, учини иккала қўли билан ушлаганича кўчага чиқди.

Собиқ тавонхоначи кампир Мавра Кузьминишна дарвозахонада турган одамларнинг орасидан чиқди-ю, чипта соябонли араванинг олдида борди ва аравада узаниб ётган рангги оппоқ бир ёш офицер билан гаплашди. Наташа бир неча қадам ташлаб, сал олдинроққа борди-да, қўли билан дастрўмолчасини ушлаганича, тортиниб-қимтиниб тўхтади ва тавонхоначининг гапига қулоқ сола бошлади.

— Шунақа қилиб, Москвада ҳеч кимингиз йўқми? — деди Мавра Кузьминишна. — Бирон уйга кирсангиз яхши бўлар эди-да. Мана, бизникига тушсангиз ҳам бўлади. Хўжайинлар кетишяпти.

— Билмадим, ижозат беришармикин, — деди офицер мажолсиз. — Мана бошлиғимиз... сўраб кўринг-чи, — офицер қатор турган араваларнинг ёнидан қайтиб келаётган семиз майорга ишора қилди.

Наташа така-пука бўлган кўзлари билан ярадор офицернинг юзига қаради-да, дарҳол майорнинг олдида борди.

— Ярадорлар бизнинг ҳовлига тушса майлими? — деб майордан сўради.

Майор жилмайиб, қўлини шапкасининг соябонига тегизди ва табассум-ла кўзларини қисиб сўради:

— Кимни олиб қолмоқчи эдингиз, мамзель?

Наташа вазминлик билан ўз саволини яна бир қарра такрорлади, унинг юзи, бутун важоҳати, дастрўмолчанинг учини қўли билан ушлаб турганига қарамасдан шу қадар жиддий эдики, майор лаб-даҳанини йиғиштирди, шундай қилса бўлармикин, деб ўзидан сўраётгандай бир оз ўйлашиб қолди-да, кейин тасдиқ мақомида бош ирғади.

— Ҳа, майли, туша қолсин,— деди.

Наташа майорга хиёл бош эгиб қўйди-ю, югуриб Мавра Кузьминишнанинг олдига борди, кампир ҳамон офицернинг тепасида туриб, юрак-бағри эзилиб, у билан гаплашмоқда эди.

— Майли деди! — деб шивирлади Наташа.

Офицер ётган соябонлик арава Ростовларнинг ҳовлисига қайрилди, унинг кетидан ўнларча арава, шаҳар аҳолисининг таклифига кўра Поварская кўчасидаги уйларнинг эшик ва дарвозахонасига қараб қайрила бошлади. Бу ғайри оддий шароитда янги одамлар билан бундай муомала қилиш Наташага ёқди шекилли, у Мавра Кузьминишнага қўшилиб, иложи борича ўз ҳовлиларига кўпроқ ярадорларни олиб киришга ҳаракат қилди.

— Ҳар ҳолда дадангизнинг олдиларидан ўтиш керак,— деди Мавра Кузьминишна.

— Ҳечқиси йўқ, ҳечқиси йўқ, барибир эмасми! Бир кунга биз меҳмонхонага ўтиб турсак ҳам бўлади. Биз ўтирадиган бўлмаларнинг ҳаммасини буларга берсак ҳам бўлади.

— Қўйсангиз-чи, ойим қиз, бунчалик ҳам эмас-да! Ҳатто флигелга, бўш ётган хоналарга, момолар уйига жойлаштириш учун ҳам ижозат сўраш керак.

— Хўп, сўрайман.

Наташа ҳовлига қараб югурди ва оёқ учида юриб, сирка билан гофман томчисининг ҳили келиб турган истироҳат бўлмасининг қия турган эшигидан ичкари кирди.

— Ухлаяпсизми, ойи?

— Оҳ, уйқу қаёқда дейсан! — деди энди кўзи уйқуга борган графиня уйғониб кетиб.

— Ойижон, жонгинам,— деди Наташа онасининг олдига тиз чўкиб ва юзини унинг юзига тутиб.— Кечиринг, иккинчи бундай қилмайман. Мен сизни уйғотиб юбордим. Мени Мавра Кузьминишна юборди, ярадорларни, офицерларни олиб келишди, рухсат берасизми? Уларнинг борадиган жойи йўқ, мен биламан, сиз йўқ демайсиз...— деди бидирлаб Наташа.

— Қанақа офицерлар? Кимни олиб келишибди? Гапингга тушунмаяпман,— деди графиня.

Наташа кулиб юборди, графиня ҳам хиёл жилмайиб қўйди.

— Йўқ демаслигингизни ўзим ҳам билар эдим... бориб шундай дейман,— Наташа онасини ўпиб, ўрнидан турди-да, эшикка томон юрди.

Залда у хунук бир хабар эшитиб келган отаси билан дуч келиб қолди.

Граф беихтиёр афсусланиб деди:

— Эрта кетамиз, индин кетамиз, деб кечикиб қолиб-миз! Клуб ҳам ёпилибди, полиция ҳам шаҳардан кетяпти.

— Дада, майлими, мен ярадорларни ҳовлига олиб кирдим? — деди Наташа графга.

— Ҳа, яхши қилибсан,— деди граф паришонлик билан.— Гап бунда эмас, лекин сўрайман, майда-чуйда нарсалар билан шуғулланиб ўтирмасдан кўчни йиғиштириш, тезроқ кўчишга, эртагаёқ жўнаб кетишга ёрдам қил...— граф эшик оғаси ва бошқаларга ҳам шу мазмунда буйруқ берди. Тушки овқат вақтида қайтиб келган Петя эшитган янги хабарларини гапириб берди.

Петянинг гапига кўра одамлар бугун Кремлдаги яроқаслаҳаларни улашиб олибди, Растопчин ўз афишаларида жангдан олдин уч кун бурун жар соламан деган бўлса ҳам бутун халойиқ яроқланиб, эртага Три Горага борсин, у ерда катта жанг бўлади, деб буйруқ берган эмиш.

Петя бу сўзларни гапираётганда графиня дами ичига тушиб, ўглининг хурсанд ва ҳаяжонли юзига боқди. Графиня билар эдики, агар шу топда Петяга сен бу жангга бормайсан деган гапни оғзидан чиқарса (ўгли бу жангнинг дарагини эшитиб, суюнаётганини графиня биларди), Петя эркакларга хос қайсарлик билан ор-номус, ватан, мардлик ҳақида бир дунё бемаъни гапларни гапиради, кейин буларга қарши эътироз билдириб бўлмайди ва шу билан иш хароб бўлади, шунинг учун ҳам графиня жанг бошланмасдан олдин Петяни ўз мудофаачиси ва ҳимоячиси сифатида бирга олиб кетишга умид боғлаб, ўглига индамай қўя қолди, аммо овқатдан сўнг графни чақириб, йиғлаб-сиқтаб, мени тезроқ олиб кет, иложи бўлса, шу кечасиёқ олиб кет, деб ёлворди. Шу вақтгача ўзини мутлақо довюррак қилиб кўрсатиб келган графиня эндиликда хотинларга хос меҳри муҳаббат туғдирган беихтиёр муғом-

бирлик билан агар шу кеча кетмасам, ваҳимадан ўламан деб туриб олди. У энди чиндан ҳам ҳамма нарсадан қўрқаётган эди.

XIV

Қизининг олдига бориб келган m-me Schoss Мясницкая кўчасида, майхона контораси олдида кўрган нарсаларини гапириб бериб, графиняни баттар ваҳимага солди. У уйга қайтиб келаётганида контора олдида йиғилган оломоннинг орасидан ўтолмабди. Извошга тушиб тор кўчалар билан айланиб, зўрға уйга келибди, извошчининг гапига қараганда халойиқ майхона конторасидаги бочкаларни синдирибди, шундай қилинсин, деб буюрилган эмиш.

Тушки овқатдан сўнг Ростовларнинг бутун хонадон аҳли шошиб-пишиб нарсаларни йиғиштириб йўлга ҳозирлик кўра бошлади. Тўсатдан ишга киришиб кетган кекса граф тушликдан сўнг, қўли қўлига тегмай ишлаётган кишиларга бекордан-бекорга бақирар ва уларни яна ҳам шоширар, ҳалеб ҳовлидан уйга, уйдан ҳовлига чиқар эди. Петя ҳовлида юкларни араваларга орттириш билан машғул эди. Соня графнинг бир-бирига зид бўлган буйруқларидан боши қотиб, нима қилишини билолмай қолди. Одамлар бақириб, баҳслашиб, тала-товур кўтариб у уйдан бу уйга чопар, ҳовлида югурарди. Ҳар ишга жонжаҳди билан ёпишадиган Наташа ҳам тўсатдан ишга киришиб кетди. Бошда унинг ишга аралашганига ҳеч ким жиддий эътибор бермади. Ҳамма қизиқчилик қил-япти, деб ўйлаб, унинг гапларига қулоқ солмади, бироқ Наташа ўзига хос ўжарлик ва ғайрат билан ҳамманинг итоат қилишини талаб қилди. Одамлар сўзига қулоқ солмаганда Наташа аччиғланар, йиғлагудай бўларди; ниҳоят ҳаммани оўзига қаратди. Унинг зўр ғайрат кўрсатиб сўзини ўтказишга ёрдам берган биринчи иши гиламларни тахлаш бўлди. Графнинг уйида қимматбаҳо суратли гиламлар ва эрон гиламлари бор эди. Наташа иш бошлаганда қопқоғи очиқ иккита сандиқ залда турган эди: бирига чинни асбоблар тўлдирилган, иккинчисига гиламлар тахланган эди. Столларда тагин бир талай идиш-товоқлар уюлиб ётар ва омборхонадан яна ташиб келмоқда эдилар. Буларни бошқа, учинчи сандиққа жойлаштириш керак эди, дастёрлар шу сандиқни олиб келгани кетишиди.

— Соня, сабр қил, иккала сандиққа жойлаб қўя қоламиз, — деди Наташа.

— Уриниб кўрдик, бўлмади, ойм қиз, — дели буфетчи.

— Йўқ, шошмай тур, ҳозир кўрамиз, — деб Наташа қорозга ўраб, сандиққа жойланган идиш-товоқчаларни ола бошлади.

— Лаганларни мана бу ерга, гиламларнинг орасига жойлаймиз, — деди у.

— Ҳали бу гиламларнинг ўзи учта сандиққа сиғса ҳам жон дер эдик, — деди буфетчи.

— Шошма, барака топкур, — деб Наташа эпчиллик билан идиш-товоқларни ажрата бошлади. — Мана бу керак эмас, — деди Киев товоқчаларига ишора қилиб, — буниси керак, буни гиламлар орасига жойлаймиз, — деди саксон лаганини кўрсатиб.

— Қўй, Наташа, қўйсанг-чи, ўзимиз жойлаймиз, — деди Соня ўпкаланиб.

— Овора бўласиз, ойм қиз, — деди эшикоғаси. Лекин Наташа сўз бермади, у сандиқдаги нарсаларнинг ҳаммасини олиб ташлади ва тутилган гиламлар билан ошникча идиш-товоқларни олиш керак эмас, деган қарорга келиб, бошқатдан жойлаштира бошлади. Ҳақиқатан ҳам кўтариб кетишга арзимайдиган арзон баҳо нарсалар олиб ташлангандан сўнг, ҳамма қимматбаҳо ашёлар икки сандиққа сиғди. Фақат гилам солинган сандиқнинг қопқоғи ёпилмай қолди. Яна баъзи бир нарсаларни олиб ташласа бўларди, бироқ Наташа унамади. У нарсаларни бошқатдан жойлаштириб кўрди, буфетчи билан Петяни қопқоғни қаттиқроқ босишга мажбур қилди, ўзи бор кучи билан босиб кўрди.

— Бўпти, Наташа, — деди унга Соня. — Кўриб турибманки, сен ҳақлисан, битта устидагини олиб ташлаб қўя қол.

Наташа бир қўли билан терга пишган юзига тушиб турган сочини ушлаб, иккинчи қўли билан гиламни босиб тураркан:

— Йўқ дедимми, йўқ! — деб қичқириб юборди. — Петя, боссанг-чи, бос! Василич, бос! — деб қичқирарди Наташа. Ниҳоят гиламлар босилиб, сандиқ қопқоғи ёпилди. Наташа чапак чалиб юборди, суюниб кетганидан қийқириқ кўтарди ва кўзларига ёш келди. Лекин бу бир лаҳзагина давом этди. У дарров бошқа ишга киришди.

Энди ҳамма унга ишонч кўзи билан қарайдиган бўлди, сиз берган буйруқни Наталья Ильинишна бекор қилди, деганда граф аччиғланмайдиган бўлди, қароллар Наташанинг олдига келиб, аравага ортган нарсалар кифоями, энди юкларни арқон билан боғлай берсак бўладими, деб сўрай бошлади. Наташа фармон бера бошлагандан кейин иш қизиб кетди: ҳеч нарсага ярамайдиган нарсалар қолдирилиб, энг қимматбаҳо нарсалар яхшилаб жойлаштирилди.

Бироқ одамлар нақадар жон куйдирмасин, ярим кечагача ҳамма нарсаларни йиғиштириб бўлолмадилар. Графиня ухлаб қолди, граф эрталаб жўнаймиз, деб ёгани кетди.

Соня билан Наташа ечинмасдан, истироҳат бўлмасида ётиб қолишди.

Шу кеча Поварская кўчасидан яна бир ярадорни олиб ўтишди, дарвозахонада турган Мавра Кузьминишна уни Ростовларнинг ҳовлисига киргизди. Мавра Кузьминишнанинг гапига қараганда, бу ярадор хийла эътиборли одам экан. Ярадорни коляскага солиб олиб келищаётган эди, колясканинг соябони кўтарилган, олди фартуғ билан ёпилганди. Аравакаш ўтирадиган жойда извошчи билан бирга кекса бир камердинер ўтирганди. Унинг орқасидан келаётган аравада бир доктор билан икки солдат бор эди.

— Марҳамат, бизникига киринглар, хўжайинлар кўчиб кетяптилар, бу дун ҳовли бўш,— деди кампир кекса хизматкорга қараб.

— Ҳа, майли,— деди камердинер хўрсиниб,— олиб боролмайдиганга ўхшаб қолдик! Ўзимизнинг ҳам Москвада ҳовлимиз борку-я, лекин сал узоқроқ, бўш ётибди, ҳеч ким турмайди.

— Марҳамат қилинглар бизларникига, марҳамат қилинглар, бизнинг хўжайин уйида ҳамма нарса бор,— деди Мавра Кузьминишна.— Нима, жуда қаттиқ нотобмилар? — деди яна кампир.

Камердинер қўл силтади.

— Ўз ҳовлимизга олиб боролмасак керак! Доктордан ижозат сўраб кўрай-чи,— деб камердинер коляскадан тушди ва аравада келаётган докторнинг олдига борди.

— Хўп, майли,— деди доктор.

Камердинер яна колясканинг олдига борди, унинг ичида ётган касалга қараб бош чайқади, ҳовлига бур,

деб аравакашга буюрди-ю, ўзи Мавра Кузьминишнанинг олдйда тўхтади.

— Худое, ўз паноҳингда сақла! — деди кампир.

Мавра Кузьминишна ярадорни ҳовлига олиб киринглар, деб таклиф қилди.

— Хўжайинлар индамайди...— деди кампир. Лекин ярадорни зинадан чиқариб бўлмас эди. Шунинг учун уни флигелга олиб ўтиб, m-me Schosнинг собиқ хонасига ётқизилди. Бу ярадор князь Андрей Болконский эди.

XV

Москванинг сўнги куни, ҳаво очиқ, кишининг қулфи дили очиладиган куз мавсуми. Якшанба куни. Одатдагидек черковларда ибодатга жом урилди. Ҳамма гўё Москванинг бошига келаётган кулфатдан беҳабардек.

Фақат жамиятнинг вазиятини кўрсатувчи икки белги Москва қай аҳволга тушганини кўрсатиб туради. Буларнинг бири қора халқ, яъни камбағаллар табақаси, иккинчиси нарх-наво. Шу бугун эрталаб фабрика ишчилари, қароллар ва деҳқонлар оломонига амалдорлар, диний мақтаб талабалари, дворянларга қўшилишиб, Три Горага кетишди. У ерда бир оз туриб, Растопчин келавермаганидан кейин, Москва душман қўлига ўтишига ишонч ҳосил қилгач, бу оломон Москва ошхона ва қовоқхоналарига тарқалиб кетди. Бугунги нарх-наво ҳам вазият қандайлигини кўрсатиб турди. Яроқ-аслаҳа; олтин, отуловларнинг нархи борган сайин кўтарилса, қоғоз-пуллар ва бошқа буюмларнинг нархи борган сайин тушмоқда эди, пешинга бориб аҳвол шу даражага егдики, мовутга ўхшаган қимматбаҳо молларни извошчилар ярим баҳога олишар, деҳқон сизга эса беш юз сўм тўлашар эди; мебель, тошойна, мис асбобларни бўлса текинга беришарди.

Илгариги ҳаёт шароитларининг емирилиши Ростовларнинг ҳашаматли ва кўҳна ҳовлиларида жуда заиф бир шаклда ифода топмоқда эди. Одамлар масаласига келганда шунини айтиш керакки, бу кеча бирталай қароллар орасидан учтаси ғойиб бўлди, лекин ҳеч нарса ўғирлагани йўқ; нарх-наво масаласида шунини айтмоқ даркорки, қишлоқлардан келган ўтгизта арава ҳозир энг катта бойлик ҳисобланар ва бу нарса учун кўп кишиларнинг ҳасади келар ва унинг бадалига Ростовларга жуда катта

пул таклиф қилишарди. Бу от-уловга катта пул таклиф қилишлари у ёқда турсин, кечқурундан ва биринчи сентябрь эрталабдан бошлаб ярадор офицерларнинг деншчик ва хизматкорлари бирин-кетин келишар, Ростовларнинг уйларида ва қўшни ҳовлиларда жойлашган ярадорларнинг ўзлари судралиб чиқишар, Москвадан чиқиб кетгани бизга от-улов беришсин, деб Ростовларга қарашли одамларга ялинишар эди. Эшик оғаси ярадорларга раҳми келаётган бўлса ҳам бу тўғрига графга оғиз очишга журъат этолмаслигини айтиб, уларнинг илтимосини қатъиян рад этарди. Москвада қолиб кетаётган ярадорларга қанчалик ачинмагин, биттасига улов бердингми — бўлди, бошқасига йўқ дейишнинг иложи йўқ, ҳатто ўз экипажларининг ҳам беришинг керак бўлади. Ўттизта арава ярадорларнинг ҳаммасининг жонига оро киролмайди, умумий фалокат келаётган бир вақтда эса ўзининг, болачақангининг ғамини емасанг бўлмайди. Эшик оғаси ўз хўжасининг ёнини олиб шундай ўйлар эди.

Граф Илья Андреич биринчи числода эрталаб уйғонди ва туни бўйи ухломмай, энди кўзи уйқуга кетган графиняни уйғотиб қўймайин деб, секин ётоқхонасидан чиқди ва зангори шойи халатини кийиб, эшикка чиқди. Юк ортиб, арқонлар билан танғиб қўйилган аравалар ҳовлида, экипажлар эса эшик олдида турарди. Эшик оғаси бир мўйсафид деншчик ва қўли ярадор, ранги оқарган ёш офицер билан эшик олдида гаплашиб турган эди. Эшик оғаси графга кўзи тушган замон офицер билан деншчикка, кета қолинглар, дегандай жиддий ишора қилди.

Граф тепакал бошини ишқалаб, офицер ва деншчикка очиқ чеҳра билан қараб (граф янги кўрган одамларга қизиқиб қарар эди), уларга бош ирғади-да:

— Қани, Васильич, ҳамма нарса тахтми? — деб сўради.

— Ҳозир қўш десангиз қўшамиз, зоти олийлари.

— Жуда соз, графиня туриши билан, худо хоҳласа, йўлга чиқамиз! Нима хизмат, жаноблар? — деди граф офицерга қараб. — Сизлар менинг ҳовлимга тушдиларингми? — Офицер графга яқинроқ келди. Унинг оппоқ юзи бирдан қизариб кетди.

— Граф, илтифотингизни дариг тутманг, рухсат этинг... худо ҳаққи... араваларингизнинг биронтасига чиқиб олай... ўзим билан олиб кетадиган буюмим йўқ... Юклар устида ҳам кетавераман... — Офицер гапини тугатмасдан денш-

чик ҳам ўз хўжаси номидан шу илтимос билан графга муурожаат этди.

— Ҳа, бўпти, бўпти, — деди граф шошиб-пошиб. — Жоним билан, Васильич, ўзинг қара — бир-иккита аравани бўшатишсин... ҳа... Қара... — граф мужмал қилиб буйруқ берди. Бироқ офицернинг юзида пайдо бўлган ташаккур ифодаси графнинг буйруғини тасдиқлагандай бўлди. Граф атрофга кўз ташлади: ҳовли, дарвозахона, флигель олдида ярадор ва деншчиклар турган эди. Уларнинг ҳаммаси графга қарар ва унга яқинлашиб келарди.

— Зоти олийлари, суратхонага бир марҳамат қилинг, у ердаги суратларни нима қилайлик? — деди эшик оғаси. Граф эшик оғаси билан бирга уйга кираркан, кетмоқчи бўлган ярадорларнинг илтимосини қондириш ҳақида берган буйруғини яна бир қарра такрорлади.

— Ҳечқиси йўқ, битта-яримта нарсани олиб қўйса ҳам бўлар, — деди граф паст овоз билан худди сўзини биров эшитиб қолишидан чўчиётгандай.

Соат тўққизда графиня уйқудан турди, собиқ оқсочи, графиняга нисбатан жандарма бошлиғи вазифасини ўтаб юрган Матрёна Тимофеевна унинг олдига кирди. Матрёна Тимофеевна ўзининг собиқ бекачи, графиняга Марья Карловна жуда-жуда хафа бўлиб ўтирганини, бекачларнинг ёзлик кўйлақларини бу ерда қолдириб бўлмаслигини айтди. Графиня нима учун *м-ше Schoss* хафа бўлибди, деб савол берганда маълум бўлдики, унинг сандиғини аравадан туширишибди, ҳозир ҳамма араваларнинг арқонини ечиб, нарсаларни туширишаётган экан, уларнинг ўрнига ярадорларни олиб кетишармиш, граф соддалик қилиб шундай буйруқ берибди. Графиня эрини чақиртирди.

— Ўзи нима гап, дўстим, кўчларни яна аравадан тушираётган эмиш?

— Биласанми, *та chère*,¹ ўзим ҳам сенга айтмоқчи бўлиб ўтирувдим, *та chère* жоним графиня... бир офицер келувди, ярадорлар учун бир неча арава сўрашяпти. Бу нарсаларнинг ҳаммаси топилади ахир, аммо улар бу ерда қолишса нима бўлишини ўйлаб кўр!.. Тагин улар бизнинг ҳовлида, ўзимиз киргизганмиз, ичида офицери ҳам бор... Биласанми, *та chère*, қўй *та chère*... ярадорларни ортиб кетаверишсин... биз шошиб нима қиламиз?.. —

¹ Жонгинам.

Граф бу сўзларни тортиниб-қимтиниб айтди, пулдан гап очиладиган бўлса у ҳамиша шу оҳангда гапирар, графиня эса бунга ўрганиб қолган эди. Сураатхона қуриш, гулхона солиш, хонаки театр ё оркестр ташкил этиш қабиллидаги ишларидан, яъни болаларни фораг қиладиган бирон ишдан гапирмоқчи бўлса, граф доим шу оҳангда сўзлар ва графиня бунга эътироз билдиришни ўз бурчи деб билар эди.

Графиня йиғлагудай бўлиб бошини қуйи солди ва эрига деди:

— Граф, менга қара, сен ишни шу даражага етказдингки, ҳозир ҳеч ким ҳовлини икки пулга олмайди, энди эса болаларнинг бутун бор-йўғини нест-нобуд қилмоқчисан. Уйда юз минг сумлик буюм бор деб ўзинг айтгансан-ку, ахир. Мен, дўстим, рози эмасман, рози эмасман! Ихтиёр ўзингда! Ярадорларнинг ғамини ейдиган ҳукумат бор. Нима қилишни билишади, Қара, ҳу ана, қаршимиздаги Лопухинлар уч кун бурун бор-йўқларини ташиб бўлишди. Мана одамлар қандай қилишяпти. Биз эсак, анграйиб ўтирибмиз. Менга ачинмасанг, ҳеч бўлмаса, болаларингга ачингин.

Граф қўл силтади, лом-мим демай, уйдан чиқиб кетди.

— Дада! Нима ҳақда гаплашдинглар? — деб сўради отаси чиқиши биланоқ онасининг уйига кирган Наташа.

— Ҳеч нарса ҳақида гаплашганимиз йўқ! Сенинг нима ишинг бор! — деди жаҳл билан граф.

— Мен эшитдим-да ахир, — деди Наташа. — Нега ойим йўқ деяптилар.

— Нима ишинг бор сенинг?! — деб бақариб берди граф. Наташа даразанинг олдига бориб, ўйлаиб қолди.

— Дадажон, Берг келди, — деди Наташа деразадан қараб.

XVI

Ростовларнинг куёви Берг аллақачон Анна ва Владимир нишонини олган полковник бўлиб, ҳамон илгаридай тинч ва қулай жойда ишлар, штаб бошлигининг ёрдамчиси, иккинчи корпус қошидаги биринчи бўлим бошлигининг ёрдамчиси вазифасини ўтаб келмоқда эди.

Берг 1 сентябрда армиядан Москвага келди.

Унинг Москвада қиладиган ҳеч қандай иши йўқ эди, бироқ ҳамма рухсат сўраб, армиядан Москвага бораёт-

ганини кўриб, бир гап бўлса керак, деган хаёл билан ижозат олди-да, уйи ва бола-чақасидан хабар олмоқчи бўлиб Москвага келди.

Берг бир князнинг отлари сингари йилтираб турган қўш саман от қўшилган енгил ва мўъжаз аравасига тушиб, қайнатасининг ҳовлисига келди. У ҳовлида турган араваларни диққат билан кўздан кечирди-ю, эшикдан кираркан, тоза рўмолчасини чўнтагидан олиб, учини туғиб қўйди.

Берг даҳлиздан лапанглаб, сабрсизлик-ла меҳмонхонага кирди, графни қучоқлади, Наташа билан Сонянинг қўлларини ўпди ва шошиб-пишиб қайнанасининг соғлигини сўради.

— Э, соғлиқ нимаси? Қани, гапир-чи, — деди граф. — Қўшиннинг аҳволи қалай? Чекинишяптими, ё тағин жанг бўлармикин?

— Э, отажон, — деди Берг. — Ватаннинг тақдири худойи таолонинг қўлида. Армиянинг қаҳрамонлиги жўш уриб турибди, бошлиқлар кенгашга йиғилишган. Нима бўлишини ҳеч ким билмайди. Лекин умуман сизга айтсам, отажон, умуман бундай қаҳрамонлик руҳи, рус қўшинлари ойнинг 26 сидаги жангда кўрсатган ва кўрсатаётган бу ҳақиқий, қадимий мардликни таърифлашга сўз топилмайди... Мен сизга айтсам, отажон (Берг кўкрагига урди, унинг олдида урушдан гапирган бир генерал айнан шундай кўкрагига урганини Берг кўрган эди, лекин Берг бир оз кечикди, «рус қўшинлари» деган сўзни айтганда кўкрагига уриши керак эди), агар сизга гапнинг пўскалласини айтсам биз, бошлиқлар солдатларни урушга ҳайдашимиз, ё шунга ўхшаш ишларни қилишимиз у ёқда турсин, балки биз зўрға бу, бу... қадимгича мардонавор қаҳрамонликдан уларни тийдик, — деди Берг бидирлаб. — Мен сизга айтсам, генерал Барклай де Толли ҳар қаерда қўшини олдига ўтиб, жонини қурбон қилди. Бизнинг корпусимиз тепаликнинг ён бағрига қўйилган эди. Тасаввур қилинг! — Берг эшитганларидан нимаки хотирада қолган бўлса, ҳаммасини гапириб берди. Наташа худди поччасининг юзидан бирон масаланинг ҳаллини қидираётгандай, унга тикилар, Берг эса бундан ноқулайлик сезарди.

— Россия қўшинлари кўрсатаётган қаҳрамонликни умуман тасвирлаб бўлмайди, бу таърифга лойиқ қаҳрамонлик!.. — деди Берг ва худди Наташани ўзига қойил

қилишни истагандек унга қаради ва қайнисингглисининг тикилиб туришига жавобан кулимсираб қўйди.— «Россия Москвада эмас, у ўғлонларининг қалбида!» Шундай эмасми, отажон? — деди Берг.

Шу чоқ қиёфасидан роҳатсизланаётган ва норозилиги билиниб турган графиня истироҳат бўлмасидан чиқди. Берг сапчиб ўрнидан туриб, графинянинг қўлини ўпди, унинг соғлигини сўради ва ачинаётганини бош чайқаш билан ифодалаб, графинянинг ёнида туриб қолди.

— Ҳа, ойижон, мен гапнинг ростини айтсам, бу кунлар ҳар бир рус кишиси учун жуда оғир ва кўнгилсиз кунлардир. Лекин бунчалик ташвиш тортишнинг нима кераги бор? Кўчишга баҳузур улгурасизлар...

— Ҳайронман, бу одамлар нима иш билан шуғулланишяпти! — деди графиня эрига қараб, — ҳали ҳеч нарса тайёр эмасмиш, шунақа дейишяпти. Ахир бирон киши бош бўлиши ҳам керак. Митиньканинг қадри ўт-япти. Шу аҳволда қачонгача ўтирамиз.

Граф бир нима демоқчи бўлиб энгиз жуфтлади-ю, ўзини тийди. У стулдан турди-да, эшикка қараб йўл олди.

Шу чоқ Берг худди бурнини қоқмоқчи бўлгандай, рўмолчасини чиқариб, тугунчага қаради-ю, ғамгин ва маъноли тарзда бош чайқаб, ўйлаб қолди.

— Отажон, сизга катта бир илтимосим бор эди,— деди у қайнотасига.

— Ҳм?... — деди граф тўхтаб.

— Ҳозир Юсуповларнинг ҳовлиси ёнидан ўтиб келдим,— деди Берг кулиб.— Уларни ишлар мутасаддиси менинг ошнам бўлади, шу одам югуриб олдимга келиб, биздан бирон нарса сотиб олмайсизми, деб сўради. Ҳайр, бир кўрай-чи, деб мен ҳам кирдим, қарасам, бир кийим жовони билан пардоз столчаси турибди. Биласизми, Верушка кўпдан бери шунақа нарсани орзу қилиб юрувди ва биз бу хусусда нижиллашиб қолувдик (Берг кийим жовони билан пардоз столчаси ҳақида гапирганда, беками-кўст турмушини эслаб, беихтиёр оғзи қулоғига етди). Жуда бежирим экан! Инглизча махфий қулф-калиту ҳам бор-а, биласизми? Кўпдан бери Верочканинг ҳаваси келиб юрган эди-да. Уни бир хурсанд қилай деган эдим. Ҳали кўрдим, сизларнинг ҳовлиларингда бир талай мужиклар юрибди. Агар бемалол бўлса, биттасини берсаларинг, ўзим уни хурсанд қилар эдим ва...

Граф афтини буриштирди-да, томоғини қириб қўйди.

— Графиняга мурожаат этинг, мен бунақа ишларга аралашмайман.

— Агар малол келадиган бўлса, майли, керак эмас,— деди Берг,— бир Верушкани хурсанд қилиб қўяй деган эдим-да.

— Э, йўқол ҳамманг кўзимдан, йўқол дейман, йўқол!— деб ўшқирди граф.— Бошим гаранг бўлиб қопди.— Шу сўзлардан кейин граф уйдан чиқиб кетди.

Графиня йиғлаб юборди.

— Ҳа, ойижон, замон жуда оғир! — деб қўйди Берг.

Наташа отаси билан бирга чиқди ва худди бир нарсани зўрға эслагандай, аввал отасининг кетидан юрди, кейин чопқиллаб пастга тушиб кетди.

Петя зинапояда туриб Москвадан жўнаб кетаётган хизматкорларни қуроллантириш билан машғул эди. Ҳовлида ҳамон юк ортилган аравалар турар эди. Булардан иккитасининг юки туширилган бўлиб, шу бўш аравага бир офицер ўз деншчигининг ёрдамида чиқмоқда эди.

— Сен сабабини биласанми? — деб сўради Петя Наташадан (Петя нимани кўзда тутаётганини Наташа фаҳмлади. Петя оғим билан дадам нимага уришдилар, деб сўрамоқчи эди), Наташа индамади.

— Сабаби шуки, дадам ҳамма аравани ярадорларга бермоқчи бўлибдилар,— деди Петя.— Менга Васильич айтди. Менимча...

— Менимча! — деб бақирди тўсатдан Наташа ғазабдан ўзгарган юзини Петяга томон буриб.— Менимча бу бир разиллик, бир пасткашлик... нима десам экан! Ахир биз немис эмас эдик-ку?..— Наташа ўпкаси тўлиб, бўғзи титраб кетди, у алами пасайиши ва ғзаби бекорга сарф бўлишидан қўрқиб, ўгрилди-да, югурганича зинадан чиқиб кетди. Берг графинянинг ёнида ўтириб, самимий равишда, эҳтиром-ла унга тасалли бермоқда эди. Наташа ғазабдан афти ангори ўзгарган ҳолда уйга қуюндай учиб кириб, жадал қадам билан онасининг олдига борганида, граф қўлида трубка билан уйда нари-бери юрмоқда эди.

— Бу разиллик! Бу пасткашлик! — деб қичқирди Наташа.— Сиз шундай буйруқ берганингизга мен ишонмайман.

Берг билан графиня қўрқа-писа, ҳанг-манг бўлиб Наташага қараб қолишди. Граф тингшаниб, дераза олдида тўхтаб қолди.

— Ойижон, шу ҳам ишми? Ҳовлига бир қаранг! — деб Наташа қичқириб юборди. — Улар қолиб кетаверадими?..

— Сенга нима бўлди? Уларинг ким? Нима керак сенга?

— Ярадорларни айтяпман! Бундай қилиб бўлмайди, ойижон; бу нима деган гап ахир... Йўқ, ойижон, жонгинам, бундай бўлиши мумкин эмас, мени кечиринг, ойижон... Ойижон, шу нарсаларни олиб бордик нима бўлди-ю, олиб бормадик нима бўлди? Сиз ҳовлига бир қаранг... Ойижон!.. Наҳотки шундай қолдиришга кўнглингиз бўлса!..

Граф дераза олдида тураркан, ўгирилиб қарамасдан Наташанинг гапига қулоқ соларди. Бирдан у пишиллаб, юзини деразага яқинлаштирди.

Графиня Наташага қараб, онасининг қилмишидан номус қилаётган қизининг афтини, ҳаяжонини кўрди-ю, нима учун эри қарамаётганини англади ва эсанкираб атрофга аланглади.

— Ҳа, майли, билганларингни қилинглар! Мен бир нима деяпманми! — деди графиня дарров таслим бўлмасдан.

— Ойижон, жонгинам, кечиринг!

Бироқ графиня қизини чегга суриб, эрининг олдига борди.

— Mon cher, ўзинг амру фармон бер... Бунақа ишлар менинг қўлимдан келмайди, — деди графиня ерга қараб.

Граф хурсандлик билан кўзларига ёш олиб:

— Жўжа... жўжалар товуққа таълим берапти... — деб хотинини кучоқлади, хижолатдан бошини кўтармай қолган графиня суюниб, юзини унинг кўкрагига қўйди.

— Ойижон! Далажон! Чиқиб айтсам бўладими? Майлими? — деб сўради Наташа. — Ҳар ҳолда энг керакли нарсаларни оламиз... — деди Наташа.

Графиня маъқуллагандай унга бош ирғади ва Наташа бекинмачоқ ўйинида қандай чопса, залдан даҳлизга, даҳлиздан зинага, зинадан ҳовлига шундай чопиб чиқди.

Хизматкорлар Наташани ўраб олишди, ҳеч ким унинг ақлга сизмайдиган буйруғига ишонмасди, ниҳоят граф келиб, ўз хотини номидан бу буйруқни тасдиқлади: ҳамма аравани ярадорларга бериб, сандиқларни омборхонага киргизиб кераклигини айтди. Буйруқни фаҳмлагандан

кейин, хизматкорлар қўллари қўлларига тегмай, суюниб, бу янги буйруқни бажаришга киришди. Бу нарса энди хизматкорларга ғалати туюлмас эди, билъакс, бошқача бўлиши ҳам мумкин эмасдек туюлар эди. Ун беш дақиқа бурун ярадорларни ташлаб уй анжомларини олиб кетиш ҳеч кимга ғалати кўринмагани сингари, бунинг ҳам бошқача бўлиши мумкин эмасдай кўринар эди.

Уйдаги кишиларнинг ҳаммаси худди бу ишга илгарироқ киришмаганининг ҳиссасини чиқармоқчи бўлгандай ярадорларни жойлаштириш-ишига жон-жаҳдлари билан ёпишди. Ранглари оппоқ ярадорлар ўз уйларидан ўрмалаб чиқишди ва суюнишиб араваларни ўраб олишди. Арава топилибди деган овозалар қўшни ҳовлиларга тарқалди, бошқа уйлардаги ярадорлар ҳам Ростовларнинг ҳовлисига кела бошлади. Кўп ярадорлар, нарсаларни аравадан туширмай, юк устига ўтирғизишни илтимос қилишарди. Бироқ бошланиб кетган ишни тўхтатиш амри маҳол эди: юкларнинг ҳаммасини тушириш керакми, ярмисиними, барибир эди. Ҳовлида ўтган куни кечаси зўр ҳафсала билан жойлаштирилган идиш-товоқ, бронза, суратлар, ойналар солинган сандиқлар ҳар томонда сочилиб ётарди, яна нималарни туширсак деб у ёқ-бу ёқларни ахтаришар ва олиб қўйиш мумкин бўлган нарсаларни топиб, араваларни бирин-кетин бўшатиб беришар эди.

— Яна тўрт кишини олсак бўлади, — деди ишбошқарувчи. — Мен аравамни бераман, уларни ташлаб кетиб бўлармиди?

— Менинг гардероб ортадиган аравамни бера қолинг, — деди графиня. — Дуняша мен билан каретага ўтиради.

Яна гардероб ортилган аравани бўшатишди ва уни ярадорларни ортиб келгани икки ҳовли нарига юборишди. Уй ичидагиларнинг ҳам, хизматкорларнинг ҳам кайфи чоғ эди. Наташа шавқ-завққа тўлган, кўпдан бери у бундай ҳолатга тушмаган эди.

— Буни қаерга қўяйлик ахир? — дейишарди одамлар сандиқни каретанинг кетига, хизматкорлар ўтирадиган энсиз ерига қўяркан. — Ҳеч бўлмаса битта аравани қолдириш керак.

— Ичида нима бор экан? — деб сўради Наташа.

— Графнинг китоблари.

— Қўя қолинглар. Васильич бирон жойга олиб қўяди. Бу зарур эмас.

Арава одамга лиқ тўла, Пётр Ильич қаерга ўтиради деб ҳамма ҳайрон эди.

— У аравақашнинг олдига ўтиради, ўша ерга ўтираверасан-а, Петя?! — деб қичқирди Наташа.

Соня ҳам тинмасдан югурарди, бироқ унинг ташвиши билан Наташанинг ташвиши орасида осмон билан ердек фарқ бор эди. Соня қолдириб кетиши керак бўлган нарсаларни йиғиб олар, графинянинг хоҳишига кўра, буларнинг рўйхатини тузар, иложи борича кўпроқ нарсани бирга олиб кетишга ҳаракат қиларди.

XVII

Соат бирдан ошганда Ростовларнинг кўч ортган тўрт экипажи эшик олдида турар, ярадорлар тушган аравалар бирин-кетин ҳовлидан чиқмоқда эди.

Князь Андрейни одиб бораётган коляска зинанинг олдида ўтиб кетаётганда Сонянинг диққатини жалб этди; Соня хизматкор қизларнинг бири билан графинянинг баланд ва каттакон экипажида графиня учун жой тайёрламоқда эди.

— Бу кимнинг коляскаси экан? — деб сўради Соня бошини экипажнинг ойнагидан чиқариб.

— Ҳали эшитганингиз йўқми, ойм қиз? — деди оқсоч. — Князь ярадор бўлган: у киши бизникида тунаган эди, ҳозир бирга кетяпти.

— Қайси князь? Фамилияси нима?

— Ўзимизнинг илгариги куёв йигитимиз, князь Болконский-да! — деди оқсоч қиз хўрсиниб. — Аҳволи жуда оғир дейишади.

Соня экипаждан ирғиб тушиб, графинянинг олдига югурди. Графиня сафар кийимида, елкасига шол рўмол ташлаб, шляпа кийиб, оёқларини зўра судраб меҳмонхонада у ёқдан-бу ёққа юрар, кетиш олдида эшикларни ёпиб, ибодат қилиш учун хонадон аҳлини кутарди.

— Матап, — деди Соня, — князь Андрей шу ерда, у ярадор экан, ўлим ҳолатида ётибди. Биз билан бирга кетяпти.

Графиня қўрқиб кўзларини очди ва Сонянинг қўлидан ушлаб атрофга қаради.

— Наташа қани? — деди графиня.

Бу хабар биринчи дақиқада Соня учун ҳам, графиня учун ҳам фақат битта аҳамиятга эга эди. Биринчи дақи-

қада уларнинг кўзига фақат ўз Наташалари кўринди, бу хабарни Наташа эшитса: унинг ҳоли нима бўларкин, деган фикр келди-ю, князга ачиниш эсларига келмади, ваҳоланки, иккаласи ҳам князь Андрейни яхши кўрар эди.

— Наташа ҳали билмайди, лекин князь биз билан бирга кетяпти, — деди Соня.

— Ўлим ҳолатида дейсанми?

Соня «ҳа» дегандек бош ирғади.

Графиня Соняни қучоқлаб, йиғлаб юборди.

«Хўдонинг хоҳишини билиб бўлмайди!» — деб ўйлади графиня ва назарида илгарилари одамларнинг кўзига кўринмаган қудратли бир қўл ҳозир бўлаётган барча ҳодисаларда ўзини кўрсата бошлаётгандай бўлди.

Гул-гул очилиб уйга югуриб кирган Наташа:

— Ойи, ҳамма нарса тахт-ку. Нима учун сиз?.. — деб сўради.

— Шундай, ўзим, — деди графиня. — Ҳамма нарса тахт бўлса, жўнадик. — Графиня авзойи бузилганини беркитмоқчи бўлиб, бошини сумкаси устига эгди. Соня Наташани қучоқлаб ўпди.

Наташа савол назари-ла унга қаради.

— Нима бўлди? Ўзи нима гап?

— Ҳеч... гап бўлгани йўқ...

— Менинг учун нохуш бўлган бирон ҳодиса юз бердими?.. Айтсанг-чи? — деб сўради зийрак Наташа.

Соня хўрсиниб қўйди-ю, индамади. Графиня, Петя, m-me Schoss, Мавра Кузьминишна, Васильич меҳмонхонага кириб, эшикни беркитишди ва бир-бирларига қарамасдан бир неча дақиқа лом-мим демай ўтиришди.

Граф биринчи бўлиб ўрнидан турди ва қаттиқ хўрсиниб, иконага қараб чўқина бошлади. Бошқалар ҳам шундай қилишди. Кейин граф Москвада қолаётган Мавра Кузьминишна ва Васильични қучоқлади, улар графни қўли ва елкасини ўпаётганда граф тасалли берадиган ширин сўзларни пичирлаб, секин-секин уларнинг кифтига қоқди. Графиня икона турадиган хонага кириб кетди. Соня унинг кетидан кирганда графиня онда-сонда деворларда осиб қолган иконалар қаршисида тиз чўкиб чўқинмоқда эди. (Ота-боболаридан қолган ва азиз ёдгорлик ҳисобланган иконаларни Ростовлар ўзлари билан бирга олиб кетмоқда эди).

Зинанинг олдида ва ҳовлида Петя берган ханжар ва қиличлар билан қуролланган, чалворларини этикларидан

нинг қўнжига тиқиб, камар ва қайишларни тортиб боғлаб олган хизматкорлар шаҳарда қоладиганлар билан хайр-маъзур қилмоқда эди.

Ҳамиша йўлга чиққанда бўладиган ҳодиса юз берди: кўп нарса эсдан чиққан ва нотўғри жойланган эди. Хизматкор қизлар, қўлларида ёстиқ ва бўҳча билан уйдан каретага, каретадан коляскага, коляскадан мужикаравага, ундан яна уйга қараб югурмоқда эди. Икки малай графиняни каретага ўтирғизмоқчи бўлиб, унинг иккала томонида очиқ турган дарча ва пиллапоясида узоқ туриб қолишди.

— Ҳаммангнинг ҳам эсларинг йўқ! — дерди графиня. — Бундай ўтиролмаслигимни ўзинг биласан-ку ахир. — Дуняша тишини тишига қўйиб, лом-мим демасдан, ўп-калаган бўлиб, каретага кирди-да, графинянинг жойини тўғрилаб қўйди.

Граф бош чайқаб:

— Вой, бу одамлар-э! — деб қўйди.

Кекса кучер Ефим (графиня фақат Ефим билан йўлга чиққани журъат этарди) ўзининг баланд ўринлигида ўтираркан, орқасида нималар бўлаётганига ҳатто қайрилиб ҳам қарамади. У ўзининг ўттиз йиллиқ тажрибасидан билардики, ҳаливери «хайр, худо ёр бўлсин!» дейишмайди, дейишгандан кейин ҳам яна уни икки марта тўхтатиб, эсдан чиқиб қолган нарсаларга юборишади, ундан кейин ҳам яна уни тўхтатиб, графинянинг ўзи ойнакдан калласини чиқаради ва худо хайрингни берсин, пастликка тўшаётганда эҳтиёт бўлиб ҳайда, деб ундан илтимос қилади. Ефим шуни билар, шунинг учун ҳам ўз отларидан (айниқса сўл томонга қўшилган ва ер тепиб, сувлигини чайнаётган саман Лочиндан) кўра кўпроқ сабр қилиб, нима бўлишини кутиб турар эди. Ниҳоят ҳамма ўтирди: пиллапоя йиғиштирилиб, каретанинг ичига ташланди, эшик ёпилди, қутичани олиб келиш учун киши юборилди, графиня калласини ойнадан чиқариб, айтадиган гапини айтди. Шундан сўнг Ефим секин бошидан шляпасини олди-да, чўқина бошлади. Форейтор¹ ва бошқа хизматкорлар шундай қилишди.

— Худо ёр бўлсин! — деди Ефим шляпасини кияр экан. — Қани ҳайда! — деди форейторга. Форейтор от-

¹ Форейтор — отга минадиган кучер. (Ред.)

ларни ҳайдади. Ўнг томонга қўшилган отнинг бўйнига бўйинча тиралди, баланд рессор нижирлади ва карета тебраниди. Малай сакраб ўриндиққа чиқиб олди. Ҳовлидан тош йўлга чиқаётганда карета силкиниб кетди, унинг кетидан қўзғалган бошқа экипажлар ҳам шундай силкиниб кўчага чиқди ва юқорига қараб йўл олди. Карета, коляска, мужикараваларда ўтирган кишиларнинг ҳаммаси рўпарадаги черковга қараб чўқинишди. Ростовларнинг Москвада қоладиган кишилари уларни кузатиб, экипажнинг икки томонидан юриб бормоқда эди.

Наташа каретада, графинянинг ёнида ўтириб, одамлар тарк этаётган ва ташвиш-таҳликага тушган Москванинг секин кўз ўнгидан ўгиб кетаётган деворларига қараркан, шу қадар хурсанд эдики, бундай ҳолат унда камдан-кам бўлар эди. У аҳён-аҳёнда бошини каретанинг деразасидан чиқарар, орқа ва олдиндан қаторлашиб бораётган ярадорлар аравасига қараб кўяр эди. Ҳамма аравалардан олдинда князь Андрейнинг соябонли коляскаси бормоқда эди. Наташа бу коляскада ким бораётганини билмас ва ҳар дафъа ўз аравалари қаердан бошланиб, қаерда тамом бўлишини назардан кечирганида шу коляскани кўзи билан ахтарар эди. Шу коляска ҳаммадан олдин бораётганини Наташа билар эди.

Кудринага етганда Никитская, Пресня, Подновинская кўчаларидан Ростовларнинг араваларига ўхшаган бир қатор арава чиқиб қолди ва Садовая кўчасидан экипаж ва аравалар икки қатор бўлиб кета бошлади.

Сухарев минорасини айланиб ўтаётганда Наташа пиёда ва отлиқ бораётган халойиқни мароқ билан шоша-пиша кўздан кечираётган эди, тўсатдан ҳайрат аралаш шодлик билан қичқириб юборди.

— Вой ановини! Ойи, Соня, қаранглар, ўшанинг ўзгинаси!

— Ким у? Ким экан?

Наташа карета деразасидан калласини чиқарди-да, извошчи чакманини кийиб олган баланд бўйли йўғон бир кишини кўрсатиб:

— Қаранглар, азбаройи худо, Безухов! — деди.

Қадам қўйиши ва ҳаракатидан зодагонларга ўхшаб турган бу одам фриз шинель кийган, рангги заҳил, ўзи кўса, бўйи паст бир чол билан Сухарев минораси остига келди.

— Азбаройи худо, Безуховнинг ўзи, чакмон кийиб

олибди, бир қари малайи билан боряпти! Азбаройи худо, ўшанинг ўзи, мана қаранглар, қаранглар! — деди Наташа.

— Қўйсанг-чи, бўлмаган гапларни. Наҳотки у шунақа қилиб юрса.

— Ойи! — деб қичқирди Наташа. — Ўлай агар, ўшанинг ўзи! Ишонинг ахир! Тўхта, тўхта! — деб извошчига бақирди, бироқ извошчи тўхтатолмади, чунки Мешчанская кўчасидан бир талай экипаж ва аравалар чиқиб қолди ва йўлни тўсмасдан ҳайдасаларинг-чи, деб Ростовларга қичқиришди.

Ҳақиқатан ҳам Ростовлар боягидан кўра узоқроқда извошчи чакмонини кийиб олган Пьерни, ёхуд ўшанга ниҳоят даражада ўхшаган бир кишини кўришди. Бу одам афти бошидан лакейга ўхшаган кичкина, кўса бир чол билан бирга бошини қуйи солиб, жиддий қиёфада бормоқда эди. Чол карета деразасидан каллаларини чиқариб қараётган одамларни кўрди-ю, эҳтиром билан Пьернинг тирсагини ушлади ва каретага ишора қилиб, унга бир нима деди. Пьер ўз ўй-хаёли билан банд бўлса керак, узоқ вақт чолнинг нима деяётганига тушунмади. Ниҳоят чолнинг гапини англади-ю, у ишора қилаётган томонга қараб Наташани таниди ва шу оннинг ўзида биринчи таассуротга берилиб, каретага томон илдам қадам қўйиб кетди. Бироқ ўн қадамча юргандан сўнг эсига алланима тушди шекилли, тўхтади.

Бошини каретанинг деразасидан чиқараётган Наташанинг чеҳраси истехзоли табассумдан гул-гул очилди.

— Пётр Кириллич, бу ёққа келинг! Биз танидик! Буни қаранг-а! — деб қичқирди. Наташа унга қўл узатаркан. — Сиз нима қилиб юрибсиз? Нега бунақа кийиниб олдингиз?

Пьер юриб кета туриб, Наташанинг қўлини олди, (чунки карета тўхтамай кетаётган эди) ва ўнғайсизланиб ўпди.

Графиня ҳам таажжублангани ва ачинаётганини билдирувчи товуш билан:

— Ҳа, бахайр, граф? — деб сўради.

— Нима бўлди? Нега бундай юрибсиз? — дея мендан сўраманглар, — деб Пьер Наташага юзланди. Наташанинг хурсандликдан порлаб кетган кўзлари унинг юзига ўз зиёсини сочар, Пьер Наташага қарамаса ҳам буни сезиб турар эди.

— Нима қилмоқчисиз, ё Москвада қоласизми? — деб сўради Наташа. Пьер жавоб бермади.

— Москвада дейсизми? — деди Пьер. — Ҳа, Москвада қоламан. Хайр.

— Оҳ, эркак бўлганимда, албатта сиз билан қолар эдим, оҳ нақадар яхши! — деди Наташа. — Ойи, рухсат беринг, мен қола қолай, — Пьер паришонлик билан Наташага қаради ва бир нима демоқчи бўлди, бироқ графиня унинг сўзини оғзидан олди.

— Жангга қатнашибсиз деб эшитдик, ростми?

— Ҳа, рост — деди Пьер, — эртага яна жанг бўлади... — деб Пьер гап бошлаган эди, бироқ Наташа унинг сўзини бўлди.

— Граф, нима бўлди? Бутунлай ўзгариб қолибсиз?..

— Э, сўраманг, сўраманг, ўзим ҳам ҳеч нарса билмайман. Эртага... Йўғ-э! Хайр бўлмаса! Хайр, — деди Пьер. — Замон жуда ёмон! — У каретадан кейин қолиб йўлкага чиқди.

Наташа ҳам истеҳзо аралаш хурсандлик билан кулимсиради, узоқ вақт ойнадан унга қараб турди.

XVIII

Пьер ўз ҳовлисидан ғойиб бўлганидан кейин икки кундан буён марҳум Баздеевнинг ҳувиллаб қолган уйида яшамоқда эди. Бу воқеа шундай бўлди.

Пьер Москвага қайтиб келгани ва граф Растопчин билан учрашганининг иккинчи кунини уйқудан уйғонди-ю, қаердалигини ҳам, ундан нима истаётганликларини ҳам анчагача англай олмади. Қабулхонада сизни кутиб ўтирган шахслар орасида графиня Елена Васильевнадан мактуб олиб келган бир француз ҳам ўгирибди, деган хабар етказилганда тўсатдан Пьернинг фикрлари чувалиб, дунё кўзига қоронғи бўлди (у бундай ҳиснинг таъсирига берилиб кетарди). Назарида барча умид-орзулари барбод бўлган, ҳамма нарса аралашиб-қуралашиб кетган, ҳамма нарса хароб бўлгандай кўринди, энди ҳеч кимни айбдор ҳам деб бўлмайди, айбсиз деб ҳам, бундан буён бирон нарса бўлиши ҳам, бу ҳолатдан қачон қутулиши ҳам мумкин эмас эди. Пьер тиржайиб алланималар деб, ўз-ўзича ғудранар, ўзини қаёққа қўйишини билмасдан, ҳали диванга ўтирар, ҳали ўрнидан туриб эшик олдига борар ва унинг

тирқишидан қабулхонага қарар, ҳали қўл силтаб яна қайтиб ўз жойига келар ва қўлига китоб оларди.

Эшик оғаси яна бир мартаба кириб графинядан мактуб келтирган француз бир дақиқага бўлса ҳам қабул қилсинлар деб ўтинаётганини, марҳум Баздеевнинг хотини томонидан бир киши келиб, китобларни қабул қилиб олсинлар, хоним Баздеевнинг ўзи қишлоққа кетди, деб илтимос қилаётганини айтди.

— Э, ҳа, айтгандай, ҳозир, менга қара.. Ёки йўқ... Йўғ-е, бор, айт, ҳозир чиқаман,— деди Пьер эшик оғасига.

Аммо эшик оғаси уйдан чиқиши биланоқ Пьер столда турган шляпасини олди-ю, кабинетнинг орқа эшигидан чиқди. Йўлакда ҳеч ким йўқ эди. Пьер узун йўлакдан зинапоягача борди-да, афтини буриштириб ва иккала қўли билан пешонасини ишқаб, зинанинг биринчи майдончасига тушди. Дарвозабон эшик олдида турган эди. Пьер тушган майдончадан орқа эшикка чиқиладиган яна бир зина бор эди. Пьер шу зинадан юриб ҳовлига чиқди. Уни ҳеч ким кўрмади. Бироқ дарвозадан чиқиши биланоқ экипажлар олдида турган извошчилар билан қоровул хўжайинни кўриб, шапкаларини бошларидан олишди. Пьер уларнинг зеҳн солиб қараётганини сезди-ю, одамлар кўрмасин деб калласини бута орасига тикқан туяқуш сингари иш қилди: у бошини қуйи солиб жадал қадам ташлаганича кўча бўйлаб қетди.

Пьернинг назарида бугун эрталаб қилиши керак бўлган ишлари орасида энг муҳими Иосиф Алексеевичнинг китоб ва қоғозларини кўриб чиқиш эди.

У рўпара келган извошга минди-ю, Патриархлар ҳовузи деган кўчага, Баздеевнинг уйига қараб кетди.

Пьер ҳар томондан келиб, Москвадан чиқиб кетаётган қатор аравалардан кўзини олмай, остидаги шалоқ файтондан йиқилиб тушмаслик учун ўзининг йўғон гавдасини ўнглаб ўтирар экан, мактабдан қочган бола сингари суюниб, извошчи билан гаплаша бошлади.

Извошчи бугун Кремлда қурол-аслаҳа улашилаётганини, эртага бутун халойиқни Трехгорная дарвозасига бошлаб олиб боришларини, у ерда катта жанг бўлажagini гапириб берди.

Патриархлар ҳовузига етгандан сўнг Пьер Баздеевнинг ҳовлисини қидириб топди, чунки анчадан бери келгани йўқ эди. Эшикни тақиллатди. Бундан беш йил муқаддам

Пьер Торжокда, Иосиф Алексеевич билан бирга кўрган ўша ранги заҳил кўса чол Герасим эшикни очди.

— Уйдларми? — деб сўради Пьер.

— Ҳозирги аҳволни кўриб Софья Даниловна болалар билан Торжокдаги қишлоққа кетдилар, зоти олийдлари.

— Нима бўлса ҳам мен кираман, китобларни тартибга солиб қўйишим керак, — деди Пьер.

— Марҳамат, кирсинлар! Раҳматлик Иосиф Алексеевичнинг биродарлари Макар Алексеевич шу ердалар, ўзингизга маълум, у киши ногирон, — деди қари хизматкор.

Иосиф Алексеевичнинг биродари Макар Алексеевич Пьернинг билишича, овсар ва майхўр бир одам эди.

— Ҳа, ҳа, биладан. Юринг-юринг... — деб Пьер уйга кирди. Пьер ичкарига кирганда новча, боши яртоқ, бурни қип-қизил, эгнида халат, яланғоч оёғига калош кийиб олган бир чол киши даҳлизда турган эди; Пьерни кўриб бу одам жаҳл билан алланима деб гудурлади-да, йўлакка чиқиб кетди.

— Жуда ақли расо. киши эдилар, мана энди кўриб турибсиз, ногирон бўлиб қолдилар, — деди Герасим. — Кабинетга марҳамат қиладиларми? — Пьер бош иргатди. — Кабинет муҳрлоғлигича қолувди. Софья Даниловна тайинлаб кетувдилар, агар сиз одам юборсангиз, китобларни бериб юборишимни буюриб кетувдилар.

Пьер ўз муршиди ҳаётлигида юраги орзиқиб кирган ўша кўнгилсиз кабинетга кирди. Энди чанг босиб кетган ва Иосиф Алексеевичнинг вафотидан буён қаровсиз қолган бу кабинет яна ҳам ҳувиллаб қолган эди.

Герасим дарпардаларнинг бирини очди-ю, оёқ учиди юриб, уйдан чиқиб кетди. Пьер кабинетни бир айланиб, қўлёзмалар турган шкаф олдига келди ва тариқатнинг бир вақтлар жуда мўъгабар ҳисобланган бир қўлёзма-сини олди. Бу пири муршиднинг шарҳ ва изоҳлари илова этилган Шотланд актининг асли нусхаси эди. Пьер чанг босиб кетган ёзув столига бориб ўтирди, қўлёзмаларни олдига қўйиб, уни варақлаб чиқди. Ниҳоят қўлёзмани нарироққа суриб қўйди-ю, столга тирсақланиб, ўйга толди.

Герасим эҳтиёт билан бир печа марта эшикдан қаради. Пьер ҳамон бир вазиятда ўтирар эди. Шу аҳволда у икки соатдан ортиқроқ ўтирди. Герасим Пьернинг диқ-

қатини жалб этиш мақсадида, журъат этиб, эшик олдида тақир-туқур қилиб товуш чиқарди, лекин бу Пьернинг қулогига кирмади.

— Рухсат этасизми, извошчига жавоб бериб юбор-сак?

— Э, ҳа,— деди Пьер ўзига келиб, шошиб-пишиб ўрнидан тураркан.— Менга қара.— У Герасимнинг сюртуги тугмасидан ушлаб, шавқ-завқ билан тўлган порлоқ ва нам кўзлари-ла чолга қаради.— Менга қара, сен эртага жанг бўлишини биласанми? — деди.

— Шундай дейишган эди,— деб жавоб берди Герасим.

Сендан бир илтимос: менинг кимлигимни оғзингдан чиқармайсан. Мен нима десам, шунини қиласан.

-- Жоним билан;— деди Герасим.— Овқатга майллари қалай?

— Йўқ, овқат керакмас, лекин бошқа нарса керак. Менга деҳқонча ует-бош билан тўппонча керак,— деди Пьер тўсатдан қизариб.

— Бош устига,— деди Герасим бир оз ўйланиб туриб.

Куннинг қолган ярмини Пьер муршидининг кабинетида, у бурчакдан бу бурчакка юриб, алланималар деб ўзи билан ўзи гаплашиб ўтказди (буни Герасим эшик орқасидан эшитиб турган эди), кечаси эса шу ерга солиб берилган тўшақда ётди.

Хизматкорлик қилиб, жуда кўп ажойиб-гаройиб ҳодисаларни кўрган ва кўзи пишиб кетган Герасим Пьернинг бу ерга келиб қолганига сира таажжубланмади, у ҳатто хизматини қилалиган одам топилиб қолганидан хурсанддай эди. Ўша кечанинг ўзида, бу нимага керак экан, деб ўйлаб-нетиб ўтирмасдан Пьерга кафтан билан телпак топиб келди ва керак бўлиб қолган тўппончани ҳам эртага топиб келишга ваъда қилди. Шу кеча Макар Алексеевич калошларини шалоплатиб, икки марта кабинетнинг эшиги олдига келди ва муюзаматгўйлик билан Пьерга қаради. Бироқ Пьер қайрилиб қараши биланоқ, у хижолат тортган ва аччиқлангандай халатининг олдини ёпар ва шошиб-пишиб қайтиб кетар эди. Герасим топиб келган ва тозалаб берган извошчи кафтанини кийиб олган Пьер Сухарев минораси олдида тўппонча сотиб олмоқчи бўлиб юрганида Ростовларга дуч келиб қолган эди.

Биринчи сентябрда кечаси Кутузов рус қўшинларининг Москва орқали Рязань йўли билан чекиниши ҳақида фармон берди.

Қўшинларнинг олди тунда юриш бошлади. Кечаси йўлга чиққан қўшинлар шошилмасдан, бамайлихотир бормоқда эди; бироқ тонг пайти Дорогомилов кўпригига етганларида Москва дарёсининг нариги бетида, кўприкда тиқилишиб ўтаётган, кўча ва ён кўчалардан ҳам оқиб келаётган сон-саносиз қўшинларга дуч келиб қолишди. Бу ҳолатни кўргач, қўшинлар ҳеч қандай сабаб бўлмаса ҳам саросимага тушди. Ҳамма олга, кўприкка қараб интилди, кўприкка, кечувларга ва қайиқларга ўзини урди. Кутузов мени Москваининг нариги орқа кўчалардан олиб ўтинг, деб буюрди.

Иккинчи сентябрда соат ўнларга бориб шаҳарнинг Дорогомилов дарвозаси яқинидаги ялангликда қўшинларнинг фақат ариергард қисмларигина қолди холос. Армия Москва дарёсининг нариги томони ва Москванинг у четига етиб олган эди.

Айни замонда, иккинчи сентябрь соат ўнда, Наполеон ўз қўшинлари билан бирга Поклонная тепалигида туриб қаршисида очилган манзарани томоша қилмоқда эди. 26 августдан бошлаб иккинчи сентябргача, яъни Бородино жангидан бошлаб то душман Москвага кирганга қадар, шу таҳликали унутилмас ҳафта давомида, ҳаво кишини ҳайратга соладиган даражада очиқ бўлди, бундай пайтларда пастак қуёш баҳор офтобидан ҳам иссиқроқ қизитади, камдан-кам бўладиган бу мусаффо ҳаводан ҳамма нарса жилваланади, кўзни қамаштиради, хушбўй куз ҳавосидан қониб нафас олганда кишининг кўкраги ҳузур қилади, ҳатто тунлар ҳам илиқ бўлади, бу илиқ ва қоронғи кечаларда одамларни ҳам қўрқитиб, ҳам суюнтириб кўкда олтин юлдузлар учди.

Иккинчи сентябрда ҳаво мана шундай эди. Тонгнинг жилваси кишини сеҳрлантирар эди. Поклонная тепалигидан қараганда Москва ўз дарёси, боғ-бўстонлари ва черковлари билан масрур ҳаёт кечираётгандай кўринар, ибодатхоналарнинг гумбазлари қуёш нурида худди юлдуз каби порлаб турар эди.

Бу ажойиб ва хориқулудда услубдаги иморатлар билан тўлиб-тошган шаҳарни кўриб Наполеон ёт, нотанийш

ҳаётга дуч келиб қолган киши сингари ҳаваси ва ҳасад-ди келиб рохатини йўқотди. Бу шаҳар, афтидан, куч-қувватга тўлиб ҳаёт кечирмоқда эди. Киши узоқдан намуайян белгиларига кўра тирик жонни қандай қилиб жонсиз нарсалардан аниқ ажрата олганидек, Наполеон ҳам Поклонная тепалигидан қараб шаҳарда ҳаёт тебраниб турганини кўрди, бу кўркам ва гўзал вужудга ўхшаган шаҳар қандай нафас олаётганини сезди.

Ҳар бир рус Москвага қараркан, унинг она-Ватан эканлигини сезади; унинг оналик моҳиятини пайқамайдиган ҳар бир ажнабий эса Москвага қараб, унинг латофатинигина сезиши керак, Наполеон ҳам шуни сезган эди.

— *Cette ville asiatique aux innombrables églises, Moscou la sainte. La voilà donc enfin' cette fameuse ville! Il était temps!*,— деб отдан тушди ва бу Мосcou планини ёзиб таржимон чақиртирди. «*Lelorme d'Idéville. «Une ville occupée par l'ennemi ressemble à une fille qui a perdu son honneur»*»,— деди ўзича Наполеон (Смоленскда Тучковга ҳам шу гапни айтган эди). Мана шу туйғу билан Наполеон қаршисида қад кўтариб турган ва шу маҳалгача учратмаган шарқ гўзалига боқди. Кўпдан бери ўйлаб юрган ва назарида ушалмайдигандай кўринган эски орзуси ниҳоят ушалганига ўзи ҳам таажжубланиб қолди. Мусаффо тонг ёруғида у гоҳ шаҳарга, гоҳ планга қараб шаҳарни муфассал ўрганаркан, шундай шаҳарга эга бўлиб қолганидан ҳам юраги орзиқиб кетар, ҳам ваҳимага тушар эди.

«Бошқача бўлши ҳам мумкинмиди? — деди ўзича Наполеон.— Мен орзу қилиб юрган ўша пойтахт мана шу-да; нима қилсанг ихтиёр ўзингда, деб оёғим остида ётибди. Ҳозир Александр қаердайкин ва нима ўйларкин? Ажойиб, кўркам, гўзал шаҳар! Ажойиб ва дабдабали дақиқа! Уларнинг тасавурида қандай бўлиб кўринаркинман! — деди ўз қўшинларини ўйлаб.— Мана бу нарса имони суст бўлганларга мукофот, — деб ўйлади ўз мулозимлари ва келиб саф тортаётган қўшинларга қараб.— Менинг, бир оғиз сўзим, бир қўл ҳаракагим билан *des Czars*³ шундай қадимий пойтахти ҳароб бўлди-қолди.

¹ Сонсиз-саноқсиз ибодатхоналари бўлган Осие шаҳри шу-да! Муқаддас шаҳар бўлмиш ўша машҳур Москваси шу-да! Пайт келди!

² «Душман томонидан забт этилган шаҳар ифратини йўқотган қизга ўхшайди».

³ Шоҳларнинг.

Mais ma clémence est toujours prompte à descendre sur les vaincus¹. Мен олижаноб бўлмоғим керак, мен ҳақиқий буюк кишиман... Йўғ-э, наҳотки мен Москвада бўлсам, бундай эмасдир,— деган фикр тўсатдан унинг хаёлига келарди.— Ахир, мана, ўз гумбазлари ва крестларини қуёш нурида ярқиратиб ва жилвадантириб қаршимда тиз чўкиб турибди-ку. Аммо мен раҳми шафқат қиламан. Мен ваҳшоният ва истибоднинг қадимий обидаларига адолат ва шафқатнинг буюк сўзларини ёзаман... Александрга ҳаммадан ҳам кўра бу қаттиқроқ ботса керак, мен уни биламан (Наполеоннинг назарида юз берган воқеанинг энг асосий сабаби Александр билан ўзи орасидаги шахсий кураш эди). Кремль тепасидан туриб, ҳа, шу Кремль бўлади, мен уларни адолат қонунлари билан сарфароз қиламан, ҳақиқий маданият нима эканлигини уларга кўрсатаман, мен боярлар авлодини ўз фотиҳларининг исмини, эҳтиром-ла тилга олишга мажбур этаман. Ҳузуримга келадиган элчиларга, мен урушмоқчи эмас эдим ва урушни истамайман, мен фақат саройларининг риекорликдан иборат бўлган сўёсатига қарши курашдим, мен Александрни яхши кўраман ва уни эҳтиром этаман, мен Москвада ўзимга ва халқларимга муносиб бўлган сулҳ шартларини қабул қиламан. Мен урушда қўлга киритган фатҳу нусратимдан фойдаланиб, муҳтарам шаҳаншоҳни хўрламоқчи эмасман. Боярлар, дейман уларга, мен урушмоқчи эмасман, мен сулҳ ва амниятни ва талабаларимнинг роҳат-фароғатини истайман. Аммо шунини биламанки, уларни кўрганимда умуман руҳим кўтарилиб кетади, ҳаминша қандай мурожаат қилсам шундай равшан, дабдаба ва маҳобат билан сўзлайман. Лекин Москвани фатҳ этолганлигим ростмики? Ҳа, мана, қаршимда турибди-ку!»

— *Quon m'amène les bogards*²,— деди у мулозимларига юзланиб. Генерал дарҳол ҳаншаматли мулозимлари билан боярларни олиб келгани от чонтириб кетди.

Икки соат ўтди. Наполеон нонушта қилиб бўлиб яна ўша ерда, Поклонная тепалигида боярларнинг йўлига кўз тутиб турди. Боярларга қарата ирод этадиган нутқи тасавурида энди пишиб қолган эди. Бу нутқ Наполеон

¹ Лекин мен мағлублардан ҳеч қачон лутфи марҳаматини дарий тутмайман.

² Боярларни киргизаверинг!

учун тушунарли бўлган фазилат ва балоғат-ла тўлиб тошган эли.

Наполеон Москвада кўрсатишга жазм қилган ўша оляжаноблик оҳанги унинг ўзини ҳам қизиқтириб қўйди. У ўз тасавурида *reunion dans le palais des Czars*¹ кунини тайинлади, бу йинида рус аъёнлари-француз императорининг аъёнлари билан учрашмоғи керак эди. У ўз тасавурида аҳолини жалб этишга қодир бўлган бир губернаторни тайинлади. Москвада жуда кўп хайрия ишлари муассасалари борлигини эшитиб, бу муассасаларни ҳайри-эҳсон билан сарафроз этишини тасаввур қилди. Африкада бадавийлар қабосига бурканиб, мачитда ўтиргани сингари, Москвада шоҳларга ўхшаб ҳайри-саховат эгаси бўлиш керак деб ўйларди Наполеон то *ma chère, ma tendre, ma pauvre mère*² деган сўзни эсламаса ҳеч қандай таъсирли ишни тасаввур эта билмаган француз сингари русларнинг кўнглини батамом эритиш учун барча хайрия муассасаларининг эшигига йирик ҳарфлар билан; *Etavlisement dédia ma chere Mère*³ деган сўзларни ёздириб қўйишга аҳд қилди. «Йўқ, *Maison de ma Mère*⁴ — деб ёзиб қўя қоламан, — деди ўзича. — Наҳотки, мен Москвада бўлсам? Ҳа, мана, Москва қаршимда турибди. Лекин нима учун шаҳар вакиллари мунча ҳаялладикин?» — деб ўйларди Наполеон.

Айни замонда император мулозимларининг орқа сафида генерал ва маршаллар ҳаяжонланиб, шивирлаб кенгашмоқда эди. Шаҳар вакилларини бошлаб келиш учун кетган кишилар Москва бўм-бўш, ҳамма шаҳардан чиқиб кетибди, деган хабарни олиб келишган эди. Кенгашиб ўтирган одамларнинг ранг-қути ўчган, ҳаяжонда эди. Уларни ваҳимага солаётган нарса (бу воқеа улар учун нақадар муҳим бўлса ҳам), аҳоли Москвани ташлаб кетгани эмас, балки, қандай қилиб, французлар айтганидек, император ҳазрати олийларини «ridicule»⁵ аҳволга солмасдан, унга, сиз боярларга бекор кўз тикиб ўтириб-сиз, Москвада маст-аластлар оломонидан бўлак ҳеч қим йўқ, деган хабарни айтиш ваҳимаси босган эди. Бир

1 Шоҳлар қасрида бўладиган йиғин.

2 Менинг азиз, меҳрибон онаизоримга.

3 Менинг меҳрибон волидамга бағишланган муассаса.

4 Менинг волидамнинг уйи.

5 Кулгили.

қайси йўл билан бўлмасин, лоақал бирмунча кишини вакил сифатида йиғиб келиш керак деб айтса, бошқа бири бу фикрга эътироз билдирар, мияни ишлатиб, усталик билан императорни бу хабарга тайёрлаш, ҳақиқатни айтиш керак, деган фикрни олға сураб эди.

— Il faudra le lui dire tout de même...¹— дейишарди жаноб мулозимлар.— Mais, messieurs...²— Вазиятни мушкуллаштирган нарса шу эдики, император кўрсатмоқчи бўлган олижаноблик режасини ўйлаб Москва плани олдида сабр-таҳаммул билан нари-бери юрар, гоҳ-гоҳ фараҳ ва ғурур билан жилмайиб, қўлини пешонасига қўйиб, Москвага борадиган йўлга қараб қўяр эди.

Locc ridicule...³ деган мудҳиш сўзни айтгани журъат қилишмаётган жаноб мулозимлар елкаларини қисиб:

— Mais s'est impossible...⁴— деб қўйишарди.

Бу орада кута-кута ҳафсаласи пир бўлган император ўз актёрлик сезгиси билан тантанали дақиқа жуда узоққа чўзилганини, улуғворлигини йўқота бошлаганини пайқаб, қўли билан ишора қилди. Сигнал тўпидан отилган биттагина ўқ гумбурлаб кетди-ю, Москвани ҳар томондан ўраб олган қўшинлар шаҳарнинг Тверь, Калуга ва Дорогомилов дарвозаси орқали Москвага бостириб кирди. Солдатлар бир-биридан ўзиб, борган сайин тезроқ юриб, ўзлари кўтарган чанг-тўзон ичида, ҳамма ёқни ғала-ғовурга тўлдирганларича, чопачопа борар эдилар.

Наполеон қўшинларнинг ҳаракатидан завқланиб, ўзи улар билан Дорогомилов дарвозасигача бирга келди, лекин бу ерда оддан тушиб яна тўхтади, вакилларни кутиб, Камер-коллеж девори олдида узоқ вақт юрди.

XX

Бу орада Москва бўшаб қолди. Унда одамлар бўлса ҳам, илгари яшаб келган барча аҳолининг элликдан бир қисми қолган бўлса ҳам, лекин шаҳар бўм-бўш эди. Москва худди ўлаётган ва она араси қолмаган болари қутисига ўхшаб бўшаб қолган эди.

¹ Ҳар ҳолда унга айтиш керак.

² Лекин жаноблар.

³ Қулгили.

⁴ Бу сира мумкин эмас.

Она ариси қолмаган болари уясида ҳам сиртдан қараганда бошқа болари қутиси сингари ҳаёт бордай кўрилади.

Она арисиз қолган бу қути атрофида ҳам ҳаёт қайнаб турган бошқа қутилар атрофидагидек тушки қуёшнинг иссиқ шуъласида боларилар гир айланишиб учиб юради. Бошқа қутиларга ўхшаб бундан ҳам узоқдан бол ҳиди анқиб туради; бунга ҳам бошқа қутиларга ўхшаб боларилар кириб-чиқиб туради. Лекин синчиклаб қарашиг билан бу ерда ортиқ ҳаёт йўқлигини билиб оласан. Бу арилар ҳаёт қайнаб турган қутиларга учиб кираётган ариларга ўхшамайди, бу қутидан анқиётган ҳид ҳам, чиқаётган товуш ҳам асаларичини ҳайратга солади. Илгарилари аричи қутини тақиллатса ўн мингларча ари баб-баравар гўнғиллаб, даҳшат билан найзасини ичига тортиганича, тез-тез қанот қоқиб садо берар ва қути ғовурга тўларди. Энди эса аричи асалари қутисини тақиллатса, бўм-бўш қутининг ҳар ер-ҳар еридан яккам-дуккам ариларнинг бўғиқ гўнғиллаши эшитилади холос. Қутининг тегишилан илгаридай хушбўй бол ва заҳарнинг спиртли ҳиди анқимайди, қути тўлалигидан дарак берадиган илиқлик сезилиб турмайди, унинг ўрнига болнинг ҳидига қўшилиб кетган рутубат ҳиди келиб туради. Қутининг тешигида думини кўтариб, визиллаб, мудофаа учун ўзини қурбон қилишга тайёр турган кўриқчи арилар кўринмайди. Энди биқирлаб қайнаб турган сувни эслатадиган бир маромдаги секин садо ҳам эшитилмайди, унинг ўрнига қовушмаган, тартибсиз товушларгина эшитилади. Болга ботиб кетган қора, узун текинхўр боларилар қутига қўрқа-писа, қувлик билан кириб-чиқиб туради. Улар одамни чақмайди, балки хавф-хатардан ўзини олиб қочади. Илгари боларилар қутига юк кўтариб кириб, бўш чиқиб кетса, энди бўш кириб, юк кўтариб чиқиб кетадиган бўлади. Аричи қутининг ластки қопқоғини очиб, унинг остки қисмига қарайди. Бир вақтлар меҳнат ювошлантириб қўйган, бир-бирининг оёғига ёпишиб қутининг остки қисмида ётган ва шнвирлашгандай тинимсиз ун чиқариб, мум тортаётган қора семиз арилар ўрнига қутининг остки қисми ва атрофида карахт бўлиб ётган ва қуруқшаб қолган арилар ўрмалаб юрганини кўради. Илгарилари қутининг ости елим билан яхшилаб ёпиштирилган ва боларининг елпичига ўхшаган қаноти билан тозланган бўларди, энди эса қутининг остида мум қириндиси, бол-

ариларнинг ахлати, оёқларини зўра қимирлатаётган, бутунлай ўлган боларилар билан тўлган бўлади.

Аричи қутининг қопқоғини очиб, ичига қарайди. Уянинг ораларига ёпишиб олиб гуж-гуж бўлиб ётган уруғларини иситаётган боларилар ўрнига у моҳирона ва мураккаб шаклла ясалган мум катакларни кўради. Лекин бу катаклар илгаригидэй тоза ва мусаффо эмас, балки ташландиқ ва ифлос бир ҳолга кириб қолган. Текинхўр қора арилар катаклар орасида писиб югуриб юради, уянинг қуруқчаб, кичрайган ва қариб қолганга ўхшаган ўз арилари эса ҳеч кимга ҳалал бермасдан, ҳеч нима истамасдан, тирикликдан умид узган ҳолда, аста-секин ўрмалаб юради. Текинхўр арилар, қизил арилар, қовоқарилар ва капалаклар ҳадеб ўзини қутиларга уради. Онда-сонда ўлиб қолган болари уруғи билан асаллик катаклар орасидан аҳён-аҳёнда ғазабли ғўнғиллаш эшитилиб қолади; иккита болари, эски одатига кўра, уянинг кўзларини тозалаган бўлиб, бор кучи билан ўлиб қолган болариними, ёки қовоқариними беихтиёр ташқарига судраб чиқаради. Бошқа бир бурчакда яна иккита кекса болари ҳафсаласизлик билан бир-бири билан олишади ёки бир-бирини тозалайди, ёхуд бир-бирига овқат беради, лекин бу ишни дўстлик билан қиляптими, душманлик билан қиляптими, ўзи билмайди. Яна бир жойда бир тўда болари бир-бирини босиб, бирон боларига ёпишади, уни талашади, бўғишади. Ҳолсизланган ё ўлиб қолган болари эса патдай учиб тепадан пастга — ўликлар устига келиб тушади. Аричи уянинг кўзини кўрмоқ мақсадида унинг орасини очади. Илгари бу ерда қора холлар сингари минг-минглаб ётган, орқасини бир-бирига ўгириб, ўз касбикорининг буюк сирини сақлаб келган асаларилари бўларди. Энди юзларча карахт ва абадий уйқуга кетган боларини кўради холос. Уларнинг ҳаммаси ўзлари сақлаб келган ва энди ном-нишон қолмаган муққадас ўринлари устида ўтириб, деярли ўлиб қолганларидан ҳам беҳабарлар. Улардан ўлим ва чириш ҳиди келиб турибди. Фақат булардан баъзи бир хили қимирлайди, туради, учали, ўлишга дармони етмай, душманининг қўлига қўниб, уни чақади, қолганларининг жасди эса, худди балиқ тангаси сингари пастга ёғилади. Аричи қути қопқоғини ёпади, устига бўр билан белги қўяди ва фурсат топилганда, уни синдириб, куйдириб ташлайди.

Ҳориган, тинчини йўқотган Наполеон қош-қовоғини

солиб, Камер-коллеж садди-қўрғони олдила нари-бери юриб, ўз ақидасига кўра ҳеч бўлмаса одоб юзасидан юборилиши зарур бўлган вакилларни кутганида Москва мана шу ҳолатда эди.

Одамлар Москванинг ҳар ер-ҳар ерида, эски одатларини сақлаб, нима қилаётганларини ўзлари билмаган ҳолда, бекордан-бекорга ивирсиб юришарди ҳолос.

Ниҳоят Москва бўшаб қолганлиги ҳақида Наполеонга жуда эҳтиётлик билан хабар берилганда, у хабар келтирган кишига хўмрайиб қаради-ю, юзини ўгириб, индамай юра берди.

— Экипажни олиб келинглар, — деди у. Наполеон экипажда навбатчи адъютантнинг ёнига ўтирди ва шаҳар дарвозасига қараб йўл олди.

— *Moscou déserte. Quel événement invraisemblable!*¹ — деди ўз-ўзича.

Наполеон шаҳарга кирмади, Дорогомилов дарвозасидаги бир карвон саройга тушди.

— *Le coup de théâtre avait raté*².

XXI

Рус қўшинлари кечаси соат иккидан бошлаб кундузи соат иккигача Москвадан ўтди ва шаҳарда қолган аҳоли билан ярадорларни ўзи билан бирга олиб кетди.

Қўшинлар ўтиб бораётган вақтда Каменный, Москворецк ва Яуза кўприкларидида одам тиқилиб, сур-сур бўлди. Қўшин Кремль атрофида иккига бўлиниб, бир қисми Москворецк, бир қисми Каменный кўприги олдида тиқилиб қолганда бир талай солдат қўшиннинг тўхтаб қолганидан ва тиқилинчдан фойдаланиб, орқага, тепаликка қайтишди ва Василий Блаженный ибодатхонаси ёнидан, Боровицкий дарвозаси эстидан пусиб, индамай Қизил майдонга чиқиди, бу ерда бировларнинг молини ўмариб кетиш мумкинлигини қайси йўл биландир сезишган эди. Бир тўда одам арзон молга чигирткадай ёпишган оломон сингари Гостиний дворнинг дўкон ва расталарини тўлдирди. Бироқ у ердан харидорларнинг диққатини жалб этадиган ширин сўз фурушандаларнинг товуши ҳам эши-

¹ «Москва бўм-бўш. Ҳеч ақлга тўғри келмайдиган ҳодиса!»

² Театр томошасининг сўнгги пардаси тугамай қолди.

тилмас, мол кўтариб юрган сотувчилар ва ҳар хил кийинган харидор аёллар оломони ҳам кўринмас, ҳамма ёқда мундир кийган аслаҳасиз солдатлар кўзга ташланар, улар жимгина растага кириб, у ердан мол кўтариб чиқар эди. Савдогарлар ва сотувчилар (улар кўп эмас эди) гаранг бўлиб, солдатлар орасида юришар, ўз дўконларини очишар, беркитишар, дастёрлар ёрдамида молларини қаёққадир олиб кетишарди. Гостиний дворнинг майдо-нида довулчилар довул чалиб, солдатларни чорламоқда. Бироқ солдатлар илгаригидай, довул садоси эшитилган ерга қараб югуриш ўрнига, аксинча, бу товушдан қочишарди. Дўкон ва расталарда, солдатлар орасидан кул ранг кафтан кийган, сочи қирқилган одамлар кўзга ташланарди. Ильинка кўчасининг бурчагида ориқ бўз от миниб, мундирига шарф боғлаган бир офицер шинелли бир пиёда офицер билан нима тўғридадир гаплашмоқда эди. Буларнинг олдига учинчи бир офицер от қўйиб келди.

— Қандай қилиб бўлса ҳам ҳаммасини бу ердан ҳайдаб чиқаринглар, деб генерал буйруқ берди. Бу қандай гап ахир, ҳеч тушуниб бўлмайди-ку! Солдатларнинг ярми тарқалиб кетибди,— деди.

Шу чоқ унинг ёнгинасидан яроғсиз учта пиёда аскар шинелининг этагини кўтариб ўтди ва ўзини растага урди.

— Қаёққа?.. Қаёққа кетяпсизлар?..— деб офицер ўдагайлади.— Тўхта, лаънати!

— Э, буларни йиғиб бўлармиди! — деди унга бошқа бир офицер.— Буларни йиғиб бўлмайди; тезроқ жўнаш керак, бўлмаса, қолганлари ҳам тарқалиб кетишади, бошқа чора йўқ!

— Қандай қилиб жўнаймиз? Кўприкда одам тиқилиб ётибди, жилишнинг иложи йўқ. Қолганларнинг ҳам қочиб кетмаслиги учун солдатлардан қоровул қўйсамикан?

— Бориб, уларни у ердан ҳайдаб чиқаринглар! — деб старший офицер бақариб берди.

Шарф боғлаган офицер отдан тушиб, довулчини чақирди ва у билан бирга растага кириб кетди. Бир нечта солдат уни кўриб қоча бошлади. Ғаразгўйлиги тўқ ва хотиржам башарасидан билиниб турган, бурнининг атрофини рихинак босган савдогар олифтагарчилик билан кўлини соллонтириб офицер олдига келди.

— Жаноб олийлари,— деди у,— илтифот ила бизни мудофаа қилинг. Биз майда-чуйданинг юзига борадиган

одамлардан эмасмиз, бажонидил! Марҳамат қилинг, ҳозир мовутдан олиб чиқаман, олижаноб одамларга икки тўп мовут ҳадя қилишга тайёрман, марҳамат! Биз-ку бунақа нарсаларнинг фаҳмига борамиз, аммо булар талончилик қилишяпти! Марҳамат қилинг! Ҳеч бўлмаса қоровул-поровул қўйинг, талашни ман қилинг...

Бир неча савдогар офицерни ўраб олишди:

— Эй, қўй бекорчи гапларни! — деди озгин, қош-қовоғи солинган бир савдогар. — Боши кесилган одам сочига ачинмайди. Ким нима истаса, олаверсин! — У жаҳл билан қўл силтаб офицерга томон қайрилди.

— Бунақанги гапларни гапириш сенга осон, Иван Сидорович, — деди ғазаб билан биринчи савдогар. — Жаноб олийлари, ўзингиз буюринг.

— Менга осон эмиш! — деб бақирди озгин савдогар. — Бу ерда, уч дўконда, менинг юз минг сўмлик молим бор. Қўшин чиқиб кетгандан кейин бунга эҳтиёт қилиб бўлар эканми! Э, мўминлар, худонинг иродасига қарши чиқиб бўлмайди!

— Буюринг, жаноб олийлари, — деди биринчи савдогар икки букилиб. Офицер нима қилишини билмай, икки ланиб туриб қолди.

— Э, бор, менга нима! — деб у тўсатдан бақириб юборди ва тез-тез қадам ташлаб, олға, раста бўйлаб кетди. Эшиги очиқ турган бир дўкондан уриш ва сўкиш эшитилди. Офицер дўконнинг олдига келганда кул ранг кафтан ва сочи қярқилган бир кишини дўконнинг ичидан итариб чиқаришди.

Бу одам қоматини букиб, офицер ва савдогарларнинг олдидан лип этиб ўтиб кетди. Офицер дўкон ичидаги солдатларнинг устига бостириб кирди. Бироқ шу он Москва-рецьк кўприги томонидан каттакон оломоннинг даҳшатли ҳайқириғи эшитилди, офицер майдонга қараб югурди.

— Нима гап? Нима гап? — деб сўради офицер, бироқ унинг шериги Василий Влаженний ибодатхонаси ёнидан от чоптириб, ҳайқириқ чиққан томонга кетиб қолди. Офицер остига миниб, шериги кетидан жўнади. Кўприкка етиб келганда у передокдан ажратиб олинган икки тўпни, кўприкдан ўтаётган пиёда аскарларни, ағдарилиб ётган бир неча аравани, ваҳимага тушган бир нечта одамни ва кулаётган солдатларни кўрди. Тўпларнинг ёнида қўш от қўшилган бир арава турарди. Араванинг кетида, гилдираклар орқасида бўйнига қайиш боғланган тўртта този

ит бир-бирларига қақчишиб туришар эди. Аравага тоғдай қилиб юк ортилган, юкнинг устида оёғини осмонга қилиб қўйилган стулча ёнида бир хотин ўтирар ва қулоқларни қоматга келтириб чинқирарди. Офицернинг шериклари нима учун оломон шовқин қилаётгани ва бу хотин қий-чув кўтариб додлаётганининг сабабини гапириб берди: генерал Ермолов кўприк бошига келиб, солдатлар ўзини дўконларга урганини, шаҳар аҳолиси кўприкда тиқили-шиб ётганини кўриб, кўприкни ўққа тутамиз, тўплар тўғ-рилансин, деб ёлғондан буйруқ берибди. Утақаси ёрил-ган оломон араваларни ағдариб, бир-бирини босиб-ян-чиб, жони борича қичқирганича кўприкни бўшатишибди ва қўшинлар ўтиб кетишибди.

XXII

Бу орада шаҳар батамом бўшаб қолди. Кўчаларда деярли одам йўқ. Дарвозалар ҳам, дўконлар ҳам берк; онда-сонда, қовоқхоналар атрофида яккам-дуқкам қич-қириқ, ё маст-аластларнинг ашуласи эшитиларди холос. Кўчаларда от-улов ҳам кўринмасди, пиёдаларнинг қадам товуши ҳам аҳён-аҳёнда эшитиларди. Поварская кўчаси жимжит ва бўм-бўш. Ростовларнинг каттакон қўрасида хашакларнинг нишхўрди, жўнаб кетган от-уловларнинг тезағи ётар, аммо одам зотидан ҳеч ким кўринмасди. Рос-товларнинг бутун жиҳози билан қолган ҳовлисидаги катта меҳмонхонада икки киши қолган холос. Булар қоровул Игнат ва Васильичнинг Москвада бобоси билан қолган невараси, хизматкор бола Мишка эди. Мишка клавикорд-нинг¹ қопқоғини очиб, битта бармоғи билан чалиб ўтир-ганди. Қоровул Игнат қўлларини белига қўйиб, каттакон ойна олдида тиржайиб турар эди.

— Игнат амаки! Қаранг, жуда осон экан-ку! — деди Мишка бирдан иккала қўли билан клавикордни чалиб.

Игнат борган сари кўпроқ оззи қулоғига етаётганини ойнадан кўриб таажжубланаркан:

— Ҳа, бола тушмагур-эй! — деятган эди.

Шу чоқ секин уйга кирган Мавра Кузьминишнанинг товуши орқадан эшитилди.

— Ҳа, шармандалар! Ҳа, уяти йўқлар! Вой, безбет-э,

¹ Клавикорд — ҳозирги пианинога ўхшаган музыка асбоби.

тишининг оқини кўрсатади-я! Шу қилган-ишларингга сизларни нима қилсам бўларкин? Нарсалар у ёқда йиғиштирилмай ётибди, Васильич оёқдан қолди! Шошмай туринглар ҳали, сенларни нима қиламан!

Игнат лаб-даханини йиғиштирди, қайишини тўғри-лаб қўйди-да, итоаткорона бош эгиб, уйдан чиқиб кетди.

— Холажон, мен астагина чаламан,— деди бола.

— Астагина чалишни мен сенга кўрсатиб кўяман, шумтака! — деди ўдағайлаб Мавра Кузьминишна. — Бор, бобонгга самовар қўй.

Мавра Кузьминишна клавикорднинг чангини артиб, қопқоғини ёпди, оғир хўрсиниб меҳмонхонадан чиқди ва эшигини қулфлаб олди.

Ҳовлига чиққандан сўнг Мавра Кузьминишна нима қилсам экан: флигелга кириб Васильич билан чой ичсам-микан, ё омборхонада қолган нарсаларни саранжомлаб олсаммикан, деб ўйланиб қолди.

Жимжит кўчадан бир кишининг тез-тез юриб келаётгани эшитилди. Киши эшик олдига келиб тўхтади, эшикнинг ҳалқасини тақиллатиб оча бошлади.

Мавра Кузьминишна эшик олдига борди.

— Ким керак?

— Граф Илья Андреевич Ростов керак эдилар.

— Ўзингиз ким бўласиз?

— Мен офицерман. У кишида ишим бор эди,— деди эшик орқасидан боёнларга хос ёқимли рус товуши.

Мавра Кузьминишна дарвозани очди. Ҳовлига ўн саккизларга кирган, кулча юз, турқи Ростовларнинг турқига ўхшаган ёш офицер кирди.

— Улар кетдилар, бўтам. Кеча кечки пайт кетувдилар,— деди Мавра Кузьминишна мулойимлик билан.

Ёш офицер тилини тақиллатиб, иккиланганича эшик олдида туриб қолди.

— Ҳай аттанг! Кеча келсам бўлар экан. Ҳай аттанг!

Бу орада Мавра Кузьминишна ёш офицернинг Ростовлар турқига ўхшаган баъбарасига, йиртилган шинелига, оёғидаги пошнаси ейилган этигига диққат билан ачиниб қараб чиқди.

— Граф нима учун сизга керак бўлиб қолувди? — деб сўради Мавра Кузьминишна.

Офицер афсуслангандай:

— Ҳа энди... Начора! — деб кетмоқчи бўлгандай эшикнинг қабзасини ушлади. Бироқ иккиланиб, яна тўхтади.

— Биласизми? — деди у тўсатдан. — Мен графга қариндош бўламан, у киши ҳеч қачон мендан ўз луфт-марҳаматларини дариф тутмас эдилар. Мана кўряпсизми (у софдил, қувноқ табассум-ла плашч ва этигига инюра қилди) ҳаммаси йиртилиб кетди, пул ҳам қолмади; мен графдан илтимос қилиб...

Мавра Кузьминишна унинг сўзини оғзидан олди.

— Бир минутгина сабр қилинг, бўтагинам. Бир минут, — деди у. — Офицер қўлини эшик қабзасидан олиши биланоқ Мавра Кузьминишна бурилди ва кампирларга хос чаққонлик билан орқа томондаги қўрага, ўз флигелига қараб кетди.

Мавра Кузьминишна ўз флигелига томон югуриб кетгандан сўнг офицер бошини қуйи солиб, йиртилиб кетган этикларига хиёл жилмайиб қараркан, ҳовлида у ёқдан-бу ёққа юра бошлади. «Афсуски, амақимни кўролмадим-да. Жуда меҳрибон кампир экан! Қаёққа югуриб кетди? Ҳозир полким Рогожская кўчасига етиб келгандир, қайси кўча билан борсам яқинроқ экан, кимдан сўрай?» — деб ўйларди ёш офицер. Юзида ҳам қатъият, ҳам ҳуркаклик ифодаси бўлган Мавра Кузьминишна қўлида катак рўмолчага ўроғлиқ тугунча билан муюлишдан чиқди. У офицер йигитдан уч-тўрт қадам берироқда тугунчани очиб ундан йигирма беш сўмлик пулни чиқарди-да, шошиб-пишиб офицерга узатди.

— Жаноб олийлари уйда бўлсалар, албатта қариндошлик юзасидан сизни хурсанд қилар эдилар, балки энди... — Мавра Кузьминишна уялганидан гапини йўқотиб қўйди. Аммо офицер йўқ демасдан, шошилмай пулни олди ва Мавра Кузьминишнага ташаккур баён этди. — Граф уйда бўлганларида... — дерди ҳамон Мавра Кузьминишна узр сўраб. — Худо ёрингиз бўлсин, бўтам! Худо сизни ўз паноҳида сақласин, — деди Мавра Кузьминишна таъзим билан офицерни кузатаркан. Офицер худди ўз аҳволига кулгандай, илжайиб, бош чайқаб, кимсасиз кўчадан югурганича ўз полки кетидан Яуза кўпригига томон кетди.

Нотаниш ёш офицерга нисбатан тўсатдан юрагида оналик меҳри туғилган Мавра Кузьминишна унга ачиниб, кўзларига ёш олиб, ёпиқ эшик олдида узоқ вақт ўйланиб қолди.

Варварка кўчасида ҳали қурилиб битмаган бинонинг пастки қаватидаги майхонада маст одамларнинг қийқириғи ва ашуласи эшитиларди. Унча катта бўлмаган ифлос уйда, столлар атрофидаги скамейкаларда ўнча фабрика ишчиси ўтирарди. Уларнинг ҳаммаси маст, терга пишган, кўзлари хира, оғизларини катта очиб, аллақандай бир ашулани кучаниб айтишарди. Улар ҳар қайсиси қийналиб, кучаниб афтидан, ашула айтгиси келгани учун эмас, балки мастлигини ва вақтхушлик қилаётганини исботлаш учунгина пойма-пой ашула айтмоқда эди. Буларнинг тепасида озодагина кўк камзул кийган, сариқ соч, новча бир йигит турар эди. Агар қимтниб турган юпқа лаблари доимо ҳаракатда бўлмаса, кўзлари тўнғиб қолгандай хира, ўқрайган бўлмаганда қирра бурни ва юзини чиройли деса бўларди. Бу йигит ашула айтаётган кишиларнинг тепасида тураркан, ўзича ниманидир тасаввур қиларди шекилли, энги тирсагигача шимарилган оппоқ қўлини одамларнинг боши узра олифтагарчилик билан бесўнақай силкитар, кир панжаларини галати қилиб кериб қўяр эди. Йигитнинг шимарилган энги ҳадеб тушиб кетар, йигит худди томирлари бўртиб чиққан ва силкиб турган бу оппоқ қўли яланғоч бўлса бир нима бўладигандай зўр бериб чап қўли билан уни шимариб қўярди. Ашуланинг ўртасида даҳлиздан ва зинапоядан ёқалашаётган кишиларнинг бақириси ва гурсиллаб уриши эшитилди. Баланд бўйли йигит қўл силтаб:

— Бас! — деб қичқирди. — Муштлаш бўляпти йигитлар! — деб у энгини шимара-шимара зинапояга чиқди.

Фабрика ишчилари унинг кетидан чиқишди. Новча йигитнинг бошчилигида бугун эргалаб майхонада майхўрлик қилган фабрика ишчилари майхонага фабрикадан кўн олиб келишган ва бунинг эвазига майхоначи уларга вино берган эди. Қўшни темирчилик дўконидаги темирчилар майхонадан чиқаётган қий-чувни эшитиб, майхонани талашяпти деб гумон қилишган ва унга зўрлаб босгириб киришмоқчи бўлган эди. Майхонанинг бўсағасида ур-йиқит бошланди.

Майхоначи эшик олдида бир темирчи билан олишаётган эди, фабрика ишчилари ичкаридан чиққанда темирчи майхоначининг қўлидан чиқиб кетди ва тош йўлга юзтубан йиқилди.

Бошқа бир темирчи кўкрағи билан майхоначини итариб, эшикка томон интилаётган эди.

Енги шимарилган йигит кела солиб эшикка тармашаётган темирчининг юзига қулочқашлаб бир урди-да, захимали товуш билан бақирди:

— Йигитлар! Бизникиларни уришаётибди!

Шу чоқ ҳалиги темирчи ердан турди-ю, дабдала бўлиб кетган юзидаги қонни бетига суртиб, йиғламсириб қичқирди:

— Вой дод! Ҳлдиришди!.. Одам Ҳлдиришди! Биродарлар!

Қўшни дарвозадан чиққан бир аёл жони борича чинқириб:

— Вой дод, бу қандай бедодлик, уриб Ҳлдиришди! — деб фарёд кўтарди. Қонга беланган темирчи атрофига бирпасда одам йиғилди.

— Халойиқни ғорат қилганинг, устидаги кийимини ечиб олганинг озлик қилувдимми! — деб оломон орасидан бир киши майхоначига ўдағайлади. — Бу бечорани нега Ҳлдиридинг? Қароқчи!

Новча йигит зинада туриб, худди энди қайси бири билан ёқалашсам экан, дегандай хира кўзлари билан гоҳ майхоначига, гоҳ темирчига жовдираб қарар эди.

— Қотил! — деб у тўсатдан майхоначига бақирди, — ушланглар, қўлини боғланглар!

Майхоначи устига бостириб келаётган фабрика ишчиларига сўз бермай:

— Қани, боғлаб кўр-чи! — деб қичқирди ва бошидан шапкасини олиб ерга олди. Унинг бу иши худди таҳликали бўлгандай, майхоначини ўраб олган фабрика ишчилари иккиланиб қолишди.

— Қонун-қондани, биродар, мен жуда яхши билман. Ҳозир миршабга арз қиламан. Боролмайди деб ўйлайсанми? Галончилик қилгани ҳозир ҳеч кимга йўл кўйилмайди! — деб қичқирди майхоначи шапкасини ердан олиб.

Новча йигит билан майхоначи бир-бирига сўз бермай.

— Бўпти, юр, сени қара-ю! Бўпти, юр, сени қара-ю, — дейишди-да, иккаласи баравар йўлга тушди. Қонга беланган темирчи бирга кетди. Фабрика ишчилари билан йиғилган халойиқ гала-говур кўтариб уларга эргашди.

Маросейка кўчасининг муюлишида этивдўзлик вивес

— Буйруқ, буйруқ ўқишяпти! — деган садо эшитилди-ю, халойиқ, қоғоз ўқиётган киши томон ўзини урди.

Фриз шинель кийган киши 31 августда босилиб чиққан афишани ўқимоқда эди. Одамлар ўраб олишганда у бир оз довдирагандай бўлди-ю, бироқ одамларнинг орасидан йўл очиб, олдинга ўтиб олган новча йигитнинг талабига кўра, сал-пал қалтираган товуш билан афишани бошидан ўқиди.

«Мен эрта эрталаб аъло ҳазрат князнинг ҳузурига бораман,— деб ўқий бошлади (новча йигит илжайиб, қошларини чимириб «аъло ҳазрат» сўзини тантанали тарзда такрорлади).— у билан гаплашиб, иш кўраман ва бадкирдорларни қириб ташламоқ учун қўшинларга ёрдам бераман, биз ҳам уларнинг уруғини..,— деб давом эттирди, сўнгра тўхтаб қолди. («Эшитяпсанми? — деб қичқирди новча йигит ғолибона.— У адабларингни бериб кўяди...»).

— Уларнинг уруғини қуритамиз ва бу меҳмонларни асфаласофилинга жўнағамиз; мен туш пайти қайтиб келаман ва ишга киришиб, у қилиб-бу қилиб, бу нобакорнинг таъзирини берамиз».

Сўнги сўзлар ўқилаётганда ҳеч ким чурқ этмади. Новча йигит хафа бўлиб, бошини қуйи солди. Сўнги сўзларнинг маъносига ҳеч ким тушунмагани очиқ-ойдин кўриниб турарди. Айниқса «мен эрта туш пайти келаман» деган сўз афиша ўқиётганни ҳам, тингловчиларнинг ҳам дилини сиёҳ қилганга ўхшарди. Халойиқ баландпарвоз сўзларни эшитиш орзусида эди, аммо афишада ёзилган сўзлар жуда оддий ва керайигидан ортиқ тушунарли эди; бундай сўзларни айтиш буларнинг ҳар бирининг қўлидан келарди ва шунинг учун ҳам юқоридан, олий ҳокимиятдан келган бунақанги буйруқ буларни қаноатлантирмади.

Ҳамма тарвузи қўлтиғидан тушиб, жимиб қолди. Новча йигит ўзича пичирлаб, гандираклаб турарди.

— Унинг ўзидан сўраш керак!.. Шу одам унинг ўзини?.. Албатта ўзидан сўраш керак!.. Сўрамай бўларканми... Ўзи йўл-пўл кўрсатар... — деган товушлар оломоннинг орқа томонидан эшитилди, икки отлиқ драгун ҳам-роҳлигида, енгил аравада майдонга кириб келган полиция бошлиғи ҳамманинг диққатини ўзига жалб қилди.

Полиция бошлиғи бугун эрталаб графнинг буйруғига биноан юк кемаларига ўт қўйгани бориб келган, бу топшириқ туфайли қўлга киритган катта маблағ ҳозир унинг

чўнтагида эди. У ўзига томон келаётган оломонни кўриб, кучерни тўхтатди.

— Нима қилиб юрибди бу одамлар?! — деб бақирди у қўрқа-писа, бирин-кетин аравага томон келаётган одамларга қараб. — Булар кимлар? Сизлардан сўраяпман? — деди полиция бошлиғи жавоб ололмагандан сўнг.

— Булар, жаноб олийлари, — деди фриз шинель кийган маъмур, — булар жаноб олийлари, жонларини аямай аъло ҳазрат графнинг буйруғига мувофиқ хизмат қилишни истайдилар, бу исён эмас, аъло ҳазрат графнинг сўзларига мувофиқ...

— Граф жўнаб кетганлари йўқ, у киши шу ерда, сиз хусусингизда бирон кўрсатма бўлар, — деди полиция бошлиғи. — Кетдик! — деди у кучерга. Оломон полиция бошлиғининг сўзини эшитган кишилар атрофига тўпланиб, ғилдираб кетаётган дрозжканинг кетидан қараб қолди.

Шу чоқ полиция бошлиғи ҳадиксираб, қайрилиб қаради, кучерга бир нима деган эди, отлар жадал юриб кетди.

Новча йигитнинг овози янгради.

— Йигитлар, бизни алдашяпти! Каттаконнинг олди-га оборсин! Йўлини тўсинглар, йигитлар! Аввал бизга ҳисоб берсин! Ушланглар! — деб халойиққа қичқирди. Оломон арава кетидан югурди.

Оломон полиция бошлиғининг кетидан қий-чув кўтариб, Лубянкага қараб кетди.

Оломон орасидан:

— Бу қандоқ бўлди, хўжайинлар билан савдогарлар жўнаб кетишяпти, биз эсак қоп кетаверамизми? Нима, биз итмидик! — деган садолар борган сайин баландроқ янграй бошлади.

XXIV

Граф Растопчин биринчи сентябрь кечки пайт, Кутузов билан учрашганидан сўнг ҳарбий кенгашга чақирилмагани, пойтахтнинг мудофаасига иштирок этиш хоҳишини билдирганида Кутузов бунга аҳамият бермагани учун ранжиб ва хўрлиги келиб Москвага қайтди, уни жуда ҳайратга солган, ҳақоратланган ва дилини сиёҳ қилган нарса бош қароргоҳда пайдо бўлган янги нуқтаи назар эди, бу нуқтаи назардан пойтахтнинг осойишталик масаласи ва аҳолисининг ватанпарварлиги иккинчи

даражадаги масалагина эмас, ҳатто тамоман қераксиз беҳуда ҳисобланарди. Граф кечки овқатдан сўнг ечинмасдан диванга чўзилди, соат бирларда Кутузовдан мактуб келтирган чопар уни уйғотди. Мактубда қўшинлар Москванинг нарёнга, Рязань йўлига чекинмоқда, қўшиннинг шаҳардан чиқиб кетишини таъминлаш учун граф, заҳмат чекиб, полиция маъмурларини юборсалар қалай бўларкин, деб ёзилган эди. Бу хабар Раstopчин учун янги эмасди. Граф Москва қўлдан кетишини кеча кечқурун Кутузов билан Поклонная тепалигида учрашганида эмас, ҳатто ундан олдинроқ билган эди, Бородино жангидан сўнг Москвага келаётган барча генераллар душман билан бўлак жанг қилиб бўлмаслигини бир оғиздан тасдиқлашган, ҳар кеча графнинг ижозати билан давлат молу мулки шаҳардан ташилмоқда, аҳолининг ярмидан кўпи чиқиб кетган эди, граф Раstopчин Москва ташлаб кетилишини биларди; лекин шундай бўлса ҳам Кутузовдан ярим кечаси, энди уйқуга кирган вақтда олинган мактуб шаклидаги бу буйруқ уни ҳайратга солди ва гашини келтирди.

Кейинчалик граф Раstopчин ўша вақтдаги фаолиятини изоҳларкан, ўз хатларида ўша кунлари икки муҳим мақсадни кўзда тутганини бир неча мартаба ёзган эди; *De maintenir la tranquillité à Moscou et d'en faire partir les habitants*¹. Агар шу иккала мақсад кўзда тутилганлигига ишонсак, Раstopчиннинг ҳамма хатти-ҳаракати ўринлидир. Нима учун Москвадаги муқаддас нарсалар, яроғ-аслаҳалар, ўқ-дорилар, заҳира донлар олиб чиқиб кетилмади, нима учун Москва душманга берилмайди, деб мингларча аҳоли алданди ва талон-торож қилинди? Бу саволга граф Раstopчин пойтахтда осойишталикни сақламоқ мақсадида қилинди, деб жавоб беради. Нима учун идоралардаги той-той бекорчи қорозлар, Леппихнинг ҳаво шарлари ва бошқа нарсалар олиб чиқиб кетилди? Шаҳарни бўшатмоқ мақсадида қилинди, деб жавоб беради граф Раstopчин. Агар аҳолининг осойишталигига бирон нима таҳдид этган деб фараз қилсак, унда Раstopчиннинг ҳар қандай фаолияти ўринли бўларди.

Барча даҳшатли хунрезликлар фақат халқ осойишталигини таъминлаш мақсадида қилинди, деган далил келтирилади.

¹ Москвада осойишталик сақламоқ ва аҳолини жўнатиб юбормоқ.

Нима учун граф Растопчин 1812 йилда Москвада халқ осойишталигининг бузилишидан қўрққан эди? Нима учун халқ галаёи кўтариши мумкин деган хаёлга борган эди? Аҳоли жунамоқда, қўшинлар орқага чекиниб, шаҳарни тўлдирган эди. Нима учун бунинг оқибатида халқ галаёи кўтариши керак эди?

Фақат Москвада эмас, Россиянинг бирон шаҳрида ҳам душман бостириб кирган чоғда исёнга ўхшаш бирон ҳодиса юз бергани йўқ-ку! 1 ва 2 сентябрда Москвада ўн мингдан ортиқроқ одам қолган, бошқумондонининг ҳовлисига тўпланган ва уни ўзи тўплаган одамлардан бўлак ҳеч қандай оломон йўқ эди. Бородино жангидан сўнг Москвани ташлаб кетиш эҳтимолга яқин бўлиб қолганидан кейин Растопчин яроғ-аслаҳа улашини ва афиша ёзиш билан халқни ҳаяжонга солиш ўрнига, Москвадаги барча муқаддас нарсалар, ўқ-дорилар ва пулларни олиб чиқиб кетиш тадбирини кўрса эди ва шаҳар душманга қолдирилади, деб очиқ-ойдин айтса эди, халқнинг исён кўтариши яна ҳам эҳтимолдан йироқ бўлар эди.

Жиззакни ва таъсирчан Растопчин ҳамisha давлатнинг юксак доираларида юрган, гарчи ватанпарварлик туйғусига эга бўлган бўлса ҳам, лекин идора қилмоқчи бўлган халқни ҳақида тариқча тасаввурни йўқ эди. У душман Смоленска бостириб кирган кундан бошлаб ўз хаёлида ўзини халқ туйғусига — Россия қалбига раҳбарлик қиладиган сиймо деб тасаввур қилди. Назарида, Москва аҳлисининг фақат зоҳирий фаолиятига эмас (ҳар бир маъмур ҳам шундай деб ўйлайди), балки ўз хитобнома ва афишалари орқали унинг ички туйғусига ҳам раҳбарлик қилаётгандай эди, вақолаҳки, афишалар бемаъни тилда ёзилган бўлиб, халқ ўз доирасида бу тилни маскара қилади ва юқори табақадан эшитганида унга тушунмайди. Халқ ҳиссиётига раҳбарлик қилиш каби чиройли ролни ўйнаш Растопчинга шу қадар ёқиб қолган, бунга шу қадар ўрганган эдики, бу ролдан чиқиш зарурати, ҳеч қандай қаҳрамонлик кўрсатмасдан туриб, Москвани ташлаб кетиш зарурати уни тангитиб қўйди, тўсатдан таянчини йўқотди ва нима қилишини билолмай қолди. Москва ташлаб кетилишини билса ҳам, лекин сўнгги дақиқагача дилида бунга ишонмай, шу важдан ҳеч қандай тадбир кўрмади. Шаҳар аҳолиси унинг хоҳишига қарамай чиқиб кетмоқда эди. Идоралар эса фақат идора маъмурларининг талабига биноан кўчатирилмоқда ва граф бунга истар-истамас рози бўл-

моқда эди. Унинг ўзи ўйнамоқчи бўлган роли билангина банд эди холос. Жўшқин хаёл эгаси бўлган кишилар сингари Растопчин Москва ташлаб кетилишини аллақачонлардан бери биларди, аммо фақат ўз тасавурида биларди. Лекин бунга чин юракдан ишонгиси келмас ва бу ҳолатни кўз олдига келтирмас эди.

Унинг бутун фаолияти, кўрсатаётган барча саъий ҳаракати (халққа қай даражада фойдали экани ва қанчалик таъсир қилгани ҳақида гапирмаймиз), барча фаолияти фақатгина аҳоли қалбида, ўз қалбидаги сингари душманга нисбатан ватанпарварона нафрат ва ишонч туйғуси қўзғатмоққа қаратилган эди.

Бироқ воқеа ҳақиқий, тарихий бир вусъат касб эганда, французларга нисбатан нафрат туйғусини фақат сўз билан ифодалаш кифоя қилмай қолганда, бу нафратни ҳатто жанг билан ифодалани имкониятдан йироқ бўлганда, Москва масаласига келганда халқнинг ўзига бўлган ишончи иш бермай қолганда, бутун аҳоли уй-жойини ташлаб, бир жон-бир тан бўлиб Москвадан чиқиб кетганда ва бу салбий ҳаракат билан ўз ватанпарварлик туйғусининг барча кучини кўрсатганда Растопчин танлаган роль бирдан маъносиз бўлди қолди. Растопчин тўсатдан ўзини таянчсиз қолган, кулгили ҳолатга тушганлиги, ёлғизлиги ва заифлигини сезди.

Растопчин кечаси уйғониб Кутузовнинг буйруқ шаклида ёзилган совуқ хатини олганда жон-пони чиқди, у қанчалик ўзини гуноҳкор сезса, шунчалик назабланарди. Унга топширилган барча нарсалар, у жўнатиши керак бўлган барча подшолик буюмлари Москвада қолиб кетмоқда эди. Энди буларни олиб чиқиб кетиш имконсиз эди.

«Ким бунга айбдор, ким ишни шу даражага етказди? — деб ўйларди Растопчин. — Албатта, мен эмас. Мен ҳамма нарсани тайёрлаб қўйган эдим, мен Москвани мана шундай ушлаб турган эдим! Улар ишни хароб қилди қўйди! Малъунлар, хоинлар!» деб ўйлар, лекин бу малъун ва хоинлар кимлар эканлигини ўзи ҳам яхши билмас, аммо унинг шу сохта, кулгили аҳволга тушишига сабабчи бўлган аллақандай хоинлардан нафратланиш зурратини сезарди.

Туни бўйи граф Растопчин Москванинг тўрт томонидан ҳузурига келган кишиларга амр-фармонлар берди. Графга яқин бўлган кишилар ҳеч қачон уни бунчалик қовоғи осилганини ва аччиқланганини кўрмаган эди.

«Жаноб олийлари, вотчина департаментидан келишибди, директор буйруқ олиб келгани юборибди... Консистериядан¹, сенатдан, университетдан, тарбия билим юртидан одам келди... Викарний² киши, юборибди... сўраяпти... ўт ўчириш командасидан келибди, қандай буйруқ берадилар? Қамоқхона нозирини... жиннихона нозирини...» — тунини буйи графга маълумот бериб турдилар.

Граф барча бу саволларга қисқа-қисқа, жеркиб жавоб қайтарар, шунинг билан менинг буйруғим энди керакмас, шунча меҳнат қилиб тайёрлаган ишимни кимдир барбод қилди, энди юз берган ҳодининг барча масъулияти ўша одамнинг буйнида, демоқчи бўлар эди.

— Ўша каллаварамга айт,— деди граф вотчина департаментидан келган кишининг саволига жавобан,— ўша ерда қолиб, қоғозларни эҳтиёт қилсин. Ёнғин командаси ҳақида нима балолар деяпсан? От бўлса бор, Владимирга жўнаб кетаверсин-да. Французларга ташлаб кетиб бўлмайди-ку.

— Жаноб олийлари, жиннихона нозирини келибди, нима деб жавоб берайлик?

— Нима деб жавоб бераман? Ҳаммаси жўнайверсин, вассалом! Жинниларни шаҳарга қўйиб юборишсин, армияга жиннилар қўмондонлик қилиб турган бир пайтда кўчани жинни босса ҳечқиси йўқ.

— Қўл-оёғига кишан солинган зиндон маҳбусларини нима қилайлик,— деб сўраганда граф қамоқхона нозирига бақириб берди.

— Нима қилай, ихтиёримда бўлмаган солдатлардан икки батальонни соқчи қилиб берайми? Қўйиб юборавер, вассалом!

— Жаноб олийлари, уларнинг орасида сиёсий маҳбуслар — Мешков ва Верешчагинлар бор.

— Верешчагин дейсанми? У ҳали ҳам осилгани йўқми? — деб қичқирди граф.— Олиб кел ҳозир!

XXV

Эрталаб соат тўққизларга бориб қўшинлар Москва орқали ўтиб кета бошлагандан сўнг ҳеч ким амру фар-

¹ Консистерия — Архиререй ҳузуридаги суд органи.

² Викарний — руҳонийларнинг ғайри расмий унвони.

мон олиш учун граф олдига келмади, кетишга қодир бўлган кишилар ўзлари жўнаб кетишди; қолганлар эса, нима қилиш кераклигини ўзлари ҳал этишди.

Граф Растопчин Сокольниковига бормоқчи бўлиб от сўради ва қош-қовоғи солинган, ранги сарғайган ҳолда ўз кабинегидан индамай қўл қовуштириб ўтирди.

Тинчлик, осойишталик дамларда ҳар бир маъмур идорадаги халқ фақат менинг зўрим билангина ҳаракат қилади деб ўйлайди ва ўзининг жуда зарурлигига иқроф бўлишни ҳар бир маъмур ўз меҳнати ва жадду жаҳди учун энг юксак мукофот деб билади. Тарих денгизи пўртанасиз, тинч бўлган чоғларда шарти кетиб, парти қолган қайиқчасини лангар дастаси-да халқ кemasига тиркаб қўйган ва ўзи бирга ҳаракат қилаётган маъмур қайиғи тиркаб қўйилган кема унинг зўри билан ҳаракат қилмоқда деб ўйлаши мумкин. Бироқ пўртана кўтарилиб, денгиз чайқалиши ва кема ўз бошига ҳаракат қилиши биланоқ масала ойдинлашди қолди. Кема зўр суръат билан ўз йўлида давом этади, лангарчўн юриб бораётган кемага етмайди, маъмур тўсатдан ҳукмфармо ва куч-қувват манбаидан ҳеч нарсага арзимайдиган кераксиз, заиф кишига айланади.

Растопчин шу нарсани сезмоқда ва шу нарса унинг гашига тегмоқда эди.

Оломон тўхтатган полиция бошлиғи, от тайёр деб келган адъютант граф ҳузурига бирга киришди. Иккаласининг ҳам рангида ранг қолмаган эди. Полиция бошлиғи берилган топшириқ бажарилганлиги ҳақида маълумот берганидан сўнг графнинг ҳовлисида халойиқ йиғилиб турганини, графни кўрмоқчи эканини айтди.

Граф унга ҳеч жавоб қайтармасдан ўрнидан турди-да, тез-тез одим отиб, ёруғ ва мухташам меҳмонхонасига кирди, балкон эшиғи олдига бориб, эшикнинг қабзасини ушлади-ю, яна уни қўйиб юбориб, дераза олдига борди, деразадан бутун халойиқ яққол кўринар эди. Новча йиғит олдинроқда турар, жиддий қиёфада қўлини пахса қилиб, аллачима дер эди. Қонга беланган темирчи шумшайиб унинг ёнида турарди. Оломоннинг гала-говури берк деразадан эшитилмоқда эди.

— Экипаж тайёрми? — деди граф Растопчин деразанинг олдида нари кетиб.

— Тайёр, жаноб олийлари, — деди адъютант.

Растопчин яна балкониинг эшиғи олдига борди.

— Уларнинг муддаолари нима? — деб сўради Растопчин полиция бошлигидан.

— Жаноб олийлари, улар сизнинг измингиз билан французларга қарши курашгани боришаётган эмиш, хиёнат ҳақида алланималар деб қичқираётувди. Лекин оломон хуружга келган, жаноб олийлари. Мен зўрга уларнинг қўлидан қутулиб келдим. Жаноб олийлари, рухсат этинг, журъат этиб...

— Марҳамат қилиб жўнанг, нима қилиш кераклигини сизсиз ҳам биламан, — деб қичқирди Растопчин. У оломонга қараб балконнинг эшиги олдида турар эди. «Мана улар Россияни қай аҳволга солишди! Мана улар менинг бошимга не кунларни келтиришди!» деб ўйларди Растопчин юз берган барча ҳодисаларга сабаб қилиб кўрсатиши мумкин бўлган аллақандай бир одамга нисбатан юрагида ғазаб ўти ёлқинланаётганини сезиб. Шу топда унинг ғазаби авжига чиққан бўлса ҳам, лекин у қизиққон одамлар сингари жаҳлини чиқарган сабабини қидирмоқда эди. . . «La voilà la populace, la lia du peuple, — la plèbe qui'ils ont soulevée par leur sottise. Il leur faut une victime»¹, — деб ўйлади оломонга қараб. У қўлини цахса қилиб гапираётган новча йигитга қараркан, шу сўз хаёлига келди. Бу фикр шунинг учун Растопчиннинг хаёлига келдики, ҳозир унинг ўзи учун шундай бир қурбон керак ва ғазаби ҳам шуни тақозо этар эди.

— Экипаж тайёрми? — деб яна сўради.

— Тайёр, зоти олийлари. Верешчагин ҳақида нима буюрадилар? Ташқарида қараб турибди, — деди адыўтант.

— А! — деб қичқириб юборди Растопчин худди кутилмаганда бир нарса эсига тушгандай.

У эшикни силтаб очди-ю, илдам қадам ташлаб балконга чиқди. Оломон бирдан жим бўлди, шапка ва картузлар олинди ва ҳамма кўзлар балконга чиққан графга тикилди.

— Салом, йигитлар! — деди граф тез ва баланд товуш билан. — Келганларингга раҳмат. Мен ҳозир олдиларингга чиқаман, лекин аввал бадкирдорни бир ёқли қилиш керак. Биз бадкирдорга жазо беришимиз керак, шунинг касофати билан Москва хароб бўлди. Ҳозир ол-

¹ Уэ аҳмоқликлари билан ғалаёнга келтирган аҳолининг ташландиқлари, плебей, қора халқ шудир-да! Буларга қурбон керакдир-да».

диларингга чиқаман! — Граф балконга қандай илдам қадам ташлаб чиққан бўлса, меҳмонхонага шундай зудлик билан кирди ва эшикни зич ёпди.

Оломон графнинг сўзини маъқуллаб ғовур-ғувур кўтарди: «У жиноятчиларнинг ҳаммасини адабини бермоқчи-ку! Сен эсанг француз... у таъзирини бериб қўяди!» — дерди одамлар худди кўнгилларида шубҳа туғилгани учун бир-бирларини мазаммат қилаётгандай.

Бир неча дақиқа ўтар-ўтмас, катта эшикдан жадал қадам қўйиб бир офицер чиқди, алланима деб буйруқ қилди ва драгунлар саф торти. Балконга кўз тикиб турган оломон эшикка томон югурди. Растопчин жаҳл билан тез-тез одим отиб, остонага чиқди, худди бировни қидираётгандай атрофига кўз югуртираркан:

— Қани у? — деб сўради ва шу оннинг ўзида сочининг ярми қирилган, лекин хийла ўсиб қолган, бўйнингичка ва узун йигит икки драгун кузатишида, муюлишда пайдо бўлди. Йигит кўк мовут аврали, бир вақтлар чиройли бўлиб, ҳозир эскириб кетган почапўстин кийган, кир босган маҳбусча бўз чалворининг почаси тозаланмаган эски ва юпқа этигининг қўнжигга тиқиб қўйилган эди. Унинг ингичка, нимжон оёқларига солинган кишан қадам ташлашга мажоли қолмаган йигитнинг юришини қийинлаштирар эди.

Растопчин почапўстин кийган ёш йигитдан дарров юзини ўгириб:

— А! — деб қўйди ва пиллапоянинг пастки зинасига ишора қилди. — Мана шу ерга турғизиб қўйинглар. — Ёш йигит кишанларни шарақлатиб кўрсатилган жойга келди, бўйнини сиқаётган пўстин ёқасини бармоғи билан ушлаб, узун бўйнини чўзиб, икки марта қайрилиб қаради-да, хўрсиниб ингичка ва нозик қўлларини мутелик билан қовуштирди.

Ёш йигит зинапояга чиқиб, ўзини ўнглаб олгунча ҳеч кимдан садо чиқмади. Фақат орқада бир-бирини қисиб келаётган одамларнинг томоқ қириши, инқиллаши, туртки ва оёқ товуши эшитиларди ҳолос.

Ёш йигит кўрсатилган жойга бориб тургунча Растопчин қош-қовоғини солиб, қўли билан бетини ишқаб турди.

— Йигитлар! — деди Растопчин ёқимсиз жарангли товуш билан, — бу одам Верещчагин бўлади, Москвани ҳалокатга йўлиқтирган нобакор мана шу одам.

Почапўсгин кийган ёш йигит таъзим қилиб, қўл қовуштириб турар эди. Унинг ярим сочи қирилиб, хунуги чиқиб кетган боши эгилган, озгин, ёш юзида умидсизлик ифодаси бор эди. Граф сўз бошлаган чоғда у секин бошини кўтарди ва худди графга бир нима демоқчи, ёки ҳеч бўлмаса унинг кўзига тик қарамоқчи бўлгандай пастдан юқорига қаради. Аммо Растопчин кўзини ундан олиб қочди. Ёш йигитнинг узун, нозик бўйнида, қулоғининг орқасида чилвирдай бир томир бўртиб чиқди, юзи бирдан қизариб кетди.

Ҳамма кўзлар унга қадалди. Йигит оломонга назар ташлади ва худди одамларнинг юзидаги ифодани ўқиб, умидвор бўлгандай, ғамгин ва қўрқа-писа жилмайиб яна бошини қуйи солди ва оёқларини зинага дурустроқ қўйиб олди.

Растопчин бир оҳангда кескин товуш билан:

— Бу одам ўз подшоҳига, ўз ватанига хиёнат қилди, бу Бонапартга сотилди, барча руслар орасида фақат шу одам рус деган номни булғади, Москва мана шу одамнинг касридан ҳалок бўляпти, — деди-ю, тўсатдан пастга, ҳамон илгаригидай таъзим қилиб турган Верешчагинга қаради. Бу қараш гўё унинг сабр косасини тўлдирди, у қўлини кўтариб, халққа қараб қичқирди: — ўзларинг ҳукм чиқариб, ўзларинг жазо беринглар! Сизларга топширдим!

Халқ чурқ этмай турар, фақат борган сари бир-бирини қисиб келарди. Одамларнинг бир-бирига қапишиб туриши, димиққан ҳавода нафас олиш, қимирлашнинг иложи йўқлиги, алланечук номаълум, мажҳул ва даҳшатли бир нарсани кутиш ниҳоят даража оғир бўлиб қолди. Олдинги қаторда турган, кўз олдиларида бўлаётган ишларни кўриб, айтилаётган сўзларни эшитаётган одамлар қўрққанларидан бақрайиб, оғизларини катта очганларича суриб келаётган кишиларни орқалари билан зўрға тутиб туришар эди.

— Уринглар буни!... Хоин ўлсин, лекин рус номини булғамасин! — деб қичқирди Растопчин. — Чопиб ташланглар! Мен буюраман! — Оломон Растопчиннинг сўзини эмас, балки унинг ғазабли товушини эшитиб ингради ва олға сурилди, аммо яна тўхтаб қолди.

Бир лаҳзагина чўккан жимликда Верешчагиннинг:

— Граф!.. — деган ожиз ва шу билан бирга ғайри табиий товуши эшитилди. — Граф, тепамизда худо бор... — деди Верешчагин бошини кўтариб, шу чоқ унинг бўйни-

нинг томири яна қонга тўлди, юзи бир қизариб, бир оқарди. У айтмоқчи бўлган гапини айтолмай қолди.

— Чопиб ташланглар! Буюраман!.. — деб қичқирди Растопчин ва тўсатдан унинг ранг-рўйи Верешчагинга ўхшаб бўзариб кетди.

Офицер ўз қиличини қинидан чиқараркан:

— Қилич яланғочла! — деб қичқирди драгунларга.

Оломоннинг орқа томонидан кўтарилган кучли тўлқин олдинги сафга етиб келиб, олдиндагиларни қўзғатди ва сура-сура зинанинг олдигинасига обориб қўйди. Юзи тошдай қотиб қолган новча йигит қўлини кўтарганича Верешчагиннинг ёнида турар эди.

Офицер драгунларга қараб:

— Чопинглар! — деб шивирлади ва ғазабдан афти-башарасини ўзгарган бир солдат тўсатдан ўтмас шамшир билан Верешчагиннинг бошига солди.

Верешчагин ҳайратланиб «оҳ!» деб қичқирди ва ўзини нима қилаётганларига тушунмагандай, қўрқиб атрофга қаради. Оломон ҳам айнан шу тарзда ҳайрат ва даҳшатла қичқириб юборди.

Кимдир қайғули оҳангда: «Ё тангрим!» деб қўйди.

Аммо Верешчагин ҳайратланиб «оҳ!» деб қичқирганидан кейин жон оғриғидан чинқириб фарёд чекди ва шу фарёд унинг бошини еди. Инсоний туйғулардан сўнгги нуқтасигача таранг бўлган ва оломонни ҳануз ушлаб турган тўсиқ бир зумда узилди. Жиноят бошланди, уни охиригача олиб бориш керак эди. Оломоннинг даҳшатли ва салобатли наъраси жон азобидан чекилган фарёдни босиб кетди. Кемани тор-мор келтирадиган энг кучли лўртанага ўхшаган бу сўнгги зўр тўлқин оломоннинг орқа сафларидан кўтарилиб, олдинги қаторларга етиб келди-да, уларни ҳам ағдар-тўнтар қилиб, ҳамма нарсани ўз комига тортди. Верешчагиннинг калласига шамшир солган драгун ўз зарбини яна такрорламоқчи бўлди. Верешчагин қўли билан юзини тўсиб, додлаганича халқийқ орасига ўзини урди. Верешчагин новча йигитга қоқилиб кетди, у Верешчагинни нозик бўғзидан хиппа бўғиб олди-да, қаттиқ қичқириб, у билан бирга йиқилиб, ҳайқириб келаётган оломоннинг оёғи остида қолди.

Баъзилар Верешчагинга, бошқалар новча йигитга ёпишиб дўппослар эди. Оёқ остида қолиб кетган кишиларнинг ҳам, новча йигитни қутқаришга уринган кишиларнинг ҳам фарёди оломонни баттароқ хуружга

келтирарди... Драгунлар қонга беланган, калтакдан чала ўлик бўлган фабрика ишчисини зўрга қутқариб олдилар. Оломон қизишиб бошланган ишни охирига етказиш учун шошилаётганидан Верешчагинни ураётган, бўғаётган, тортқилаётган кишилар уни ҳеч ўлдиролмас эди; оломон уни ҳар томондан сиқиб келар, бир-бирига қапишиб, у томондан бу томонга чайқалар, на уни уриб ўлдиргани ва на уни қолдириб ташлаб кетгани имкон берарди.

«Болта билан солмайсанми?.. Топтаб ташлашди... Хоин, имонини сотган сотқин!.. Тирик... Тирикми... ўғри қилмишига яраша жазо тортсин. Тамба билан сол! Ҳали ҳам тирикми?»

Верешчагин қаршилиқ кўрсатмай, дод-фарёд ўрнига бир маромда хириллай бошлаганидан сўнггина оломон қонга беланиб ётган жасаднинг олдидан шошиб-пишиб, у ердан-бу ерга ўта бошлади. Одамлар яқинроқ келиб, ўзлари қилган ишга қарар, даҳшат, таъна ва ҳайрат билан орқага тисариларди.

Оломон орасидан: «Ё тангрим, одам ҳам ҳайвондан фарқ қилмай қўйди-я, буларнинг дастидан киши омон қолади дейсанми! — деган садолар эшитилар эди. — Ёшгина йигит экан... савдогарга ўхшайди, халойиқни қара-я!.. бу эмас дейишади... бу қандоқ бўлди... Ё раббим! Бошқа бировни калтаклашибди; чала ўлик қилиб ташлашибди... Одамларни қара-ю! Гуноҳдан қўрқмайди...» — дейишарди ўша калтаклаган одамларнинг ўзи афсусланган ва ачинган бўлиб, ўликнинг кўкариб қон ва лойга беланган юзига, кесилган узун, нозик бўйнига қараркан.

Тиришқоқ полиция маъмури ўликнинг жаноб олиёлари ҳовлисида ётишини ноқулай деб билди ва драгунларга жасадни кўчага чиқариб ташлашни буюрди. Икки драгун абжағи чиққан оёғидан тортиб, мурдани кўчага қараб судради. Ўликнинг сочи қирилган, қон ва лойга беланган бўйни, узун калласи ерда ирғишлаб-ирғишлаб бормоқда эди. Оломон жирканиб ўликдан ўзини тортди.

Верешчагин йиқилгач, оломон ваҳшиёна ҳайқириб, унинг устига ёпирилган ва уни ўртага олаётган чоғида Растопчин тўсатдан оқариб кетди ва отлар мунтазир бўлиб турган орқа эшикни қўйиб, қаёққа бораётганини ва нима қилаётганини ўзи ҳам билмасдан тез-тез қадам босиб, коридор бўйлаб кетди, коридордан пастки қаватга тушиларди. Графнинг ранги мурдадай оқарган, ияги худди безгак тутгандай титрамоқда эди.

— Жаноб олийлари... бу ёққа... қаёққа кетяпсиз?, бу ёққа марҳамат қилинг, — эшитилди унинг кетидан қалтираган бир товуш. Граф Растопчин оғиз очиб бир нима дейишга мажоли қолмаган эди. Шунинг учун индамай орқага қайтди ва итоаткорлик-ла кўрсатилган томонга йўл олди. Орқа эшикнинг олдида коляска кутиб турар эди. Оломоннинг ҳайқириғи шу ерда ҳам эшитилмокда эди. Граф Растопчин шошиб коляскага ўтирди ва шаҳар ташқарисида — Сокольникидаги боғига элтишни буюрди. Коляска Мясницкий кўчасига чиққандан ва оломоннинг ҳайқириғи энди эшитилмагандан еўнг граф ўз қилмишидан пушаймон бўлди. Итоатидаги кишилар олдида қўрққани ва ҳаяжонга тушганини билинтириб қўйганидан хийла ўнғайсизланди. «La populace est terrible elle est hideuse, ils sont comme les loups qu'on ne peut apaiser qu'avec de la chair»¹, — деди ўзича французчалаб, тўсатдан Верешчагиннинг: «Граф, тепамизда худо бор!» деган сўзи эсига тушди ва эти жимирлаб кетди. Бироқ бу ҳол бир лаҳзагина давом этди холос, граф Растопчин тиржайиб ўзидан кулди. «J'avais d'autres devoirs, — деди ўзича, Il fallait apaiser le peuple. Bien d'autres victimes ont peи et perissent pour le bien publique»² ва ўз оиласи (унга топширилган), ўз пойтахти ва ўзига алоқадор бўлган умумий бурчлари ва шахсан ўзи ҳақида, Фёдор Васильевич Растопчин ҳақида эмас (Фёдор Васильевич Растопчин bien publique³ ўзини қурбон қиляпти, деб ўйларди), балки бошқўмондон, ҳукуматнинг намояндаси ва подшонинг вакили бўлмиш Растопчин ҳақида ўйлаб кетди. «Агар мен фақат Фёдор Васильевич бўлса эдим, унда ligne de conduite aurait été tout autrement tracée»⁴, ахир мен бошқўмондоннинг ҳаётини ҳам сақлашим керак эди, ҳам иззат-обрўйини».

Растопчин юмшоқ рессорли экипажда аста-секин чайқалиб оломоннинг мудҳиш садосидан йироқлашиб бораркан, жисмоний жиҳагдан ором ояди ва жисман ором олингандан кейин ҳамиша бўладиганидагидек, руҳан

¹ Оломон мудҳиш, жирканч бўлади. Улар бўрининг ўзгинаси: гўштдан бошқа нарса уларни қондиролмайд.

² «Менинг бошқа бурчим бор эди. Халойиқни тинчитмоқ керак эди. Халқ бахт-саодати йўлида бунақа қурбонлар кўп бўлган ва бўлади»

³ Халқ бахт-саодати йўлида.

⁴ Йўриғим тамоман бошқача бўларди.

ором олиш учун ҳам ақл важ топиб берди. Растопчинга ором берган ўй янги ўй эмас эди. Дунё бино бўлганидан ва одамлар бир-бирини ўлдириб келаётганидан бери ҳеч бир инсон шу мулоҳаза билан ўзига таскин бермасдан туриб, ўзига ўхшаган кишиларга қарши жиноят қилгани йўқ. Бу фикр эса *le bien publique*¹, бошқаларнинг фароғати деган фикрдан иборатдир.

Эҳтиросга гирифтор бўлмаган одамлар ҳеч қачон бу фароғатни билмайди; аммо жиноят қилаётган киши бу фароғат нимадан иборатлигини ҳамisha яхши билади. Растопчин ҳам ҳозир шу нарсани билар эди.

У муҳокама йўли билан қилган жинояти учун ўзини қоралаш у ёқда турсин, балки бу а'пропосдан² бошлаб фойдаландим, яъни ҳам жинояткорга жазо бердим ва ҳам оломонни тинчитиб қўйдим, деб гердайншга важ ҳам топди.

«Верешчагин суд бўлиб, ўлим жазосига маҳкум этилган эди,— деб ўйларди Растопчин (ваҳоланки сенат Верешчагинни фақат каторгага маҳкум қилган эди).— У хоин ва сотқин эди, мен уни жазосиз қолдиролмас эдим, ундан кейин *je faisais d'une pleige deux coups*³: ҳам халойиқни тинчитиш учун уни қурбон қилдим, ҳам жинояткорни жазоладим».

Граф шаҳар ташқарисидаги боғига келиб, уй ишлари билан машғул бўлгандан кейин буткул тинчланди.

Ярим соатдан сўнг граф йўрға от қўшилган коляскада Сокольники майдонидан ўтаркан, ўтган ишлар ҳақида ўйламади, ҳозир унинг бутун фикри-хаёли бўлажак ишлар билан банд эди. У Кутузов Яуза кўприги олдида эканини эшитиб, ўша томонга қараб бормоқда эди. Граф Растопчин, Кутузов мени алдади, деб ўйлаган, унга айтмоқчи бўлган газабли ва наштарли сўзларни ўз хаёлида пишитмоқда эди. «Мен бу қари сарой тулкисига кўрсатиб қўяман. Москва ташлаб кетилиши ва Россиянинг маҳв бўлиши (унга шундай туюларди) оқибатида вужудга келадиган барча бахтсизликларнинг масъулияти ақлини еган шу чолнинг гарданида». Растопчин Кутузовга айтмоқчи бўлган сўзларни олдиндан ўйлаб бораркан, жаҳл билан коляскада у ёқ-бу ёққа бурилар ва атрофга тез-тез назар соларди.

¹ Жамиятнинг фароғати.

² Қулай фурсатдан.

³ Мен-бир ўқ билан икки қуённи урдим.

Сокольники майдони бўм-бўш. Фақат майдоннинг на-
риги бурчида, хайрияхона билан жийнилар касалхонаси
олдида оқ кийим кийган бирмунча одам тўпланиб турар,
шу хилда кийинган бир неча киши қўлларини пахса қилиб
алланималар деб қичқириб майдонда онда-сонда юрарди.

Шу одамлардан бири йўлни кесиб ўтиб, граф Растоп-
чиннинг коляскасига қараб югурди. Ҳамма — граф Рас-
топчиннинг ўзи ҳам, унинг кучери ҳам, драгунлар ҳам
кўчага ҳайдаб юборилган бу жинниларга, айниқса, коляс-
кага томон чошиб келаётган жиннига алланечук даҳшат
ҳисси билан қизиқсиниб қараб туришди. Бу жинни иккала
кўзи Растопчинда, ориқ, узун оёқлари билан гандираклаб,
шамол пирпираётган халатида, бўғриқ товуш билан алла-
нималар деб қичқирар, тўхта деб унга ишора қилиб, елдай
учиб келмоқда эди. Жиннининг соқоли ўсиб кетган, озгин
ва сариқ юзи тунд ва шу билан бирга тантанали эди.
Кўзининг оқи заъфарондек сариқ, чақмоқтошга ўхшаган
кўз қорачиқлари бежо эди.

— Тўхта! Тўхта! Мен айтяпман! — деб чинқирди жин-
ни ва энтика-энтика даҳшат билан қўлларини силкитиб,
алланималар деб бақирди.

У коляскага етиб олди-да, у билан ёнма-ён чошиб ке-
таверди.

— Мени уч марта ўлдиришди, мен уч марта тирил-
дим. Улар мени тошбўрон қилишди, чормеҳга тортиш-
ди... Мен тириламман... тириламман... тириламман... Аъзойи
баданимни абгор қилишди. Олам остин-устун бўляпти...
Мен уни уч марта остин-устун қилиб, уч марта бунёд
этаман, — деб қичқирди жинни борган сайин баландроқ
товуш билан. Граф Растопчин оломон Верешчагинга ҳу-
жум қилганида қандай оқариб-бўзарган бўлса, шундай
оқариб-бўзарди. У юзини ўгириб, титроқ товуш билан:

— Ҳай... ҳайда тезроқ! — деб кучерга қичқирди.

Отлар бор кучи билан чошиб кетди: аммо жиннининг
орқада қолиб узоқлашаётган девонавор ҳайқириғи узоқ
вақт граф Растопчиннинг қулоғидан кетмади, кўз ўнги-
да эса почанўстин кийган хоиннинг қонга беланган, қўр-
қув ва ҳайрат ифода этиб турган юзи гавдаланди.

Бу хотира гарчи янги бўлса ҳам Растопчиннинг қо-
нига сингиб, кўксига ўрнашиб қолди. Бу хотиранинг
қонли изи ҳеч қачон ўчмаслиги, аксинча, бу мудҳиш
хотира борган сари кўксидан чуқурроқ жой олиб, ҳаё-
тининг охиригача қийнаши Растопчинга очиқ-ойдин бўлиб

қолди. Ұзи айтган гаплари, Верешчагин қатл қилинаётган чоғда айтган гаплари қулоғига барала эшитилди: «Чопиб ташла буни, ўз бошингиз билан жавобгарсиз!» «Нега мен бу гапларни айтдим! Оғзимдан чиқиб кетибди... Шу сўзларни айтмасам ҳам бўларди (ўйлар эди у): ўшанда ҳеч нарса бўлмас эди». Унинг кўз олдига буйруқни эшитиб аввал қўрққан, кейин жон-жаҳди билан қилич солган драгун, почалўстин кийган йигитчанинг лом-мим демасдан, таънаомуз ташлаган нигоҳи кўз олдига келди... «Ахир, мен бу ишни ўзим учун қилганим йўқ-ку. Шундай қилмай иложим йўқ эди. *La plèbe, le traître... le bien publique*»¹, — деб ўйларди Растопчин.

Яуза кўприги олдида ҳали ҳам қўшинлар тиқилишиб ётган эди. Кун иссиқ. Кутузов қош-қовоғи солинган, руҳи тушган ҳолда кўприк олдига қўйилган узун скамейкада қамчиси билан қумни ўйнаб ўтирган эди. Шу чоқ бир коляска шалдириб келиб қолди. Коляскадан генералча мундир, жиғали шляпа кийган, кўзлари ғазабданми, қўрққаниданми ола-кула бўлиб кетган бир киши Кутузовнинг олдига келдию, французчалаб алланималар деб гапира бошлади. Бу одам граф Растопчин эди. У Кутузовга, Москва ва пойтахтдан энди ном-нишон қолмагани, ёлғиз армиянинг ўзи қолгани учун мен бу ерга келдим, деб айтди.

— Агар сиз, аъло ҳазрат, яна бир карра жанг қилмасдан туриб Москвани ташлаб кетолмайман, деган сўзни менга айтмаганингизда иш бошқача бўлар эди, барча бу ҳодисалар юз бермас эди! — деди Растопчин.

Кутузов худди ўзига қарата айтилган сўзларнинг маъносига тушунмагандай, Растопчинга қаради ва шу он ўзи билан гаплашаётган кишининг юзидаги ифодани ўқимоқчи бўлгандай унга тикилиб турди. Растопчин додираб, жим бўлди. Кутузов секингина бош чайқади ва ҳамон Растопчинга синчиклаб қараркан, оҳиста деди:

— Ҳа, мен жанг қилмасдан Москвани бермайман!

Кутузов шу сўзларни айтаркан, тамоман бошқа нарса ҳақида ўйлармиди, ёки бу сўзларнинг ўринсиз эканлигини билиб туриб жўрттага айтдими, ҳар ҳолда граф Растопчин чурқ этмай, шошиб-пишиб Кутузовнинг олдидан кетди. Ажойиб ишлари Москванинг бошқўмондонини, мағрур граф Растопчин, қўлида қамчи билан кўприк

¹ Қора халқ, ёвуз халқ... жамиятнинг фароғати.

олдига келди ва бақириб-ҳайқириб тикилишиб ётган араваларни ҳайдай бошлади.

XXVI

Кундузи соат учдан ошганда Мюратнинг қўшинлари Москвага кирди. Олдинда Виртемберг гусарлари отряди, орқада бир талай мулозимлар қуршовида Неаполь қиролининг ўзи отда келмоқда эди.

Мюрат шаҳар қалъаси «Le Kremlin»нинг қай вазиятда эканлиги ҳақида олдинги отряддан хабар келишини кутиб Арбатнинг ўртасида, Никола Явленийга яқин бир ерда тўхтади.

Москвада қолган аҳолидан ташкил топган кичкина оломон Мюратнинг атрофига тўпланди. Ҳамма оғзи очилиб, жиға ва зар билан безанган узун сочли ғалати бошлиққа қараб қолди.

— Уларнинг подшоси шу эканми, а? Чаккима! — деб шивирлаган овозлар эшитилди.

Отлиқ тилмоч оломонга яқин келди.

— Шапкангни олсанг-чи... шапкангни, — дейишди одамлар бир-бирига қараб. Тилмоч бир кекса қорөвулдан, Кремль узоқми, деб сўради. Қоровул нотаниш поляк лаҳжасида айтилган бу гапга таажжубланиб қулоқ соларкан, тилмоч рус тилида эмас, бошқа тилда гапираётибди деб ўйлади-да, тушунмасдан одамларнинг орқасига бекиниб олди.

Мюрат отини юргизиб яқинроқ келди, тилмочга рус қўшинлари қаерда турганлигини сўрашни буюрди. Руслардан бири нима деётганларини тушунди ва бир неча киши бирдан тилмочга жавоб қила бошлади. Олдинги отряд офицерларидан бири Мюратнинг ҳузурига келиб, қалъа дарвозаси берк эканлигини ва у ерда қўшинлар пистирмада ётган бўлиши мумкинлигини айтди.

— Яхши, — деб қўйди Мюрат ва ўз мулозимларидан бирига, тўрт енгил тўп билан қалъа дарвозаси тўпга тутилсин, деб буюрди.

Тўпга қўшилган отлар Мюратнинг кетидан келаётган колоннадан ажралиб чиқди ва Арбат бўйлаб йўртиб кетди. Воздвиженка кўчасининг охирига етганда артиллерия тўхтаб, майдонда саф тортди. Бир нечта француз офицери тўпларни ўрнатиб, тўпчиларга амр-фармон берди-да, дурбин орқали Кремлга қаради.

Кремлда кечки ибодатга жом чалинди ва бу садо французларни довдиратиб қўйди. Улар бу садони қуролланишга даъват деб билишди. Бир неча пиёда аскар Кутафьев дарвозасига томон югурди. Дарвозанинг олдига ёғоч ва тахталардан ғов қилиб қўйилган эди. Офицер ўз командаси билан дарвозага яқинлашиши билан дарвоза остидан икки марта ўқ узилди. Тўпларнинг ёнида турган генерал офицерга қичқириб команда берди, офицер солдатлар билан бирга орқага қайтди.

Дарвозадан яна учта ўқ узилди.

Бир ўқ француз солдатининг оёғига тегди, тахталар орқасидан бир неча кишининг ғалати қичқириғи эшитилди. Француз генерали, офицери ва солдатининг юзидан бояғи қувноқлик ва хотиржамлик ифодаси худди команда берилгандай бирдан йўқолди ва унинг ўрнига зўр қураш ва изтиробга тайёрликни билдирувчи сергаклик ва диққат ифодаси пайдо бўлди. Уларнинг ҳаммаси учун,— маршалдан бошлаб сўнгги солдат учун,— бу жой Вздвиженка, Моховая кўчалари, Кутафьев ва Троицкий дарвозаси эмас, балки янги жой, қонли жанг бўладиган янги майдон эди. Ҳамма шу жангга ҳозир бўлди. Дарвоза томондан эшитилаётган ҳайқириқ тинди. Тўплар ўша ёққа тўғриланди. Тўпчилар ёниб битган пиликларни пуфлаб қўйишди. Офицер: «Feu»¹ деб команда берган эди, устма-уст икки ўқ узилди. Сочма ўқлар дарвозанинг тошига, ёғоч ва тахталарга тақир-туқур қилиб тегди ва майдон устида икки жойда тутун булути пайдо бўлди.

Гишдан бино бўлган Кремлга қарата отилган тўпларнинг гумбурлаши тингандан сўнг французларнинг боши устида ғалати бир товуш эшитилди. Мингларча зағча Кремль девори устига учиб чиқди-да, қағиллаб, қанот қоқиб ҳавога кўтарилди ва айлана бошлади. Шу садо билан бирга дарвозахонадан бир ҳайқириқ эшитилди ва тутун орасидан шапкасиз, кафтан кийган бир кишининг қораси кўринди. Бу одам қўлидаги милтиғи билан французларни нишонга олди. Артиллерия офицери «feu» деб команда берди, бир милтиқ билан икки тўпдан баравар ўқ чиқди. Дарвозани яна тутун қоплади.

Тахта тўсиқ орқасида ҳаракат тўхтади, француз пиёда аскарлари офицерлар билан биргаликда дарвоза томон юрди. Дарвозахонада учта ярадор билан тўртта ўлик ётган

¹ «Ўт очилсин!»

эди. Қарган кийган икки киши деворнинг остидан пастга, Знаменкага қараб қочди.

— *Enlevez-moi ça*¹,— деди француз офицери ёғоч ва жасадларга ишора қилиб: французлар ярадорларни ўлдириб, жасадларини тўсиқнинг нарёғига улоқтириб ташлашди. Бу одамлар ким эканлигини ҳеч ким билмас эди. Улар ҳақида фақат *Enlevez-moi ça* дейишади холос, уларни улоқтириб ташлашди. Кейин сасиб кетмасин деб, олиб кетишди. Ёлғиз Тьер уларнинг хотираси ҳақида қуйидаги шу гўзал сатрларни ёзди: «*Ces misérables avaient envahi la citadelle sacrée, s'étaient emparés des fusils de l'arsenal, et tiraient (ces misérables) sur les Français. On en sabra quelques'uns et purgea le Kremlin de leur présence*»².

Йўл душмандан тозаланганлиги ҳақида Мюратга хабар қилинди. Французлар Кремль дарвозасидан кириб, Сенат майдонида лагеръ қуришди. Солдатлар сенатнинг деразаларидан стулларни олиб, ўт қалашди.

Баъзи бир отрядлар Кремлдан ўтиб, Маросейка, Лубянка, Покровкада жойлашиб олишди. Бир хиллари эса Вздвиженка, Знаменка, Никольская, Тверскаяда ўрнашиб олди. Французлар ҳеч қаерда уй эгаларини тополмай, хоналарда эмас, худди шаҳар ичидаги лагерга жойлашгандай жойлашди.

Француз-солдатлари оч-яланғоч бўлиб, ҳориб-чарчаган, сон жиҳатдан илгаригига қараганда учдан бирга камайган бўлса ҳам, ҳар ҳолда, Москвага тартиб-интизом билан саф тортиб киришди. Бу машаққат кўрган, мадори кетган бўлса ҳам, лекин ҳали жанговар ва даҳшатли қўшин эди. Бироқ бу қўшинни солдатлари уй-уйларга жойлашгунча қўшин деса бўларди. Полк одамлари бўш ва бой уйларга кириб олгандан кейин қўшиндан абадий ном-нишон қолмади, булар аҳоли ҳам эмас, есолдат ҳам эмас, балки талончи аскарлар эди. Уша одамларнинг ўзи беш ҳафтадан кейин Москвадан чиққанда энди қўшинга ўхшамай қолган эди. Булар талончилар галаси бўлиб, ҳар бири кўзига керакли ва қимматбаҳо кўринган бир дунё - нарсани ё аравага солиб, ё ўзи кў-

¹ «Олиб ташланглар бун!».

² «Бу шўрликлар муқаддас қалъага кириб, аслаҳхонадаги қуролларни олишди ва французларга қараб ўқ отишди. Уларнинг бир қисмини французлар қиличдан ўтказиб, Кремлни улардан тозалашди».

тариб олиб кетмоқда эди. Бу одамлар Москвадан чиқиб кетаркан, илгаригидай забт этишни эмас, балки қўлга киритган нарсасини сақлаб қолишнигина истар эди. Французлар оғзи тор кўзага қўлини тикиб, бир сиқим ёнғоқ олган ва қўлидан ёнғоқ тушиб кетмасин деб муштумини очмаган ва шу билан ўзини ҳалок этган маймунга ўхшар эди: улар Москвадан чиқиб кетаётганда талаган нарсаларини ўзлари билан бирга кўтариб борганлари учун ҳалок бўлишлари керак эди, лекин маймун муштумини очмагани каби, улар ҳам талаб олган нарсаларини ташлаб кета олмас эдилар. Ҳар бир француз полки Москванинг бирон маҳалласига киргани, ўн дақиқа ўтар-ўтмас солдатидан ҳам айриларди, офицерларидан ҳам. Уйларнинг деразаларидан шинель, штиблет¹ кийган ва тиржайиб уйма-уй изғиб юрган кишилар кўринар; худди шуларга ўхшаган кишилар озиқ-овқат пайига тушиб, подвал ва ертўлаларни кезар; ҳовлиларда ҳам шу қабилдаги одамлар омбор ва отхона эшикларини очиб-ёпиб юрарди. Худди шу каби кишилар ошхоналарда ўт ёқиб, енг шимариб ҳамир йўғирар, нон қилар, овқат пиширар, хотин-халаж ва болаларни чўчитар, кулдирар ва эркаларди. Дўконларда ҳам, ҳовлиларда ҳам — ҳамма жойда ҳам шундай одамлар кўп эди: аммо қўшин йўқ эди.

Француз армиясининг бошлиқлари ўша куннинг ўзидаёқ солдатларнинг шаҳарга тарқаб кетишини, аҳолига зулм қилиш ва талончиликни ман этиб, буйруқ кетидан буйруқ бера бошлаган ва шу бугун кечқурун йўқлама бўлишини эълон қилган бўлса ҳам бу тадбирлар кор қилмади, илгари тўпланиб қўшин ташкил этган одамлар, кийим-кечакка ва озиқ-овқат заҳирасига тўлиб ётган кимсасиз шаҳарга таралиб кетди. Оч пода гиёҳсиз чўлда гуж бўлиб юриб, кўм-кўк ўтлоқни кўриши биланоқ ҳар томонга таралиб кетгани сингари, француз қўшини ҳам бой шаҳарга кириши биланоқ таралиб, тўзиди кетди.

Москвада аҳоли қолмаган эди, шаҳар эса қум сувни қандай шимиса, солдатларни шундай шимиди қўйди, солдатлар ҳаммадан оддин Кремлга кириб, кейин шаҳарнинг ҳамма томонига тарқалиб кетишди. Отлиқ аскарлар барча жиҳози билан ташлаб кетилган бирор савдогарнинг ҳовлисига кириб, ўзлари учунгина эмас, ҳатто отлари учун ҳам керагидан ошиқча жой борлигини кўрсалар ҳам

¹ Штиблет -- астарли мавут этик.

яна қўшни ҳовлига ўтишар, чунки бу ҳовли кўзларига ундан ҳам яхшироқ кўринарди. Кўплари бирдан бир нечта ҳовлини эгаллаб олиб, ким томонидан ишғол қилинганини бўр билан ёзиб қўяр, бошқа командалар билан баҳс-мунозара қилар, ҳатто ёқалашишар эди. Солдатлар дурустроқ ўрнашиб олишга ҳам улгурмасдан, шаҳар айлангани кўчага қараб югуришар, фалон жойда шунча нарса ётибди, деган мишмишни эшитиб, қимматбаҳо нарсаларни кўпроқ қўлга киргизиш умидида ўша томонга қараб чопишар эди. Бошлиқлар солдатларни йўлдан қайтармоқчи бўлар, лекин ўзлари ҳам уларнинг кетидан боришар ва бу ишга ўзлари беихтиёр қўшилиб кетишарди. Карета растасида бир экипаж дўкони очиқ қолган экан, генераллар тўпланишиб, коляска ва карета танлай бошлашди. Шаҳарда қолган аҳоли талончиликдан қутулиш мақсадида бошлиқларни ўз уйларига таклиф қилишарди. Ҳовлиларда молдунё тўлиб-тошиб ётар эди; французлар кириб олган уйларнинг атрофидаги ерларга ҳали ҳеч кимнинг оёғи тегмаган, уларнинг назарида ҳали ҳеч ким ишғол қилмаган бу уйларда мол-дунё тағин ҳам кўпроқ эди. Москва борган сари французларни ўз комига торта бошлади. Тупроққа сув қуйилганда қуруқ тупроқдан ҳам, сувдан ҳам асар қолмаганга ўхшаб оч-яланғоч қўшин кимсасиз фаровон шаҳарга кириши билан қўшиндан ҳам, фаровон шаҳардан ҳам ном-нишон қолмади; ҳамма ёқ ифлос бўлди, ёнгинлар вужудга келди, талон-торож бошланиб кетди.

Французлар Москва ёнғинини аи *patriotisme féroce de Rastopchine*¹); руслар эса французларнинг жоҳиллигидан кўришди. Ҳақиқатда эса Москва ёнғинига бир ва ё бир неча кишини сабаб қилиб кўрсатиб бўлмас, бундай сабаблар йўқ ва бўлиши ҳам мумкин эмас эди. Москва шундай бир шароитда эдики, ёғочдан бино бўлган ҳар бир шаҳар шундай шароитда ёнғинга қарши сув сепадиган бир юзу ўттизта нобоп трубази бўлиш-бўлмаслигидан қатъи назар, ёниши керак эди. Бир тўда пайраҳа устига бир неча кун давомида ҳадеб учқун сачрайверса аланга олмаслиги мумкин эмасдек, Москва ҳам аҳолиси кўчиб кетгани учун ёнмай иложи йўқ эди. Ёғочдан ясалган, ҳар ёз эгалари уйда бўлган ва полиция назорат қилиб юрган вақтда деярли ҳар кун ёнғин бўлиб турадиган шаҳар эгалари кўчиб кетиб, трубка чекадиган, сенат стулларини

¹ Растопчиннинг ваҳшиёна ватанпарварлигида.

олиб чиқиб Сенат майдонида гулхан қалаб, кунда икки маҳал ўзига овқат пиширадиган қўшин яшай бошлагандан кейин куйиб кетмаслиги мумкин ҳам эмас эди. Агар тинчлик дамларда бирон қишлоққа қўшин келиб жойлашса, шу ерда ёнғин миқдори дарров кўпаяди. Ёғочдан бино бўлган бўм-бўш шаҳарга бегона қўшин келиб жойлашиб олгандан сўнг ёнғин эҳтимоли нақадар ошиши мумкин? Айб бу ерда *Le patriotisme féroce de Rasforchine*, французларнинг ваҳшийлигида ҳам эмас, Москва чекилган трубкалардан, ёқилган ўчоқ ва гулханлардан, душман солдатларининг бепарқлигидан, бегона одамлар дастидан ёниб кетди. Биров ўт қўйган тақдирда ҳам (бу нарса ақлга сиймайди, чунки ўт қўйиш учун ҳеч қандай сабаб йўқ, ундан кейин бу нарса серташвиш ва хавфли иш), бу нарсани Москванинг куйиб кетганига сабаб қилиб кўрсатиш мумкин эмас, чунки ҳеч ким ўт қўймаган тақдирда ҳам шундай бўлиши мумкин эди.

Французлар Растопчиннинг ваҳшийлигини, руслар Бонапартнинг ёвузлигини нақадар ҳузур қилиб қораламасин, ёки кейинчалик ўз халқининг қўлига қаҳрамонлик машъалини тутқизмасин, ёнғинга бевосита сабаб йўқлигини кўрмаслик мумкин эмас; чунки эгаси кўчиб кетиб овқат пиширмоқ ва эгалик қилмоқ учун бегона одамлар киргизилган ҳар қанақа қишлоқ ҳам, фабрика ҳам, ҳовли ҳам куйиб кетиши аниқ бўлганидек Москва ҳам куйиб кетиши керак эди. Москвага ўз аҳолиси ўт қўйди деган гап рост; лекин шаҳарда қолган аҳоли эмас, балки чиқиб кетган аҳоли ўт қўйган, Москва душман томонидан инфол қилингандан сўнг Берлин, Вена ва бошқа шаҳарларга ўхшаб омон қолмади; чунки унинг аҳолиси французларни нон-туз билан қарши олиб, шаҳар калитини уларга бермади, балки шаҳардан чиқиб кетди.

XXVII

Москванинг ҳар томонига таралиб кетган французлар Пьер шу кунлари яшаб юрган маҳаллага фақат 2 сентябрь, кечки пайтда етиб келишди.

Пьер танҳоликда ва ғайри оддий шароитда ўтказган шу икки кундан кейин девонанамо бўлиб қолган эди. Унинг бутун борлигини миядан чиқариб бўлмайдиган бир фикр қамраб олди. Бу фикр қанақа қилиб, қачон пайдо бўлди, буни билмас эди, лекин бу фикр уни шун-

чалик чулғаб олган эдики, у на бўлиб ўтган воқеани эслай оларди ва на бўлаётган воқеаларни; нимани кўрмасян, нимани эшитмасян, ҳаммаси тушдагидай туюларди.

Пьер ҳаёт талабларининг мушкуллигидан қутулиш учунгина ўз уйидан чиқиб кетган эди, чунки ўша топдаги кайфиятда бу чигал тутунни ечишга ожизлик қилар эди. У ҳаётнинг ташвиш-тахликаларидан фориг бўлиш учун Иосиф Алексеевичнинг китоб ва қоғозларини кўздан кечирмоқ баҳонаси билан марҳумнинг уйига борди, чунки Иосиф Алексеевичнинг хотираси Пьерни ўз гирдобига тортаётган серташвиш; серчигал ҳаётнинг акси бўлган абадий, осуда ва тантанали фикрларни уйғотар эди. Пьер тинч бир бошпана қидирар эди, дарҳақиқат, Иосиф Алексеевичнинг кабинети унга шундай бошпана бўлди. Пьер жимжит кабинетда марҳумнинг чап босган столига тирсақланиб ўтираркан, сўнгги кунлар хотираси, айниқса Бородино жанги, *улар* номи билан қалбида чуқур из қолдирган кишилар тоифасининг тўғрилиги, соддалиги ва азму иродаси қаршисида ўзининг инкор этиб бўлмайдиган даражада аянч ва сохта вазиятда эканлигини сезгани тасавурида очиқ-ойдин жонлана бошлади. Герасим ҳаётга чўмган Пьерни ўзига келтирганда Пьернинг ҳаёлига Москвани халқ томонидан мудофаа этилиши (буни у эшитган эди) ишига қатнашиш фикри келган эди. Шу мақсадда у дарҳол Герасимдан қафтан билан тўпқонча топиб келишни илтимос қилди ва кимлигини ҳеч кимга айтмасдан Иосиф Алексеевичнинг уйида қолиш ниятида эканлигини унга айтди. Кейин бекорчиликда танҳо ўтказган биринчи куннинг давомида (у бир неча бор масонлик қўлёмаларини диққат билан кўздан кечирмоқчи бўлди, бироқ бўлмади), илгари ҳаёлига келган фикр — Бонапартнинг оти билан ўз оти ўртасида асрорангиз маънога эга бўлган боғланиш борлиги бир неча марта туманли тарзда ҳаёлига келди; бироқ унинг, j' Russe Besuhof, бу йиртқич ҳайвоннинг ҳокимиятига хотама бериши азалдан белгиланган деган фикр яна унинг тасавурида сабабсиз пайдо бўлиб, ҳеч қандай из қолдирмасдан ўтиб кетадиган орзу-хаёллар каби бошига келди.

Пьер Москвани халқ билан бирга мудофаа қилиш мақсади-ла чакман сотиб олиб, қайтишда Ростовларга дуч келгани ва Наташа: «Сиз қоласизми? Вой, бу қам-

ларни чилпарчин қилиб ташлайди; бу шундай туйғуки, унинг оқибатида киши беҳуда — ярамас ишларни қилиб, ўз ҳукми ва кучини синаб кўрмоқчи бўлади ва шу билан ўзини инсоний шароитдан ташқарида бўлган, ҳаёт ҳақида ҳукм чиқарадиган олий бир кучнинг вакили эканини билдирмоқчи бўлади.

Шу туйғунинг биринчи мартаба Слобода саройида сезган кунидан бошлаб Пьер унинг таъсири остида яшаб келмоқда эди, аммо эндигина уни тўла қаноатлантирди. Бундан ташқари, ўз ниятини амалга ошириш йўлида қилган барча ишлари шу топда Пьерга далда берар ва уни бу ниятдан воз кечиш имкониятидан маҳрум этарди. Агар Пьер шунча ишлардан сўнг бошқалар каби Москвадан чиқиб кетса эди, унинг ўз уйидан чиқиб кетиши ҳам, кафтан кийиб, тўппонча тақиб юриши ҳам, Ростовларга Москвада қоляпман деб айтган гапи ҳам — буларнинг ҳаммаси маъносини йўқотиш билан бирга, ҳаммага кулги бўлар ва ҳамманинг ихлосини қайтарар эди, Пьер эса бунақа нарсаларга жуда ҳассос эди.

Пьернинг жисмоний ҳолати ҳар вақтдагидек маънавий ҳолатига уйғун эди. Одатланмаган ёмон овқат, шу кунлари ичиб юргани ароқ, вино билан сигаранинг йўқлиги, алмаштириш мумкин бўлмаган кир ички кийим, кўрпа-тўшаксиз калта диванда чала ярим ухлаб ўтказган икки кеча — буларнинг ҳаммаси Пьернинг асабини бузиб, уни овсар бўлишга яқинлаштириб қўйди.

Кун қиёмдан ўтиб, соат бирдан ошган пайт. Французлар Москвага кирган. Пьер буни билар, бироқ амалий иш бошлаш ўрнига ўз ниятини амалга ошириш, унинг барча тафсилоти ва икир-чикирлари ҳақидагина бош қотириб ўтирар эди. Пьер ўз орзу-хаёлларини ўйларкан, Наполеонга қай тарзда зарба беришини, унинг ўлимини ҳам яққол тасаввур қилолмаса ҳам, лекин ўзи ҳалокатга дучор бўлишини ва қаҳрамонларча иш кўрсатишини жуда ёрқин тарзда кўз олдига келтирар ва маъюсланиб завқланарди.

«Балли, ё ҳамма учун мен бу ишни қилишим керак, ё ҳалок бўлишим керак, — деб ўйларди. — Ҳа, тўғри бо-
раману... кейин бирдан... Тўппонча биланми, ханжар биланми? — деб ўйларди Пьер. — Барибир эмасми. Сени мен эмас, тақдири илоҳий жазолади... дейман. (Пьер Наполеонни ўлдираётганда айтадиган гапларини хаёлида

пишитарди).— Мана, марҳамат, мени ўлдираверинг»,— дерди ўзича Пьер бошини қуйи солиб, ғамгин қиёфада, лекин қатъият билан.

Пьер уйнинг ўртасида туриб, шу нарсаларни ўзича муҳокама қилаётганида кабинетнинг эшиги очилди-ю, бўсағада илгари ҳамиша тортинчоқ бўлган Макар Алексеевичнинг бутунлай ўзгариб кетган қомати кўринди. Халатининг олди очиқ, башараси қип-қизил ва хунук; афтидан, у ичиб олганга ўхшарди. Пьерни кўрган замон у уялинқирагандай бўлди, бироқ Пьернинг доводи раб қолганини сезиб, дарров ўзини тутиб олди-да, чиллак-дек оёқлари билан қалтираб, уйнинг ўртасига келиб тўхтади.

— Уларнинг ўтакаси ёрилди,— деди у хириллаган товуш билан, худди бир сирни айтаётгандай.— Мен таслим бўлмайман деяпман, мен... шундай эмасми, афандим? — У ўйга ботди ва бирдан столдаги тўппончага кўзи тушиб, унга чанг солди-ю, югурганича йўлакка чиқиб кетди.

Макар Алексеевичнинг кетидан югурган Герасим билан қоровул даҳлизда уни тўхтатишди ва қўлидан тўппончани тортиб олмоқчи бўлишди. Пьер йўлакка чиқди ва бу овсар чолга ҳам ачиниб, ҳам нафратланиб қараб қолди. Кучанганидан юзи буришиб кетган Макар Алексеевич тўппончани маҳкам ушлаганича, афтидан, бирон тантанали ҳолатни тасаввур қилиб, бўғиқ товуш билан:

— Қурол олинглар! Найзабозликка! Бекор айтасан, ололмайсан! — деб қичқирар эди.

— Бўлди энди, қўйинг, сўрайман. Худо ҳаққи, сўрайман, беринг! Қўйинг энди, хўжам...— дерди Герасим Макар Алексеевичнинг тирсагидан авайлаб ушлаб, уни эшикка томон йўллашга уринаркан.

— Сен кимсан? Бонапартми?..— деб ҳамон бақирарди Макар Алексеевич.

— Яхши эмас, хўжам. Уйга марҳамат қилинг, дам олинг. Тўппончани бера қолинг.

— Йўқол, мурдор қул! Менга тегма! Кўряпсанми? — дерди Макар Алексеевич бақириб ва тўппончани ҳавода ўйнатиб.— Найзабозликка!

— Ола қолсанг-чи! — деди Герасим шивирлаб қоровулга.

Иккаласи Макар Алексеевични қўлидан маҳкам ушлаб, эшикка томон судрашди.

Даҳлизда Герасим билан қоровул Макар Алексеевичга ёнишар, Макар Алексеевич эса ўзгарган, хунук, мастона товуш билан хириллаб қичқирай эди.

Тўсатдан бир котин кишининг кулоқни қоматга келтирадиган товуши дарвозақонадан эшитилди, ошпаз котин югуриб даҳлизга кирди-да:

— Ушалар! Вой худо урди энди!.. Азбаройи худо! Ушалар! Тўрт киши, отлик!.. — деб дод-вой солди.

Герасим билан қоровул Макар Алексеевични қўйиб иборишди ва жимжит бўлиб қолган коридордан бир неча киши бирдан кўча эшикни тақиллатаётгани барада эшитилди.

XXVIII

Ўз ниятини амалга оширгунича асли насабини ҳам, француз тилани билишини ҳам бяддирмасликка қарор қилган Пьер французлар кириши биланоқ ўзини паната олмоқчи бўлиб коридорнинг қия турган эшиги олдида турди. Аммо французлар кирганда ҳам Пьер эшик олдида кетмади: жуда қизиққани учун нари кетолмади.

Кирганлар икки киши эди. Бири кўркам, новча ва келишган офицер, иккинчиси солдат ва ё офицернинг деншчиги бўлса керак, юзи ичига кириб кетган, қорайган, кўзлари ҳеч нарсани ифода қилмайдиган, озгин ва пакана бир киши эди. Офицер ҳасса таяниб, оқсоқланиб олдинда келмоқда эди. У бир неча қадам босгандан сўнг, уй яхши экан, деган қарорга келди шекилли, тўхтади-да, эшик олдида тўрған солдатларига қайрилиб, бошлиқларга хос баланд товуш билан отларни киргизаверинглар, деб қичқирди: Фармон бериб бўлгандан сўнг, офицер олиф-тагарчилик билан тирсақларини баланд кўтариб, мўйловини буради-да, қўлини ишляпасига олиб борди.

— Bonjour, la compagnie!¹ — деб қувноқ товуш билан жилмайди ва атрофга кўз югуртирди.

Унинг саломига ҳеч ким алик олмади.

— Vous êtes le bourgeois?² — деб Герасимга назланди офицер.

Герасим савол назари-ла кўркам-писса офицерга қараб турар эди.

¹ «Қанчаларига салом!»

² «Уй эгаси сизми?»

— Je crois que поп,¹— деди офицер у ёқ-бу ёғини пайпаслаб кўриб: — mais ja l'ai manqué belle cette fois-ci²,— деб кўйди деворнинг кўчиб тушган сувоғига ишора қилиб. Кейин Пьерга жиддий назар солиб: — Quel est cet homme?³— деб сўради.

— Ah, je suis vraiment au désespoir de ce qui vient d'arriver.⁴— деди дарров Пьер ўз аҳдини бутунлай унутиб. — C'est un fou, un malheureux qui ne savait pas ce qu'il faisait⁵.

Француз офицери Макар Алексеевичнинг олдига келди ва унинг гирибонидан ушлади.

Макар Алексеевич худди уйқуга кетаётгандай лабини сўлжайтириб, деворга суянди ва гандираклай бошлади.

Офицер кўлини унинг гирибонидан олиб деди:

— Brigand, tu me la payeras⁶,— Кейин юзига қайғули ва тантанали ифода бериб, гўзал бир ҳаракат билан кўшиб кўйди.

— Nous autres nous sommes éléments après la victoire: mais nous ne pardonnons pas aux traîtres⁷.

Пьер бу маст ва девона одамнинг гуноҳидан кечинг, деб француз тилида офицерга ялина бошлади. Француз хўмрайганича индамай қулоқ солиб турди-ю, кейин бирдан жилмайиб Пьерга юзламди ва бир, неча дақиқагача индамай тикилиб қолди. Унинг чиройли юзиде фожиали латиф ифода пайдо бўлди ва Пьерга кўл чўзиб деди:

— Vous m'avez sauvé la vie! Vous êtes Français⁸.

Бундай хулоса чиқариш француз учун табиий эди. Буюк ишга фақат француз қодир эди, унинг т-г Ramball'я capitaine du 13-me léger⁹— ҳаётини қутқариб қолиш эса, шубҳасиз, энг буюк иш ҳисобланар эди. Бироқ офицер ўз хулосасининг тўғрилигига амин бўлса ҳам Пьер унинг ихлосини қайтаришни лозим топди.

— Il suis Russe¹⁰,— деди дарров Пьер.

¹ «Йўқ шекили».

² «Лекин бу гал ўқ тегишига оз қолди».

³ «Бу одам ким ўзи?»

⁴ «Оҳ, бу ҳодисадан мен ниҳоят афсусланаман».

⁵ «Бу шўрлик овсар, нима қилганини ўзи ҳам билмай қолди».

⁶ «Қароқчи, сен бу кирдикорингга жавоб берарсан».

⁷ «Биз, французлар, галаба қозонганимиздан кейин раҳм шафқатли бўламиз, лекин хонларни кечирмаймиз».

⁸ «Сиз мени ўлимдан қутқариб қолдингиз. Сиз французсиз».

⁹ Мосье Рамбалнинг, 13-полк капитанининг.

¹⁰ Мен русман.

Бунга жавобан француз кулимсираб ва кўрсаткич бармоғини бурни остида қимирлатиб деди:

— Оҳо, а d'autres¹,— Кейин Пьерга ўз биродарига гапираётгандай мурожаат этиб қўшиб қўйди — Tout à l'heure vous allez me conter tout ça,— деди у.— Charmé de rencontrer un compatriote. Eh bien! qu'allons nous faire de cet homme?² Француз офицерининг сўз оҳанги ва юз ифодаси Пьерга: француз бўлмаган тақдирда ҳам дунёда энг юксак ҳисобланган номни олгандан кейин ундан воз кечмасангиз керак, деб турар эди. Офицернинг сўнги саволига жавобан Пьер яна бир карра Макар Алексеевич кимлигини, буларнинг келишидан сал олдин бу девонамаст бўлиб олиб, ўқланган тўппончани олиб қочганини ва унинг қўлидан тортиб олишга улгуришмаганини айтиб, унинг гуноҳидан ўтишни сўради.

Француз кўкрагини кериб, қўли билан дабдабали имошора қилиб:

— Vous m'avez sauvé la vie. Vous êtes Français. Vous me demandez sa grâce? Je vous l'accorde. Qu'on emmène cet homme³,— деди дарҳол француз офицери, кейин ҳаётини қутқариб қолгани учун француз деб атаган Пьернинг қўлтиғидан олди ва у билан бирга уйга кирди.

Ҳовлидаги солдатлар ўқ товушини эшитиб, нима ҳодиса рўй берди, деб даҳлизга киришди ва гуноҳкорни жазолагани тайёр эканликларини билдиришди; бироқ офицер дарров уларни тўхтатди ва жиддий тарзда:

— On vous demandera quand on aura besoin de vous⁴,— деди. Солдатлар даҳлиздан чиқдилар. Шу орада ошхонага кириб чиқишга улгурган деншчик ўз офицери олдига келиб.

— Capitaine, ils ont de la soupe et du gigot de mouton dans la cuisine.— Faut-il vous l'apporter?⁵— деди.

— Qui, et le vin⁶,— деди капитан,

¹ Буни аммангизга айтинг.

² Энди ҳаммасини гапириб берасиз. Ўз ватандошингни учратиш жуда яхши-дэ! Гапиринг-чи! Бу одамни энди нима қиламиз?

³ Сиз мени ўлимдан қутқариб қолдингиз. Сиз французсиз. Бу одамнинг гуноҳидан кечишимни истайсизми? Мен кечаман. Олиб бординлар буни.

⁴ Керак бўлсаларинг чақиринишади.

⁵ Капитан, ошхонада шўрва билан қовурдоқ бор экан. Олиб келсам майлими?

⁶ Ҳа, винони ҳам олиб кел.

Пьер француз офицери билан биргаликда уйга киргандан сўнг француз эмаслигини яна бир марта капитанга тушунтиришни ўз бурчи деб билди ва гапини тутатиб чиқиб кетмоқчи бўлди, бироқ француз офицери бу сўзларга қулоқ солишни ҳам истамади. Офицер ўлимдан қутқариб қолгани учун Пьерга шу қадар назокат ва меҳрибонлик кўрсатди, унга шу қадар миннатдорлик изҳор қилдики, Пьер унинг сўзини ерда қолдиргани жасорат қилолмади ва у билан бирга биринчи кирган уйларида — залда ўтирди. Капитан Пьернинг мен француз эмасман, деганига наҳотки киши шундай юксак номдан воз кечса деб ҳайрон бўлгандек, елкасини қисиб қўйди ва агар сиз рус бўлишни жуда ҳам орзу қилаётган бўлсангиз, бўлаверинг, лекин мен бундан қатъи назар, жонимга оро кирганингиз учун умрим борича сиздан миннатдорман ва бу миннатдорлик ҳисси ҳамиша мени сизга боғлайди, деди.

Агар бу одам бошқаларнинг ҳисларини зиғирча тушунишга ва Пьернинг туйғуларини пайқашга қодир бўлса эди, эҳтимол, Пьер унинг олдидан кетган бўлар эди; бироқ ўз туйғусидан бошқа ҳеч кимнинг туйғусини билмаслиги ва зўр ҳафсала билан суҳбат қуриб ўтириши Пьерни енгди.

— Français ou prince russe incognito¹, — деди француз Пьернинг кир бўлса ҳам нафис ички кўйлаги ва қўлидаги узугига қараб. — Je vous dois la vie et je vous offre mon amitié. Un Français n'oublie jamais ni une insulte ni un service. Je vous offre mon amitié, Je ne vous dis que ça².

Бу офицернинг товушида, юз ифодасида ва ҳаракатларида, (французча маъносида) шу қадар олижаноблик, олий ҳимматлик бор эдики, Пьер французнинг жилмайишига беихтиёр жилмайиш билан жавоб берди ва унинг узатган қўлини сиқди.

Француз талтайиб кетди ва мўйлови остидаги лабларини чўччайтириб, кулиб деди:

¹ Номини яшириб юрган француз ёки рус князи бўласиз.

² Ҳаётимни сақлаб қолганингиз учун мен сиздан миннатдорман ўлгунича дўстингиз бўлай. Француз бировнинг ёмонлигини ҳам, яхшилигини ҳам сира унутмайди. Мен сизнинг дўстингиз бўлмоқчиман. Бу лаж айтэдиган гапим йўқ.

— Capitaine Ramball du 13-me léger, décoré pour l'affaire du Sept. Voudrez vous bien me dire à présent, à qui j'ai l'honneur de parler aussi agréablement au lieu de rester à l'ambulance avec la balle de ce fou dans le corps¹.

Пьер нима учун кимлигини яшириб юрганини айтиб, қизариб-бўзариб, бошқа бирон ном ўйлаб топишга ури-наётган эди, француз ўнинг сўзини оғзидан олди:

— De grâce, — деди у. — Je comprends vos raisons, vous êtes officier... officier supérieur, peut-être. Vous avez porté les armes contre nous. Ce n'est pas mon affaire. Je vous dois la vie. Cela me suffit. Je suis tout à vous. Vous êtes gentilhomme², — деди саволомуз.

Пьер бош ирғади: — Votre nom de baptême, s'il vous plaît? Je ne demande pas davantage. M-r Pierre, dites vous... Parfait. C'est tout ce que je désire savoir.³

Қовурдоқ, қўймоқ, самовар, рус ертўласидан олинган ва французлар ўзлари билан олиб келган ароқ ва вино келтириб қўйилганидан сўнг Рамбаль Пьерни дастурхонга манзират қилди ва ўзи дарҳол ютоқиб қолган соғлом киши сингари овқатни тушира кетди ва бақувват Тишлари билан апил-тапил чайнаб: excellent, exquis!⁴ — экан деб оғзини чапиллатиб ея бошлади. Унинг афти-башараси қипқизариб, тер босиб кетди. Пьернинг қорни оч эди, шунинг учун дастурхонга жон деб келиб ўтирди. Деншчик Морель бир кастрюлкада илиқ сув келтириб, қизил вино шишасини солиб қўйди. Бундан ташқари тотиб, кўргани ошхонадан бир шиша квас ҳам келтириб қўйди. Французлар бу ичимликни татиб кўрган ва унга ҳатто ном ҳам қўйишган эди. Улар квасни limonade de cochon — (чўчка лимонади) деб аташар эди, Морель ошхонадан топиб олган бу limonade de cochonни мақтаб қолди. Би-

¹ Капитан Рамбаль, 13-енгил полкдан, еттинчи сентябрда бўлган жанг учун фахрли Легион нишонини олишга муваффақ бўлган кишиман: Энди исми-шарифларини билсак бўлар дейман. Ким билан бундоқ ширин суҳбат қуриб ўтириш шарафига ноил бўлиб ўтирибман, сиз бўлмаганингизда мана бу девонанинг ўқидан ярадор бўлиб, ҳозир яра боғлайдиган пунктда ётган бўлар эдим.

² Қўйинг бу гапларни. Мен сизнинг вазиятингизга тушуниб турибман. Сиз офицерсиз... балки штаб офицеридирсиз. Сиз бизга қарши урунгансиз. Буниси билан менинг ишим йўқ. Сиз мени ўлимдан сақлаб қолган одамсиз. Мен сизнинг қулингизман. Сиз дворянларданмисиз?

³ Отингиз нима эди? Бошқа нарса сўрамайман. Жаноб Пьер дедингизми? Жуда яхши. Менга кераги ҳам шу.

⁴ Жуда соз, аъло!

роқ капитаннинг Москвадан ўтаётганда қўлга киритган виноси бор эди. Шунинг учун квасни Морелга инъом қилиб, ўзи бордо (вино) шишасини олди. У шишани бўғзигача салфеткага ўради-ю ўзига ҳам, Пьерга ҳам вино қўйди. Нафси қаноат қилганидан ва шаробдан кейин капитаннинг жағи яна ҳам очилиб кетди, овқат маҳалида тинмай жавраб ўтирди.

— Oui, mon cher m-r Pierre, je vous dois une fière chandelle de m'avoir sauvé... de cet enragé... J'en ai assez, voyezvous, de balles dans le corps. En voilà une — (деди у биқинига ишора қилиб), à Wagram et de deux à Smolensk.— Деди у бетидағи тиртиғини кўрсатиб.— Et cette jambe, comme vous voyez, qui ne veut pas marcher. C'est à la grande bataille du à la Moskowa que j'ai reçu ça. Sacré dieu, c'était beau! Il fallait voir ça, c'était un déluge de feu. Vous nous avez taillé une rude besogne; vous pouvez en vanter, nom d'un petit bonhomme. Et, ma parole, malgré l'atout, que j'y ai gagné, je serais prêt à recommencer. Je plains ceux qui n'ont pas vu ça¹.

— I'y été²,— деди Пьер.

— Bah, vraiment! Eh bien, tant mieux,— давом этди француз.— Vous êtes de fiers ennemis, tout de même. La grande redoute a été tenace, nom d'une pipe. Et vous nous l'avez fait crânement payer. J'y suis allé trois fois, tel que vous me voyez. Trois fois nous étions sur les canons et trois fois on nous a eulbuté et comme des capucins de cartes. Oh! i'était beau, m-r Pierre. Vos grenadiers ont été superbes, tonnerre de dieu. Je les ai vu six fois de suite serrer les rangs, et marcher comme à une revue. Les beaux hommes! Notre roi de Naples qui s'y connaît a crié: bravo! Ah, ah! soldat comme nous autres! — деди у бир оз ўйланиб қолгач.— Tant mieux, tant mieux, m-r Pierre. Terribles en bataille..

¹ Балли, муҳтарам жаҳоб Пьер, бу жиннининг ўқидан жонимни сақлаб қолганингиз учун мен азиз авлиёларига каттакон шам ёқишим керак. Аъзойи баданимдаги ўқларнинг ўзи ҳам мен учун кифоя. Мана, бири Ваграмда, бири Смоленск остонасида бўлган жангларда теккан. Юрмайман деб қайсарлик қилаётган сёқни кўрмаясизми. 7-да Москва атрофида бўлган катта жангда ўқ теккан. Оҳо: Ажойиб жанг бўлган эди. Ўт тўфони деса бўлар эди. Ишимизни мураккаблаштириб юбордиларинг, ҳар қанча мақтансаларинг арзийди. Худо ҳақи, мана бу козирдан қатъи назар (у крестга ишора қилди) мен ҳаммасини бошидан бошлашга тайёрман. Буни кўрмаган кишиларга ачинаман.

² Мен ўша ерда эдим.

galants... avec les belles, voilà les Français, m-r Pierre n'est ce pas¹. У кулиб кўзини қисди.

Капитан шу қадар соддадил, хушмуомала, хушҳол ва ўз-ўзидан мамнун эдики, Пьер суюниб кетиб унга қараб кўз қисишига оғ қолди. «Galant» сўзи капитанга Москвадаги вазиятни эслатди шекилли, сўради:

— A propos dites donc, est-ce vrai que toutes les femmes ont quitté Moscou? Une drôle d'idée! Qu'avaient-elles à craindre?²

— Est ce que les dames françaises ne quitteraient?³— деди Пьер.

— Ah, ah, ah,— деб француз қаҳ-қаҳ уриб кулди ва Пьернинг елкасига қоқди.— Ah, elle est forte celle-la. Paris... Paris...⁴

— Paris la capitale du monde...⁵— деди Пьер унинг сўзини тугатиб.

Капитан Пьерга қаради. Унинг суҳбат ўртасида гапни тўхтатиб, кулагич кўзлари билан мўлойимгина тикилиб турадиган одати бор эди.

— Eh bien, si vous m'aviez pas dit que vous êtes Russe, j'aurai parié que vous êtes Parisien. Vous avez ce je ne sais quoi, ce...⁶— шундай деб луқма ташлагандан кейин у яна индамай Пьерга қаради.

¹ Ие, ростданми? Ундай бўлса, тагин яхши. Эътироф қилиш керак: сизлар жасоратли душмансизлар. Катта истеҳком жуда яхши иш кўрсатганини айтмайсизми. Бу жангда сизлар бизни жуда кўп қурбон беришга мажбур қилдингиз. Ушанда мен уч мартаба жангга кирдим. Биз уч мартаба сизларни тўпга тутиб ҳужум қилдик, уч марта қўғирчоқ солдат сингари бизни улоқтириб ташладиларинг. Азбаройи худо, сизларнинг гренадерларинг ниҳоят яхши урушишди, улар сийраклашган сафларини олти марта тўлдириб парадга чиққандек жангга кирганларини ўз кўзим билан кўрдим. Ажойиб одамлар! Бунақа ишларга суяги йўқ бизнинг неаполь қиролимизинг ўзи уларга: «Тасанно!» деб қичқирди. Ҳа-ҳа, ҳали мен ҳам солдат денг! Тагин яхши, жаноб Пьер. Французлар жангларда даҳшатли жононлар билан сертавозе бўлади, жаноб Пьер. Нима дедингиз?

² Менга қаранг, Москвадаги хотинларнинг ҳаммаси шаҳардан чиқиб кетибди дейишади, ростми? Галати ҳодиса, улар нимадан қўрқдйкин?

³ Рус қўшинлари Парижни ишғол қилса, француз аёллари чиқиб кетмасмиди?

⁴ Хо-хо-хо! Зап гапирдингиз-да! Париж эмиш?.. Ахир, Париж... Париж...

⁵ Париж—жаҳон пойтахти...

⁶ Агар сиз мен русман деб айтмаганингизда, сизни француз деб гаров боғлашардим. Сизда бир нима бор, бу...

— J'ai été à Paris, j'y ai passé des années,¹ — деди Пьер.

— Oh ça se voit bien. Paris!.. Un homme qui ne connaît pas Paris, est un sauvage. Un Parisien, ça se sent à deux lieux. Paris, c'est Talma, la Duschènois, Potier, la Sorbonne, les boulevards², — деди ва бу хулоса илгаригисидан бўшроқ чиққанини сезиб дарҳол қўшиб қўйди: — Il n'y a qu'un Paris au monde. Vous avez été à moins. Paris et vous êtes resté Russe. En bien, je ne vous en estime pas moins³.

Ичилган вино, нохуш ўй-хаёллар билан узлатда ўтган сўнги кунларнинг таъсири остида Пьер бу хушчақчақ ва оқ кўнгил кишининг суҳбатида беихтиёр роҳатланиб ўтирди.

— Pour en revenir à vos dames, on les dit? bien belles. Quelle fichue idée d'aller s'enterrer dans les steppes, quand l'armée française est à Moscou. Quelle chance elles ont manqué celles-là. Vos moujiks c'est autre chose, mais vous autres gens civilisés vous devriez nous connaître mieux que ça. Nous avons pris Vienne, Berlin, Madrid, Naples, Rome, Varsovie, toutes les capitales du monde... On nous craint, mais on nous aime. Nous sommes bons à connaître. Et puis l'Empereur⁴, — деб француз гап бошлаган эди, бироқ Пьер унинг сўзини оғзидан олди.

— L'Empereur, — деб Пьер унинг сўзини такрорларкан, тўсатдан юзида маъюслик ва мустарлик ифодаси пайдо бўлди. — Est-ce que l'Empereur⁵.

— L'Empereur? C'est la générosité, la clémence, la

¹ Мен Парижда бўлганман, бир неча йил яшаганман.

² О, бу кўрғиниб турибди. Париж!.. Парижни кўрмаган одам олам эмас. Парижликни қоронғи тунда ҳам таниб бўлади. Париж — бу Тальма, Дюшенуа, Потье, Сорбонна, хиёбонлар демакдир...

³ Оламда битта Париж бор. Сиз Парижда туриб ҳам руслигингизча қолаверибсиз. Майли, бунинг учун мени сизга бўлган ҳурматим жамаймайди.

⁴ Ҳа, хонимлар ҳақида бошлаган гапимиз чала қолган эди; рус хонимлари жуда гўзал бўлади дейишади. Француз армияси Москвада турган чоғда чулу биёбонларга қочиш аҳмоқона бир хаёл эмасми! Улар жуда қулай фурсатни қўлдан беришди. Сизларнинг мужикларинг бошқа гап, лекин сизлар таҳсил кўрган кишилар, бизни дурустроқ билишларинг керак эди. Биз Вена, Берлин, Мадрид, Неаполь, Рим, Варшавани, дунёдаги барча пойтахтларни фатҳ этган одаммиз. Биздан ҳўрқадилар, аммо бизни ҳурмат қиладилар. Бизни яқинроқдан билишса зарар қилишмайди. Кейин император...

⁵ Император... Нима император?

justice, l'ordre, le géine, voilà l'Empereur! C'est moi, Ramball, qui vous se dit. Tel que vous me voyez, j'étais son ennemi il y a encore huit ans. Mon père a été comte émigré... Mais il m'a vaincu, cet homme. Il m'a empoigné. Je n'ai pas pu résister au spectacle de grandeur et de gloire dont il couvrait la France. Quand j'ai compris ce qu'il voulait, quand j'ai vu qu'il nous faisait une litière de lauriers, voyez vous, je me suis dit: voilà un souverain, et je me suis donné à lui. Th voilà! Oh, oui, mon cher, c'est le plus grand homme des siècles passés et à venir¹.

— Est-il à Moscou?² — деб Пьер сўради ва юзида гуноҳкорларга хос бир ифода пайдо бўлди.

Француз Пьернинг юзидаги бу ифодага қараб, тиржайиб қўйди.

— Non, il fera sont entree demain³,— деди капитан ва сўзида давом этди.

Дарвозахонадан эшитилган ғала-ғовур ва Морелнинг кириб келиши буларнинг суҳбатини бўлди. Морель капитанга виртемберг гусарлари келганини ва капитаннинг отлари турган ҳовлида от боғлаймиз деб хархаша қилаётганини айтди. Ғала-ғовур асосан гусарлар французчага тушунмаётгани оқибатида юз бераётган эди.

Капитан старший унтер-офицерни чақиртирди ва кескин товуш билан унинг қайси полкдан эканлигини, бошлиғи кимлигини, нима сабабдан аллақачон ишғол қилинган уйга кирмоқчи бўлаётганини сўради. Французчани яхши билмайдиган немис биринчи ва иккинчи саволга жавобан ўз полки ва бошлиғининг номини айтди; лекин сўнгги саволга тушунмасдан немис тилига талаффузи бузилган француз сўзларини қўшиб, ўзи полкнинг уй масалалари билан шуғулланадиган старший унтер-офицери эканини, бошлиғининг амрига биноан бир бошдан ҳамма ҳовлиларни

¹ Императорми? Император олижаноблик, лутф-карам, одиллик тартиб - интизом, заковат демакдир! Император нималигини тушундингизми? Буни мен, Рамбаль айтаётиман. Мана шу қаршингизда ўтирган одам саккиз йил муқаддам унинг душмани бўлган. Отам граф ва муҳожир эди. Лекин бу одам мени енгди. Мени қайириб олди. Францияни шон-шуҳратга кўмиб юборганини кўриб, мен унга таслим бўлдим. Унинг муддаосини англадим. Биз учун шон-шуҳрат тайёрлаётганини кўрганимдан кейин, ўзимга шаҳаншоҳ шудир-да, деб айтдим, тиз чўқдим. Мана, кўриб турибсиз... Балли, азиям, бу шахс ўтган ва келажак асрнинг ҳам энг буюк кишисидир.

² У Москвадами?

³ Йўқ, Москвага эртага киради.

банд қилиши кераклигини айтди. Пьер немис тилини билар эди, шунинг учун капитанга немиснинг сўзларини таржима қилиб берди ва капитаннинг жавобини виртемберг гусарига тушунтирди. Масаланинг моҳиятига тушунгандан кейин немис узр сўради ва одамларини олиб кетди. Капитан эшикка чиқиб, баланд товуш билан аллақандай буйруқлар берди

Капитан қайтиб кирганда Пьер аввалги жойда пешонасини иккала қўли билан ушлаб ўтирган эди. Унинг юзида изтироб ифодаси бор эди. Шу дақиқада у ҳақиқатан ҳам изтироб чекмоқда эди. Капитан ташқарига чиқиб кетгандан кейин Пьер ўзи ёлғиз қолгач, бирдан ўзига келди ва қандай аҳволга тушиб қолганини англади. Душман Москвани ишғол қилгани ва бу бахтиёр ғолиблар унда яйраб юргани, Пьерга ҳомийлик қилаётгани қанчалик оғир бўлса ҳам, унга алам қилса ҳам шу тобда уни изтиробга солаётган нарса бу эмас эди. У заифлигини, бенаволигини сезгани учун изтироб чекмоқда эди. Бир неча стакан винони ичиб, бу хушчақчақ капитан билан суҳбат қуриб ўтиргандан кейин сўнгги кунларда табиати хира бўлган Пьернинг кўнгли очилиб кетган эди, ваҳоланки ўз ниятини амалга ошириши учун унинг ўша илгариги кайфиятда бўлиши шарт эди. Тўппонча билан ханжар ҳам, кафтан ҳам тайёр, Наполеон ҳам эрта шаҳарга киради. Пьер ҳамон бу бадкирдорни ўлдириш савоб ва хайрли иш деб билар, лекин бу ишни уддалай олмаслигига кўнгли шаҳодат берар эди. Нима учун? Бунисини билмас эди, лекин ўз ниятини амалга оширолмаслигини сезиб турар эди. У ўз заифлигига қарши курашар, лекин бу нарсани енга олмаслигини, биринчи одамга рўбарў бўлиши биланок, қасос олиш, ўлдириш, ўзини фидо қилиш ҳақидаги илгариги оғир ўй-хаёллари барбод бўлганлигини сал-пал сезарди.

Капитан оқсоқланиб, аллақандай бир куйни ҳуштак қилиб чалиб уйга кирди.

Французнинг илгари Пьерга ёққан эзмалиги энди ёқмай қолди. Бир ашулани ҳуштак қилиб чалиши ҳам, юриши ҳам, ҳаракатлари ҳам, мўйловини бураши ҳам — хуллас, ҳаммаси Пьернинг назарида таҳқиромуз кўринди.

«Мен ҳозир чиқиб кетаман, ортиқ бу одамга бирон оғиз сўз айтмайман», — деди ўзича Пьер. Лекин бу фикр ҳаёлидан кечаётган бўлса ҳам Пьер ўрнидан қимирламади. Аллақандай ожизлик туйғуси уни ўтирган жойига

михлаб қўйгандай эди: ўрнидан туриб кетмоқчи бўлса ҳам ўрнидан қўзғалмади.

Капитан, аксинча, жуда хурсандга ўхшар эди. У уйни икки мартаба айланиб чиқди. Унинг кўзлари порлар, мўйловлари эса, худди ғалати бир ҳодисани эслаб, ўзича кулимсираётгандай хиёл қимирларди.

— Charmant, — деди у тўсатдан, — le colonel de ces Wurtembourgeois! C'est un Allemand; mais brave garçon, s'il en fut. Mais Allemand¹.

Капитан Пьернинг рўбарўсига келиб ўтирди.

А ргороя, йоня яavez donc l'allemand, доия?

Пьер индамай унга қаради.

— Comment dites vous asile en allemand².

— Asile? Asile en allemand — Unterkunft³, — деди Пьер.

— Comment dites-vous?⁴ — деб сўради дарров капитан худди ишонмагандай.

— Unterkunft, — деди яна Пьер.

— Onterkoff, — деди капитан ва кулиб турган кўзлари билан бир неча дақиқа Пьерга тикилди. — Les Allemands sont de fières bêtes. N'est ce pas, m-r Pierre? — деди у хулоса чиқариб.

— Eh bien, encore une bouteille de ce bordeau moscovite, n'est ce pas? Morel, va nous chauffer encore une petite bouteille. Morell⁵ — деб қичқирди капитан хушҳол.

Морель шам билан бир шиша вино келтириб қўйди. Капитан шамнинг ёруғида Пьернинг юзига қаради ва ҳамсухбатининг таъби хиралигини кўриб, ҳайратга тушди шекилли, чин юрагидан ачиниб, Пьернинг тепасига келди ва энгашганича унинг қўлини ушлаб:

— Eh bien, nous sommes tristes Vous aurai-je fait de la peine? Non, vrai, avez-vous quelque chose contre moi. Peut-être repport à la situation?⁶ — деб яна сўради.

1 Бу виртембергликларнинг полковниги, ажойиб одам! У немис лекин бундан қатъий назар, жуда жонон йигит. Аммо немис.

2 Демақ, сиз немис тилини билар экансиз-да?

3 Немисчада бошпанани нима дейди?

4 Бошпанамми? Бошпана немисчасига — Unteskunft.

5 Нима дедингиз?

6 Немислар жуда ёмон халқ-да. Нима дедингиз, Пьер афанди?

7 Қани, Москва бордосидан тагин бирон шиша ичамизми, нима дедингиз? Морель тагин бир шишани илятиб гелади. Морель!

8 Нега таъблари мунча хира, балки мен сизни ранжитиб қўйгандирман? Йўқ, ростини айтинг, балки менинг бирон қилигим ёқмагандир? Балки ўз вазиятингиздан хафа бўлаётгандирсиз?

Пьер французнинг саволига жавоб бермади-ю, лекин муллоимгина қараб қўйди. Капитаннинг ҳамдарлик изҳор қилиши Пьерга хуш ёқди.

— Parole d'honneur, sans parler de que je vous dois, j'ai de l'amitié pour vous. Puis-je faire quelque chose pour vous? Disposez de moi. C'est à la vie et la mort. C'est la main sur le coeur que je vous le dis¹,— деди капитан кўрагига уриб.

— Merci²,— деди Пьер. Капитан бошпана немисчасига нима бўлади деб сўраганда Пьерга қандай тикилиб қараган бўлса, хозир ҳам шундай қаради ва чехраси бирдан очилиб кетди.

Рамбаль хурсанд бўлиб:

— Ah, dans ce sas je voi à notre amitié³,— деб қичқирди ва икки стаканга вино қуйди. Пьер бир стакан винони олиб ичди. Француз ўз стаканини кўтарди ва Пьернинг қўлини яна бир карра қисди-ю, ўйчан, ғамли кайфиятда столга тирсақланиб ўтирди.

— Oui mon cher ami, voilà les caprices de la fortune,— деб гап бошлади капитан.— Qui m'aurait dit que je serai soldat et capitaine de dragons au service de Bonaparte, comme nous l'appellions jadis. Et cependant me voilà à Moscou avec lui. Il faut vous dire, mon cher⁴,— деб капитан худди узундан-узоқ бир ҳодисани гапириб беришга чоғланган кишига ўхшаб ҳазин ва мулоим товуш билан давом этди,— que notre nom est l'un de plus anciens de la France⁵.

Капитан французларга хос бир енгилтаклик ва очиқлик билан авлод-аждодининг тарихини, ўзининг болалик, ўсмирлик, балоғатга етган даврини, қавми қариндошларини, бор-йўғини ва оилавий муносабатларини гапириб

1 Азбаройн худо, сиздан қарздор бўлишим у ёқда турсин, мен сиз билан дўст бўлмоқчиман. Агар бирон хизматингиз бўлса мен тайёрман, марҳамат, буюраверинг. Бу сўзни мен чин юракдан айтяпман.

2 Ташаккур.

3 Ундай бўлса дўстлигимиз шарафига ичаман.

4 Балли, дўстим, фалакнинг гардиши экан-да. Қим мени Бонапарт (бир вақтлар биз уни шундай атар эдик) драгунларига солдат ва капитан бўлади, деб айта олар эди. Мана, кўриб турибсиз, у билан бирга Москвада юрибман. Мен сизга айтсам дўстим.

5 Бизнинг авлодимиз Франциянинг энг қадимий авлодларидан бўлади.

берди. «Ma pauvre mère»¹ албатта бу суҳбатда муҳим роль ўйнади.

— Mais tout ça ce n'est que la mise en scène de la vie, le fond c'est l'amour. L'amour! N'est ce pas, m-r Pierre, — деди капитан борган сайин қизишиб. — Encore un verre².

Пьер стаканни бўшатиб, ўзига учинчи мартаба вино қўйди.

— Oh! les femmes! les femmes³ — капитан сузилиб кетган кўзларини Пьерга тикиб, ўзининг муҳаббати ва ишқий сарғузаштларини гапириб берди. Унинг ўзига бино қўйганлигини кўрсатиб турган чиройли юзи, хотинлар ҳақида шавқ-завқ билан гапираётганига қараб, бунақа сарғузаштлари кўплигига ишонса бўларди. Рамбалнинг барча ишқий можаролари жирканч эди (французлар муҳаббатнинг зарифлиги ва поэзияси шундагина деб биладилар), у, капитан, худди муҳаббатнинг барча латофатини ундан бошқа ҳеч ким сезмагандай шу қадар қизиқ қилиб гапириб берди, хотинларни шу қадар ҳавасни келтирадиган қилиб тасвирладики, Пьер зўр мароқ билан қулоқ солди.

Французни бу қадар жалб этган l'amour⁴, афтидан Пьер бир вақтлар хотинига нисбатан ҳис этган жўн ва оддий муҳаббатга ҳам, Наташага нисбатан тасавурида ошириб-яшириб юрган романтик муҳаббатга ҳам ўхшамас эди. (Рамбаль бу хилдаги муҳаббатни ёмон кўрар эди, чунки буларнинг бири l'amour des charretiers, бўлса иккинчиси l'amour des nigauds⁵ эди; француз чўқиниб юрган l'amour эса, асосан хотинларга нисбатан бўлган ғайри табиий муносабатдан, ҳиссиётга жозибадорлик бахш этади деб тасаввур қилган бузуқ муносабатларнинг бир-бирига қўшилишидан иборат эди.

Капитан шу тарзда ўттиз беш яшар дилрабо бир маркизага ва айни замонда шу дилрабо маркизанинг ўн етти яшар гўзал, маъсума ва бокира қизчасига ошиқ бўлганини гапириб берди. Она-бола ўртасида юз берган олижаноблик зиддияти шу билан хотима топган эканки, она, ўз севги-

1 «Менинг онаизорим».

2 Лекин булар ҳаммаси ҳаётнинг муқадимасидир, холос, ҳаётнинг жавҳари эса муҳаббатдир. Муҳаббат! Нима дедингиз, Пьер афандим? Яна бир стакан қуяй!

3 Оҳ, хотинлар, хотинлар.

4 Муҳаббат.

5 Извошчиларнинг муҳаббати, тенгакларнинг муҳаббати.

сидан воз кечиб, қизини ошиғига хотинликка бермоқчи бўлган экан, бу хотира эскирган бўлса ҳам, лекин капитан бу нарсани эслаб яна ҳаяжонга тушди. Капитан тагин бир воқеани нақл қилиб берди, бунда эр хуштор ролини, бу (хуштор) эса, эр ролини ўйнаган экан; кейин *souvenirs d'Allemagne* бўлган, *asile Unterkunft* ва *les maris mangent de la chouх croute* бўлган *les jeunes filles sont trop blondes*¹ дан бир неча кулгили воқеаларни нақл қилиб берди.

Ниҳоят, яқинда Польшада бўлиб ўтган ва ҳануз хотирида яхши турган сўнгги бир воқеани қизишиб, қўлларини тез-тез тўлаб гапириб берди. Бу воқеа шундан иборат эдики, капитан бир полякни ўлимдан қутқариб қолган (умуман капитаннинг ҳикояларида бировнинг ҳаётини қутқариш эпизоди жуда кўп эди) ва бунинг эвазига поляк (*Parisienne decoeur*)² бўлган дилрабо хотинини капитанга ишониб топширган, ўзи эса француз армияси хизматига кириб кетган. Капитан даврини сурган, поляк жонон, у билан қочмоқчи бўлган; бироқ капитан, олижаноблик кўрсатиб, хотинни эрига қайтариб берган ва шундай деган: «*Je vous ai sauvé la vie et je sauve votre honneur!*»³. Капитан шу сўзларни айтarkan, кўзларини ишқалади ва худди бу таъсирли хотирадан вужудини қамраб олган заифликни енгмоқчи бўлгандай бошини силкитиб қўйди.

Пьер капитаннинг саргузаштига қулоқ бераркан (кўпинча кечаси бемаҳалда ва винонинг таъсири остида шундай бўлади), французнинг барча сўзларини диққат билан тинглар, унинг ҳамма гапларига тушунар ва айни замонда, негадир тўсатдан хаёлига келиб қолган ўз шахсий хотиралари бирма-бир кўз ўнгидан ўтар эди. Капитаннинг ишқ-муҳаббат ҳақидаги ҳикоясини эшитиб туриб, бирдан ўзининг Наташага бўлган муҳаббати эсига тушди-ю, бу муҳаббатни ўз хаёлида Рамбалнинг гапириб берганлари билан солиштириб кўрди. Пьер капитаннинг бурч билан муҳаббатнинг кураши ҳақидаги ҳикоясига қулоқ соларкан, ўз севгилисини сўнгги дафъа Сухарев манораси олдида кўриб қолганини барча тафсилоти билан кўз олдига келтирди. Бу учрашув ўшанда Пьерга унчалик таъсир

1 Эрлари карам шўрва ичадиган, ёш-ёш қизларнинг сочи оқ-сарик бўлган Германиядан.

2 Қалбан француз.

3 «Мен сизни ўлимдан сақлаб қолган эдим, энди номусингизни ҳам сақлайман».

қилмаган; бу нарса ҳатто бирон марта унинг хаёлига ҳам келмаган эди. Эндиликда эса бу тасодиф Пьернинг назарида қандайдир муҳим, шоирона бир тасодифдай кўринди.

Ушанда Наташанинг: «Петр Крилич, бу ёққа келинг, мен сизни танидим» деган сўзлари қулоғи остида жаранглаб кетди, унинг кўзлари, табассуми, сафарда кийилдиган каллапўши, унинг остидан чиқиб турган бир тутам сочи кўз ўнгида намоён бўлди... ва буларнинг ҳаммаси унга киши қалбини эритиб юборадиган таъсирчан бир ҳодисадай кўринди.

Капитан дилрабо поляк хоними ҳақидаги ҳикоясини тугатгач, Пьерга, сиз ҳам хотиннинг қонуний эрига нисбатан бўлган муҳаббати туфайли ўз севгингининг баҳридан ўтганмисиз, деб савол бериб қолди.

Пьер бу саволни эшитиб, бошини кўтарди ва хаёлини банд қилиб турган нарсани айтишга эҳтиёж сезди: у хотинга бўлган муҳаббатини сал бошқачароқ тасаввур қилишини айтди. У бутун умрида биргина қизни яхши кўрганини ва ҳамон яхши кўришини ва бу қизнинг висолига етиш ҳеч қачон муяссар бўлмастлигини гапириб берди.

— Tiens!¹— деб қўйди капитан.

Кейин Пьер бу қизни кичкиналигидан севганини, аммо бу ҳақда ўйлашга журъат этолмаганини, чунки қиз жуда ёш эканлигини, ўзи эса асл-насаби номаълум, ғайри қонуний туғилган бир бола эканлигини гапириб берди. Кейин асл-насаби маълум бўлиб, мол-давлатга эга бўлганидан кейин ҳам бу ҳақда оғиз очмаган, чунки қизни жонидан ортиқ севган, ўзи у ёқда турсин, оламдаги барча нарсалардан уни юқори қўйган. Суҳбат шу нуқтага етганда Пьер капитанга мурожаат этиб, сўзларимга тушунмаяпсизми? — деб ундан сўради.

Капитан тушунмаётган бўлсам ҳам давом эттиравринг, деган маънода ишора қилди.

— L'amour platonique, les nuages...²— деб ғудурлаб қўйди капитан.

Винонинг тавсириданми, ё роз айтиш талаби туғилиб қолганиданми, ё бу одам менинг саргузаштимга алоқадор бўлган шахсларни билмайди ва билолмайди деган хаёлга борганиданми, ёки буларнинг ҳаммаси бир бўлиб-

¹ Буни қаранг-а!

² Афлотуний муҳаббат, булутлар...

ми, ишқилиб, Пьернинг қулфи-дили очилиб кетди. У сўзилган кўзларини узоқларга тикиб, чайналиб гапириб, бутун саргузаштини: ўзининг уйланишини ҳам, қандай бўлиб Наташа унинг энг яқин бир дўстини севиб қолганини ҳам, Наташанинг қаллиғига қилган хиёнатини ҳам ва Наташа билан ўзи орасида бўлган содда муносабатни ҳам гапириб берди. Рамбалнинг саволларига жавоб бериб туриб у бошда яширган нарсаларни — киборлар доирасида тутган мавқеини, ҳатто асл-насабини айтиб қўйди.

Пьернинг сўзлаган сўзларидан капитанни энг кўп ҳайратга солган нарса унинг жуда бадавлатлиги, Москвада икки саройи борлиги, у буларнинг ҳаммасидан кечиб, тагин Москвадан чиқиб кетмасдан, асл-насабини яшириб, шаҳарда қолганлиги бўлди.

Улар ярим кечада бирга кўчага чиқишди. Тун илиқ ва ёруғ эди. Ҳовлининг сўл томонида — Петровкада, Москвада ёндигина бошланган ёнғиннинг алангаси кўриниб турар эди. Ўнг томонда янги ойнинг ўроғи, ойнинг рўпарасида эса, Пьернинг назарида, қалбидаги муҳаббат билан борлиқ бўлган ўша ёруғ думли юлдуз муаллақ турар эди. Герасим, ошпаз хотин ва иккита француз дарвозахонада туришар эди. Уларнинг бир-бирлари тушунмайдиган тилда гурунглашиб ўтиришгани эшитиларди. Улар шаҳарнинг устида кўтарилаётган ёнғин шуъласига қарашар эди.

Шундай катта шаҳарнинг узоқ бир бурчида бўлаётган кичкина ёнғин унчалик қўрқинчли эмасдай кўринарди.

Пьер юлдузлари чарақлаб турган баланд осмонга, ойга, думли юлдузга ва ёнғин шафағига қараркан, кўнгли очилиб, меҳри товланиб кетди. «Қара, қандоқ яхши, тагин нима керак?» — деди ўзича. Тўсатдан ўз нияти эсига тушди-ю, боши айланиб, кўнгли озди ва йиқилиб кетмаслик учун деворга суянди.

У янги дўсти билан хайр-мазур қилмасдан, гандираклаб дарвозахонадан нари кетди ва ўз бўлмасига қайтиб кириб диванга чўзилди ва шу оннинг ўзида уйқуга кетди.

XXX

Кўчама-кўча қочиб бораётган ва жўнаб кетаётган аҳоли билан орқага чекинаётган қўшин иккинчи сен-

Бир неча киши буларга келиб қўшилди.

— Қара, лангиллапти,— деди бири,— афандилар. Москва ёняпти, ё Сушевская ё Рогожскаяда бўлса керак.

Ҳеч ким унга жавоб қилмади. Бу одамларнинг ҳаммаси узоқдан кўринаётган янги ёнғиннинг алангасига узоқ вақт индамай қараб қолишди.

Графнинг камердинери чол Данило Терентьич (ҳамма уни шундай деб атар эди) оломон олдига келиб Мишкага ўшқирди:

— Сен нима қиласан бу ерда, саёқ... Граф чақириб қолса, ҳеч ким йўқ; бор, кийимларни йиғиштириб қўй.

— Мен сувга бораётган эдим-ку, ахир,— деди Мишка.

— Данило Терентьич, аланга Москвадан чиқаётганга ўхшайди-ку, нима дедингиз? — деб сўради лакейлардан бири.

Данило Терентьич индамади ва яна узоқ вақт ҳеч кимдан садо чиқмади. Ёнғин шуъласи ёйилиб, борган сайин ловилламоқда эди.

— Э, тангрим, ўзинг сақла!.. шамолни кўринг, ҳамма нарса қуриб қолган...— деди бир товуш.

— Қара, ҳамма ёқни аланга босди. Ё раббим! Ҳатто сўхгалар кўриняпти. Худоё худовандо, осий бандаларингни кечир!

— Ўчиришар дейман.

— Ким ўчиради? — деди шу топгача жим турган Данило Терентьич. Унинг товуши осуда ва мулойим эди.— Москванинг ўзгинаси ёняпти, биродарлар,— деди чол.— Оқ тошдан бино бўлган Москва...— Унинг товуши бирдан жимида ва у тўсатдан, кексаларча йиғлаб юборди. Узоқдан кўринаётган шафақнинг аҳамиятини англамоқ учун бу одамларнинг ҳаммаси гўё чолнинг йиғисини кутиб тургандек эди, биров хўрсинди, биров дуо ўқиди, графнинг кекса камердинери эса ҳиқиллаб йиғларди.

XXXI

Камердинер келиб, Москва ёнаётганини графга хабар қилди. Граф халатини кийди-да, ёнғинни кўргани ташқарига чиқди. Ҳали кийимини ечишга улгурмаган Соня билан madame Schoss бирга чиқди, Уйда Наташа билан графиня ёлғиз қолишди. (Петя оила аъзолари ора-

сида йўқ: у Троицага қараб бораётган полки билан олдинроқ жўнаб кетган эди.)

Графиня Москва ёняпти, деган хабарни эшитиб, йиглаб юборди. Рангида ранг қолмаган, кўзлари бақрайиб қолган Наташа икона остига қўйилган узун скамейкада (у келгандан бери шу ерда ўтирарди) ўтираркан, отасининг сўзига эътибор қилмади. Унинг қулоғи адъютантнинг уч ҳовли наридан эшитилаётган тинимсиз инграшида эди.

— Оҳ, бу қандоқ даҳшат! — деди қўрқиб ва совқотиб ташқаридан қайтиб кирган Соня. — Бутун Москва ёниб битса керак, деб ўйлайман, аланга жуда ваҳимали! Наташа, кел, бир қара, деразадан ҳам кўрса бўлади, — деди Соня синглисини бир илож қилиб овутмоқчи бўлгандай. Наташа худди Сонянинг нима деяётганига тушунмагандай унга бир қаради-ю, яна кўзларини печканинг бурчагига тикди. У эрталабдан бери суратдай қотиб қолган эди; Соня князь Андрейнинг ярадор бўлгани ва буларнинг карвони билан бирга кетаётганини негадир Наташага айтиб қўйган ва бу билан графиняни ҳам таажжублантирган, ҳам хафа қилган эди. Қамдан-кам жаҳли чиқадиган графиня Соняни қаттиқ уришиб берди. Соня йиглади, кечирим сўради, энди бўлса, ўз гуноҳини ювмоқчи бўлгандай ҳадеб синглисига мулозамат кўрсатмоқда эди.

— Наташа, қара, жуда ваҳимали ёняпти, — деди Соня.

— Нима ёняпти? — деб сўради Наташа. — Ҳа, Москва ёняпти-я.

Наташа худди Сонянинг сўзини қайтариб, уни ражжитиб қўйишдан қўрққан ва ундан қутулмоқчи бўлгандай примига бошини деразага яқинлаштириб, яна аввалгидай ўтириб олди.

— Ҳеч нарсани кўра олганинг йўқ-ку, ахир!

— Йўқ, кўрдим, азбаройи худо, кўрдим, — деди Наташа худди мени кўп безовта қилма, деб ёлвораётгандай.

Графиня ҳам, Соня ҳам, ҳозир Москва ва унинг ёниши қанчалик аҳамиятга эга бўлмасин, барибир Наташага таъсир қилмаслигини билар эдилар.

Граф яна ўз жойига — парда орқасига ўтиб чўзилди. Графиня қизи олдига келди, унинг бошига қўлининг орқасини қўйиб кўрди (қизи нотоб бўлган вақтларда у шундоқ қиларди), кейин, иситмаси йўқми, дегандай пешонасига лабини тегизиб ўпди.

— Совқотдингми? Альзойи баданинг титрапти-ку? Етсанг бўлар эди, — деди графиня.

— Ётайми? Ҳа, майли, ётсам ёта қолай. Ҳозир ётаман, — деди Наташа.

Соня бугун эрталаб князь Андрейнинг оғир ярадор бўлганини ва ўзлари билан бирга келаётганини Наташага айтганда, Наташа у қаеридан ва қандай яраланибди? Яраси хавфлими? Уни кўрса бўладими? — деб суриштира берди. Аммо сен уни кўришинг мумкин эмас, у оғир ярадор бўлган бўлса ҳам, ҳаёти хавф-хатар остида эмас, деган гапни эшитганидан кейин бу сўзларга ишонмади шекилли, қанчалик ялинмайин, барибир унашмайди, деган қаноатга келди шекилли, индамай қўя қолди. Бугун йўл бўйи Наташа кўзларини катта очиб (графиня бунини яхши билар ва маъносидан жуда қўрқар эди), қимир этмай, каретанинг бир бурчагида ўтириб қолган ва энди узун скамейкада ҳам айнан ўша ҳолатда ўтирган эди. Наташа бир нарсани ўйлаб топганини, бир қарорга келаётганини ё ўз хаёлида, аллақачон ҳал қилиб қўйганини графиня англади, аммо бу қанақа қарор эканлигини билмагани учун қўрқар ва изтироб чекар эди.

— Наташа, жонгинам, ечиниб, менинг тўшагимга кира қол. (Фақат графиня учун каравотга тўшак солинган, m-me Schoss билан иккала ойимқиз полда, похол устида ётиши керак эди.)

— Йўқ, ойи, мен шу ерда, полда ётавераман, — деди жаҳл билан Наташа ва деразанинг олдига келиб, деразани очиб юборди. Адъютантнинг инграган товуши очиқ деразадан барала эшитила бошлади. Наташа бошини деразадан чиқарди (тун ҳавоси рутубатли эди), графиня қизининг нозик бўйини йиғидан титраб, дераза ромига урилаётганини кўрди. Инграётган бу одам князь Андрей эмаслигини Наташа биларди. Князь Андрей ўзлари билан бир ҳовлида эканидан ҳам, у даҳлизнинг нарёгидаги уйда ётганидан ҳам Наташа хабардор эди; лекин адъютантнинг юракни эзадиган тинимсиз инграши уни йиғлатди. Графиня Соня билан кўз уриштириб олди.

Графиня Наташанинг елкасига қўлини тегизиб:

— Жон қизим, оппоқ қизим, ётгин, ёта қолгин! — деди. — Кел, ёт энди.

— Ҳа, ётаман, ҳозир ётаман, — деди Наташа ва шошиб-пишиб юбкасининг боғичини узиб, ечина бошлади. У кўйлақни ечиб, кофтасини кийди, оёқларини йиғиштириб,

полга тўшалган ўрнига ўтирди-да, битта қилиб ўрилган илгичка ва калтароқ сочини олдига ташлаб, бошқатдан ўра бошлади. Илгичка, узун бармоқлари тез-тез ҳаракат қилиб, сочини ўриб тугиб қўйди. Наташа бошини одатдагидай гоҳ у ёққа, гоҳ бу ёққа буриб қарар, ўқрайиб қолган кўзлари рўпарасидаги нарсага тикилиб турар эди. Тунги кийимини кийиб бўлгандан кейин Наташа пичан устида тўшалган чойшаб устига, эшикка-яқин жойга чўзилди.

— Наташа, сен ўртада ёт, — деди Соня.

— Шу ерда ётавераман, — деди Наташа. — Ётмайсизларми сизлар ҳам, — деди у жеркиб. Кейин юзини ёстиққа қўйиб ётди.

Графиня, m-me Schoss ва Соня наридан-бери ечиниб, тўшакка кирдилар. Уйда битта қорачироқ ёниб турар эди. Лекин ташқари икки чақирим нарида — Кичик Митишчида бўлаётган ён-иннинг шуъласидан ёришиб кетган, Мамоновнинг казаклари тор-мор қилган қовоқхонадан халойиқнинг қий-чуви, кўчанинг нариги томонидаги ҳовлидан эса адъютантнинг инграши ҳамон эшитилар эди.

Наташа анчагача ички ва ташқи товушларга қулоқ солиб, қимирламай ётди. У бошда онаси дуо ўқиб, хўрсиниб қўйганини, унинг остидаги каравот ёғирлаганини, m-me Schoss одатдагича ҳуштак чалиб хуррак отганини, Соня бир маромда нафас олаётганини эшитди. Кейин графиня секин қизини чақирди, лекин Наташа овоз бермади.

— Ухлади шекилли, ойи, — деди секин Соня. Графиня бир оз индамай ўтиргандан кейин яна бир карра чақириб кўрди, лекин бу гал ҳам жавоб бўлмади.

Шундан кейин, кўп ўтмай, Наташа онаси бир маромда нафас олаётганини эшитди. Наташа кўрпа остидан чиқиб турган яланғоч оёқлари полда совқотаётган бўлса ҳам қимир этмай ётаверди.

Бир чигиртка худди ҳаммага ғолиб келгани учун шод-хуррам бўлаётгандай кавакда чириллади. Узоқда бир хўроз қичқирди, берироқдагилари унга жавоб қилди. Қовоқхонадан келаётган ҳайқириқ тинди; фақат адъютантнинг ўша оҳу воҳи эшитиларди холос. Наташа бошини кўтарди.

— Соня, ухладингми? Ойи? — деди шивирлаб Наташа. Ҳеч кимдан садо чиқмади. Наташа эҳтиётлик билан оҳиста ўридан турди, чўқинди, яланғоч кичкина ва бақувват оёғи билан ифлос совуқ полга босди. Пол ёғирлаб

кетди. Наташа мушукчадай енгил одим отиб, югуриб эшик олдига борди-ю, унинг совуқ қабзасидан ушлади.

Наташанинг назарида оғир бир нарса бир маромда гурсиллаб, уй деворларига урилаётгандай эди: бу нарса кўрқув, даҳшатдан орзиқаётган ва муҳаббатдан абгор бўлган қалбининг садоси эди.

Наташа эшикни очиб, бўсагадан ҳатлаб ўтди ва даҳлизга — совуқ ерга оёқ қўйди. Салқинда анча тетик бўлиб қолди. У полда одам ётганини яланғоч оёғи билан пайпаслаб билиб, унинг устидан ҳатлаб ўтди-ю, князь Андрей ётган хона эшигини очди. Уй қоп-қоронғи эди. Тўрдаги бурчакда, устида бир нима ётган каравотнинг ёнида, скамейкада ёниб битаётган шам турган эди.

Наташа князь Андрей ярадор бўлганини ва шу ерда эканини эрталабоқ эшитган ва бир илож қилиб уни кўришга аҳд қилган эди. Кўришишдан мурод нима эканлигини билмаса ҳам бунинг изтиробли бўлишини билар, лекин шундай бўлишига қарамай, учрашиш зарурлигини сезар эди.

Куни бўйи у, кечаси князь Андрейни бориб кўрман, деган умид билангина яшади. Бироқ ўша фурсат nasib бўлганда унинг юраги дов бермай қолди. Унинг қаери шикаст едикин? У қандай аҳволга тушдикин? У ҳам тинимсиз инграётган адъютантга ўхшармикин? Ҳа, у ҳам худди шунга ўхшаса керак. Наташанинг тасавурида князь Андрей шу мудҳиш инграшнинг тажассуми эди. Наташа бурчакда ётган бир нарсани кўриб, князь Андрейнинг кўрпа остида букилиб ётган тиззаларини елкаси деб гумон қилди-ю, кўз олдига абжағи чиққан бир жасадни келтирди ва ўти ёрилиб тўхтади. Бироқ енгил бўлмайдиган бир куч уни олға сурди. У эҳтиёт бўлиб бир-икки қадам қўйди-ю, алланима балолар қалашиб ётган кичкина уйнинг ўртасига бориб қолди. Уйда икона остидаги чорпояда бир киши (Тимохин), полда икки киши (доктор билан камердинер) ётган эди.

Камердинер бошини кўтариб, алланима деб шивирлади. Тимохин ярадор оёғининг зирқираб оғришидан кўз юмолмай ётган эди, бирдан эгнига оқ кўйлак билан кофта, бошига кечасилик каллапўш кийган қизнинг пайдо бўлиб қолганига ҳангу манг бўлиб, кўзларига ишонмай қараб қолди. Камердинернинг кўрққансимон, уйқу аралаш: «Сизга нима керак? Нима қиласиз бу ерда?» деган сўзи Наташани бурчакда ётган нарсанинг олдига тезроқ боришга

мажбур қилди холос. Бу жасад одамга минг ўхшамаса ҳам, минг кўрқинчли бўлса ҳам, Наташа уни кўрмоқчи бўлди. У камердинернинг ёнидан ўтди, ёниб битаётган шам ёришиб кетди-ю, Наташа қўлларини кўрпанинг устига ташлаб ётган князь Андрейни, илгари ўзи кўриб юрган ўша князь Андрейни кўрди.

Князь Андрей илгаригидай эди; лекин унинг бўриққан юзи, севинчдан порлаб Наташага тикилиб турган кўзлари, айниқса, кўйлагининг қайтарма ёқаидан чиқиб турган гўдакларникидай нозик бўйни уни жуда маъсум қилиб кўрсатар эдики, Наташа ҳеч қачон уни бу ҳолатда кўрмаган эди. У князь Андрейнинг олдига келди-ю, ёшларга хос эпчиллик билан унинг қаршисида тиз чўкди.

Князь Андрей жилмайиб унга қўл чўзди.

XXXII

Князь Андрей Бородино жанг майдонининг яра боғлайдиган пунктида ўзига келганига етти кун бўлган. Ўшандан бери у ҳар куни гоҳ ҳушга келиб, гоҳ ҳушдан кетиб ётган эди. Бирга келаётган доктор князнинг иситмада ёниб ётгани ва зарарланган ичаги газак олганини кўриб ундан умидини узган эди. Бироқ етти кун деганда у бир бурда нон билан бир пиёла чойни ҳузур қилиб ичди ва доктор унинг иситмаси тушганини пайқади. Князь Андрей эрталаб ўзига келди. Москвадан чиққан куннинг биринчи кечаси ҳаво хийла илиқ бўлгани учун князь Андрейни коляскадан олишмади, касал ўша ерда тунаб қолди, лекин Митишчига келганда ярадорнинг ўзи ичкарига олиб киришларини талаб қилди ва чой сўради. Кўтариб ичкарига олиб кираётганларида жони сғриб дод деб юборди-ю, яна ҳушдан кетди. Буклама каравотга ётқизгандан кейин у узоқ вақт кўзини очмай қимирламай ёғди. Кейин кўзини очди-ю, секин: «Чой нима бўлди?» — деб шивирлади. Шу ҳолатда ҳам чой сўраш кераклиги эсида турганига доктор ҳайрон қолди. У томирини ушлаб кўрди-ю, илгаригидан кўра дуруст ураётганини пайқаб, ҳам таажжубланди, ҳам таъби хира бўлди. Чунки ўз тажрибасидан князь Андрейнинг ўлишини, ҳозир ўлмаган тақдирда ҳам кейинроқ, кўп азоб-уқубат чекиб ўлишини билар эди. Князь Андрей билан бирга ўша Бородино жангида оёғидан ярадор бўлган, Москвада буларга қўшилган полкдоши, бурни қип-қизил майор Тимохин ҳам кетаёт-

ган эди. Буларга бир доктор, князнинг камердинери билан кучери ва икки денщик ҳамроҳ бўлиб бормоқда эди.

Князь Андрейга чой беришди. У апил-тапил чой ичаркан, худди бир нимани эсламоқчи ва уқиб олмоқчи бўлгандай иситмадан қизарган кўзлари билан қаршисидаги эшикка тикилиб қолди.

— Бўлди, ичмайман. Тимохин шу ердами? — деб сўради. Тимохин чорпоядан эмакляб, унинг яқинига борди.

— Мен шу ерданман, тўрам.

— Яранг қалай?

— Меникими? Меники-ку дуруст-а, аммо сизники қалай? — Князь Андрей худди бир нарсани эслагандай, яна ўйга ботди.

— Битта китоб керак эди, топилармикин?

— Қанақа китоб?

— Инжил-да! Ўзимда йўқ.

Доктор топиб беришни ваъда қилди-да, ўзингизни қандай сезяпсиз, деб сўрай бошлади. Князь Андрей докторнинг барча саволига нохушлик билан, лекин бамаъни жавоб қайтарди, кейин остимга лўла қўйинглар, бўлмаса ётиб бўлмаяпти, ярам азоб беряпти, деб илтимос қилди. Доктор билан камердинер унинг устидаги шинелини кўтаришди ва яранинг сассиқ ҳидидан афтларини буриштириб, азоб бераётган жароҳатни кўришди. Нимадир докторга ёқмади, ниманидир тузатди-ю ярадорни шундай ағдардики, бечора оғриқдан инграб, яна ҳушдан кетди ва алаҳлай бошлади. У ўша китобни тезроқ топиб келинглар, бошим остига қўйинглар, деб жаврар эди.

— Битта китобни топиб келиш нима деган гап? — дер эди у. — Ўзимда йўқ, худо ҳақи, шу китобни топиб келиб, бир дақиқагина бошим остига қўйинглар, — дер эди князь Андрей аянчли товуш билан.

Доктор қўл ювгани даҳлизга чиқди.

— Ҳеч инсофлари йўқ-да, нима дедингиз, — дерди доктор қўлига сув қуяётган камердинерга. — Бир дақиқагина қарамай қолган эдим. Шу қадар ёмон оғрийдик, мен унинг чидаётганига ҳайронман.

— Лўлани қўйдик шекилли, ё парвардигор! — деди камердинер.

Князь Андрей қаерда эканини, нима бўлганини биринчи мартаба коляска Митишчида тўхтаганида ва ярадор бўлгани эсига тушиб, мени ичкарига олиб киришлар, деб сўраганида англаган эди. Яна жон оғриғидан

фикрлари чувалашиб кетди-ю, иккинчи мартаба уйда, чой ичаётганида ўзига келди, яна барча бошидан кечирганларини эслади, ёмон кўрадиган кишисини яра боғлайдиган пунктда учратганини, унинг азоб чекаётганини кўриб, бахт-саодатдан дарак берадиган бу янги фикр бошига келганини яққолроқ тасаввур қилди. Бу фикр аниқ ва равшан бўлмаса ҳам яна унинг хаёлини банд қилди. У энди янги бахтга эришганини ва бу бахт билан инжил орасида қандайдир алоқа борлигини эслади. У шунинг учун ҳам инжилни сўраган эди. Бироқ ноқулай ётгани учун, яраси оғригани ва уни яна у ёнбошига ағдаришгани учун фикри чувалашиб кетди ва учинчи мартаба тунги сукунатда ўзига келди. Атрофидагиларнинг ҳаммаси маст уйқуда. Даҳлизнинг нарёида чигиртка чирилламоқда, кимдир кўчада бақириб, ашула айтмоқда, столда, икона устида, деворларда сувараклар изғиб юрмоқда, семиз бир пашша князь Андрейнинг бош томонида ва ёниб битаётган каттакон шамнинг олдида гўнгиллаб айланмоқда.

Князь Андрейнинг руҳий ҳолати соғлом эмас эди. Соғлом киши одатан бир вақтда жуда кўп нарсани ўйлайди, сезади ва эслайди, лекин бу фикр ва ҳодисалардан бир қисмини танлаб олиб, ўз диққати эътиборини мана шу ҳодисага жалб эта олиш лаёқатига эга бўлади. Соғлом киши ўй-хаёл гирдобига ғарқ бўлиб ўтирган чоғида биров кириб қолса, хаёлини бўлиб, бирор мулоим сўз айтади-ю, яна ўз фикр-хаёли билан банд бўлади. Князь Андрейнинг руҳий ҳолати эса бу жиҳатдан соғлом эмас эди. Унинг бутун маънавий кучи илгаригидан кўра бардамроқ, ойдинроқ бўлса ҳам, лекин иродасига бўйсунмас эди. Айни бир вақтда минг хил ўй-хаёл ва тасаввур уни чулғаб олар эди. Баъзан унинг фикри шу қадар равшан, тез ва теран ишлар эдики, соғломлигида ҳам бу тариқа ишлашга ожизлик қилар эди, лекин бу фикр тўсатдан узилиб кетиб, унинг ўрнини кутилмаган бир тасаввур банд этарди, аввалги фикрига қайтишга мажол қолмас эди.

Князь Андрей нимқоронғи ва соқит уйда чақчайиб қолган кўзларини қаршисига тикиб, узаниб ётаркан, ўзича ўйлар эди: «Балли, менинг қаршимда одамдан ажратиб бўлмайдиган бир янги бахт эшиги очилди. Бу бахт моддий кучдан, инсонга таъсир этиши мумкин бўлган ё зоҳирий моддий таъсирдан холи бўлган, кўнгилгагина ором берадиган севги бахтидир! Бунинг ҳамма фаҳмлайди,

лекин англашга фақат худонинг ўзи англайди, фақат худонинг ўзи инсоннинг пешонасига ёзади. Хўп, худо қандай қилиб буни пешонамга ёзади? Нега, ўғлим?.. Тўсатдан бу фикр-хаёлларнинг ипи узилди-ю, князь Андрей секин пичирлаётган бир товушни эшитди (бу товушни босинқираётганидами, ўнгидами эшитаётганини ажратолмади), бу товуш ҳадеб бир мақомда: «пити-пити-пити» кейин «и-ти-ти» яна «пити-пити» ва яна «и-ти-ти» деб пичирлар эди. Шу билан бирга, пичирлаётган бу мусиқий садонинг остида князь Андрей юзида, юзининг қоқ ўртасида нозик игна ё ингичка тарашадан ажойиб бир енгил иморат бунёдга келаётганини сизди. У бунёдга келаётган бу иморат қулаб кетмаслиги учун (минг оғир бўлса ҳам), бир илож қилиб мувозанат сақлаб туриш кераклигини сезар, лекин, барибир иморат қулаб кетар ва яна бир мақомда пичирлаётган мусиқий шивирлаш остида бошқатдан аста-секин қад кўтарар эди. «Чўзилди! Чўзилди! Чўзилиб кетяпти ва ҳамон чўзиляпти»,— дер эди ўзича князь Андрей. У шивирлашга қулоқ солиб, игнадан бино бўлаётган бу иморатнинг чўзилгани ва барпо бўлаётганини сезаркан, аҳён-аҳёнда шамнинг қизғиш шуъласини кўрар, суваракларнинг шитир-шитири, ёстиғи ва юзига ҳадеб қўнаётган пашшанинг қанот қоқишини эшитиб қолар эди. Ҳар гал юзига пашша келиб урилганда князь Андрей худди бир жойи жизиллаб куйгандай бўлар, лекин шу билан бирга юзи устида бино бўлаётган иморатнинг қоқ ўртасига пашша келиб урилса ҳам иморат қуламай турганига таажжубланар эди. Аммо бундан бошқа яна бир муҳим нарса бор эди. Бу нарса бўсағада оқариб кўринган сфинкс ҳайкал бўлиб, бу ҳайкал ҳам князь Андрейни босмоқда эди.

«Балки бу ўзимнинг столда турган кўйлагимдир,— деб ўйларди князь Андрей,— мана буниси ўзимнинг оёғим, ана униси эшик; лекин нима учун бу бино ҳеч битмайди ва чўзилгани-чўзилган ва пити-пити ва ти-ти-и пити-пити...» Князь Андрей кимгадир мурожаат этиб: — кўй энди, худо ҳаққи, бўлди, деб зўрға ёлворди. Тўсатдан унинг фикри ва туйғулари яна ниҳоят даражада ойдинлашиб кетди.

«Балли, муҳаббат (деб ўйлади у яна тамомила очик-ойдин), лекин бу муҳаббат бирон нима туфайли, бирон нарса туфайли, бирон сабаб туфайли вужудга келган муҳаббат эмас бу муҳаббат ўлим тўшагида ётиб ўз ганимимга рўпара келиб қолган чоғимда илк дафъа сезганим

муҳаббатдир, мен ҳарқалай уни севиб қолдим. Мен сезган севи руҳнинг асли жавҳаридир, бундай бир севи учун моддий бир нарсанинг ҳожати йўқ. Мен ҳозир ҳам мана шу ёқимли туйғуни сезмоқдаман. Ўз яқинларингни севиш, ўз ганимларингни севиш, ҳамма нарсани севиш, худони барча тазохиротида севиш керак. Азиз бир кишингни инсоний муҳаббат билан севишинг мумкин; аммо ганимингни муҳаббати илоҳий билан сева оласан. Мана шунинг учун ҳам мен ўша одамни севиб қолганимни сезганимда шу қадар хурсанд бўлдим. У одам нима бўлдикин? Тирикмикин у... Инсоний муҳаббат билан севиб туриб, кейин ўша одамни ёмон кўриб қолишинг ҳам мумкин, аммо илоҳий муҳаббат мангу муҳаббатдир. Бу муҳаббатни ўлим ҳам, бошқа нарса ҳам барбод қилолмайди. Қалбнинг жавҳари шу муҳаббатдир. Ўз ҳаётимда мен қанчадан-қанча одамларни ёмон кўрганман. Аммо ўзим севганим одамлар ичида ҳеч кимни бу даража яхши кўрган ҳам эмасман, ҳеч кимни бунчалик ёмон кўрган ҳам эмасман». У Наташани яққол кўз олдига келтирди, илгари уни ўзигагина хос бутун гўзалликлари билан тасаввур этиб, бундан ўзи баҳра оладиган бўлса, ҳозир биринчи мартаба унинг қалбини тасаввур қилиб кўрди. Шунда князь Андрей Наташанинг туйғусини, изтиробини, мулзамлигини, пушаймон еганини англади. Сени олмайман, деб унга нисбатан нақадар шафқатсизлик қилганини, ундан муносабатини узиб, нақадар бағритошлик қилганини биринчи мартаба фаҳмлади. «Қошки тағин бир мартаба унинг дийдорини кўра олсам эди. Қошки ўша кўзларга боқиб, бир марта айт...»

Яна пити-пити-пити ва ти-ти, яна пити-пити—ўнг этиб пашша ўзини уриб олди... Тўсатдан унинг диққати бошқа ҳақиқат ва хаёлот оламига кўчди, бу оламда айрим бир ҳодиса юз бермоқда эди. Бу оламда ҳамон ўша бино, бузилмасдан қурилмоқда, бир нима ҳамон чўзилиб бормоқда, шам ҳамон қизил доира шаклида ёнмоқда, сфинксга ўхшаб ётган кўйлак ҳамон эшик олдида турарди; бироқ, булардан ташқари, бир нима гич этди-ю, уйга тоза ҳаво кирди ва бўсағада янги бир оқ сфинкс пайдо бўлди. Бу сфинкснинг бошида князь Андрей ҳозир ўйлаб ўтирган ўша Наташанинг сўлгин юзи ва ўтдай ёниб турган кўзлари бор эди.

«Э, босинқирашдан тўйдим-ку!» деб ўйлади князь Андрей бу чехрани ўз хаёлидан йироқлаштиришга уриниб. Аммо бу чехра ҳақиқатга ўхшаб унинг қаршисида

турар ва унга яқинлашиб келар эди. Князь Андрей аввалги соф фикрлар оламига қайтмоқчи бўлди, лекин ундай олмади; босинқираш уни яна ўз қучоғига олди. Секин шивирлаётган товуш яна бир зайлда пичир-пичир қилар, нимадир князь Андрейни босар, бир нима чўзилар ва бу ғалати чехра қаршисида турарди. Князь Андрей ҳушига келиш учун бор кучини йиғди: у қимирлаб кўрди, лекин бирдан қулоғи шанғиллаб, кўзлари тинди-ю, худди сувга чўккан кишидай ҳушдан кетди. Князь Андрей ҳушига келганда Наташа, дунёдаги барча кишилардан ортиқроқ севмоқчи бўлган, энди унга аён бўлган соф илоҳий муҳаббати билан севмоқчи бўлган ўша тирик Наташа қаршисида тиз чўкиб турган эди. Бу қиз ҳақиқий, тирик Наташа эканини англаб, князь Андрей ҳайрон бўлмади, лекин ичида суюнди. Наташа йиғидан ўзини тийиб, тиз чўкиб тураркан, худди ерга ёпишиб қолгандай қимир этмасдан, кўрқа-писа унга тикилар эди. Унинг рангиқути учган ва юзи суратдай қотиб қолган, ияги фақат хиёл титрар эди.

Князь Андрей енгил тортиб, хўрсинди ва жилмайиб қўл узатди.

— Сизмисиз? — деди у. — Бу қандай бахт!

Наташа тиз чўккан ҳолда, чаққонлик билан, лекин эҳтиёт бўлиб, князь Андрейга яқинлашди, секин унинг қўлини олди-да, бошини эгиб, хиёл лабини тегизиб ўпа бошлади.

— Кечиринг! Мени кечиринг! — шивирлаб деди Наташа бошини кўтариб князь Андрейга қараркан. — Мени кечиринг!

— Мен сизни севаман, — деди князь Андрей.

— Авф этинг...

— Нимани авф этаман? — деб сўради князь Андрей.

Наташа эшитилар-эшитилмас тутилиб-тутилиб:

— Қил... мишларим учун мени кечиринг, — деб шивирлади-ю, лабларини князь Андрейнинг қўлига аста тегизиб, тез-тез ўпа бошлади.

Князь Андрей унинг кўзларига қарамоқчи бўлиб, қўли билан Наташанинг юзини кўтарди-да:

— Мен сени илгаригидан кўра кўпроқ, қаттиқроқ севаман, — деди.

Наташа хурсандликдан кўзларига ёш олиб, уялинқираб, ҳам ачинган, ҳам суюнган ҳолда меҳр билан князь Андрейга қараб турар эди. Наташанинг озғин ва сўлғин

юзи, шипинқираган дудоқлари хунуқкина эмас, ҳатто қўрқинчли эди. Лекин князь Андрей унинг юзига эмас, балки кулиб турган жуда чиройли кўзларига қарар эди. Уларнинг орқасидан товуш эшитилди.

Камердинер Петр уйқудан буткул уйғониб, докторни уйғотди. Оёғининг дардига чидолмай ухлай олмаган Тимохин аллақачондан бери бўлаётган воқеани кўриб турар, яланғоч баданини чойшаб билан беркитиб, чорпояда қўнишиб ётар эди.

— Бу нимаси? — деди доктор бошини тўшакдан кўтариб. — Марҳамат қилиб чиқинг, хоним афандим.

Шу чоқ хизматкор қиз эшикни тақиллатди. Қизи йўқолиб қолганидан огоҳ бўлган графиня уни юборган эди.

Наташа худди уйқусираб юрган чоғида уйғотиб юборилган кишидай, уйдан чиқди-да, ўз хонасига келиб йиғлаганича ўзини тўшакка отди.

Шу кундан бошлаб Ростовларнинг бутун сафари давомида, улар қаерда дам олишмасин ва тунамасин, Наташа ярадор Болконскийнинг олдидан жилмади ва доктор қиз боланинг бунчалик сабот ва касалга бу қадар маҳорат билан қараганини кўриб тан берди.

Князь Андрей йўлда Наташанинг қўлида ўлиб қолишидан (докторнинг гапига қараганда, бу эҳтимолдан йироқ эмас эди) графиня ҳарчанд қўрқаётган бўлса ҳам, лекин қизига индаёлмади. Ярадор князь Андрей билан Наташанинг муносабати хийла яқин бўлиб қолганлигидан, Болконский тузалиб кетса булар яна бояғидай келин-куёв бўлиб қолади, деган фикр хаёлга келса ҳам, лекин ҳеч ким, ҳатто Наташа билан князь Андрей ҳам бу тўғрида оғиз очмас эди. Фақат Болконскийнинг эмас, балки бутун Россиянинг боши узра муаллақ турган ва ҳал этилмаган ҳаёт-мамот масаласи бошқа ҳамма масалани кўланкада қолдирган эди.

XXXIII

Пьер 3 сентябрда уйқудан кеч уйғонди. Унинг боши оғрир, ечинмай ётган кийими таъбини кир қилар, кеча кечқурун қилиб қўйган уятли иши эсига тушиб, кўнгли ғаш бўларди. Уни номусларга ўлдираётган нарса кеча капитан Рамбаль билан қилган суҳбати эди.

Соат ўн бир бўлган бўлса ҳам ҳаво булутга ўхшаб кўринди. Пьер ўрнидан турди, кўзларини ишқалади,

Герасим яна ёзув столига қўйиб кетган қўндоғи нақшин тўппончани кўриб, қаерда ётгани, бугун нималар қилиши кераклиги эсига тушди.

«Кечикмадиммикин? — деб ўйлади Пьер. — Йўқ, ўн иккисиз у Москвага кирмаса керак». Пьер нималар қилмоқчи эканлиги ҳақида бош қотириб ўтирмай, амалий иш бошлашга шошилди.

Пьер кийим-кечагини тузатиб, тўппончани қўлига олди-ю, ташқарига чиқмоқчи бўлди. Бироқ шу он, биринчи мартаба қанақа қилиб кўчада тўппончани қўлимда олиб юраман, деган фикр хаёлига келди. Бу каттакон тўппончани ҳатто кенг кафтаннинг ичига ҳам беркитиб бўлмас эди. Уни билинтирмасдан, на камарга осиб бўларди, на қўлтиққа яшириб. Бундан ташқари, тўппонча ўқланмаган, уни ўқлашга Пьер фурсат топмаган эди. «Барибир ханжар керак бўлади», — деди Пьер ўзича. Ваҳоланки Пьер ўз ниятини амалга ошириш йўлларини бир эмас, бир неча бор ўйларкан, 1809 йилдаги студентнинг энг асосий хатоси Наполеонни ханжар билан ўлдирмоқчи бўлган эди, деган қарорга келган эди. Бироқ, Пьер асосий мақсади олдига қўйган вазифани бажариш эмас, балки ўз ниятида турганини ва бу ниятни амалга ошириш учун бел боғлаганини ўзига кўрсатмоқчи бўлгандай шошиб-пишиб Сухарев манораси олдида тўппонча билан бирга сотиб олган кўк қинли, дами қайтган ўтмас ханжарни олиб, уни жилети остига яширди.

Пьер кафтан устидан камарини боғлаб олди, шапкасини бостириб кийди-да, товуш чиқармасликка ва капитанга дуч келмасликка уриниб, коридордан кўчага чиқди.

Пьер кеча кечқурун ёнғинга аҳамият бермаган эди, бир кечада хийла зўрайибди. Москва энди ҳар томондан ёнмоқда эди. Карета растаси ҳам, Замоскворечье ҳам, Гостиний двор ҳам, Поварская кўчаси ҳам, Москва дарёсидаги кемалар ҳам, Дорогомилово кўприги ёнидаги ўтин бозори ҳам, хуллас, ҳамма томон баравар ёнмоқда эди.

Пьер тор кўчалар билан юриб, Поварская кўчасига чиқиши, у ердан Арбатга, Никола Явленний черковига бориши керак эди; Пьер ўз ниятини шу ерда амалга оширишни аллақачонлар мўлжаллаб қўйган эди. Кўп ҳовлиларнинг дарвозаси ва дераза қопқоғи берк. Кўча ва тор кўчалар бўм-бўш. Ҳаводан куйинди ва тутун ҳиди келиб турар эди. Аҳён-аҳёнда қўрқиб-писиб, хавотир олиб бо-

раётган руслар, турқидан шаҳар одами эмас, лагерь одами эканлиги кўриниб турган ва кўчанинг ўртасидан бораётган французлар кўзга ташланиб қолар эди. Руслар ҳам, французлар ҳам Пьерга таажжубланиб қарар эди. Руслар фақат унинг узун ва йўгон гавдаси, чимирилган қоши, ўй-хаёлга ботиб, изтироб чекаётгандай кўринган юзи ва бутун бўй-бастигагина эмас, балки бу одам қайси табақага мансуб экан, деб ҳам қизиқиб қараётган эди. Французлар эса Пьерга айниқса шунинг учун ҳам таажжубланиб қараётган эдики, бошқа руслар французларни кўрққансимон, қизиқсиниб кўздан кечирсалар, Пьер уларга парво ҳам қилмас эди. Бир дарвозанинг олдида учта француз тил билмайдиган русларга алланарсани тушунтираётган экан, Пьерни тўхтатиб, французча биласанми, деб сўрашди.

Пьер йўқ, деган маънода бош чайқаб йўлида кетаверди. Бошқа бир тор кўчага кирганда кўк яшик олдида турган француз соқчиси Пьерга қараб бақирди, Пьер эътибор бермай кетаверди, фақат соқчи иккинчи мартаба даҳшатли товуш билан қичқирганда ва милтиқ шиқирлаганда Пьер кўчанинг нариги томонидан бориш керак эканлигини пайқади. Пьернинг қулоғи ҳеч нарсани эшитмас, кўзи атрофидаги нарсаларни кўрмас эди. У Наполеонни ўлдириш ҳақидаги ниятини кўнглида худди мудҳиш ва ўзига ёт бир нарсадай шошиб-пишиб кўрқув аралаш олиб борар, кеча кечқурун бўлган воқеани эслаб, бирон ҳодиса юз берса, тагин бу ниятимга етолмай қолмайин деб кўрқар эди. Бироқ ўз ниятини амалга ошириш Пьерга насиб бўлмаган экан. Бундан ташқари, ҳеч ким йўлда Пьерни тўхтатмаган тақдирда ҳам унинг бу нияти амалга ошмас эди, чунки Наполеон тўрт соат муқаддам Дорогомиллов деган жойдан келиб, Арбат кўчаси билан Кремлга ўтиб кетган эди, ҳозир таъби жуда хира бўлиб, подшонинг Кремль саройидаги кабинетида ўтирар, ён-ғинни ўчириш, талончиликнинг олдини олиш, аҳолини тинчитиш ҳақида шошилинич суратда тадбир кўриш учун батафсил буйруқлар берар эди. Аммо Пьер бундан беҳабар эди; у бутун фикри зикри олдида турган иш билан банд бўлган ҳолда, қайсарлик қилиб, амалга ошириб бўлмайдиган ишни ўз бўйнига олган киши сингари изтироб чекар, бу иш оғир бўлгани учун эмас, балки табиатига мос келмагани учун изтироб чекар эди; у ишнинг айни долзарбида бўшашиб қолишдан ва бунинг оқибатида бербурд бўлиб қолишидан кўрқар эди.

Пьер гарчи ҳеч нарсани эшитмаётган ва кўрмаётган бўлса ҳам, савқ табиий билан Поварскаяга чиқадиган жин кўчаларда адашмай юриб борди.

Пьер Поварская кўчасига қанча яқинлашса, тутун шунча кўпаяверди ва ҳатто ёнғиннинг иссиғи ура бошлади. Онда-сонда уйларнинг томлари оша ёнғиннинг алангаси кўринар эди. Кўчаларда одам кўп, буларнинг ҳаммаси ҳаяжонда эди. Аммо Пьер атрофида фавқулодда бир ҳодиса юз бераётганини сезса ҳам парво қилмасдан ёнғинга томон бораверди. У бир томони Поварская кўчаси, иккинчи томони князь Грузинскийнинг боғига туташган каттакон ялангликни кесиб ўтган ёлғиз оёқ йўлдан кетаётганида бирдан жони борича қичқириб йиғлаётган хотин кишининг товушини эшитди. Пьер худди уйқудан уйғонгандай тўхтади ва бошини кўтарди.

Ёлғиз оёқ йўлнинг четида, қуриб чанг босиб кетган ўтнинг устида уй-рўзгор буюмлари; парқу тўшак, самовар, икона ва сандиқлар қалашиб ётган эди. Ерда, сандиқларнинг олдида қора, кенг пальто билан каллапўш кийган ўрта яшар, озғин, тишлари сўйлоқ бир аёл ўтирган эди. Аёл чайқала-чайқала алланималар деб жавраб, қақшаб йиғламоқда эди. Кир босган кўйлакча билан кенг пальто кийган, қўрққанидан рангида ранг қолмаган иккита қизча (бири ўн, иккинчиси ўн иккиларга кирган эди) мунғайиб, онасига қараб туришар эди. Еттиларга кирган, эғнида чакмонча, бошига бировнинг каттакон шапкасини кийиб олган ўғилча кампир момосининг қўлида додламоқда. Афғ-боши кир дастёр қиз эса сандиқ устида ўтираркан, оқиш сочларини ёзиб, куйган толаларини ҳидлаб-ҳидлаб узиб ташламоқда эди. Аёлнинг эри — вицмундир кийган, чанбарак соқол — бақенбард қўйган, тақир қирдирган чакалари бостириб кийган шапкаси остидан кўринаётган ўрта бўйли, хиёл букчайган, юзи қотиб қолган киши, қалашиб ётган сандиқларни жилдириб, уларнинг остидан аллақандай кийим-кечакларни тортиб олмоқда эди.

Аёл Пьерни кўра солиб, ўзини унинг оёғи остига ташлади.

— Войдод, яхшилар, ёрдам қилинглар, православ христианлар, нажот беринглар, бўтагинам, ёрдам беринг!.. Биронтангиз ёрдам қилинг! — деди аёл йиғлаб-йиғлаб. — Қизгинам!.. Қизчам!.. Кичкина қизчамни таш-

лаб келишибди!.. Куйиб кетгандир! Войдод, сени шу умид билан ўстирган... Войдод!

Эри бошқалар олдида ўзини оқлаш учунгина бўлса керак, хотинига қараб:

— Бўлди, Марья Николаевна, — деди секин. — Синглинг олиб кетгандир, бўлмаса қаёққа кетади!

Хотин бирдан йиғини йиғиштириб қўйди-ю, эрига қараб бақирди:

— Серраймай ўл, нобакор! Бағритош бўлмасанг, ўз қизингга жонинг ачимасмиди. Бошқа ота бўлса ўзини ўтга ташлаб олиб чиқар эди. Бу нобакарни ота ҳам деб бўлмайди, одам ҳам деб бўлмайди, сиз олижаноб одам-сиз, — деб хотин бидирлаб Пьерга мурожаат қилди. — Қўшни ҳовли ёниб кетди, ўт бизникига ҳам ўта бошлади. Дастёр қиз ёняпти, деб дод солди. — Ўша ондаёқ наридан-бери нарсаларни йиғдик. Устимиздаги кийимимиз билан уйдан қочиб чиқдик... Олиб чиққан нарсамиз шу холос... Дуо олган вақтимда ҳады қилинган икона билан сепимга олиб келган парқу тўшакни олдим холос, бўлак ҳаммаси қолиб кетди. Болалар қани, деб қарасам, Катечка йўқ... Оҳ-оҳ-оҳ! Э худоё!.. — яна аёл ҳўнграб йиғлай бошлади. — Болажонгинам ёниб кетди! Куйиб кетди!

— Қизингиз қаерда, қаерда қолиб кетди? — деб сўради Пьер. Пьернинг юзида пайдо бўлган жонланишни кўриб аёл бу одам ёрдам қилишга қодир, деган ўйга борди.

— Отагинам! Қиблагоҳим, — деб хотин Пьернинг оёғига ёпишди. — Сени худо етказди, ҳеч бўлмаса юрагимга таскин бер... Аниска, кел, ер юткур, бу кишини бориб кўрсат, — деб аёл ғазаб билан оғзини очиб, дастёр қизга бақирди, шу ҳаракати билан сўйлоқ тишларини яна ҳам кўпроқ кўрсатиб.

— Обориб кўрсат, обориб кўрсат, мен... мен... удалайман, — деди Пьер шошиб-пишиб ҳаяжонли товуш билан.

Афт-боши кир дастёр қиз сандиқларнинг орқасидан чиқди, кокилини тугди, хўрсиниб яланг оёқ ҳолда олдинга тушди-да, ёлғиз оёқ йўлдан юриб кетди. Пьер худди қаттиқ беҳуш бўлиб ётиб, энди бирдан ўзига келган кишига ўхшар эди. У бошини баланд кўтарди, кўзлари ҳаёт нури билан порлади, қизнинг кетидан жадал юриб, ундан ўзиб кетди-да, Поварская кўчасига чиқди. Кўчани бошдан-оёқ қоп-қора тутун қоплаб олган. Онда-сонда шу қора тутун орасидан аланга кўриниб қолар эди. Ёнғин олдида

бирмунча одам тўпланиб турган эди. Француз генерали кўчанинг ўртасида туриб, атрофдаги одамларга алланарса деяётган эди, дастёр қиз ҳамроҳлигида бораётган Пьер француз генералининг олдига бормоқчи бўлган эди, бироқ француз солдатлари унинг йўлини тўсди.

— *Op ne passe pas!*, — деб қичқирди бир говуш.

— Амаки, бу ёққа! — деб чақирди дастёр қиз. — Тор кўча билан бориб, Никулинларнинг уйидан ўтамиз.

Пьер орқага қайтди ва қизга етиб олиш учун баъзан сакраб-сакраб унинг кетидан бораверди. Дастёр қиз югурганича кўчанинг ўртасидан ўтди-ю, чап томондаги тор кўчага қайрилди ва уч ҳовли ўтгач, ўнг томонга бурилди-ю, бир дарвозага кирди.

— Мана шу ерда, ҳозир, — деди дастёр қизча ва ҳовлига кирди, югуриб бориб бир ёғоч деворнинг эшигини очди ва лангиллаб ёнаётган кичкина ёғоч флигелни Пьерга кўрсатди. Флигелнинг бир томони ўпирилиб тушган, иккинчи томони ёнмоқда, ёнғиннинг алангаси деразаларнинг роми ва том остидан чиқиб ҳамма ёқни ёритиб турар эди.

Пьер эшикдан кириши билан юзига иссиқ урди-ю, беихтиёр тўхтади.

— Уйларинг қайсиси? — деб сўради Пьер.

Аниска ёнғинни кўриб ўз ҳисларини ифода этишни лозим кўрди-да:

— О-оҳ-оҳ! Уйимиз, ҳовлимиз шу эди, — деб додлаб флигелни кўрсатди. — Катечка, эркатойимиз, куйиб кетдингми, ўзимнинг ойм қизим, опоққинам. Катечка, — деб увиллаб йиғлади.

Пьер флигелга бош тикди, бироқ ёнғиннинг иссиғи шу қадар кучли эдики, у беихтиёр флигелнинг бир томонини айланиб, ҳозирча фақат бир ёғи томдан ёнаётган ва атрофида бир тўда француз йиғилиб турган каттақон уйнинг олдидан чиқиб қолди. Ул-бул ташиётган французларни кўриб, Пьер буларнинг нима қилаётганига бошида тушунмади; лекин бир француз кўз олдида, қиличнинг орқаси билан бир деҳқонни уриб, унинг почапўстинини тортиб олаётганини кўрганидан кейин бу ерда талончилик бўляпти деб тахмин қилди, аммо бу тўғрида ўйлаб ўтиришга ҳозир унинг фурсати йўқ эди.

¹ Бу ердан ўтиб бўлмайди.

Девор ва шифтларнинг гуриллаб, қарсиллаб емирилиши, аланганинг чирсиллаб, вишиллаб ёниши, ваҳимага тушган одамларнинг ҳайқириғи, буралиб чиқаётган тутуннинг гоҳ қорайиб бурқсаши, гоҳ оқаришиб юқори кўтарилганида ялт-юлт этиб кетган учқунлар ва деворларни ялаётган аланганинг товланиши, тутун ва ҳарораг, тинимсиз ҳаракат Пьерда одатдаги ёнғин маҳалидаги ҳаяжонини кўзғатди. Бу ҳаяжон айниқса шунинг учун кучли эдики, Пьер ёнғинни кўриши биланоқ бўйнида оғир юк бўлиб турган ўй-хаёллардан ўзини фориғ сизди. У бирдан ёш, қувноқ, абжир ва шижоатли бўлиб қолди. У ҳовли томонидан югуриб бориб, флигелни ҳали емирилиб тушмаган қисмига қарамоқчи бўлаётган эди, бирдан тепасида бир неча киши бақириб юборганини ва кўп ўтмай оғир бир нарса шарақлаб, жаранглаб ёнига келиб тушганини эшитди.

Пьер бошини кўтариб, атрофга назар солди: деразадан аллақандай металл буюмлар солинган комод тортмасини пастга отиб юборган французларни кўрди. Пастда турган бошқа француз солдатлар комод тортмасини ўраб олишди.

— Eh bien, qu'est ce qu'il veut celui-là,¹—деб бир француз Пьерга дўқ қилди.

— Un enfant dans cette maison. N'avez vous pas vu un enfant?²— деди Пьер.

— Tiens, qu'est ce qu'il chante celui-là? Va te promener³,— деган товушлар эшитилди ва солдатлардан бири, комод тортмасидан чиққан кумуш ва тунж идиш-оёқларни бу одам тортиб олади деб қўрқиб кетди шекилли, Пьерга ўдағайлаб келаверди.

Иккинчи қаватдан бир француз овози борича қичқирди:

— Un enfant? J'ai entendu piailler quelque chose au jardin. Peut-être c'est son moutard au bonhomme. Faut être humain, voyez-vous...⁴

— Ou est-ilr? Ou est-il⁵,— деб ҳовлиқиб сўради Пьер.

¹ Бунга нима бало бориқин.

² Шу ҳовлида бир бола қолган. Сизлар кўрмадиларингми?

³ Буниси тағин нима деб вайсаяпти. Йўқол бу ердан.

⁴ Болами? Боғда бир нима ҳиқилаётганини эшитувдим. Балким шу одамнинг боласидир. Одамга ўхшаброқ муомила қилиш керак ахир. Ҳаммамиз ҳам одаммиз.

⁵ Қаерда кўрдингиз? Қаерда кўрдингиз?

Дераза олдида турган француз уйнинг орқасидаги боққа ишора қилиб:

— Par icil! Par icil¹— деб қичқирди.— Attendez, je vais descendre².

Ҳақиқатан ҳам беш минут ўтар-ўтмас қора кўзли, юзида бир ниманинг доғи қолган, кўйлакчанг бир француз йигит биринчи қаватдаги уйнинг деразасидан сакраб тушди ва Пьернинг елкасига қоқиб, у билан боққа қараб югурди.— *Dépêchez vous, vous autres' commence a faire chaud*³,— деб қичқирди француз йигит ўртоқларига.

Француз уй орқасидаги қум сепилган йўлкага чиққач, Пьернинг енгидан силтаб тортди ва унга тўғарак бир майдончани кўрсатди. Майдончадаги скамейканинг остида пушти ранг кўйлак кийган у ёшли бир қизча ётган эди.

— *Voilà votre moutard. Ah, une petite, tant mieux,—* деди француз.— *Au revoir, mon gros. Faut être humain. Nous sommes tous mortels, voyez-vous*⁴,— шуни деб, юзида бир ниманинг доғи қолган француз орқага, ўз ўртоқлари олдига югуриб кетди.

Пьер хурсандликдан энтикиб, югурганича қизчанинг олдига борди ва уни кўтариб олмоқчи бўлди. Бироқ онасига ўхшаш турқи совуқ, ранги заҳил — дардчил қиз, бегона одамни кўриши биланоқ додлаб қочмоқчи бўлди. Аммо Пьер уни маҳкам ушлаб кўтариб олди; қизча овози борича чинқириб, кичкина қўллари билан Пьернинг қўлларини итариб ташлаб, сўлаги оқаётган оғзи билан уни тишлай бошлади. Пьер бирон кичкина жониворга қўли текканда қандай сесканиб, жирканса, шундай сесканиб кетди. Лекин ҳар ҳолда ўзини қўлга олиб болани ташлаб юбормади, у билан орқага, катта ҳовлига қараб чопди. Бироқ энди келган йўл билан қайтишнинг иложи йўқ эди, дастёр қиз Аниса ҳам кўринмади ва Пьер йиғлаб турган ва кийимини ҳўл қилиб қўйган қизчани ҳам жирканиб, ҳам ачиниб бағрига маҳкам босиб бораркан, бошқа йўл излаб боғ ичидан югурганича ўтиб кетди.

¹ Бу ёққа, Бу ёққа!

² Шошманг, мен ҳозир тушаман.

³ Хой, тезроқ бўлсаларинг-чи, ўт яқинлашиб қолди.

⁴ Мана сизнинг болагиз. Қиз экан, тагин яхши. Хайр гўлабр йигит, яхши қол. Одамга ўхшаб муомала қилиш керак. Ҳаммамиз ҳам одаммиз-ку.

Пьер қучоғида бола, ҳовли ва тор кўчаларни айланиб ўтиб, Поварская кўчасининг бурчагига, Грузинскийнинг боғига чиққанда (у қизчани шу ердан қидириб кетган эди), дафъатан бу жойни танимади: еру кўкни одам босган, ҳамма ёқда уйлардан кўтариб чиқишган буюмлар қалашиб ётган эди. Бу ерда ул-булларни ёнғиндан қутқариб қолган рус оилаларидан ташқари, ҳар хил кийимдаги француз солдатлари ҳам кўзга ташланар эди. Пьер буларга аҳамият бермади. У чиновникнинг бола-чақасини топиб қизчани онасига топширишга ва яна бошқаларга ёрдам беришга шошилмоқда эди. Пьернинг назарида қиладиган иши ҳали жуда кўп ва бу ишларни тезроқ бажариши керакдай кўринар эди. Боя қизчани топиб келиши учун югурганида ўзини ёш, тетик ва бардам сезган бўлса, ҳозир ёнғин ва чопа-чопдан қизиб кетган Пьер ўзини яна ҳам бардамроқ, ёшроқ ва тетикроқ сеза бошлади. Энди йиғламай қўйган қизча кичкина қўллари билан Пьернинг кафтанидан ушлаб, қўлида ўтираркан, атрофга ёввойи ҳайвон боласидай аланглаб кўз югуртирар эди. Пьер гоҳ-гоҳ қизчага қараб, хиёл жилмайиб қўяр эди. Пьернинг назарида ётсираб турган бу дардчил қизчанинг юзида кишини мутаассир қиладиган алланечук маъсум бир нарса бордай кўринар эди.

Пьер келганда бояги жойда на чиновник бор эди, на унинг хотини. Пьер дуч келган одамларнинг афтига қараб, улар орасидан тез-тез ўтиб кета бошлади. Беихтиёр унинг кўзи янги этик ва янги мовут почапўстин кийган шарқ типидagi чиройли бир қари чолга, шу чол типидagi бир кампир ва бир жувондан иборат армани ва ё грузин оиласига тушди. Ёшгина бу жувон Пьернинг назарида шарқ гўзаллигининг камолотидай кўринди, унинг камонга ўхшаган қошлари қоп-қора, икки ёноғи гулдай, ҳеч нарса ифода қилмайдиган чиройли юзи чўзинчоқ эди. Ҳамма томонга сочилиб ётган уй-рўзгор буюмлари, майдонга йиғилган оломон орасида бу соҳибжамол жувон ўзининг чиройли атлас пальтоси, бошига ташланган бинафша ранг рўмоли билан гулхонадан узиб, қорга ташланган барра ўсимликни эслатар эди. Жувон узун киприкли бодомқовоқ шаҳло кўзларини ердан узмай, кампирдан сал орқароқда, бўхчалар устида ўтирган эди. Афтидан жувон ўзининг гўзал эканлигини билар ва бундан қўрқар эди.

Пьер жувоннинг ҳусн-латофатига маҳлиё бўлиб, шошиб-лишиб девор бўйлаб бораркан, бир неча мартаба унга қайрилиб қараб қўйди. Деворнинг охирига етганда у ҳарқалай қидираётган одамларини тополмади ва тўхтаб у ёқ-бу ёққа назар солди.

Бола кўтариб олган Пьернинг бўй-бастии энди илгаридан кўра кўпроқ кўзга ташланар эди, шунинг учун бирпасда унинг атрофига бир неча рус эркак аёллари тўпланди.

— Бўтам, кимингни йўқотиб қўйдинг? Ўзлари дворянлардан бўлсалар керак? Бу кимнинг боласи? — деб ҳамма ундан сўрай бошлади.

Пьер бу гўдак кенг, қора пальто кийган ва болалари билан шу ерда ўтирган бир аёлники эканини айтиб, ўша хотинни ҳеч ким танимайдими, қаёққа кетдийкин, деб сўради.

— Анферовларни сўраётган бўлсалар керак, — деди қари дьякон чўтир аёлга қараб. Кейин одат бўлиб қолган йўғон товуш билан қўшиб қўйди: — Эй худо, ўзинг кечир, эй худо ўзинг кечир.

— Анферовлар қаёқда дейсизми? — деди чўтир аёл. — Анферовлар азонда жўнаб кетишувди. Бу бола ё Марья Николаевнаники, ё Ивановларники бўлса керак.

— Бу одам аёл кишини сўрапти, Марья Николаевна ойимбика-ку ахир, — деди бир қарол.

— Танисаларинг керак, тишлари сўйлоқ, ўзи озин аёл, — деди Пьер.

— Марья Николаевна демадимми. Мана бу бўрилар бостириб келгандан кейин улар боққа ўтишди, — деди кампир француз солдатларига ишора қилиб.

— Эй парвардигори олам, ўзинг кечир, — деб қўйди яна дьякон.

— Сиз ҳу ана у томонга ўтинг, улар ўша ерда. Марья Николаевнанинг қизчаси бўлса керак. Бечора қақшаб йиғлаб ўтирувди, — деди яна аёл. — Сиз сўраётган Марья Николаевнанинг ўзи. Ҳа ана ўша томонга...

Бироқ Пьер хотиннинг сўзларига қулоқ солмади. Бир неча дақиқадан бери уч-тўрт қадам нарида юз бераётган ҳодисадан кўз узмай қараб турар эди. У армани оиласига ва уларнинг олдига келган икки француз солдатига қараб турарди. Солдатлардан бири пакана ва бесаранжом одам, кўк шинель кийиб, устидан чилвир боғлаб олган. Унинг бошида қалпоқ, оёқлари яланг эди. Иккин-

чиси, Пьерни айниқса таажжублантиргани эса новча, қомати сал букчайган, ўзи ориқ, сочлари малла, ҳаракатлари суст бир солдат бўлиб, афғу-башарасидан тентакка ўхшар эди. Унинг эғнида фриз капот¹ ва кўк чалвор, оёғида қўнжи узун каттакон этик бор эди. Кўк шинель кийган яланг оёқ пакана француз арманиларнинг олдига келиб, алланималар деди-ю, дарров чолнинг оёғига ёпишди, чол эса шошиб-пишиб этигини еча бошлади. Капот кийган иккинчи солдат гўзал арман қизининг қаршисига бориб тўхтади-да, қўлларини чўнтагига солиб индамай унга тикилди.

Пьер болани чўтир аёлнинг қўлига тутқизаркан, шошиб-пишиб:

— Ол, ол болани! — деди худди буйруқ қилаётгандай. — Ўзинг обориб бера қол! — деб у аёлга шанғиб гапирди ва додлаётган қизчани ерга ўтқазиб, яна французлар билан арман оиласига қаради. Чол аллақачон этигини ечиб бериб, ўзи яланг оёқ ўтирар эди. Пакана француз чолнинг оёғидан тортиб олган этикни бир-бирига уриб кўрмоқда эди. Чол йиғлаб-сиқтаб бир нима деб гапирётган эди, лекин Пьер бунга унчалик аҳамият бермади; унинг бутун диққат-эътибори капот кийган французда эди, француз аста-секин лапанглаб жувоннинг олдига борди-да, қўлларини чўнтагидан чиқариб, жувоннинг бўйнига ёпишди.

Гўзал арман қизи узун киприкли кўзларини ҳамон ерга қадаб, худди француз солдатининг нима қилаётганини сезмаётган ва кўрмаётгандай қимир этмай ўтирарди.

Пьер ўзи билан французлар орасидаги уч-тўрт қадам масофани босиб ўтгувча капот кийган новча француз аскар жувоннинг бўйнидаги марваридини узиб олди, жувон эса бўйнини ушлаб, овози борича дод солди.

Пьер шиддатли товуш билан:

— *Laissez cette femmel*², — деб овози борича бақирди ва жаҳл билан букчайган солдатнинг елкасидан ушлаб, итариб юборди. Солдат йиқилиб кетди, кейин ўрнидан туриб орқасига қарамай қочди. Аммо унинг шериги, этикни ташлаб, қиличини суғурди-да, Пьер устига бостириб келаверди:

¹ Капот — ёмғирда кийиладиган кийим.

² Тегма бу аёлга!

— Voyons, pas de bêtises!¹, — деб қичқирди у.

Пьернинг ғазаби шу даража қайнаган эдики, унинг кучи ўн ҳисса ортиб, ўзини буткул унутиб қўйган эди. У ялангоёқ французга ҳамла қилди ва француз қиличини яланғочлагунича Пьер уни ерга йиқитиб, дўппослай бошлади. Оломон ғала-ғовур кўтариб, унинг ишини маъқуллади, лекин шу он муқошдан француз уланларининг суворий қўриқчилари кўринди. Улар от чолтириб келиб, Пьер билан французни қуршаб олишди. Кейин нима бўлганини Пьер эслай олмайди. Фақат бировни урганини, кейин ўзи калтак еганини биларди, охирида қўли боғланганини, бир тўда француз солдатлари атрофида йиғилишиб, у ёқ-бу ёғини, чўнтаklarини тинтаётганини сезди холос.

Пьернинг қулоғига кирган биринчи сўзи:

— *Il a un poignard, lieutenant*², — деган сўз бўлди.

— *Ah, une arme*³, — деди офицер ва Пьер билан бирга тутилган яланг оёқ солдатга қаради.

— *C'est bon, vous direz tout cela au conseil de guerre*⁴, — деди офицер. Кейин Пьерга юзланиб: — *Parlez-vous français, vous?*⁵ — деб сўради.

Пьер қонга тўлган кўзлари-ла атрофига қаради ва офицернинг саволига жавоб бермади. Пьернинг афтиангори жуда қўрқинчли кўринди шекилли, офицер бир нима деб шивирлади, яна тўрт солдат қўриқчилар гуруҳидан ажралиб чиқиб, Пьернинг иккала томонига келиб турди.

Офицер Пьердан сал узоқроқда туриб яна:

— *Parlez-vous français?*⁶ — деб сўради. — *Faites venir L'interprète*⁷.

Граждан рус кийимидаги пакана бир одам суворийлар орасидан чиқиб келди. Кийими ва лаҳжасидан Пьер уни дарров таниди: бу одам Москва магазинларидан бирида ишлайдиган француз эди.

Тилмоч Пьерни бошдан-оёқ кўздан кечириб:

¹ Ҳой, ҳой! Ҳаддингдан ошма!

² Поручик, бу одамнинг ханжари бор экан.

³ Э, ҳали яроғи ҳам бор дег!

⁴ Бўлди, бўлди, суд бўлганда гапириб берасан.

⁵ Французчани биласанми?

⁶ Французча биласанми?

⁷ Тилмочни чақиринглар.

— Il n'a pas l'air d'un homme du peuple¹, — деди.

— Oh, oh! ça m'a bien l'air d'un desincendiaires; — деди француз офицери. — Demandes lui ce qu'il est², — деб илова қилди.

— Сеники ким? — деб сўради тилмоч. — Сеники бошлиққа жавоб қайтариш керак.

— Je ne vous dirai pas qui je suis. Je suis votre prisonnier. Emmenez-moi³, — деди Пьер бирдан французчалаб.

— Ah! Ah! — деди офицер қовоғини солиб. — Marchons⁴.

Уланлар атрофига одам тўпланиб қолди. Қизчани кўтариб олган чўтир хотин бошқалардан кўра Пьерга яқинроқ турар эди; қўриқчи отлиқлар юра бошлаганда чўтир хотин олдинроққа чиқди ва Пьерга қараб:

— Сени қаёққа олиб боришяпти, бўтагинам? Қизчани, қизчани мен нима қилай, борди-ю уларники бўлмаска! — деди.

— Qu'est ce qu'elle vent cette femme?⁵ — деб сўради офицер.

Пьер мастга ўхшар эди. Ўзи қутқарган қизчани кўрганида унинг ҳаяжони яна ҳам авжига чиқди.

— Ce qu'elle dit, Elle m'apporte ma fille que je viens de sauver des flammes. Adieu!⁶ — деди Пьер ва бу кераксиз ёлгон гап оғзидан қандай чиққанини ўзи билмасдан, французлар орасидан тантанали шахдам қадам ташлаб юриб кетди.

Бу отлиқлар Дюронель буйруғига биноан Москвада кўчама-кўча кезиб юрган қўриқчи гуруҳлардан бири бўлиб, уларнинг асосий мақсади талончиликка хотима бериш ва айниқса ёнғинга сабабчи бўлган кишиларни ушлашдан иборат эди; олий мансабли француз амалдорлари шу бугун Москванинг ёнишига айрим кишилар айбдор деган фикрга келган эдилар. Қўриқчилар бир неча кўчани айланиб, бешта шубҳали русни ушлашди. Буларнинг орасида

¹ Қора халққа ўхшамайди бу.

² Оҳ! Тагин шаҳарга ўт қўйганлардан бўлмасин. Сўранг-чи, ким экан?

³ Кимлигини айтмайман. Мен сизларнинг асирингизман. Олиб бораверинглар.

⁴ Оҳ! Оҳ! Ҳа, хўп, туёғингни шикиллат.

⁵ Нима деяпти бу аёл?

⁶ Нима дер эди бу аёл? Ўт ичидан қутқарган қизчамни кўтариб боришти. Алвидо!

бир боққол, иккита семинария студенти, бир деҳқон, бир қарол ва бир нечта талончи солдат бор эди. Аммо ҳаммасидан кўра Пьер энг шубҳали кўринди. Ҳаммасини тунагани Зубовский валдаги катта ҳовлига (бу ерда гаупвахт таъсис этилган эди) олиб келганда, Пьерни қаттиқ назорат остига олиб, алоҳида уйга қамашди.